

ОСНОВИ ПЕДАГОГІКИ І ПСИХОЛОГІЇ

К.В.Джеджера,
Н.М.Шагай

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	3
ЧАСТИНА 1. ОСНОВИ ЗАГАЛЬНОЇ ПСИХОЛОГІЇ	5
Тема 1. ПСИХОЛОГІЯ ЯК НАУКА І НАВЧАЛЬНА ДИСЦИПЛІНА	5
1.1. Предмет і завдання психології	5
1.2. Методологічні і теоретичні основи психології	7
1.3. Принципи і методи психології	8
1.4. Галузі психології	12
1.5. Місце психології у системі наук	14
Тема 2. ОСОБИСТІСТЬ ТА ЇЇ ПСИХІКА	17
2.1. Сутність психіки людини	17
2.2. Сутність феномена «особистість»	23
2.3. Психологія індивідуальних відмінностей	29
2.3.1. Темперамент	29
2.3.2. Характер	32
2.3.3. Здібності	34
2.4. Психічний розвиток особистості	37
Тема 3. ПСИХІЧНІ ПРОЦЕСИ І СТАНИ	45
3.1. Пізнавальні процеси	45
3.1.1. Увага	45
3.1.2. Відчуття	47
3.1.3. Сприймання	50
3.1.4. Пам'ять	52
3.1.5. Мислення	56
3.1.6. Уява	62
3.2. Емоційні процеси	66
3.2.1. Емоції	66
3.2.2. Почуття	72
3.3. Вольові процеси	75
3.4. Психічні стани	77
Тема 4. ДІЄВО-ПРАКТИЧНА СФЕРА ОСОБИСТОСТІ	82
4.1. Поняття діяльності	82
4.2. Діяльність як система	84
4.2.1. Потребнісно-мотиваційна підсистема діяльності	84
4.2.3. Операціональна підсистема діяльності	89
4.2.3. Інформаційна підсистема діяльності	91
4.2.4. Регуляторна підсистема діяльності (саморегуляція діяльності)	92
4.3. Організаційно-психологічна структура індивідуальної діяльності	93
4.4. Види і типи діяльності	94
ЧАСТИНА 2. ОСНОВИ СОЦІАЛЬНОЇ ПСИХОЛОГІЇ	105
Тема 5. СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБИСТОСТІ	105
5.1. Специфіка соціально-психологічного підходу до вивчення психічних явищ	105
5.2. Соціально-психологічна модель особистості	106
5.3. Соціалізація особистості	109
Тема 6. СПІЛКУВАННЯ	118
6.1. Поняття спілкування	118
6.2. Структура спілкування	121
6.2.1. Комунікативна сторона спілкування	121
6.2.2. Інтерактивна сторона спілкування	131

6.2.3. Перцептивна сторона спілкування	142
6.3. Особливості мистецького спілкування	146
Тема 7. СОЦІАЛЬНІ ГРУПИ	157
7.1. Сутність феномена «соціальна група»	157
7.2. Мала соціальна група	159
7.2.1. Сутність феномена «мала соціальна група»	159
7.1.2. Особливості життєдіяльності малої соціальної групи	160
7.1.3. Особистість в системі життєдіяльності малої соціальної групи	165
7.3 Соціально-психологічні особливості художнього колективу.	168
7.2. Великі соціальні групи	172
ЧАСТИНА 3. ОСНОВИ ПЕДАГОГІКИ	183
Тема 8. ПЕДАГОГІКА ЯК НАУКА	183
8.1. Предмет, об'єкт і завдання педагогіки	183
8.2. Методологічна основа педагогіки. Педагогічне дослідження	186
8.3. Структура педагогічної науки та її місце в системі наук	189
8.4. Мистецька педагогіка як галузь наукових знань	191
Тема 9. ОСВІТА В УКРАЇНІ ЯК СИСТЕМА І ПРОЦЕС	197
9.1. Сутність освіти	197
9.2. Система освіти в Україні	200
9.3. Правова основа функціонування системи освіти в Україні	203
9.4. Моделі освіти. Особистісна орієнтація освіти	208
Тема 10. ПЕДАГОГІЧНІ ОСНОВИ ВИХОВАННЯ, САМОВИХОВАННЯ І ПЕРЕВИХОВАННЯ ОСОБИСТОСТІ	214
10.1. Сутність процесу виховання	214
10.2. Особистість як предмет виховання	218
10.3. Зміст виховання: народно педагогічний та науковий аспекти	224
10.3. Методи і форми виховання	231
10.4. Самовиховання і перевиховання особистості	235
10.5. Мистецтво як засіб виховання особистості	240
Тема 11. ПЕДАГОГІЧНІ ОСНОВИ НАВЧАННЯ І САМООСВІТИ ОСОБИСТОСТІ	246
11.1. Процес навчання	246
11.2. Методи навчання	248
11.3. Форми організації навчання та навчальні технології	254
11.4. Мотивація і стимулювання учіння	258
11.5. Особистість педагога в навчально-виховному процесі	260
11.6. Морально-етичне обличчя педагога	264

ПЕРЕДМОВА

Професійна діяльність у галузі театрального мистецтва передбачає всебічну взаємодію з людьми: глядачами, колегами, керівниками, підлеглими. Її успішну реалізацію може забезпечити професіонал, який володіє знанням про людину, спрямований на її пізнання та осягнення власного «Я», уміє використовувати необхідні механізми, способи, форми цілеспрямованого розвитку своєї особистості та сприяє особистісному розвитку інших людей.

Одним із ефективних шляхів забезпечення такого результату є оволодіння основами психології і педагогіки. Вивчення психології дає змогу краще зрозуміти внутрішній світ людини – думки, переживання, переконання, цінності, потреби, інтереси, зумовлені її характером, темпераментом, здібностями, станами, змістом засвоєного досвіду. Психологічна наука володіє неоціненними даними про такі життєво необхідні явища, як діяльність, творчість і спілкування. В її межах розробляються проблеми розвитку людини в суспільстві, різноманітні аспекти функціонування людських спільнот. Ознайомлення з даними таких досліджень допоможе спланувати власний життєвий шлях, удосконалити досвід, зробити дії успішними і творчими, уможливить глибше розуміння інших людей, сприятиме підвищенню результативності взаємодії з ними.

Театральне мистецтво має важливе виховне значення. Пропонуючи емоційно забарвлені образи сценічних героїв, зразки їхньої поведінки і вчинків, воно має здатність відображати найсуттєвіші реалії людських відносин, впливати через це на погляди, почуття і поведінку як глядачів, так і самих акторів. Відтак майбутньому фахівцю конче необхідно оволодіти педагогічним знанням – знанням про шляхи формування внутрішнього світу іншої людини з тим, щоб передати їй кращі культурні здобутки, сприяти її культурному зростанню, не зашкодити, не понівечити того найдорожчого, що в неї є – її духовності.

Як бачимо, професійна підготовка фахівців театральної галузі передбачає оволодіння студентами системою психолого-педагогічних знань та відповідних умінь і навичок. Тому курс «Основи психології і педагогіки» органічно входить до її змісту і призначений закласти психолого-педагогічної основу майбутньої професійної діяльності.

Основними завданнями курсу є:

- пізнання людини як індивіда, особистості, індивідуальності, суб'єкта діяльності та життєдіяльності, вивчення можливостей її розвитку і виховання, забезпечення оптимальних умов для успішної соціалізації та індивідуалізації;
- пізнання власної природи, визначення рушійних сил, методів, механізмів саморозвитку та творчої самореалізації своєї особистості;
- формування орієнтації в соціумі, у системі людських відносин та взаємозв'язків на рівнях «особистість – суспільство», «особистість – група», «особистість – особистість», «група – група»;
- сприяння творчому засвоєнню знань, умінь і навичок та їх застосуванню в професійній діяльності та життєдіяльності.

Викладання дисципліни має на меті формування *знань* про:

- феномени психології і педагогіки, загальні закономірності їхнього перебігу;
- особистість як соціальну якість індивіда: сутність, напрями, методи, форми її розвитку, формування, виховання, самовиховання і перевиховання;
- творчість, механізми, методи і особливості формування творчої особистості;
- соціальну групу: закономірності і механізми її виникнення, функціонування і динаміки; місце особистості в системі групових відносин, можливості їх регулювання; виховання особистості в групі;
- закономірності, принципи, методи, форми організації навчання, самонавчання і самовиховання;
- педагогічну діяльність та особливості організації педагогічної взаємодії.

У ході психолого-педагогічної підготовки студентів передбачається формування системи *умінь та навичок*:

- гностичних, які дають підстави для вивчення і аналізу психолого-педагогічних явищ;
- проєктувальних, що забезпечують можливість для визначення цілей та перспектив впливу і взаємодії з людьми і групами, стратегій і способів досягнення взаєморозуміння;
- конструктивних, котрі уможливають конструювання власної діяльності і взаємодії з іншими людьми;
- організаторських, які необхідні для організації власної діяльності, діяльності інших людей і людських спільнот (соціальних груп);
- комунікативних, які використовують для пізнання інших людей, рефлексії, взаємодії, побудови ефективного спілкування;
- самопізнання та самовиховання, що дають змогу досягнути своє Я, виробити Я-концепцію, обрати шляхи самовдосконалення.

Означені проблеми мають міждисциплінарний характер. Тому курс «Основи психології і педагогіки» взаємопов'язаний з системою наук, котрі вивчають людину. Отримані цими науками дані уможливають досягнення різнобічних аспектів людської істоти та особливостей її розвитку: історичної сутності (історія), природи людини та закономірностей її розвитку як природної істоти (біологія, фізіологія, гігієна), соціальної зумовленості її становлення як особистості (соціологія, політологія), яка засвоїла культурні надбання (культурологія, мистецтвознавство), має національні особливості (етнологія), є учасником суспільних, зокрема ринкових, відносин (економіка, менеджмент, маркетинг) і водночас – суб'єктом професійного становлення (історія кіно, історія та теорія театру, техніка акторської майстерності, основи режисури тощо). Поєднання різнобічних наукових здобутків дає змогу краще зрозуміти себе та інших людей, зорієнтуватися у системі ринкових відносин та визначити можливості забезпечення конкурентоспроможності особистості. Особливе місце

б) суб'єкта професійного становлення які уможливають виявлення шляхів ефективної професіоналізації особистості.

Основними формами навчальної роботи над курсом «Основи психології і педагогіки» є лекція, семінар, самостійна робота студентів.

У ході лекцій висвітлюються ключові питання курсу, подальше вивчення яких відбувається на семінарах та за допомогою самостійного опрацювання навчального матеріалу.

Головне призначення семінару – поглиблене розкриття визначених програмою тем, осмислення навчального матеріалу шляхом уточнення та систематизації знань, одержаних на попередніх етапах навчання. До змісту семінарського заняття входять такі форми роботи, як бесіда, дискусія, презентація та обговорення повідомлень, доповідей, рефератів, виконання контрольних робіт.

Самостійна робота студентів виконується в позааудиторний час і реалізується в таких формах, як: виконання домашніх завдань, ознайомлення з літературними джерелами, перегляд відеозаписів та телепередач, прослуховування аудіоінформації, пошук інформації за допомогою комп'ютерної техніки. До основних видів самостійної роботи студентів належать: самостійна робота за зразками, конструктивно-варіантна самостійна робота, евристична самостійна робота, творчо-дослідна самостійна робота.

Навчально-методичний посібник призначений на допомогу студентам спеціальності «Театральне мистецтво» для вивчення навчального матеріалу з курсу «Основи психології і педагогіки», підготовки до семінарів та виконання самостійної роботи. В ньому розкрито сучасні наукові підходи до пояснення сутності психолого-педагогічних явищ, висвітлено специфіку цих явищ у контексті професійної діяльності актора драматичного театру.

ЧАСТИНА 1. ОСНОВИ ЗАГАЛЬНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Тема 1. ПСИХОЛОГІЯ ЯК НАУКА І НАВЧАЛЬНА ДИСЦИПЛІНА

1.1. Предмет і завдання психології

Предметом науки є той теоретичний аспект, який вона може виокремити в ході дослідження своїх об'єктів за допомогою притаманних їй засобів. До числа об'єктів науки належить сукупність явищ, котрі вона вивчає.

Об'єктами психології є явища, які належать до внутрішнього світу людини і пояснюються наявністю в неї **психіки** – якості головного мозку, що забезпечує можливість відображення впливів предметів і явищ дійсності. Психіка притаманна і тваринам. Проте психічне відображення тварини має певні відмінності, зумовлені особливостями розвитку її мозку та нервової системи, відсутністю соціального життя.

В нашому посібнику ми ставимо за мету розглянути особливості психічного відображення дійсності, що реалізується людиною. Його зміст становить своєрідну **психічну реальність**, утворення якої забезпечують такі групи психічних явищ, як:

- **психічні процеси** (пізнавальні, емоційні, вольові) – явища, котрі уможливають первинні відображення і усвідомлення впливів дійсності;
- **психічні властивості** (темперамент, характер, здібності, спрямованість) – стійкі особливості людини, котрі забезпечують певний якісно-кількісний рівень поведінки і діяльності, що є типовими для даної людини;
- **психічні стани** (пізнавальні: зосередженість, розсіяність, сумніви, цікавість; емоційні: пригніченість, піднесення, тривога; вольові: рішучість, розгубленість; функціональні: бадьорість активність, пасивність, втома, апатія та ін.) – форма реагування, яка відображає рівень працездатності та якості функціонування психіки людини і водночас її ставлення до власних психічних явищ у певній ситуації та в певний момент часу.

Психічна реальність отримує своє зовнішнє відображення у **поведінці**, джерелом якої є природні та соціальні потреби людини.

Для того, щоб задовольнити потреби, необхідно мати певний досвід: знання, навички, уміння. Людина засвоює і накопичує такий досвід протягом життя завдяки перебігові психічних процесів відповідно до своїх психічних властивостей та станів. Ці здобутки – від набутої немовлям можливості утримувати в руці предмети до здатності дорослого осмислювати складні соціальні і природні феномени називаються **психічними утвореннями**.

Останні уможливають задоволення людських потреб шляхом виконання системи усвідомлених та доцільних дій, що називається **діяльністю**. Засоби і цілі людської діяльності мають суспільно-індивідуальний характер, тобто пов'язані з потребами суспільства, особливостями його культурно-історичного розвитку. Людина отримує здатність виконувати дії через засвоєння накопиченого попередніми поколіннями, тобто вже існуючого досвіду. Їх зміст великою мірою залежить від потреб суспільства, в якому вона формується і розвивається. Взаємозв'язок людини з суспільством реалізується за допомогою **соціально-психологічних явищ і процесів**. Вони обумовлені спілкуванням між людьми та їх приналежністю до соціальних спільнот і забезпечують взаємозв'язок психічного і соціального.

Тому у найширшому розумінні під предметом психології розуміють психічну реальність, яка охоплює всі прояви психічного життя органічного світу.

Існують і інші його трактування. Так, з огляду на різноманітність світу психічних явищ, необхідність пояснення законів, закономірностей та механізмів їхнього розвитку та функціонування, предметом психології визначають і сукупність фактів, закономірностей і механізмів психічного життя.

У ході життєдіяльності та в результаті залучення людини до притаманних конкретній історичній епосі та певній людській спільноті соціокультурних відносин і засвоєння нею соціального досвіду виникає особлива форма психічної діяльності – **свідомість**, тобто здатність до пізнання дійсності та вироблення певного оціночного, теоретичного і практичного ставлення до неї. Це уможливорює надбання людською істотою системи соціально зумовлених психічних якостей і її становлення як **особистості** – індивіда, який за допомогою засвоєння суспільного досвіду став суб'єктом соціальних відносин і свідомої діяльності. Процес формування особистості відбувається як під впливом зовнішніх соціокультурних та природних умов, так і внаслідок вияву активності з боку самої людини. Останнє робить можливим її самовизначення, саморозвиток, самотворення.

Тому предметом психології можна вважати людину як суб'єкт психіки, а також закономірні зв'язки людини з природним та соціокультурним середовищем.

Викладене засвідчує, що *в контексті вивчення людини предметом психології є факти, закономірності, механізми психіки людини як її суб'єкта та закономірні зв'язки людини з соціокультурним і природним середовищем, що породжують психічні явища.*

Виходячи з цього визначення та враховуючи те, що психічні явища не є даністю, а розвиваються протягом життя людини, **психологію** можна охарактеризувати як *науку, що вивчає психічну реальність як складну динамічну сутність в аспектах її утворення, функціонування і розвитку.*

Для довідки зазначимо, що предмет психології трактувався по-різному на різних етапах розвитку психологічного знання. На першому етапі (до початку нашої ери) основним предметом пізнання виступала душа людини як певна нематеріальна, нетілесна основа, що надає життю вищого смислу. На другому етапі (від початку нашої ери до середини ХІХ ст.) увагу вчених привернув феномен свідомості. Третій етап, який продовжувався від другої половини і до кінця ХІХ ст., визначався спрямованістю психології на вивчення іншого предмету – поведінки як сукупності реакцій організму на зовнішні подразники. Наприкінці ХІХ ст. було започатковано четвертий етап, протягом якого основний предмет наукового інтересу психологів становила самосвідомість – система уявлень індивіда про своє «Я» та про регуляцію на цій основі його відносин з навколишнім світом. З початку ХХ ст. розпочався сучасний етап, для якого характерним є посилення наукового інтересу до феномена особистості та можливостей її розвитку.

Трактування предмету психології залежить також від того, до якого теоретичного напрямку належить той чи інший дослідник.

Так, з точки зору представників **біхевіористичного напрямку** (У. Белл, Дж. Уотсон, Е. Торндайк), предметом цієї науки має бути передусім поведінка, котра вивчається у контексті взаємозв'язку зі стимулом та реакцією людини на нього. Необхідність вивчення свідомості заперечується, оскільки вважається, що дослідити цей феномен неможливо. Дещо відмінними є позиції **необіхевіоризму** (К. Гал, Дж. Мід, Б.Ф. Скіннер, Е. Толмен). Вони визначаються прийняттям головного положення біхевіоризму про стимульний характер поведінки, однак спрямовані на врахування проявів свідомості як реального чинника поведінки. Відтак, схема поведінки отримує модифікований вигляд: «стимул – свідомість – реакція».

Характерним для **гештальтпсихології** (М.Вертгаймер, В.Келлер, К. Левін) є висунення тези про необхідність вивчення психіки з точки зору цілісних структур (гештальтів). Основна увага приділяється дослідженню вищих функцій людини, передусім мислення як цілісної структури, первинної по відношенню до своїх елементів.

З позицій **психоаналізу** (А. Адлер, К. Горні, Е. Еріксон, З. Фрейд, Е. Фромм, К. Юнг) психіка розглядається як складне багаторівневе явище, що функціонує на рівнях: 1) несвідомого, яке становить суть психіки, є головним елементом і джерелом психічної енергії; 2) передсвідомого, котре містить психічні акти, що можуть бути усвідомлені за певних умов; 3) свідомого – елементу надбудови, що виростає над несвідомим і перебуває з

ним у конфлікті. Тому інтерес дослідників у межах цього напрямку переважно спрямовується на несвідоме.

Гуманістична психологія (А. Маслоу, Г. Олпорт, К. Роджерс) визнає своїм головним предметом особистість як унікальну цілісну систему, що є відкритою для розвитку всіх її елементів, тобто має можливість для самоактуалізації.

Незважаючи на розбіжності у поглядах і позиціях, учені, які працюють в межах кожного напрямку, збагачують психологічну науку даними про ту чи іншу сторону психічного життя.

Отже, даремно психологію вважають однією з найскладніших наук. Причинами цього є:

- складність і багатогранність психічних явищ;
- недостатня вивченість законів та закономірностей психічної діяльності;
- злиття предмета і об'єкта психології, зумовлене тим, що людина пізнає світ і себе за допомогою психіки, а надалі отримує можливості для впливу через це знання на світ і на свою психіку.

Психологія є особливою наукою внаслідок специфіки свого предмету та через своє значення для людини у плані самопізнання, самоуправління психічними функціями, діями і поведінкою, розуміння та взаємодії з іншими людьми. Перспективність психологічних досліджень зумовлена постійним зростанням ролі людини в суспільстві, глобалізацією усіх сфер людського життя у світі, що вимагає пошуків оптимальних шляхів для досягнення взаєморозуміння між людьми, пояснення та прогнозування їхньої поведінки і вчинків.

Психологія виконує **завдання** щодо:

- якісного вивчення психічних явищ;
- вивчення можливостей розвитку та вдосконалення психічних явищ;
- сприяння втіленню психологічних знань у практику життя і діяльність людей.

На сучасному етапі ці завдання конкретизуються в таких важливих аспектах, як:

- виявлення психологічних умов ефективного розвитку творчої, конкурентоспроможної особистості та її оптимальної адаптації до життя і праці;
- з'ясування можливостей людини щодо збереження оптимальних функціональних станів, необхідних для плідного життя і праці;
- виокремлення психологічних особливостей професійної діяльності в різних галузях;
- аналіз психологічних механізмів подолання людиною життєвих проблем і труднощів;
- розкриття психологічних закономірностей взаємодії людини з іншими людьми та групами людей, обґрунтування оптимальних шляхів такої взаємодії у різних ситуаціях життя і праці.

1.2. Методологічні і теоретичні основи психології

У ході вивчення свого предмету психологія спирається на методологічні та теоретичні основи – вихідні положення, що дають змогу сформувати адекватні уявлення про феномени, які вона вивчає.

Методологія – це вчення про філософські позиції науки, логіку її дослідження, про принципи побудови, форми і способи наукового пізнання.

Методологічна основа психології, як і кожної науки, функціонує на трьох рівнях.

Загальна методологія – це загальний філософський підхід, який забезпечує психологічну науку уявленнями про найзагальніші закони розвитку об'єктивного світу, його своєрідність і складові компоненти, а також місце і роль в ньому тих явищ, які вивчає ця наука. Загальна методологія озброює дослідників знаннями про найзагальніші принципи функціонування явищ дійсності (наприклад, діалектичний принцип єдності одиничного,

особливого і загального; гносеологічний принцип єдності чуттєвого і раціонального, логіки та інтуїції у пізнанні та ін.).

Спеціальна методологія – це сукупність методологічних принципів, які застосовують у конкретній галузі знання (в даному конкретному випадку – в галузі психології). Наприклад, в межах загальної методології розроблено принцип діяльності, згідно якого діяльність тлумачиться як сутнісний спосіб буття людини. Психологія конкретизує цей принцип у визначенні діяльності як специфічного виду людської активності, за допомогою якої задовольняються одні потреби і народжуються інші – тобто діяльність є процесом, котрий уможливує розвиток самої людини.

Отже, спеціальна методологія дає змогу конкретній науці формулювати власні закони і закономірності, що відображають своєрідність формування, розвитку і функціонування тих феноменів, які вона досліджує. Іншими словами, спеціальна методологія будується на внутрішньонаукових принципах.

Часткова методологія – це сукупність методів, способів, прийомів і методик дослідження конкретною наукою явищ, які складають предмет і об'єкт її аналізу. Часткову методологію ще називають **методикою**.

Таким чином **методологічну основу** психології складають:

- загальнофілософські принципи, які застосовують для пізнання психічних явищ;
- внутрішньонаукові принципи, на яких ґрунтуються дослідження психічних явищ;
- методики дослідження психічних явищ.

Теоретичну основу науки утворює система обґрунтованих теорією положень.

Теорія – це форма наукового знання, яка дає цілісне уявлення про закономірності та існуючі зв'язки між предметами і явищами дійсності. Теорія відображена в сукупності поглядів, котрі висвітлюють сутність явищ та процесів дійсності і виробляються в результаті пізнання та осмислення практики.

Психологія базується на положеннях:

- про психіку як функцію головного мозку;
- про свідомість як вищий етап розвитку психіки;
- про сутність проявів психіки;
- поняття про методологію психологічної науки та методи і методику вивчення психічних явищ.

Окрему групу теоретичних положень утворюють ті з них, які сформувалися за допомогою природничих наук, наприклад, положення про взаємозв'язки психології з природничими науками, про структуру і специфіку функціонування нервової системи людини, про взаємозв'язок нервової системи і психіки людини; про рефлексивну природу психіки. Ці положення складають **природничу основу психології**.

Методологічна, теоретична та природнича основи психології утворюють базу для дослідження, осмислення і трактування психічних явищ.

1.3. Принципи і методи психології

У вивченні психічних явищ психологія спирається на низку основних вихідних положень – **принципів**. До них належать принцип детермінізму, принцип відображення, принцип єдності психіки і діяльності, принцип розвитку, системно-структурний принцип.

Детермінізм – філософське вчення про об'єктивний закономірний взаємозв'язок та причинну зумовленість всіх явищ дійсності. Відповідно до **принципу детермінізму** всі психічні явища вважаються причинно зумовленими (детермінованими). Така детермінація має місце як у філогенезі, тобто у ході історичного розвитку органічного світу організмів (видів, родів, сімейств, порядків, класів, типів організмів), так і в онтогенезі – у процесі

індивідуального розвитку організму, тобто в сукупності перетворень, що відбуваються з організмом від народження і до завершення життя.

Психіка людини детермінована об'єктивними явищами і водночас є важливою детермінантою її поведінки і діяльності.

Рівні детермінації вирізняють залежно від того, під яким кутом зору розглядають людину: як організм, як індивід, або як особистість. Функціонування організму зумовлюють біопсихічні детермінанти (спадкові і здобуті), які спричинюють низку реакцій на зовнішні умови (наприклад, відчуття холоду, болю, спраги). На рівні індивіда актуалізуються соціопсихічні детермінанти, котрі спонукають до вступання у відносини з іншими та реалізацію на цій основі нормативної поведінки. На рівні особистості утворюється особливий підрівень соціопсихічної детермінації, що є причиною формування неповторних властивостей психіки людини і зумовлюють її здатність до пізнання суттєвих параметрів світу та свого «Я», створювати нове у навколишньому та в самій собі.

Принцип відображення розкриває природу психічних функцій як відображувальних. Відображення має сигнальний характер і втілюється у певних знаках. Найважливішим для людини знаком є слово. За допомогою слова вона позначає явища і предмети, особливості їхньої взаємодії та впливу на власні органи чуття.

За **принципом єдності психіки і діяльності** психіка виступає як внутрішній, ідеальний план (програма, модель) діяльності. Це дає людині можливість орієнтуватися в навколишньому середовищі, засвоювати і продукувати життєвий досвід. З іншого боку, зміст психічного визначається і спрямовується діяльністю, в ході якої виявляється міра адекватності психічних моделей, ступінь відповідності отриманих результатів запланованим цілям, з'ясовуються можливості людини, здійснюється цілеспрямоване перетворення навколишнього та самотворення особистості.

Згідно **принципу розвитку** психіка розуміється як продукт розвитку і результат діяльності. Розвиток – це процес кількісних і якісних змін, що відбувається в ході визрівання і формування психофізіологічних структур організму та в процесі присвоєння і перетворення людиною дійсності в діяльності.

Відповідно до **системно-структурного принципу** психіка є складною відкритою системою взаємопов'язаних елементів (пам'яті, мислення, уяви, емоцій, волі і т.п.). За допомогою психіки відбувається взаємодія людини з ширшими системами (біологічною і соціальною) та їхніми складовими.

Викладене дає змогу розуміти психічні явища як:

- причинно зумовлені;
- продукт відображення;
- єдність внутрішнього плану та зовнішніх проявів діяльності і поведінки;
- такі, що розвиваються;
- системні, що мають складну структуру і водночас входять до складу значно ширших систем.

Дослідження психічних явищ здійснюють за допомогою розроблених наукою методів.

Метод наукового дослідження розуміють як спосіб досягнення дослідницької мети. Він охоплює сукупність прийомів теоретичного і практичного освоєння (пізнання) дійсності, котрі допомагають здобути нове знання.

Метод наукового психологічного дослідження – це спосіб пізнання психічних феноменів, встановлення об'єктивних закономірностей їхнього розвитку та функціонування.

Методи психології поділяють на 2 групи: пізнавальні (дослідницькі) і методи активного впливу на особистість.

У групі **пізнавальних (дослідницьких) методів** вирізняють такі підгрупи, як:

1. Організаційні методи:

- *порівняльний метод* – зіставлення груп досліджуваних явищ, що дає змогу виявити їхні спільні риси та відмінності;

- *лонгітюдний метод* – багаторазові обстеження одних і тих самих явищ протягом тривалого часу, що уможливають виявлення особливостей їхнього розвитку;
- *комплексний метод* – вивчення психічного явища представниками різних наук, що супроводжується застосуванням різних засобів дослідження і забезпечує всебічну характеристику об'єкта дослідження.

2. Емпіричні методи:

- *спостереження і самоспостереження* – метод збору інформації про об'єкт дослідження без втручання в хід подій, що здійснюється відповідно до попередньо розроблених плану та програми, супроводжується фіксацією фактів, завершується аналізом та інтерпретацією отриманих даних;
- *експеримент* – метод, який передбачає створення дослідником (експериментатором) спеціальних умов для виникнення певних психічних явищ (процесів, станів тощо) у досліджуваних, зміну цих умов, випробування різних їх варіантів з метою вивчення впливу на психічні явища; означений метод може реалізуватися як: а) *лабораторний експеримент* – проводиться в лабораторних умовах з використанням спеціальної апаратури та у взаємодії з досліджуваним, який є поінформованим про участь в експерименті; *природний експеримент* – здійснюватися в звичайних умовах життєдіяльності, коли досліджуваний не підозрює про експериментування і поводить себе природно; б) *констатувальний експеримент* – супроводжується вивченням психічного явища у наявних умовах) та *формувальний експеримент* – визначається внесенням змін у зовнішні умови, які, в свою чергу, викликають зміни у досліджуваному явищі;
- *психодіагностичні методи*:
  - бесіда та інтерв'ю* – методи, які дають змогу отримати дані про досліджуване явище (переважно про зміст настроїв та ставлення людини до себе та до навколишнього світу) шляхом спілкування з досліджуваним за допомогою заздалегідь підготовленої системи запитань;
  - анкетування* – метод збору фактів за допомогою письмових самозвітів досліджуваних, що формуються як відповіді на запитання: відкриті анкети передбачають вільний вибір опитуваним форми відповіді; у закритих анкетах пропонуються для вибору заздалегідь підготовлені варіанти відповіді; напіввідкриті анкети надають опитуваному можливість або обрати запропоновану відповідь, або надати власну;
  - тестування* – метод діагностики, який визначається застосуванням стандартизованих запитань та завдань, що мають певну шкалу значень і дають змогу дослідити певні психофізіологічні та особистісні характеристики, виявити рівень сформованості знань, умінь та навичок досліджуваного;
  - соціометрія та референтометрія* – методи, які використовують для дослідження кількісних показників міжособистісних (неформальних) відносин у групі, виявлення їхньої структури на основі вибору одним членом групи інших за ознакою симпатії – антипатії чи референтності (значущості);
- *біографічний метод* – метод, який забезпечує вивчення досліджуваного явища на основі пошуку даних про особливості життя людини;
- *аналіз продуктів діяльності* – метод, який дає змогу виявити певні психічні властивості людини на основі аналізу наслідків її діяльності: записів, малюнків, креслень, архівних матеріалів тощо.

3. Методи обробки даних:

- *кількісні методи* – методи, які уможливають кількісний аналіз досліджуваного явища, тобто його відображення у цифрах, графіках, схемах, таблицях, матрицях, діаграмах, гістограмах тощо;

- *якісні методи* – реалізуються за допомогою таких пізнавальних операцій, як: *аналіз* – розчленування в думці об'єкта дослідження на елементи з метою їх всебічного вивчення; *синтез* – об'єднання в думці окремих елементів (сторін, ознак, властивостей, відношень) в єдине ціле; *абстрагування* – відволікання від другорядних властивостей та відношень об'єкта і водночас зосередження уваги на тих його властивостях, які є безпосереднім предметом дослідження; *систематизація* – розподіл об'єктів за класами на основі виокремлених головних ознак; *порівняння* – зіставлення різних об'єктів на основі визначених ознак; *узагальнення* – сходження до загальних ознак та властивостей певного класу об'єктів, перехід від менш загального до більш загального; *моделювання* – вивчення оригінального об'єкта шляхом створення та дослідження його копії (моделі), які замінює ті сторони та властивості оригіналу, що становлять інтерес для дослідження; *ідеалізація* – спосіб логічного моделювання уявних об'єктів (експеримент в уяві).

4. Інтерпретаційні методи:

- *генетичний метод* аналізу даних дослідження психічних явищ у процесі розвитку – дає змогу виявити етапи, стадії, суперечності розвитку цих явищ;
- *структурно-функціональний метод* – уможливорює виокремлення елементів у структурі явища та з'ясування їхніх функцій.
- *системний метод* – спрямований на виявлення структурних компонентів психічного явища та взаємозв'язків між ними

Методи активного впливу на особистість використовуються з метою поліпшення її стану, подолання наслідків негативних впливів на психіку. До цих методів належать:

- *психологічна консультація* – метод, який уможливорює надання необхідної людині психологічної допомоги через виявлення її психологічних можливостей щодо подолання труднощів та розв'язання життєвих проблем;
- *психологічна корекція* – метод, який використовується з метою виправлення існуючих відхилень від норми у поведінці та діяльності людини та досягнення їхньої нормативної відповідності вимогам соціального і природного середовища;
- *психологічний тренінг* – метод, котрий застосовується з метою розвитку певних здібностей людини (пізнавальних, комунікативних тощо);
- *психологічна терапія та реабілітація* – система методів, спрямованих на покращення психічного здоров'я людини, нормалізації її психічного стану; використовується під час стресових станів та психогенічних (непатологічних) станів психіки¹.

Наукове психологічне дослідження – складний процес, який реалізується на таких послідовних етапах, як:

1. Підготовка до дослідження. На цьому етапі виокремлюється проблема, здійснюється ґрунтовне і всебічне вивчення її стану (наукових фактів, положень, висновків), визначається об'єкт, предмет, мета та завдання дослідження, формулюється гіпотеза дослідження (наукове передбачення його результатів у вигляді положень, які потребують перевірки).
2. Збирання даних. Означений етап реалізується шляхом використання емпіричних методів (спостереження, бесіди, інтерв'ю, анкетування, тестування, експерименту);
3. Обробка даних. Він забезпечує кількісний та якісний аналіз отриманих на попередньому етапі даних;

¹ Трофімов Ю.Л. Психологія як наука // Психологія: Підручник / Ю.Л. Трофімов, В.В. Рибалка, П.А. Гончарук та ін.; За ред. Ю.Л. Трофімова. – 3-тє вид., стереотип. – К.: Либідь, 2001. – С. 53 – 60.

4. Інтерпретація фактичних даних та формулювання висновків – на цьому етапі синтезується вся отримана інформація, проводиться її узагальнення, встановлюється відповідність отриманих результатів сформульованій гіпотезі;
5. Оформлення результатів дослідження – здійснюється їх подання у текстовій формі та за допомогою схем, діаграм, ілюстрацій тощо.

1.4. Галузі психології

Психологія на сучасному етапі розвитку є розгалуженою наукою. В ній виокремлюють такі групи галузей, як теоретична, прикладна та практична психології.

Теоретична психологія об'єднує галузі, які реалізують теоретичну розробку різних аспектів феномена психіки.

До структури **прикладної психології** входять галузі, котрі спрямовані на дослідження можливостей практичного використання психологічних знань з метою оптимізації діяльності і поведінки людини.

Практична психологія включає галузі, спрямовані на теоретичне обґрунтування та практичну реалізацію допомоги людині у розв'язанні психологічних проблем.

У табл. 1.4.1 розміщено класифікацію галузей психології, що побудована відповідно до схарактеризованого поділу.

Класифікація галузей психології

Таблиця 1.4.1

Назва галузі психології	Основні проблеми дослідження в межах галузі психології
<i>Теоретична психологія об'єднує галузі, спрямовані на теоретичну розробку феномена психіки</i>	
Загальна психологія	Розробка фундаментальних теоретичних проблем, принципів, категорій, понять психології на основі систематизації здобутків різних її галузей
Історія психології	Історія психологічних досліджень
Експериментальна психологія	Розробка методів психологічного дослідження
Генетична психологія	Закономірності розвитку психіки в онтогенезі та у філогенезі
Соціальна психологія	Соціально-психологічні явища
Порівняльна психологія	Психіка тварин у порівнянні з психікою людини
Диференціальна психологія	Індивідуальні особливості психіки
Психофізіологія	Фізіологічні механізми, які зумовлюють функціонування психіки
Психологія особистості	Психічні властивості особистості як системи психічних якостей
Моделювання психіки	Дослідження психіки за допомогою математичних і кібернетичних моделей окремих психічних функцій та психіки в цілому
<i>Прикладна психологія об'єднує галузі, які реалізують дослідження і практичне використання отриманих знань для оптимізації діяльності і поведінки людини</i>	
<i>а) за видом діяльності і поведінки людини</i>	
Психологія праці	Психологічні закономірності трудової діяльності людини, наукової організації праці, формування умінь та навичок трудової діяльності, шляхи підвищення ефективності праці
Психологія творчості	Психологічні закономірності творчої діяльності та можливості розвитку творчої особистості
Психологія мистецтва	Психологічні особливості діяльності людини в сфері

	мистецтва
Нині за цією ознакою сформувалися різноманітні галузі прикладної психології (інженерна психологія, авіаційна психологія, космічна психологія, військова психологія, економічна психологія, психологія управління, психологія спорту та багато інших), кожна з яких вивчає психологічні особливості діяльності людини в конкретній сфері трудової діяльності, розробляє рекомендації щодо підвищення її ефективності, збереження функціонального стану працівників тощо.	
<i>б) за ознакою розвитку людини</i>	
Вікова психологія	Вікові особливості розвитку психіки
Педагогічна психологія (психологія навчання, психологія виховання, психологія роботи з аномальними та важковиховуваними дітьми)	Закономірності навчання і виховання особистості
Спеціальна психологія (психологія аномального розвитку): <ul style="list-style-type: none"> • Патопсихологія • Сурдопсихологія • Тифлопсихологія 	Відхилення у процесі розвитку психіки, зумовлені патологією в діяльності мозку Особливості психічного розвитку людей з вадами слуху Особливості психічного розвитку дітей з вадами зору
<i>в) за відношенням до нормальної або хворої психіки</i>	
Психологія здоров'я	Психологічні основи здорового способу життя
Медична психологія	Психологічні аспекти діяльності лікаря та хворого
<i>г) за відношенням до права</i>	
Юридична психологія	Проблеми реалізації правової поведінки засобами психології
<i>Практична психологія об'єднує галузі, спрямовані на теоретичне обґрунтування та практичну реалізацію допомоги людині у розв'язанні психологічних проблем</i>	
Практична психологія політичної діяльності, управління і масових комунікацій	Психологічна експертиза законів і державних програм, прогнозування наслідків управлінських рішень, організація управління персоналом, підвищення ефективності засобів масової комунікації
Практична юридична психологія	Психологічне забезпечення діяльності органів Міністерства внутрішніх справ, Служби безпеки, суду, прокуратури, пенітенціарної системи
Практична психологія економіки та бізнесу	Психологічні умови економічної діяльності та бізнесу
Практична психологія праці та профорієнтації	Психологічне забезпечення процесів надання інформації про професійну діяльність, консультацій, професійної адаптації, професіоналізації особистості
Практична психологія спорту	Психологічне забезпечення заходів щодо відбору, підготовки та підтримки спортсменів, спортивних команд, тренерів в умовах тренувань та спортивних змагань

Усі галузі психології є взаємопов'язаними між собою. Теоретична психологія створює базову теоретичну основу для прикладної та практичної психології. Останні збагачують психологічну теорію новими фактами для проведення теоретичних досліджень та

подальшого розвитку теорії, що уможливує глибше розуміння різноманітних психічних явищ.

1.5. Місце психології у системі наук

Психологія сформувалася як самостійна наука на початку XIX ст. Вона розвивається у взаємозв'язку з іншими галузями наукового знання.

Такий зв'язок є двостороннім: з одного боку, здобутки інших наук дають можливість краще зрозуміти психіку людини, з іншого – накопичені психологією дані використовуються для поглиблення розуміння предметів цих наук.

Методологічну основу психології складає **філософія** – наука про найзагальніші закони розвитку природи, суспільства та мислення. Разом з тим філософія і психологія мають низку загальних проблем – це проблеми, які стосуються перебігу психічних процесів (пізнавальних, емоційних, вольових), сутності феномена особистості та її формування, побудови відносин особистості з групою та суспільством в цілому тощо.

Відповідно до специфіки свого предмету психологія пов'язана з науками про людину та суспільство. Зв'язок, що ґрунтується на використанні психологією здобутків інших наук, охарактеризовано у таблиці 1.5.1.

Використання психологією здобутків у різних галузях наукового знання

Таблиця 1.5.1

Галузь наукового знання	Зміст значущого для психології здобутку
Фізіологія та антропологія	Дані про будову та функції нервової системи, їх роль у формуванні механізмів функціонування психіки
Медичні науки	Дані про функціонування людського організму, про патологію психічного розвитку людини
Соціологія та інші соціальні науки	Дані про вплив соціального середовища на людину та вплив людини на це середовище, про взаємозв'язки між людьми, що реалізуються в ньому
Педагогічні науки	Дані про виховання особистості у ході навчально-виховного процесу та під впливом суспільних інститутів, про самовиховання, самоосвіту та перевиховання особистості
Історичні науки	Дані про розвиток психіки людини на різних етапах становлення суспільства та людських відносин
Науки про трудову діяльність	Дані про особливості трудової діяльності та відпочинку

В свою чергу, отримані психологічною наукою результати сприяють кращому розумінню законів відображення, сутності людини, соціальних процесів і явищ, а також взаємозв'язку людини з навколишнім середовищем у ході розробки людинознавчих проблем іншими науками. Так, потреба у психологічних знаннях виникає зокрема під час дослідження:

- педагогічними науками – проблем навчання та виховання особистості (у зв'язку з необхідністю взаємодіяти з внутрішнім світом особистості учня);
- культурологічними науками – проблем засвоєння та відтворення людиною культурного досвіду;
- медичними науками – проблем здоров'я (у зв'язку з психологічним походженням великої кількості хвороб);
- технічними науками – проблем взаємодії людини та техніки;

- економічними науками – проблем поведінки людини у системі економічних відносин.

Вивчаючи специфіку психічних явищ, психологія дає можливість глибше осягнути сутність тих процесів, які відбуваються внаслідок спілкування людини з мистецтвом, зрозуміти значення впливу на її психіку художніх творів, з'ясувати особливості мистецької діяльності та творчості, виявити можливості особистісного розвитку митця та мистецьких колективів.

Висновки

Психологія є складною наукою, яка вивчає психічну реальність – сукупність проявів психічного життя органічного світу. У контексті вивчення людини предметом психології є факти, закономірності, механізми її психічного життя як суб'єкта психіки та її закономірні зв'язки з соціокультурним і природним середовищем, що породжують психічні явища.

До основних психічних явищ належать психічні процеси, психічні властивості, психічні стани, психічні утворення, які уможливають типове для конкретної людини відображення дійсності, реалізацію на цій основі її зв'язків з навколишнім середовищем, вироблення ставлення до власних психічних явищ та до свого Я. Ці явища є динамічними і змінюються протягом всього життя.

Психологія є особливою наукою. Це зумовлено специфікою її предмету та її значущістю для людини в плані самопізнання, самоуправління психічними функціями, діями і поведінкою, досягнення взаєморозуміння з іншими людьми, пояснення та прогнозування їхньої поведінки і вчинків.

Методологічну основу психології складають загальнофілософські принципи, які застосовують для пізнання психічних явищ; внутрішньонаукові принципи, на яких ґрунтуються дослідження цих явищ та методики дослідження.

Теоретичну основу психології утворює система положень, зокрема положення про психіку як функцію головного мозку, про свідомість як вищий рівень розвитку психіки, про методологію психологічної науки, методи і методику вивчення психічних явищ.

У вивченні психічних явищ психологія спирається на принципи детермінізму, відображення, єдності психіки і діяльності, розвитку, системно-структурний принцип. Вони дають змогу зрозуміти психічні явища як такі, що мають відображувальну природу, є причинно зумовленими, складними за своєю структурою (утвореними системою взаємопов'язаних елементів), взаємодіють з навколишнім природним та соціокультурним середовищем і розвиваються в ході такої взаємодії за умови включення людини в діяльність.

Психологія володіє системою методів дослідження: пізнавальних методів (організаційних, емпіричних, інтерпретаційних, обробки даних) та методів активного впливу на особистість (психологічна консультація, корекція, тренінг, терапія та реабілітація), які дають змогу всебічно дослідити психічні явища і сприяти оптимальному психічному розвитку людини.

Психологія є розгалуженою наукою. Її структуру утворюють теоретична, прикладна та практична галузеві групи. Теоретична психологія об'єднує галузі, які реалізують теоретичну розробку різних аспектів феномена психіки. Галузі прикладної психології спрямовані на дослідження можливостей практичного застосування психологічних знань. Практична психологія включає галузі, спрямовані на теоретичне обґрунтування та практичну реалізацію допомоги людині в розв'язанні психологічних проблем.

Зв'язок психології з системою наук полягає з одного боку, у використанні нею даних інших наук про людину, а з іншої сторони – у забезпеченні інших наук результатами, які сприяють кращому розумінню законів відображення, сутності людини, соціальних процесів і явищ.

Словник основних термінів

Детермінізм – філософське вчення про об'єктивний закономірний взаємозв'язок та причинну зумовленість всіх явищ дійсності.

Метод наукового дослідження – шлях дослідження; спосіб досягнення дослідницької мети; сукупність прийомів теоретичного і практичного засвоєння (пізнання) дійсності, за допомогою яких здобувається нове знання.

Метод наукового психологічного дослідження – спосіб пізнання психічних феноменів та встановлення об'єктивних закономірностей їх розвитку і функціонування.

Методологія – вчення про філософські позиції науки, логіку її дослідження, про принципи побудови, форми і способи наукового пізнання.

Методологія загальна – загальний філософський підхід, який надає уявлення про найзагальніші закони розвитку об'єктивного світу, його своєрідність і складові компоненти, а також місце і роль в ньому тих явищ, які вивчає певна наука.

Методологія спеціальна – сукупність методологічних принципів, які застосовуються у конкретній галузі знання.

Методологія часткова (методика) – сукупність методів, способів, прийомів і методик дослідження конкретною наукою явищ, які складають предмет і об'єкт її аналізу.

Онтогенез – індивідуальний розвиток організму, сукупність перетворень, що відбуваються з організмом від народження і до завершення життя.

Принцип – основне вихідне положення науки.

Психіка – якість головного мозку, яка забезпечує людині і тварині можливість відображення впливів предметів і явищ дійсності.

Психологія – наука, яка вивчає психічну реальність, тобто сукупність проявів психічного життя органічного світу.

Психічні властивості – стійкі особливості людини, котрі забезпечують певний типовий для неї якісно-кількісний рівень поведінки і діяльності.

Психічні процеси – явища, котрі забезпечують первинні відображення і усвідомлення людиною впливів дійсності.

Психічні стани – форма реагування, яка відображає певний рівень працездатності і якості функціонування психіки людини і водночас її ставлення до власних психічних явищ у певній ситуації та в певний момент часу.

Психічні утворення – можливості щодо забезпечення своєї життєдіяльності, набуті людиною протягом життя завдяки змінам психічної діяльності.

Соціально-психологічні явища і процеси – феномени, які забезпечують взаємозв'язок психічного і соціального через спілкуванням між людьми та їх приналежність до певних соціальних спільнот.

Теорія – форма наукового знання, яка дає цілісне уявлення про закономірності функціонування предметів і явищ дійсності та існуючі зв'язки між ними.

Філогенез – процес історичного розвитку органічного світу: видів, родів, сімейств, порядків, класів, типів організмів.

Запитання для самоперевірки:

Що є предметом психології?

Які групи явищ вивчає психологічна наука?

Назвіть основні завдання психології.

Що таке психічне відображення?

Що утворює методологічну основу психології?

Що становить теоретичну основу психології?

Які основні принципи психології?

Які є методи дослідження психічних явищ?
Які є галузі сучасної психології?
Охарактеризуйте місце психології в системі наук.
Яке значення має психологія для сучасної людини і суспільства?

Література:

- Айсмонтас Б.Б. Общая психология: Схемы / Б.Б. Айсмонтас. – М.: Владос-Пресс, 2004. – 287 с.
- Варій М.Й. Загальна психологія: Підручник. – 2-ге вид., випр. і доп. / М.Й. Варій. – К.: Центр учбової літ., 2007. – 968 с.
- Варій М.Й. Основи психології і педагогіки: Навч. посіб. / М.Й. Варій, В.Л. Ортинський. – К.: Центр учбової літ., 2007. – 376 с.
- Вітенко І.С. Основи психології. – 2-ге вид., перероб. і доп. / І.С. Вітенко, Т.І. Вітенко. – Вінниця: НОВА КНИГА, 2008. – 256 с.
- Гиппенрейтер Ю.Б. Введение в общую психологию: Курс лекций. Учеб. пособие / Ю.Б. Гиппенрейтер. – М.: ЧеРо, 2001. – 336 с.
- Максименко С.Д. Загальна психологія: Навч. посіб. – 3-є вид., перероб. та доп. / С.Д. Максименко. – К.: Центр учбової літ., 2008. – 272 с.
- Павелків Р.М. Загальна психологія: Підручник / Р.М. Павелків. – К.: Кондор, 2008. – 576 с.
- Петровский А.В. История и теория психологии / А.В. Петровский, М.И. Ярошевский: В 2 т. Т. 1. – Ростов н/Дону: Феникс, 1996. – 415 с.
- Психологія: Підручник / Ю.Л. Трофімов, В.В. Рибалка, П.А. Гончарук та ін.; За ред. Ю.Л. Трофімова. – 3-тє вид., стереотип. – К., 2001. – 560 с.
- Цимбалюк І.М. Психологія: Навч. посіб. – 2-ге вид., випр. і доп. / І.М. Цимбалюк. – К.: ВД «Професіонал», 2006. – 576 с.

Тема 2. ОСОБИСТІТЬ ТА ЇЇ ПСИХІКА

2.1. Сутність психіки людини

Осягнення сутності людини та її розвитку великою мірою залежить від того, як ми розуміємо сутність її психіки. Передусім зазначимо, що погляди багатьох вчених сходяться на тому, що психіка – це певна якість живого організму, котра забезпечує можливість для відображення навколишнього та внутрішнього світу.

Людина, як і кожна жива істота, володіє особливою формою відображення – **подразливістю**, завдяки якому отримує сигнали від зовнішнього середовища та свого організму, орієнтується в ньому, виробляє пристосувальні програми. Водночас осмислюючи життєві події, вона здобуває здатність чинити свідомо, впливати на середовище, в якому живе, створювати нові предмети та умови не лише для забезпечення свого життя, а й для задоволення своїх духовних потреб.

Накопичені емпіричні факти свідчать, що відображення людини має низку особливостей, які зумовлені її біологічною і соціальною природою. Так, будучи *живим організмом*, людина є сприятливою до зовнішніх подразників, має здатність реагувати на біологічно значущі зовнішні впливи. Їй притаманні різноманітні форми відображення подразнень – від подразливості до відчуття, сприймання, пам'яті.

Соціальна природа людини зумовила її здатність до значно складніших форм відображення, які реалізуються за допомогою абстрактного мислення, мови, почуттів.

Це дає змогу виокремити суттєві особливості життєдіяльності, відволіктися від конкретних обставин, здійснити аналіз їхніх причин та наслідків, отже, встановити логічні взаємозв'язки між теперішнім, минулим та майбутнім. Осмислюючи ситуацію, людина

отримує можливість вийти за її межі, передбачити шлях її подальшого розвитку та наслідки цього розвитку для себе та навколишнього середовища.

Для подачі сигналів з приводу відображення безпосередньої ситуації життя, минулих або майбутніх подій, вона використовує спеціальну сигнальну систему – мову. За допомогою словесних сигналів не тільки позначаються предмети та явища, а й визначається їх смисл.

Пов'язані з життєдіяльністю переживання наповнені значущим і в той же час специфічним змістом. Як біологічна істота, людина може переживати радість, гнів, страх, що з'являються в ході задоволення природних потреб. Як соціальна істота, вона здатна до глибоких почуттів, котрі трансформуються в ставлення до інших людей, до своєї країни, до природи, до мистецтва тощо. Це почуття любові, патріотизму, захоплення, сумніву, насолоди та багато інших.

У вітчизняній науці все викладене отримало обґрунтування в матеріалістичній концепції психіки, згідно якої вона (**психіка**) розуміється як якість головного мозку, котра забезпечує людині і тварині можливість відображення впливів предметів і явищ дійсності.

Відповідно до цієї концепції основним носієм психіки вважається **мозок**, а забезпечена ним **вища нервова діяльність** – фізіологічною основою діяльності психічної. Нервова система утворена центральною частиною (головний та спинний мозок) та периферійною частиною (спинномозкові та черепно-мозкові нерви).

Нервові процеси мають рефлекторну основу. **Рефлексом** називають дію організму, яка відбувається у відповідь на подразнення з боку зовнішнього чи внутрішнього середовища.

Спинний мозок забезпечує головним чином прості природні (безумовні) рефлекси, які мають вроджений постійний характер і не залежать від набутого досвіду. Головний мозок складається з великих півкуль – це орган для вироблення умовних рефлексів, які виникають і закріплюються упродовж життя і забезпечують певні форми поведінки.

Структура умовного рефлексу має чотири частини:

- 1) збудження від подразнення, що передається за допомогою нервових шляхів від робочого органу, який прийняв початковий сигнал, до мозку;
- 2) обробка сигналу в корі головного мозку;
- 3) передача відповіді від мозку до робочого органу;
- 4) зворотний зв'язок, що забезпечує контроль та коригування перебігу останньої частини рефлексу.

Завдяки функціонуванню правої і лівої півкуль головного мозку відбувається сприйняття та переробка інформації, забезпечується орієнтація організму в середовищі, прийняття рішень, реалізація активної поведінки. Півкулі головного мозку утворені певними ділянками його кори – групами нервових клітин, що відрізняються одна від одної своєю формою, величиною і будовою. Вони функціонують порівняно ізольовано одна від одно і виконують різні функції. Водночас кожна з півкуль також виконує різні функції: ліва півкуля оперує логічною інформацією і забезпечує її осмислення за допомогою аналітичної переробки та мови; у правій півкулі відбувається переробка цілісних образів та їх емоційне сприйняття, вона забезпечує орієнтацію у просторі.

Кора головного мозку об'єднує ці ділянки в єдине ціле, що уможливорює виконання нею складної аналітико-синтетичної діяльності: аналіз картини світу (сприйняття сигналів від нього, виокремлення різноманітних подразників), синтез результатів аналізу шляхом утворення тимчасових нервових зв'язків між ділянками кори..

Координація функцій кори головного мозку здійснюється завдяки взаємодії нервових процесів **збудження** (активізації кори, що супроводжується утворенням нових умовних нервових зв'язків) та **гальмування** (припинення збудження та блокування тимчасових нервових зв'язків). Взаємодія між ними відбувається завдяки процесам: **ірадіації** – поширення збудження чи гальмування від місця їх початкового виникнення на інші ділянки кори головного мозку; **концентрації** – поступовому зосередженні нервового процесу в відносно невеликій ділянці кори (будь-яке збудження спочатку ірадіює, а потім

концентрується в певних нервових центрах, які необхідні для обробки сигналу); **взаємної індукції** – нервових процесів, що мають місце в одній ділянці кори і викликають протилежні процеси в інших її центрах.

Цілісна реакція організму на подразники та його пристосування до них забезпечується системою складних умовних нервових зв'язків, що утворюється на основі стійкого розподілу вогнищ збудження і гальмування – **динамічними стереотипами**. Утворення динамічних стереотипів у корі головного мозку є основою для звичних дій, звичного образу мислення, почуттів, станів.

В межах схарактеризованої концепції вважається, що основні функції психіки полягають у:

- відображенні впливів дійсності;
- регуляції поведінки і діяльності людини;
- усвідомленні людиною свого місця в світі.

Вищою формою психіки є **свідомість** – особлива форма психічної діяльності, завдяки якій формується суб'єктивна (тобто вироблена людиною як носієм предметно-практичної діяльності і пізнання) модель зовнішнього та внутрішнього світу.

Свідомість зорієнтована не тільки на відображення, а й на перетворення дійсності. Завдяки свідомості у психіці людини можуть бути відображені реальні образи дійсності, в тому числі її самої та її діяльності. Свідомість формується протягом життя, в умовах суспільства. Це продукт суспільно-історичного розвитку людини, основу якого становить її включення в діяльність.

До структурних компонентів свідомості належать:

- знання про навколишню дійсність, природу, суспільство;
- відділення людини від навколишнього світу, розділення «Я» і «не Я»;
- цілеспрямованість, планування власної діяльності і поведінки, передбачення її результатів;
- ставлення до об'єктивної дійсності, людей, самої себе.

Свідомості властиві:

- атрибути: знання, переживання, ставлення до того, що людина пізнає та переживає;
- рівні ясності: ясна свідомість, неусвідомлення, патологічні порушення, втрата свідомості, інсайт, натхнення;
- динаміка – здатність до розвитку та переключення на різні стани свідомості;
- функції.

Свідомість виконує такі основні функції:

- забезпечує пізнання світу та синтезує динамічну модель дійсності, яка є основою для орієнтації в ній та вироблення ставлення до неї;
- забезпечує попередню, мисленнєву побудову дій, передбачає їх наслідки, регулює і контролює поведінку людини;
- формує внутрішній план діяльності та її програму.

Таким чином, свідомість уможлиблює планування діяльності і поведінки та їх послідовну реалізацію, передбачення бажаних результатів та небажаних наслідків, реалізацію контролю за діяльністю та поведінкою, побудову взаємин з іншими людьми та навколишнім світом. Вона є вищою формою психічної активності людини як соціальної істоти.

Обов'язковою умовою формування і прояву свідомості є **мова** – специфічно людська знакова система, яка слугує для позначення (звук) та визначення (осмислений зміст звучання) предметів і явищ навколишнього світу.

В результаті усвідомлення людиною самої себе, свого ставлення до природи та інших людей, своїх дій і вчинків, думок, переживань та різних психічних якостей формується її **самосвідомість** – вищий рівень розвитку свідомості, який забезпечує сприйняття

особистістю самої себе, формування уявлення про себе, а на цій основі – поняття свого «Я», осягнення своєї відмінності від інших «Я».

Самосвідомість виявляється у самостереженні, у критичному ставленні до себе, в оцінці своїх позитивних і негативних якостей, у самостриманні та відповідальності за свої вчинки.

Вагомим результатом функціонування самосвідомості є створений особистістю образ власного Я. Згідно теорії чеських учених К. Блага та М. Шебека, образ Я об'єднує у собі декілька елементів:

- *Я-процесуальне* – систему суджень, які формуються на основі сприйняття, мислення, фантазування, прийняття, оцінки людиною самої себе);
- *Я-структурне* – конкретний зміст власного Я, відображений у складному поєднанні аспектів саморозуміння: самовідчуття – «Я є», сукупності уявлень про себе та осягнення своєї сутності, що виникає як сукупність думок, переживань, почуттів;
- *картину світу* – поєднання власних оцінок світу та оцінок інших людей, співвіднесення власних та групових суджень про світ, переживання розуміння світу та уявлень про те, що можна змінити у світі¹.

Образ Я формується шляхом сприйняття оцінок з боку інших людей, порівняння себе з іншими, самостереження (інтроспекції), оцінки своєї соціальної ролі і позиції.

Свідоме становить лише невелику частину психічного і виявляється лише в тих життєвих ситуаціях, коли людина довільно керує своєю поведінкою.

Водночас у структурі психіки мають місце психічні явища, стани і дії, які в конкретний момент часу відсутні в свідомості людини, знаходяться поза сферою її розуму, непідзвітні їй і принаймні в цей момент не піддаються контролю. Ці феномени належать до **несвідомого** і виявляються в автоматизації дій, в імпульсивних діях, у психологічній установці тощо. Вони є зашифрованими для свідомості, проте виступають в якості джерела психічної енергії і позначаються на поведінці людини.

Співвідношення свідомого і несвідомого було вперше проаналізовано та охарактеризовано З. Фрейдом, який вважав, що структуру психіки утворюють:

- несвідоме (енергетичне ядро особистості) – зміст психічного, яке не осягається свідомістю (психологічні установки, імпульсивні дії);
- підсвідоме – емоційно наповнені спогади (бажання, потяги, почуття, стани), які у певний момент життя «вийшли» зі свідомості, однак, виявляються у певних життєвих ситуаціях без втручання свідомості і потенційно можуть бути усвідомлені за допомогою спеціальних технік;
- передсвідоме – зміст психічного, який може стати усвідомленим за необхідності: план автоматизації дій, підпорогове сприймання тощо;
- свідоме – рефлексивний зміст свідомості, який підпорядковується довільній регуляції².

На думку З. Фрейда, несвідоме виявляється на глибокому рівні функціонування психіки і продукує регулюючий вплив на поведінку людини. Так, психологічна установка зумовлює її спрямованість на активність в цілому, стійку орієнтацію на певні дії та об'єкти. Імпульсивні дії реалізуються спонтанно. При цьому людина не усвідомлює ні причини, ні наслідку таких дій. Несвідомі компоненти присутні у таких явищах, як інтуїція та творчість. Адже практично неможливо пояснити шлях людини до інсайту – того своєрідного «творчого осяяння», яке призводить до виникнення нового рішення чи ідеї.

¹ Блага К. Я – твой ученик, ты – мой учитель: Кн. для учителя: Пер. с чеш. / К. Блага, М. Шебек. – М.: Просвещение, 1991. – С. 10.

² Фрейд З. Я и Оно / З. Фрейд // Очерки по психологии сексуальности. – Х.: Фолио. – С. 359 – 361.

У підсвідомості і передсвідомості (різновидах несвідомого) акумулюється набутий людиною досвід – збережена у пам'яті інформація, яка в той чи інший момент життя виконує регулятивну функцію без втручання свідомості. Це позбавляє психіку від зайвого напруження і дає можливість будувати свою поведінку на рівні автоматизму. Так, окремі думки приходять до людини ніби «самі по собі». Виконуючи певні дії (наприклад, під час ходіння, плавання, здійснення навчальних чи трудових операцій), вона може діяти не замислюючись, майже автоматично.

Людина зазвичай не замислюється й над тим, яким чином отримує свої враження про навколишній світ. Проте завдяки збереженому у підсвідомості досвідові, вона має можливість реагувати на ці враження усталено, чітко, тобто автоматично. Таким чином, підсвідомість виконує важливу функцію регулювання її відносин з тією частиною дійсності, що перебуває за порогом свідомості.

Присутність у психіці несвідомого може мати для людини як позитивне, так і негативне значення. З одного боку, ці компоненти позбавляють її від багатьох зайвих зусиль та дій, а з іншого – можуть стати на заваді перебігові необхідних процесів, знизити їхню результативність. Відомо, що не завжди піддається контролю спрямованість сприймання, запам'ятовування, уваги, уяви та інших процесів. Людині приходиться застосовувати додаткові зусилля, щоб зосередитися на контрольованих свідомістю пізнавальних операціях – наприклад, на вивченні необхідної інформації, запам'ятовуванні тих чи інших її фрагментів. Цей процес нерідко супроводжується отриманням інших, не передбачених попереднім планом результатів (закарбованих у пам'яті думок чи уявних образів, емоцій, почуттів), які також позначаються на поведінці.

3. Фрейд вказував на присутність у психіці свідомих компонентів, які уможливають довільну регуляцію поведінки. Така регуляція набуває морального змісту завдяки функціонуванню свідомості на найвищому рівні надсвідомості – змісті психічного, що є носієм совісті особистості¹

У сучасній психологічній науці визнаним є й такий підхід, відповідно якого стани свідомості диференціюються як:

- несвідомий стан – екстремальний стан, який визначається перебігом лише психовегетативних реакцій та відсутністю перебігу пізнавальних і емоційних процесів;
- сон – стан, в якому людина переживає сновидіння, що уможливорює підпорогове сприйняття і часткове запам'ятовування змісту сновидінь;
- неспання – стан усвідомлення себе і навколишнього світу, що охоплює спектр таких психічних проявів, як сприймання, увага, пригадування, мислення, саморегуляція;
- змінені стани свідомості – спосіб пристосування свідомості до зміни зовнішніх і внутрішніх умов, що виявляється у зниженні зосередженості уваги, втраті виразності сприйняття тощо².

Змінені стани свідомості виникають: а) спонтанно; б) під впливом психоактивних речовин (алкоголю, наркотиків та ін.) або психоактивних процедур (сенсорної ізоляції чи сенсорного перенавантаження); в) в результаті застосування певних психотехнік: релігійних обрядів, психотерапевтичних процедур, аутотренінгу тощо.

Дані щодо вивчення станів зміненої свідомості засвідчують, що в пам'яті людини зберігається інформація, яка стосується далекого минулого не тільки самої людини, але й тієї спільності, до якої вона належить. Це дає можливість стверджувати, що між індивідуальною психікою та соціальною психікою спільності, відображеної в її характері, почуттях, волі, свідомості, совісті, існує тісних зв'язок. Він забезпечує включення людини у світові процеси, усвідомлення себе часткою Всесвіту.

¹ Фрейд З. Введение в психоанализ / З. Фрейд. – М.: Наука, 1989. – С. 344 – 345.

² Психология: Учеб. для экон. вузов / Под общ. ред. В.Н. Дружинина. – СПб.: Питер, 2000. – С. 95.

Тому є підстави вважати, що психіка має здатність розвиватися на особливому рівні, який отримав назву над свідомого. Проте на відміну від згаданого вище тлумачення цього явища З. Фрейдом, **надсвідоме** в цьому контексті розуміють як сукупність психічних процесів, актів і станів, які виникли внаслідок взаємодії людини із Всесвітом. Так, наприклад, доведено, що на поведінку людей впливають такі явища, як зміна клімату, погоди, пори року, геомагнітного стану, сонячні збурення тощо.

Узагальнюючи викладене, маємо підстави стверджувати, що психіка є функцією мозку, забезпечує відображення об'єктивної реальності, визначається самодетермінацією і водночас суспільною зумовленістю.

Разом з тим у працях вчених (К. Альбуханова-Славська, Г. Костюк, С. Рубінштейн, В. Татенко) обґрунтовується точка зору, яка значно розширює наше розуміння психіки та психічного. Відповідно до неї мозок розглядається як фізіологічний орган психічного, як матеріальна основа для виникнення і функціонування психіки, а джерелом психічного виступає навколишній світ (С. Рубінштейн). Залежно від співвідношення людини зі світом виникають її думки, почуття, виробляються навички, формуються здібності та характер.

Тому психічна діяльність (за В. Татенко) не може визначитися тільки як діяльність мозку. Мозок є лише умовою виникнення, функціонування, розвитку психіки, а «причини психічного і його суб'єкт містяться в ньому самому»¹.

У зв'язку з цим М. Варій та В. Ортинський пропонують ширше визначення психіки і трактують цей феномен як «багаторівневе і багатосистемне, але цілісне й самостійне суще утворення, яке одночасно існує в індивіді і поза ним, поєднує різне психічне минулого, теперішнього і майбутнього та відображає зовнішній світ, минулий розвиток людства, етносу, нації; утримує й відтворює внутрішній світ суб'єкта психіки; гармонізує й упорядковує смисли його життєдіяльності; розоб'єктивує внутрішнє психічне й об'єктивує зовнішнє психічне у внутрішнє»².

Відповідно автори розуміють **психічне** як таке, що містить психоенергію будь-якої полярності. В ньому закодовано думки, ідеї, почуття, стани, установки тощо, які різняться за величиною енергетичного потенціалу і можуть бути усвідомленими, неусвідомленими, а також функціонувати на рівні підсвідомості та надсвідомості.

Згідно запропонованої концепції, психіка і психічне взаємодіють завдяки обміну і взаємовпливу психоенергії, яка існує в різних видах і формах, акумулює в собі змістово-інформаційний та енергетичний потенціал, може передаватися ті сприйматися у часі і просторі за допомогою певного відповідного тій чи іншій формі (видові) психічного коду. До складу психічного входять:

а) внутрішнє психічне – всі психічні явища, які вміщує психіка окремої людини, тобто той психоенергетичний потенціал, що належить до внутрішнього світу (емоції, почуття, стани, думки, погляди, установки, мотиви, ціннісні орієнтації, стереотипи тощо) та психоенергетичний потенціал, що передається від етносу й нації (ментально-психічне) і може бути або активним, тобто безпосередньо задіяним у життєдіяльності людини, чи пасивним – існуючим, але не використовуваним в даним момент життєдіяльності потенціалом;

б) зовнішнє психічне – різні субстанції психічного, які існують у вигляді специфічної психоенергії (соціальні психіки первинних малих груп, великих груп, націй (власної та інших), народів (свого та інших); планетарна психіка, космос, психічні явища, які існують в цих системах).

Внутрішнє психічне може перейти у зовнішнє і навпаки, зовнішнє психічне має здатність переходити у внутрішнє (втілитися у норми, принципи, звички, емоції, почуття, діяльність, творчість та ін.). Будь-яке проникнення одного психічного в інше психічне (що є

¹ Основи психології / За заг. ред. О.В. Киричука, В.А. Роменця. – К.: Либідь, 1999. – С. 23.

² Варій М.Й. Основи психології і педагогіки: Навч. посіб. / М.Й. Варій, В.Л. Ортинський. – К.: «Центр учбової літератури». – 2007. – С. 38.

можливим через дію психоенергії) призводить до зміни їхнього психоенергетичного потенціалу¹.

Таким чином, **феномен психіки людини** можна розуміти як складне утворення, що уможливорює суб'єктивне відображення дійсності у минулому, теперішньому та майбутньому, забезпечує орієнтацію в ній та вироблення відповідних форм поведінки.

2.2. Сутність феномена «особистість»

Протягом життя людська істота набуває певних специфічних ознак, які дають їй можливість пристосуватися до співжиття із собі подібними, впливати на навколишній світ, змінювати його відповідно до своїх потреб. Ці можливості зумовлені становленням людини як особистості. В ході такого становлення вона оволодіває системою соціальних якостей, котрих не мала в момент народження.

Приналежність до роду людини є лише передумовою для формування особистості. Його одиничний представник є індивідом, тобто має притаманні цьому роду генетично зумовлені анатомічні та фізіологічні властивості, які позначаються на особливостях будови тіла, мозку та в цілому нервової системи. Означені властивості складають біологічну основу для подальшого притаманного тільки людині розвитку: оволодіння прямоходінням, мовою, складною перетворювальною, зокрема інтелектуальною діяльністю, становлення свідомості та самосвідомості тощо.

Такий розвиток відбувається в суспільстві і залежить від утворених ним соціальних та культурно-історичних умов. В цих умовах біологічний початок індивіда наповнюється соціальним змістом, розвивається як психіка особистості.

Залежно від того, які передумови (природні чи соціальні) перетворення індивіда на особистість вважають основоположними, які процеси (усвідомлені чи неусвідомлені) – домінуючими, який вік – визначальним, у психології сформувалися різні підходи до розуміння цього феномена. Нині виокремлюють декілька основних підходів, кожний з яких презентує свою структурну модель особистості, своє розуміння її сутності.

Так, в межах **психодинамічного підходу** (З. Фрейд) головним джерелом розвитку особистості визначають вроджені біологічні чинники – інстинкти. У вченні З. Фрейда вони отримали назву лібідо і трактуються як притаманна індивідові загальна біологічна енергія, спрямована на продовження роду, або руйнування.

З позицій означеного підходу людина вважається природною істотою, якою керують потяги та специфічні психосексуальні переживання. Ці феномени через прагнення до втіхи та уникнення болю зумовлюють її розвиток і творчість. На поведінку людини суттєво впливає й інстинкт смерті, який може виявлятися у вигляді агресивного потягу.

Згідно поглядів З. Фрейда, особистість є складним феноменом, структуру якого утворюють такі три інстанції, як: а) Воно як біологічна інстанція – початкове джерело активності, вмістилище інстинктів, кероване інстинктом задоволення, що є неусвідомленим і зберігається незмінним протягом життя; б) Я – центральна інстанція саморегуляції особистості, що базується на усвідомленні людиною реальності і дає змогу врівноважувати природно зумовлені імпульси з вимогами соціального оточення, здійснювати раціональний аналіз життєвих ситуацій та виробляти соціально орієнтовані поведінкові програми; в) Над-Я – моральна інстанція особистісного “Я”, яка оцінює дії або наміри з погляду суспільних норм, правил, цінностей та ідеалів і становить систему особистісних цінностей, сформовану у процесі засвоєння суспільного досвіду².

¹ Варій М.Й. Основи психології і педагогіки: Навч. посіб. / М.Й. Варій, В.Л. Ортинський. – К.: «Центр учбової літератури». – 2007. – С. 39 – 40.

² Фрейд З. Введение в психоанализ / З. Фрейд. – М.: Наука, 1989. – С. 344 – 345.

Оскільки вимоги Над-Я та Воно несумісні, Я виконує функцію їх примирення і постійно звертається до механізмів психозахисту, роль яких виконують сублімація, витіснення, проекція, раціоналізація, фантазування та інші

Сублімація – самий відомий механізм психологічного захисту, який виявляється в переведенні енергії інстинктивного, сексуального чи агресивного імпульсу в соціально спрямоване русло. Іноді сублімація розглядається як десексуалізація статевого потягу.

Переведення агресивних імпульсів у соціально прийнятні дії носить назву *заміщення*.

Під *витісненням* (придушенням, репресією) розуміють процес вилучення із свідомості тих імпульсів, ідей, інстинктивних проявів, афектів, які є несумісними з установками особистості. Це той різновид захисту, за допомогою якого людина не помічає неприємних для неї фактів і явищ. Якщо відбувається витіснення ідеї, то відповідний їй афект «переноситься» на іншу, ту, яка присутня у свідомості. Коли витісненню підлягає афект, ідея зберігає своє місце у свідомості і пов'язується з іншим, іноді протилежним за знаком афектом.

Сутність механізму *проекції* полягає у приписуванні іншим власних намірів, імпульсів, ідей, афектів.

Механізм *раціоналізації* використовується з метою раціонального пояснення власних ірраціональних і несвідомих дій. При цьому такі пояснення є досить поверховими і невірними. Вони немовби прикривають справжні глибинні, витіснені думки та тенденції і блокують емоціогенність викликані ними конфліктної ситуації.

За допомогою *фантазування* відбувається задоволення тих бажань особистості, яких вона не може реалізувати у реальному житті, її Я ототожнюється з Над-Я. У патологічному прояві цей механізм може спричинити втечу у світ фантазій або публічне фантазування, коли зміст фантазії в присутності інших видається за реальну подію¹.

На думку прихильників цього напряму, особистість формується протягом перших шести років. Її поведінка зумовлена сексуальними та агресивними мотивами (Воно). Ці мотиви можуть бути помітними або прихованими за поведінкою, яка контролюється сформованими протягом життя людини соціально зумовленими складовими особистості (Я, Над-Я)².

Аналітичний підхід. Цей підхід близький до попередньо схарактеризованого. Найяскравішим його представником є К. Юнг³. За його переконаннями, психіка людини має три рівні: свідомість, особисте несвідоме, колективне несвідоме. Останнє відіграє у структурі особистості визначальну роль. На думку К. Юнга, колективне несвідоме утворюється з різних рівнів, які визначаються загальнолюдською, національною та расовою спадщиною і виявляється у вигляді архетипів – домінант, первородних образів, що втілюються в продуктах творчості, сновидіннях. Особистісне несвідоме складається із забутих або витіснених із свідомості переживань.

Ці природні психологічні фактори є головним джерелом розвитку особистості, який відбувається протягом усього життя. Тобто людина успадковує від своїх батьків певні початкові ідеї – архетипи (наприклад, ідеї Бога, добра), які за життя наповнює конкретним змістом.

Внутрішній світ особистості повністю суб'єктивний. Його розкриття стає можливим завдяки аналізу сновидінь, вивченню символіки мистецтва, культури в цілому.

Біхевіористичний (поведінковий) підхід бере початок у працях Дж. Вольне, А. Лазаруса, У. Белла, І. Сеченова, І. Павлова. Уявлення про особистість у межах цього напряму формується на основі положення про те, що вона є продуктом середовища та діячем. Її діяльність опосередкована ментальністю й відповідальністю і може сприяти певним змінам у зовнішньому середовищі.

¹ Механизмы защиты. Теории личности в западно-европейской и американской психологии. – Самара: Бахрах, 1998. – С. 101 – 106.

² Фрейд З. Введение в психоанализ. Лекции / З. Фрейд. – М.: Наука, 1991. – 455 с.

³ Юнг К. Аналитическая психология // История зарубежной психологии. Тексты. – М.: МГУ, 1986. – С. 153 – 154.

Представники цього напрямку (А. Бандура, Дж. Роттер, Б. Скіннер, Дж. Уотсон) вважають головним предметом вивчення діяльність людини, а феномен особистості переважно залишають поза увагою. Згідно їхніх поглядів будь-який тип особистості (наприклад, працівника, митця) можна сформулювати через застосування певних зовнішніх впливів.

Біхевіористи вважають, що розвиток особистості відбувається протягом її життя. Однак, найважливішим для нього є раннє дитинство. Саме тоді закладаються основи знань, умінь, здібностей, у тому числі творчих. Головною метою розвитку є забезпечення нових умов для навчання і на цій основі здійснення допомоги щодо оволодіння новою, ефективнішою поведінкою. Означена мета передбачає формування певних нових соціальних умінь, оволодіння регулятивними програмами, подолання шкідливих звичок.

Згідно біхевіористичної теорії людина практично позбавлена волі. Її поведінка детермінована зовнішніми обставинами, реалізується відповідно вироблених соціальних навичок та рефлексів, які є структурними елементами особистості, і піддається змінам. Зважаючи на це, внутрішній світ людини є об'єктивним. В ньому відображено навколишнє середовище. Тому під час формування особистості важливо сприяти виробленню і посиленню специфічних зв'язків між зовнішніми стимулами та внутрішніми реакціями індивіда. Особистісний розвиток – це ланцюг безперервних змін, що забезпечуються поступовим нагромадженням цих зв'язків.

Проте, на думку окремих представників цього підходу (наприклад, А. Бандури¹), поведінка людини є детермінованою не тільки зовнішніми, а й внутрішніми факторами (метою, значущістю, очікуваннями), які виникають у ході навчання і складають систему саморегуляції. Тобто поведінка людини певною мірою залежить від неї самої.

Гуманістичний підхід виник як альтернатива аналітичній та біхевіоральній парадигмам. Будучи втіленням нового бачення особистості, що в найвиразнішій формі виявилось в екзистенціалізмі, гуманістична парадигма суттєво позначилася на розумінні самої людини, її внутрішнього світу, можливостей особистісного розвитку.

Ключові позиції екзистенціалізму були сформульовані С. К'єркегором, М. Гайдеггером, а пізніше представниками суб'єктивної антропології К. Ясперсом, Г. Марселем, Ж.-П. Сартром, А. Камю. У психологічній теорії ці погляди були узагальнені К. Роджерсом (засновником гуманістичної клінічної психології) та А. Маслоу (основоположником мотиваційного напрямку гуманістичної психології).

Уявлення про людину в межах цього підходу сконцентровані навколо положення про те, що людина є вільною від будь-яких зовнішніх обмежень і здатна детермінувати себе сама, отже є відповідальною. Людина живе в теперішньому часі, черпає досвід у минулому і спрямована в майбутнє. Визначальним чинником людського буття є його смисл. Ця категорія є заданою не в площині досягнення, а в контексті повноти й глибини ставлення до життя як до цінності. Відповідно важливими стають такі виміри буття особистості, як свобода і відповідальність, пошук смислу, повнота буття (самореалізація) й усвідомлення небуття, усвідомлення самотності й переживання спілкування та персонального "Я" як цінності.

Представники гуманістичного підходу вважають головним джерелом розвитку особистості її вроджені тенденції до самоактуалізації, тобто реалізації у своєму житті вродженого потенціалу.

На думку гуманістів, розвиток особистості відбувається протягом усього її життя, проте важливим є період дитинства та юності. Розвиваючись, людина поступово усвідомлює саму себе, шукає сенс свого буття, аналізує минуле, планує майбутню діяльність, тобто свідомо, довільно творить саму себе. Її внутрішній світ не є безпосереднім відображенням дійсності. Кожна людина сприймає світ суб'єктивно, залежно від засвоєного нею досвіду. Водночас вона піддається зовнішнім впливам, що мають місце у процесі виховання. Смисл виховання особистості полягає у розвитку її цілісності, тобто допомозі стати цілковито

---

¹ Bandura A. Self-efficacy: Toward a unifying theory of behavioral change // Psychological Review. – 1977. – №84. – P. 654 – 687.

діючою особистістю, зокрема оволодіти гармонійним спілкуванням з людьми; усвідомити те, ким вона є і ким хотіла б бути; забезпечити максимальну відкритість її суб'єктивного світу.

Це стає можливим за умови зосередження уваги не так на самій людині – її треба приймати її такою, якою вона є, поважати, розуміти, створити сприятливий психологічний клімат, в якому вона може бути самою собою. Таке ставлення сприяє зростанню самостійної, самодостатньої особистості, котра сама розв'язує свої проблеми.

Когнітивний підхід до розуміння феномена особистості (А. Бек, У. Глоссер, А. Елліс, Дж. Келлі) визначається зосередженістю на її когнітивних структурах, зокрема на логічних здібностях.

На думку його прихильників найважливішим у житті людини є прагнення дізнатися про те, що з нею відбувається тепер і що відбудеться у майбутньому. Для цього вона вивчає себе і світ, робить гіпотези щодо сутності речей, прогнозує майбутнє. Ці процеси стають можливими завдяки впливові зовнішнього середовища і побудові внаслідок цього впливу специфічної структури особистості, яка складається з певного числа конструктів – своєрідних класифікаторів, які використовуються під час сприймання людиною інших людей, предметів, явищ, самої себе. Вони включають в себе усі можливі пізнавальні процеси (сприймання, пам'ять, мислення, мовлення) і дають змогу інтерпретувати явища і події зовнішнього та внутрішнього світів у певному двополюсному (дихотомічному) вимірі на кшталт «добрий-злий», «швидкий-повільний», «м'який-твердий» тощо.

Оскільки конструктивна система зазнає постійних змін у ході здобуття людиною досвіду, особистісний розвиток відбувається протягом усього життя. Забезпечуючи інтерпретацію світу, ця система допомагає сконструювати його в індивідуальній свідомості в якості своєрідного суб'єктивного образу. Суб'єктивним є і внутрішній світ особистості. Сприяти його вдосконаленню можна шляхом пояснення, переконування, вказування на неточності, спростовування помилок, апелювання до науки та до здатності мислити.

Діяльнісний підхід до розуміння особистості (К. Альбуханова-Славська, О. Леонтьєв, С. Рубінштейн) отримав найширше визнання у вітчизняній психології ХХ століття. Він має спільні риси з поведінковою, гуманістичною та когнітивною теоріями.

У межах цього підходу головним джерелом особистісного розвитку вважається діяльність – складна динамічна система активної взаємодії людини зі світом. Її особистісні якості формуються в ході засвоєння діяльності (научіння). Головним механізмом засвоєння виступає не рефлекс, а інтеріоризація – формування внутрішнього плану свідомості через засвоєння індивідом зовнішніх дій з предметами та соціальних форм спілкування.

Діяльності властиві: а) предметність, що виявляється у поняттях мови, соціальних ролях, цінностях і уможлиблює перетворення дійсності та опосередкований вплив на особистість як на суб'єкта діяльності; б) суб'єктність, що відображена у намірах, потребах, мотивах, установках, цілях, ставленні, які визначають спрямованість та вибірковість діяльності, її значення (смісл) для самої людини.

Провідне місце у структурі особистості належить свідомості, яка починає формуватися в ранньому дитинстві під впливом діяльності та спілкування. Зміст свідомості залежить від тих умов, в яких він формується. При цьому особистість виступає як активний учасник суспільних перетворень, суб'єкт свого розвитку, що розпочинається у дитинстві, вдосконалюється в юності та продовжується протягом подальшого життя.

Відповідно до рівня включення особистості в конкретну діяльність, її світ може бути водночас суб'єктивним і об'єктивним.

Системоутворювальну роль у структурі особистості виконують ті якості, котрі пов'язані з її уявленнями про своє «Я», про сенс свого буття, своє призначення (екзистенціонально-буттєві якості). Вони роблять її розумною, духовно багатою, цілісною.

Розвиток особистості відбувається шляхом задоволення потреб, пошуків нових способів діяльності, створення нових предметів та умов життя, шляхом самотворення.

Таким чином, особистість з позицій діяльнісного підходу є свідомим суб'єктом діяльності, який посідає певне становище у суспільстві та виконує суспільно значущі функції

(ролі), засвоєні як індивідуальний досвід. Формування особистості відбувається в суспільстві, під впливом усіх суспільних сил: сім'ї, школи, друзів, засобів масової інформації тощо. Активність особистості зумовлює вибіркове сприйняття цих впливів, їх усвідомлення та здатність до саморегуляції. Сприяти розвитку особистості можна через забезпечення необхідних для цього умов, взаємодіючи з нею, спонукаючи до позитивних змін.

Диспозиціональний підхід (Г. Айзенк, Е. Кречмер, Г. Олпорт, Б. Теплов) базується на теорії, яка передбачає, що люди володіють певними стійкими внутрішніми якостями (темпераментом, рисами), сформованими протягом усього життя. Проте найважливішим віком для їхнього започаткування вважається ранній життєвий період.

Внутрішній світ особистості є переважно об'єктивним. Його можна дослідити за допомогою фізіологічних проявів (наприклад, електромагнітних хвиль). В особистості присутнє раціональне та ірраціональне.

Відносна постійність особистісних рис зумовлена певним набором психофізіологічних характеристик окремої людини і передбачає схильність до певної поведінки, яка є приблизно однаковою в різний час та в різних обставинах.

В межах диспозиціонального підходу цілісність поведінки особистості визначається через сформованість так званого пропріуму – сукупності вищих цілей, смислів, моральних установок особистості, а сама особистість розуміється як складна система формально-динамічних якостей (темпераменту) та соціально зумовлених рис пропріуму. Відтак, зріла особистість здатна до самопізнання і розширення меж свого «Я», має позитивне уявлення про себе та про інших людей, може бути толерантною до інших, адекватно сприймає дійсність, має визначені цілі. Сформувати таку особистість можна шляхом розвитку тих якостей, що складають пропріум.

Порівняльна характеристика поглядів щодо розуміння особистості з позицій існуючих теоретичних підходів

Таблиця 2.1

Назва підходу	Головне джерело розвитку особистості	Домінуючі процеси у структурі особистості	Найважливіший віковий період для формування особистості	Характер внутрішнього світу особистості
Психодинамічний	Біологічна енергія (лібідо)	Неусвідомлені	Від народження до 6 років	Суб'єктивний
Аналітичний	Архетипи	Неусвідомлені	Весь період життя	Суб'єктивний
Гуманістичний	Тенденції до самоактуалізації	Усвідомлені	Весь період життя	Суб'єктивний
Когнітивний	Середовище	Усвідомлені	Весь період життя	Суб'єктивний
Поведінковий, або біхевіористичний	Середовище	Усвідомлені	Раннє дитинство. Розвиток особистості відбувається протягом життя	Об'єктивний
Діяльнісний	Діяльність	Усвідомлені	Дитинство, юність. Розвиток	Суб'єктивний і водночас об'єктивний

			особистості відбувається протягом життя	
Диспозиціональний	Фактори генно-середовищної взаємодії	Усвідомлені й неусвідомлені	Раннє дитинство. Розвиток особистості відбувається протягом життя	Переважно об'єктивний

Безумовно, представники кожного із охарактеризованих підходів здійснили свій внесок у розуміння такого складного феномена, як особистість. Не претендуючи на універсальність, кожний з них дає змогу докладніше розкрити той чи інший аспект проблеми особистості, розширити знання про можливості її розвитку та формування.

У вітчизняній науці поширеним є трактування **особистості** з позицій діяльнісного підходу – як системної якості, котру індивід здобуває у взаємодії із соціальним середовищем в конкретних суспільно-історичних умовах у процесі діяльності і спілкування.

Така взаємодія відбувається у трьох основних формах: 1) спілкування; 2) пізнання 3) діяльності.

В ході свого особистісного розвитку індивід поступово стає **суб'єктом** своєї життєдіяльності, тобто починає діяти на основі усвідомленої активності. Це дає змогу для становлення особистості як **індивідуальності** – оволодіння своєрідним поєднанням психологічних особливостей, в цілому притаманних людству. Така своєрідність зумовлює її відмінність від інших людей.

Ключовими ознаками особистості є:

- активність – характеристика особистості, яка визначає інтенсивність, тривалість, частоту та різноманітність дій, що виконуються за власними спонуканням;
- емоційність – сукупність якостей особистості, котрі визначають динаміку виникнення, перебігу та припинення емоцій; чутливість до емоційних ситуацій;
- саморегуляція – здібність до стійкого функціонування в різноманітних умовах завдяки усвідомленому суб'єктивно бажаному регулюванню різноманітних його параметрів (поведінки, діяльності, взаємодії з навколишніми тощо);
- спонукання – внутрішні рушійні чинники, які призводять до виявлення активності.

До основних сфер особистості належать (за М. Шевандріним):

- потребнісно-мотиваційна сфера – включає в себе потреби (переживання нестачі у певних умовах життєдіяльності та розвитку), мотиви (пов'язані із задоволенням потреб спонукання до діяльності) та спрямованість (систему стійких мотивів, які орієнтують динаміку розвитку особистості, задають головні тенденції її поведінки);
- емоційно-вольова сфера – включає емоційно-вольові процеси, стани і якості особистості, виявляється у вигляді суб'єктивно забарвлених реакцій: переживання життєдіяльності та усвідомлення навколишнього та внутрішнього світу, формування ставлення до нього, застосування зусиль для побудови взаємодії з ним;
- когнітивно-пізнавальна сфера – охоплює когнітивно-пізнавальні процеси та якості особистості, котрі забезпечують отримання, збереження, впізнавання, відновлення, забування та перетворення інформації;

- моральна сфера особистості – вміщує особистісні репрезентації регулятивних програм, закріплених у звичках, звичаях, традиціях, принципах соціального життя, які виявляються в моральних станах, діях, вчинках та якостях особистості;
- екзистенційно-буттєва сфера – об'єднує суб'єктивні самопрезентації існування особистості, які виявляються у станах самозаглиблення, в якостях особистості, зумовлених співпричетністю особистісного буття до буття світу;
- дієво-практична сфера – представлена здібностями, навичками, уміннями особистості, що забезпечують її виявлення як діяча, сприяють практичній реалізації у навколишньому світі, досягненню результатів у діяльності;
- міжособистісно-соціальна сфера – функціонує як відображення спілкування особистості з соціальним оточенням, що відбувається шляхом обміну інформацією, через взаємодію та побудову відносин з людьми, з суспільством в цілому¹.

Ширшим за поняття «особистість» є поняття «людина», котре трактують як сукупність усіх людських якостей, незалежно від того, чи притаманні вони конкретному індивідові, особистості. В людині поєднується біологічне і соціальне, генетично обумовлене та сформоване протягом її життя.

2.3. Психологія індивідуальних відмінностей.

Проблема індивідуальних відмінностей почала цікавити дослідників дуже давно. Перший опис індивідуальних відмінностей поведінки здійснив Теофраст у трактаті «Характери». Його роботу можна вважати прототипом ідеографічного підходу, який базується на описах своєрідності особистості, підкресленні її унікальності.

Вчення Гіпократу про темперамент дало початок іншому підходу до проблеми індивідуальних відмінностей – номотетичному, спрямованому на з'ясування їхніх причин та наслідків цього явища та виявлення закономірностей поведінки людини.

У ХХ столітті виникла диференціальна психологія – галузь психологічної науки, що має на меті дослідження проблеми індивідуальних відмінностей між людьми та групами людей. Завдяки отриманим нею даним це явище пояснюють присутністю в структурі особистості таких феноменів, як темперамент, характер, здібності та спрямованість. Вони надають своєрідності психічному відображенню, позначаються на поведінці та діяльності особистості.

2.3.1. Темперамент

Однією з головних властивостей особистості вважають її темперамент. Він отримує своє зовнішнє відображення у притаманній конкретній людині динаміці поведінки, яку можна охарактеризувати з позицій швидкості виникнення та перебігу процесів збудження та гальмування (лабільності), виявлення енергійності, ініціативи (активності) чи реагування на зовнішні та внутрішні подразники (реактивності), темпу реакцій, сили впливу, необхідної для виникнення реакції (сенситивності), здатності пристосуватися до нових умов (пластичності) або інертності, нечутливості до зміни умов життєдіяльності (ригідності), замкненості у своєму внутрішньому світові, сконцентрованість на собі (інтроверсії) чи відкритості внутрішнього світу, зорієнтованості на зовнішні зв'язки (екстраверсії).

Погляди на темперамент базуються на вченні про типологічні властивості нервової системи, розробленій І. Павловим. В основі класифікації темпераменту він вбачав такі властивості нервових процесів збудження та гальмування, як сила, врівноваженість,

¹ Шевандрин Н.И. Психодиагностика, коррекция и развитие личности / Н.И. Шевандрин. – М.: Владос, 1998. – С. 7 – 8.

рухливість. Відповідно до конфігурації їхнього поєднання можливі чотири типи вищої нервової діяльності, котрі відповідають таким типам темпераменту:

- сильний, врівноважений, рухливий тип нервової системи – **сангвіністичний тип** темпераменту;
- сильний, врівноважений, інертний тип нервової системи – **флегматичний тип** темпераменту;
- сильний, неврівноважений рухливий тип нервової системи – **холеричний тип** темпераменту;
- слабкий неврівноважений, малорухливий тип нервової системи – **меланхолічний тип** темпераменту.

Сангвіністичному темпераментові притаманні висока нервова активність, енергійність, рухливість, емоційність, висока швидкість реакцій. Людина з таким типом темпераменту здатна швидко пристосуватися до нових умов, відкрита для зовнішнього світу, має здебільшого оптимістичний настрій.

Проте переживання сангвініка не є надто глибокими, а рухливість може призвести до втрати уваги, неточних та непродуктивних рухів і дій. Результативність його діяльності великою мірою залежить від зацікавленості нею. Втрата інтересу до справи нерідко призводить до припинення діяльності, переключення на іншу, цікавішу.

Сангвінік охоче контактує з людьми. Коло його спілкування, як правило, є широким. Однак, у спілкуванні він керується здебільшого інтересом до певної людини чи групи людей. У разі його зникнення він прагне припинити нецікаві стосунки, переключитися на привабливіші. Це робить сангвініка недостатньо надійним партнером у діяльності та спілкуванні. Його дії і почуття потребують стимулювання та перевірки.

Сангвінік – достатньо прагматична людина. Він сприймає реальність досить адекватно, живе в теперішньому часі, добре орієнтується в ньому. Разом з тим він позитивно ставиться до змін і швидко адаптується в нових обставинах.

Такі особливості можуть забезпечити акторові високу активність, успішність в осягненні та виконанні ролі, популярність у глядачів, позитивне ставлення з боку колег та керівництва за умови постійного контролю за виконавською дисципліною, спрямування та стимулювання до наполегливої праці, самовдосконалення.

Флегматичний темперамент визначається низьким рівнем активності, загальмованістю поведінки, глибиною та сталістю почуттів. Флегматик – спокійна, врівноважена, витривала, працьовита людина. Він має здатність адекватно реагувати на зовнішні впливи, тобто його сила реакції відповідає силі подразника. Однак, виникнення самої реакції відбувається значно повільніше, ніж у сангвініка чи холерика.

Врівноваженість та загальмованість нервових процесів забезпечує представникам цього типу темпераменту можливість контролювати свою поведінку. Тому розпорядок їх життя є усталеним, дії послідовними та зосередженими, емоції зовнішньо малопомітними, настрої і звички стабільними, міміка збідненою, мовлення повільним і невизначним.

Флегматики – найбільші консерватори. Їм важко пристосовуються до нових умов, переключитися на нові види діяльності, складно зорієнтуватися в екстремальних ситуаціях. Проте на небезпеку вони реагують досить помірковано і розважливо. Для них важливим є теперішнє, а свій досвід вони черпають у минулому.

Коло контактів флегматика досить обмежене, він не є товариською людиною. Проте у стосунках він залишається стабільним та незмінним.

За несприятливих умов у флегматиків можуть розвинутися млявість, впертість, емоційна холодність.

Представники флегматичного темпераменту можуть бути хорошими і надійними працівниками там, де трудові завдання є приблизно однаковими і постійними, не вимагають швидкого реагування, інтенсивного контактування з людьми.

Для **холеричного темпераменту** характерними є високий рівень активності, сильні, імпульсивні, яскраві переживання. Люди з цим типом темпераменту вирізняються високим

рівнем збудливості та надмірною реактивністю. Вони нерідко пристрасно віддаються улюбленій справі, працюють з великою віддачею, долають труднощі. На перепони, опір з боку інших людей чи уповільнення дій реагують бурхливо, гостро, навіть агресивно. В тому випадку, коли справа перестає їм подобатися, можуть кинути її, незважаючи ні на що.

Холерики вирізняються нетерплячістю, прагненням нового. Для них важливим є майбутнє. Тому їх не завжди цікавить те, як вони живуть у теперішньому часі. Проте, досягнувши нового, ці люди нерідко втрачають до нього інтерес.

Представники холеричного темпераменту належать до екстравертів, прагнуть бути в центрі уваги. Можуть бути хорошими організаторами, налагоджувати емоційно насичені відносини з людьми. У них жвава міміка, виразна жестикуляція, достатньо швидкий темп мовлення. Проте холерики доволі часто стикаються з труднощами, створеними ними самими – своєю непоступливістю, різкістю, нетерплячістю. В складних життєвих ситуаціях їм досить важко контролювати свої емоції.

У професійній діяльності актора холеричний темперамент може стати основою для формування яскравої, помітної особистості, яка знаходиться у пошуках нового, оригінального. Водночас притаманні холерикам нестабільність, неадекватно висока самооцінка, надмірна збудливість, нетерплячість, демонстративність можуть стати причиною багатьох проблем, що можуть стати на заваді творчому зростанню, побудові ефективних відносин з колегами, керівниками, глядачами.

Меланхолійний темперамент характеризується низьким рівнем активності, стриманістю рухів, емоційною реактивністю, підвищеною чутливістю навіть до слабких подразників, глибиною та стійкістю почуттів.

Слабкість нервової системи є причиною низької фізичної витривалості та значно вищої порівняно з представниками інших типів темпераменту втомлюваності. Меланхолікові треба більше часу для відновлення сил. Стикаючись з труднощами він виявляє розгубленість, що може призвести до низької ефективності його діяльності, іноді до невиконання запланованих завдань. Рухи меланхоліка повільні, міміка малорухома й напружена, голос тихий, мовлення нерівномірне.

Низький рівень їхньої результативності зумовлений надмірною вразливістю. Меланхоліків вважають надчутливими людьми, які болісно реагують на негативні впливи, можуть втратити працездатність через дрібниці.

Вони належать до числа інтровертів, які закриті для інших людей, важко звикають до нових умов. У спілкуванні сором'язливі, замкнені, нерішучі, прагнуть уникати нових контактів, великих та галасливих зібрань. У ситуаціях, коли потрібно висловити свою думку, виступити перед великою аудиторією, меланхоліки переживають дискомфорт, ніяковіють.

Чомусь склалося таке враження, що володарі меланхолійного темпераменту – небажані в трудових колективах. Навпаки, саме меланхоліки є неоціненними тоді, коли необхідно проникнути у світ іншої людини, вислухати та зрозуміти її. В таких випадках їхня надчутливість стає у пригоді. Ці люди виконують функцію своєрідного «цементу», який зміцнює будь-який колектив. Крім того, вони досить успішно і наполегливо працюють в умовах стабільності, спокою, комфорту.

Варто зауважити, що хоча риси темпераменту є вродженими, вони певним чином змінюються з віком. Їх не можна позбутися повністю. Проте в ході виховання стає можливим зміцнення тих рис, які позитивно позначаються на життєдіяльності людини, та послаблення негативних.

Як правило, люди володіють рисами декількох типів темпераменту. Тому спостерігаючи за іншими людьми чи вивчаючи свої особливості, не варто на підставі декількох виявлених рис «навішувати ярлик» одного темпераменту. Внутрішній світ людини є значно складнішим, ніж ми його сприймаємо. У своєму ставленні до неї та оцінюванні її особливостей не можна бути однозначним, слід керуватися неодноразовими враженнями, пам'ятати про можливість поєднання в людині рис різних типів темпераменту.

Підсумовуючи викладене, маємо підстави вважати **темперамент** фізіологічно зумовленою сукупністю властивостей, що характеризують динамічні особливості психічних процесів і поведінки людини, їх силу, інтенсивність, швидкість, темп, виникнення, припинення, зміни.

2.3.2. Характер

Оскільки перетворення індивіда на особистість відбувається в суспільстві, його поведінку не можна пояснювати тільки наявністю темпераменту. Спостерігаючи за людьми, ми бачимо, що в ході засвоєння соціального досвіду в їхньому ставленні до світу, до себе, до своїх дій відбуваються зміни. Поступово людина набуває досить стійких рис, які визначають це ставлення. Такі риси у сукупності складають характер особистості.

Характер – це сукупність стійких рис особистості, що визначають її ставлення до інших, до себе, до діяльності та виявляються у типових для неї способах поведінки.

Характер є набутим утворенням. Він формується на основі темпераменту, але під впливом соціальних чинників і виявляється передусім у діяльності. Темперамент може і сприяти, і протидіяти формуванню характеру. Наприклад, сангвінікові досить легко досягти високого рівня комунікабельності і водночас складніше розвинути такі риси, як обов'язковість, відповідальність.

В основі характеру лежить **ставлення** особистості. У структурі її характеру є риси, котрі свідчать про те, як вона *ставиться до інших людей*. До них належать відкритість і замкненість, тактовність і грубість, правдивість і брехливість, співчутливість і байдужість, миролюбність і конфліктність тощо. Залежно від того, які риси в характері особистості є домінуючими, вона будує відносини з іншими людьми.

По-друге, характер виявляється у *ставленні особистості до себе*. Так, в одних людей виразними є такі риси, як впевненість у своїх силах, гідність, самоповага, в інших – невпевненість, самозакоханість, егоїзм.

По-третє, до складу характеру входять риси, які визначають *ставлення особистості до справи*. Цінними у цьому аспекті є такі риси, як відповідальність, обов'язковість, сумлінність, ініціативність, самостійність, рішучість, наполегливість, серйозність. Інші риси характеру (легковажність, формалізм, конформність) можуть завадити справі, негативно позначитися на результативності праці і життєдіяльності.

По-четверте, в характері присутні риси, які визначають *ставлення до людини до речей*: бережливість, економність, акуратність або недбалість, марнотратність, неохайність.

Структуру характеру утворюють дві групи компонентів:

- позиційні компоненти, до яких належать спрямованість, переконання, емоції і почуття, воля, темперамент;
- загальні компоненти (повнота, цілісність, визначеність, сила характеру), які інтегрують позиційні компоненти в різних співвідношеннях.

Спрямованість характеру розуміють як вибіркове оцінне ставлення особистості до дійсності. **Переконання** – це емоційно-інтелектуальне ставлення до дійсності як до цінності, відображене у знаннях, ідеях та поглядах особистості. **Емоції і почуття** є джерелом емоційного ставлення до себе та до навколишнього. Стрижнем характеру є **воля**. Вона виявляється в усвідомлених зусиллях, спрямованих на досягнення мети або утримання від непотрібних дій і зумовлює силу та непохитність характеру особистості.

Повнота характеру визначається ступенем розвитку його розумових, моральних, емоційних та почуттєвих компонентів. За умови досягнення повноти характеру особистість вирізняється розсудливістю, емоційною врівноваженістю, самовладанням. **Цілісність характеру** полягає у внутрішній єдності його рис, їх гармонійному поєднанні. **Визначеність характеру** виявляється в його спрямованості на чітко усвідомлювані цілі, відображені у переконаннях особистості. **Сила характеру** полягає у здатності особистості до рішучих та послідовних дій, подолання перешкод та досягнення поставлених цілей.

Поєднуючись, риси характеру забезпечують певну програму поведінки. В ньому є як провідні, так і другорядні риси. Оскільки таких рис налічують дуже багато – декілька тисяч, то створити класифікацію характерів практично неможливо. Однак, трапляються випадки, коли деякі риси характеру виявляються надмірно розвиненими. У цьому випадку має місце акцентуований характер, який може стати причиною неадекватної поведінки особистості. Прикладами акцентуованих типів характеру є:

- некерований тип – вирізняється конфліктністю, імпульсивністю, категоричністю, неприйняттям зовнішніх впливів;
- сенситивний тип, якому притаманні надмірна чутливість, вразливість, сором'язливість;
- демонстративний тип, що вирізняється сконцентрованою на собі та власних потребах, прагненням бути в центрі уваги, викликати до себе інтерес, співчуття, захоплення;
- інтровертивний тип, якому властиві замкненість, нетовариськість, сконцентрованість на власних переживаннях;
- екстравертивний тип, для якого характерні відкритість, прагнення спілкуватися, балакучість.

Формування характеру відбувається протягом усього життя людини. Цей процес зумовлюють такі фактори, як виховання, наслідування та самовиховання.

Виховання – соціально та педагогічно організований процес, який забезпечує вплив на особистість з боку всіх суспільних інститутів, передусім – сім'ї, освітніх закладів, мистецьких закладів. Цей процес починається з перших днів життя і забезпечує оволодіння знаннями про різноманітні явища дійсності, формуванням емоційного та інтелектуального ставлення до неї, реалізацією цього ставлення в поведінці.

За допомогою **наслідування** відбувається відтворення особистістю тих рис характеру, якими володіють інші люди і які вона вважає необхідними або привабливими.

Формування характеру великою мірою реалізується шляхом **самовиховання** – самостійної, усвідомленої діяльності особистості, спрямованої на своє самовдосконалення. У такій спосіб вона досягає виразності існуючих рис характеру та здобуття нових, позбавляється тих, які вважає негативними.

Таким чином, характер – це соціально-психологічний аспект розвитку особистості. Його не треба сприймати як стале утворення. Можна змінити навіть ті риси характеру, які укорінилися в структурі особистості.

Формування характеру – важлива проблема професійного становлення особистості. Необхідною складовою професіоналізації є вироблення ставлення до праці як до змісту свого життя, як до діяльності великої соціальної значущості, як до засобу реалізації своїх потенціалів: знань, здібностей, мрій та ідеалів. Як і кожний професіонал, актор повинен обирати свою професію за покликанням, любити її, прагнути виконувати її якнайрезультативніше, творчо. Його ставлення до глядачів та колег має бути людським. Він несе моральну відповідальність за якість своєї діяльності та її наслідки.

Рушієм його вчинків має бути громадянський обов'язок, вимогливість до себе, гуманізм, оптимізм, принциповість, правдивість, щирість, комунікативність. Важливо досягнути сформованості таких розумових рис характеру, як розсудливість, спостережливість, поміркованість.

У ході розвитку емоційних складових характеру необхідно уникати гарячкості, брутальності, грубості, екзальтованості, вдовоної співчутливості або, навпаки, нечутливості до емоційних станів інших людей. Такій людині важко проникнути у внутрішній світ своїх героїв, бути щирою у створенні їхніх образів, побудувати гарні стосунки з навколишніми. Стрижнем емоційної сфери є емпатійність – здатність співчувати, зрозуміти найскладніші душевні переживання людей.

Як творцеві естетичної сторони дійсності, акторові має бути притаманне високе естетичне почуття прекрасного, яке дасть змогу відрізнити прекрасне від потворного, трагічне від комічного.

Силу характеру забезпечують вольові риси: самостійність, рішучість, наполегливість. Людям із слабкою волею важко досягнути успіху – вони виявляють нерішучість, страх, упертість, уникають труднощів, нездатні захищати свої погляди та позиції. Сильний, цілісний характер, що визначається повнотою та визначеністю – необхідна умова успішного розвитку особистості.

2.3.3. Здібності

Індивідуальний розвиток особистості пов'язаний також із **здібностями** – потенційними можливостями, що виявляються або не виявляються в діяльності і позначаються на її успішності та результативності і визначають динаміку здобуття досвіду: швидкість, глибину, легкість, тривалість.

Здібності є результатом генетичного аспекту розвитку особистості. Вони базуються на задатках – певних генетично зумовлених і природжених анатомо-фізіологічних особливостей індивіда.

До них належать функціональні особливості будови мозку, органів чуття та руху. Це досить багатозначні можливості, на основі яких можуть розвинути різноманітні здібності. Наприклад, до числа задатків можна віднести наявність добре розвиненого голосового апарату, що забезпечує індивідові можливості для розвитку співочих здібностей, здібностей до декламації, виразного мовлення, або для оволодіння приємним голосом. Досягнення усіх або деяких з окреслених можливостей залежить від того, в якій сфері він буде діяти, на що буде звертати увагу, працюючи (або не працюючи) над своїм голосом.

Задатки створюють лише базові неоднозначні передумови для розвитку здібностей, що відбувається в процесі діяльності та спілкування, навчання і виховання, самонавчання і самовиховання, творчості і самотворення. Тому рівень розвитку здібностей залежить як від наявності природних задатків, так і від змісту досвіду людини (системи знань, умінь та навичок).

Здібності людини поділяють на види залежно від змісту і характеру діяльності, в якій вони виявляються. Передусім розрізняють:

- загальні здібності як такі, що виявляються в усіх видах діяльності та забезпечують її продуктивність: загальні розумові здібності, навчальні здібності, здібності до праці тощо;
- спеціальні здібності – здібності, необхідні для виконання конкретної діяльності (наприклад, успіх у професійній діяльності актора можуть забезпечити здібності до запам'ятовування, до відтворення тексту та рухів, до імпровізації, пластичні здібності тощо).

Залежно від рівня актуалізації здібностей виокремлюють:

- потенційні здібності – це такі можливості особистості, які виявляються в ситуаціях, коли необхідно розв'язувати нові завдання; вони можуть реалізуватися або не реалізуватися нею залежно від об'єктивних умов;
- актуальні здібності – частина потенційних здібностей, які особистість може реалізувати в наявних умовах у разі необхідності.

Зважаючи на ступінь інноваційності виконуваної діяльності здібності поділяють на:

- репродуктивні – здібності, які уможливають засвоєння і відтворення знань та видів діяльності;
- творчі – здібності, які забезпечують внесення в діяльність нового та оригінального.

Згідно концепції Дж. Гілфорда універсальною творчою здібністю є **креативність**. Вона має пізнавальний характер, зумовлена рівнем розвитку інтелекту особистості і

залежить від рівня розвитку дивергентного мислення, орієнтованого на пошук якомога більшого числа рішень однієї задачі в одних і тих самих умовах. На відміну від охарактеризованого типу мислення ученим було виокремлено конвергентне мислення, що функціонує тоді, коли на основі множини умов треба обрати (знайти) одне рішення. Ним було виявлено шість основних параметрів креативності:

- здатність до виявлення і постановки проблем;
- здатність до генерування великого числа ідей;
- гнучкість – здібність до породження різноманітних ідей;
- оригінальність – здібність відповідати на подразники в нестандартний спосіб;
- здатність удосконалювати об'єкт шляхом додавання до нього деталей;
- здатність розв'язувати проблему, тобто синтезувати та аналізувати ідеї¹.

Проте варто розрізняти поняття «креативність» і «творчість». Так, за висновками С. Коновець креативність вирізняється вищим рівнем сформованості таких якостей, як широта творчого мислення, мотивація щодо творчих актів, характеризується ширшим спектром різноманітних форм актуалізації творчого потенціалу особистості².

На підставі аналізу й узагальнення думок багатьох вітчизняних та іноземних учених, дослідник виявила основні параметри, які характеризують креативну особистість, а саме:

- продуктивність, гнучкість, оригінальність, розробленість творчого мислення, що визначається миттєвими й оригінальними міркуваннями та інтуїтивним проникненням у сутність певного феномена;
- ґрунтовна загальна та естетична освіченість: наявність творчого потенціалу, активне сприйняття мистецтва та явищ життя;
- достатній рівень розвиненості емоційної чутливості, потреба у творчій реалізації, усвідомлена мотивація щодо реалізації цієї потреби в усіх сферах життя³.

Однією з провідних здібностей людини вважається **інтелект** – здатність до раціонального пізнання світу. Наявність в неї цілісної системи пізнавальних можливостей свідчить про високорозвинений інтелект, притаманний обдарованим особистостям.

Існування в людини потенційних можливостей для розвитку видатних здібностей пов'язують з **обдарованістю**. Вона виявляється в сукупності внутрішніх психологічних умов діяльності в їх співвідношенні з вимогами, які висуває ця діяльність. Нерідко ознакою обдарованості є виявлення здібностей у ранньому віці.

Обдарованість може бути загальною і забезпечувати певний загальний рівень розвитку особистості, що визначається наявністю високих здібностей до розумової діяльності, яскраво виражених рис темпераменту, глибоких почуттів, оригінальних рис творчої діяльності. Під спеціальними видами обдарованості розуміють високий рівень розвитку однієї або певної групи здібностей, які забезпечують видатні успіхи в певній діяльності. Розвиток цієї здібності (групи здібностей) може бути не пов'язаним із загальним розвитком особистості. Наприклад, людина може володіти унікальними можливостями до запам'ятовування і мати інтелект, нижчий за середній рівень.

Здібності в своєму розвитку можуть залишатися у вигляді сукупності окремих можливостей щодо реалізації діяльності. За певних умов вони можуть досягати рівнів таланту та геніальності.

Талант – високий рівень обдарованості особистості, що зумовлює високий рівень розвитку здібностей (передусім спеціальних), дає змогу виконувати діяльність успішно, досконало, оригінально та досягати результату, який має суспільне значення. Талант не

¹ Гилфорд Д. Три сторони інтелекта // Психология мышления / Под ред. А.М. Матюшкина. – М.: Прогресс, 1965. – С. 438 – 456.

² Коновець С.В. Творчий розвиток учителя образотворчого мистецтва: Монографія / С.В. Коновець. – Рівне: Волинські обереги, 2009. – С. 131.

³ Коновець С.В. Творчий розвиток учителя образотворчого мистецтва: Монографія / С.В. Коновець. – Рівне: Волинські обереги, 2009. – С. 136.

можна зводити до однієї, навіть яскраво вираженої та високорозвиненої здібності. Структура таланту визначається змістом вимог до виконання певного виду діяльності (музиканта, актора, драматурга). В ній обов'язково присутні такі елементи, як готовність до напруженої праці, працелюбність, потреба працювати.

Талант – це передумова майстерності, тобто здатності виконувати певну діяльність досконало, досягати в ній високих результатів. Незважаючи на свою значущість, здобутки талановитих людей не виходять за межі того, що було досягнуто раніше людством, суспільством, або професійною групою людей.

Талант є результатом багаторічної наполегливої праці, про що свідчить життя та діяльність Марка Кропивницького, Івана Тобілевича, Броніслава Брондукова, Ади Роговцевої, Леоніда Бикова, Федіра Стригуна, Георгія Морозюка, Володимира Петріва.

Геніальність – найвищий рівень розвитку здібностей, який втілюється в творчості і має історичне значення для життя суспільства й усього людства. Генії вирізняються здібністю досягати в своїй діяльності принципово нових результатів, знаходити нові, досі невідомі способи її реалізації. Геніям притаманна незвичайність самовираження. Геніальними вважають Амвросія Бучму, Леся Курбаса, Наталію Ужвій, Івана Карпенка-Карого, Марію Заньковецьку.

Сутнісними показниками розвиненості здібностей та розгортання обдарованості можуть бути: темп, швидкість та легкість засвоєння діяльності, стабільність та постійність отримання позитивних результатів навіть у складних умовах життєдіяльності.

Формування здібностей може реалізуватися через певні форми навчіння:

- когнітивне навчіння, націлене на засвоєння системи знань, необхідних для виконання діяльності, формування навичок оцінювання умов, перебігу та результатів діяльності;
- оперантне навчіння, зорієнтоване на засвоєння та удосконалення операцій і дій, необхідних для виконання діяльності.

Досягнути сформованості творчих здібностей можна через спрямування:

а) когнітивного навчіння – на оцінювання ситуації діяльності з позиції минулого досвіду та прогнозування її наслідків, отже, оволодіння різноманітними способами прийняття рішень шляхом міркувань;

б) оперантного навчіння – на активне експериментування з предметом та умовами діяльності шляхом спостереження, спроб та помилок, формування реакцій.

Формування творчих здібностей – процес тривалий. Він може розвиватися в напрямі від оволодіння способами репродуктивної (відтворювальної) діяльності та поступового наповнення дій новими прийомами, внесення в діяльність чогось нового, оригінального. При цьому такі інновації можуть мати різний характер і різне значення: бути відомими іншим, але невідомими самій людині, отже мати значення для неї самої; бути раніше невідомими ні іншим, ні самій людині і мати значення для певної групи людей, суспільства чи усієї людської цивілізації. Для забезпечення розвитку творчих здібностей важливо спрямувати діяльність особистості на усвідомлене, мотивоване виконання творчих дій.

Нині привертає увага екзистенціальна пояснювальна модель творчих здібностей особистості (І. Маноха). Вона базується на положенні про те, що буттю людини властиво є **інтенція** (спрямованість свідомості, волі, почуттів) творення, тобто кожна людина володіє певною здатністю до творчості. Обсяг творчих можливостей залежить від наявного в неї потенціалу щодо розвитку здібностей та вироблення способів їх реалізації в житті. На перших етапах онтогенезу формування творчих здібностей залежить від тих умов, в яких перебуває індивід та які створюють оточуючі його люди. Пізніше (а саме в юності) людина оволодіває здатністю активно керувати своїм життям. Розгортання її творчих здібностей відбувається як оволодіння таким здібностями, як:

- здібності до екзистенціального розуміння власного буття, що забезпечують пізнання світу та себе у ньому;

- здібності до екзистенціального перетворення власного життя, що в свою чергу виявляється: а) в здібності до предметного творення (внесення творчості в професійну діяльність, соціальні справи тощо); б) у здібності до екзистенційного творення (розкриття можливостей особистості до свідомої побудови свого життя як творчого процесу);
- здібності до операціонального творення, що забезпечують виконання творчих дій та діяльності в цілому¹.

Творчі здібності найактивніше розвиваються в юнацькому та в зрілому віці. Вони можуть спрямовуватися на перетворення як зовнішнього, так і внутрішнього світу (власного «Я»). Отже, в процесі особистісного зростання людина отримує можливості для розкриття змісту свого існування, оволодіння «культурно-творчою силою власного «Я»², досягнення свого покликання, творчої реалізації культурно-історичного досвіду в житті, в професійній діяльності.

2.4. Психічний розвиток особистості.

Проблему психічного розвитку особистості вивчали відомі психологи (К. Альбуханова-Славська, Б. Ананьєв, Л. Божович, Л. Виготський, Г. Костюк, А. Петровський, С.Рубінштейн, Ж.Піаже). Отримані ними висновки спонукають до розгляду принципу розвитку особистості як центрального у розумінні її природи. Адже притаманні розвиткові кількісні та якісні зміни відбуваються протягом усіх етапів онтогенезу. Вони зумовлені як генетичними факторами (біологічною спадковістю), так і соціальними чинниками (соціальною спадковістю), котрі в єдності визначають якість становлення особистості. **Біологічна спадковість** зумовлена особливостями генетичного апарату людини і позначається на її розвиткові як організму. Індивід успадковує певні особливості будови кістково-м'язового апарату, мозку, нервової системи в цілому, групу крові, риси зовнішності, навіть певні хвороби (наприклад, дальтонізм, гемофілію). **Соціальна спадковість** забезпечується впливом з боку соціального середовища і відбувається шляхом засвоєння індивідом накопиченого людством культурно-історичного досвіду. **Соціальне середовище** – це створене людством предметне середовище (речі, взаємини, знаряддя праці, мовні засоби, духовні цінності, загалом культура людської цивілізації), що функціонує в природному середовищі, до якого належать об'єкти і явища природи.

Психічний розвиток особистості – це безперервний процес тісно взаємопов'язаних кількісних і якісних перетворень, які зумовлені генетичними факторами і соціальними чинниками які і протягом життя людини призводять до ускладнення всіх особистісних сфер, що реалізується як перехід від нижчих до вищих рівнів психічного життя. Тобто відбувається кількісне зростання та удосконалення її потреб, інтересів, спонукань, переживань, бажань, знань, уявлень, навичок, умінь, волі, дій, відносин. Це забезпечує становлення різноманітних психічних властивостей (розумових, емоційних, вольових, моральних, трудових, рис свідомості та самосвідомості тощо), утворення їх цілісної системи, яка називається особистістю.

Згідно з визнаною у вітчизняній науці концепцією психічного розвитку особистості Г. Костюка, це явище слід розуміти як «саморух», що вирізняється єдністю зовнішніх і внутрішніх умов. Такі умови є протилежностями, пов'язаними між собою.

Джерелом психічного розвитку особистості є наявні між зовнішнім і внутрішнім суперечності. Основна суперечність полягає і розходженні між новими потребами, інтересами, прагненнями, запитаними, ідеалами особистості та реальними можливостями їх

¹ Маноха І.П. Творчі здібності людини / І.П. Маноха // Основи психології: Підручник / За заг. ред. О.В. Киричука, В.А. Роменця. – 4-те вид., стереотип. – К.: Либідь, 1999. – С. 343 – 346.

² Маноха І.П. Творчі здібності людини / І.П. Маноха // Основи психології: Підручник / За заг. ред. О.В. Киричука, В.А. Роменця. – 4-те вид., стереотип. – К.: Либідь, 1999. – С. 345.

задоволення. Подолання протиріччя здійснюється через оволодіння засобами задоволення потреб (прийомами, способами, уміннями, навичками) в ході діяльності, що закономірно породжує нові потреби вищого рівня¹.

До числа важливих суперечностей, які спонукають до психічного розвитку особистості належать також розходження:

- між новими ситуаціями життєдіяльності та наявним досвідом його реалізації;
- між новими пізнавальними цілями та наявними пізнавальними можливостями;
- між бажаним майбутнім і наявним теперішнім (між тим, що вона прагне мати і що вона має);
- між досягнутим рівнем розвитку та способом життя;
- між свідомими та несвідомими тенденціями в діяльності та поведінці;
- між прагненням до самостійності та необхідністю підпорядковувати свої дії виробленим суспільством (групою людей) нормам;

Ці суперечності набувають певного змісту на кожному етапі життя особистості. На початкових етапах її розвитку вони можуть не усвідомлюватися. З розвитком свідомості вони стають об'єктом аналізу, переживаються особистістю як невдоволення собою, спонукають до самовдосконалення.

Психічний розвиток особистості не зводиться до суми засвоєних знань, умінь і навичок. На основі засвоєного досвіду виникають і розвиваються нові якості особистості – довільна діяльність, самосвідомість, вищі почуття (моральні, естетичні, інтелектуальні, праксичні), розвиваються здібності. Цей процес базується на природних задатках індивіда, відбувається у взаємодії з довколишнім світом і має періодичний, стадіальний, фазовий характер.

Періодизації психічного розвитку особистості приділяли увагу з давніх часів. Так, відомою є давньокитайська класифікація вікових періодів життя людини, згідно якої життя людини поділяється на: 1) молодість (до 20 років); 2) шлюбний вік (до 30 років); 3) вік виконання суспільних обов'язків (до 40 років); 4) вік пізнання власних помилок; 5) останній період творчого життя; 6) бажаний вік (до 70 років); 7) старість.

У VI столітті до н.е. Піфагор створив класифікацію, в якій виділи чотири основні періоди, які асоціював з порами року: період становлення (весна – від народження до 20 років); молода людина (літо – від 20 до 40 років); людина в розквіті сил (осінь – від 40 до 60 років); людина, яка згасає (зима – від 60 до 80 років).

В наш час досить поширеним є поділ життєвого циклу на такі життєві періоди (за Ж. Годфруа²):

1. *Пренатальний період* – 266 днів:

- стадія зиготи – від моменту запліднення до 14 днів;
- стадія ембріона, на якій відбувається анатомічна та фізіологічна диференціація органів – від 14 днів до 2 місяців;
- стадія плоду, що визначається розвитком систем та функцій, необхідних для життя в зовнішньому середовищі – від 2 місяців до народження.

2. *Дитинство* – від народження до 12 років:

- стадія першого дитинства, протягом якого відбувається розвиток функціональної незалежності та мовлення – від народження до 3 років;
- стадія другого дитинства, для якої характерним є розвиток особистості ті когнітивних (пізнавальних) процесів – від 3 до 6 років;
- стадія третього дитинства, що визначається здобуттям основних когнітивних та соціальних навичок – від 6 до 12 років.

¹ Костюк Г.С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / Г.С. Костюк. – К.: Рад. школа, 1989. – С. 3.

² Годфруа Ж. Что такое психология: В 2-х т. – Т. 2 / Ж. Годфруа / Под ред. Г.Г. Аркелова. – 2-е изд., стереотип. – М.: Мир, 1999. – С. 8 – 9.

3. *Отроцтво* – від 12 до 20 років:

- пубертатний період, у ході якого відбувається статеве дозрівання, формування нових уявлень про себе – від 12 до 16 років;
- ювенальний період, що характеризується пристосуванням особистості до навколишнього середовища, передусім сім'ї, школи, однолітків – від 16 до 18 років;
- юність (перехід від отроцтва до зрілості), якій властиве почуття психологічної незалежності – від 18 до 20 років.

5. *Зрілість* – від 20 років:

- стадія ранньої зрілості, в ході якої спостерігається інтенсивне особисте життя та активна професійна діяльність – від 20 до 40 років;
- зрілий вік – вік стабільності, продуктивності, творчості в професійному та особистому житті – від 40 до 60 років;
- завершальний період – відхід від активного життя, що відбувається в період від 60 до 65 років;
- перша старість, що супроводжується згортанням життєвих функцій – від 65 до 75 років;
- похилий вік – після 75 років.

Провідною потребою людини на останньому етапі життя стає передача досвіду молодшому поколінню. Відбувається переорієнтація діяльності на самообслуговування. В цьому віці людина підводить підсумки свого життя, отримує можливість досягнути вершин мудрості – здатності «піднятися у спогляданні над плинним і вічним, над надбаннями і втратами ... це спосіб існування людини на сутнісному рівні гармонії з собою, з світом»¹.

Незважаючи на певні типові особливості, якими визначаються ті чи інші його періоди (стадії, фази), процес психічного розвитку особистості великою мірою зумовлений індивідуальними особливостями особистості та умовами її життя. Тому межі вікових етапів особистісного розвитку можуть бути варіативними. Кожний віковий період може розпочинатися або завершуватися дещо раніше чи пізніше від вказаного в тій чи іншій класифікації.

Крім терміну «розвиток» для позначення змін, що відбуваються з на шляху перетворення індивіда на особистість, використовують термін «*формування*». У психологічному сенсі ці два терміни розуміють як тотожні. В педагогічному значенні формування особистості розуміють як її цілеспрямоване виховання – процес соціалізації, в ході якого відбувається становлення морально-психологічних якостей, розвиток вищих потреб (у духовному спілкуванні з людьми, у знаннях, у творчості), розширення свідомості.

Правильне виховання сприяє всебічному особистісному розвитку. Удосконалення його інтелектуального компоненту відбувається значеною мірою завдяки навчанню – цілеспрямованому процесові здобуття знань, умінь та навичок, що реалізується як взаємодія представників молодшого та старшого поколінь (учителів та учнів). У тому випадку, коли навчання спрямовується на осмислення знань, самостійний пошук шляхів розв'язання навчальних проблем, цей процес сприяє творчому розвитку особистості. Такого результату можна досягнути тільки тоді, коли учень виступає як суб'єкт взаємодії з учителем, тобто він є її активним учасником, усвідомлює свої потреби, мотиви, виробляє власний погляд на явища дійсності.

Це дає змогу активізувати процес самовиховання – вищу форму розвитку, що полягає в усвідомленому цілеспрямованому самовдосконаленні особистості. Самовиховання ґрунтується на самоусвідомленні і постає як єдність самопізнання (пізнавальної діяльності), самоставлення (емоційно-оцінної діяльності), саморегуляції (регулятивної діяльності) особистості.

---

¹ Татенко В.О. Онтогенетичні визначення вчинку // Основи психології: Підручник / За заг. ред. О.В. Киричука, В.А. Роменця. – 4-те вид., стереотип.. – К.: Либідь, 1999. – С. 437.

Отже, людина є творцем власного життя. Як його суб'єкт, вона має можливість організувати його, регулювати його хід, обирати та здійснювати обраний напрям. Реалізуючи свій унікальний **життєвий шлях**, вона розвивається як особистість, здійснює творчий внесок в історію суспільства.

Проблема життєвого шляху висвітлюється за допомогою понять «простір і час життя», «творчий шлях», «етапи життєвого шляху», «життєва мета», «життєва перспектива», «життєві задачі», «стиль життя», «життєвий сценарій», «життєва позиція», «стратегія життя».

Простір і час життя – сукупність просторових та часових параметрів життя, які визначають його межі від народження до смерті.

Творчий шлях особистості реалізується як процес розвитку та застосування її творчих потенціалів, забезпечують створення людиною самої себе, взаємин з іншими, речей та умов життя. Такий процес називається творчим розвитком особистості, який найчастіше здійснюється завдяки творчій діяльності. Результатом творчого розвитку може бути сформованість творчої особистості. За словами С. Коновець, «найоптимальнішою рисою творчої особистості поряд із всебічністю і гармонійністю виступає цілісність», що «базується на пізнавальній, адаптивній, комунікативній, оцінно-ціннісній та творчо-розвивальній функціях»¹.

Це означає, що творча особистість – це особистість, яка володіє широким спектром знань та прагне до їхнього вдосконалення, ефективно пристосовується до навколишніх умов, успішно взаємодіє з людьми, адекватно оцінює життєві ситуації згідно сформованих людством і суспільством вищих еталонів, прагне до творчого розвитку та реалізує його у своєму житті.

За слушними висновками того ж автора, «людину, яка творить чи творчо діє, слід вважати вільною особистістю або творцем, котрий, передусім, прагне мати свободу в пошуках та визначенні засобів досягнення мети»², бо саме за цієї умови можливо досягнути незалежності від існуючих стереотипів, застосувати свої унікальні здібності для пошуку нових ідей та рішень.

Етапи життєвого шляху пов'язані з особливостями психічної діяльності особистості та появою тих чи інших психічних новоутворень: потреб, цінностей, елементів самосвідомості, навичок діяльності та поведінки тощо.

Життєва мета – інтегроване уявлення особистості про своє призначення та про зумовлені ним передбачувані результати життєдіяльності.

Життєві задачі – виокремлені з життєвої мети часткові завдання, які конкретизуються в реальних умовах життєдіяльності. Їх виконання життєвих залежить від здатності особистості приймати життєво важливі рішення та контролювати їх виконання.

Стиль життя – характерна для окремої особистості система способів пристосування до дійсності, упорядкування свого життя, організації своєї діяльності і поведінки.

Життєвий сценарій – загальна схема життєдіяльності, яка починає формуватися в ранньому дитинстві, удосконалюється в підлітковому віці. Дорослою людиною сценарій використовується для структурування життєвого простору, організації взаємодії з середовищем, прогнозування майбутнього. До його основних складових належать: герой, з яким особистість себе асоціює; герой, риси якого поки що в особистості відсутні (саме він визначає напрям особистісного зростання); антигерой; сюжет (модель подій); інші персонажі, котрі беруть участь у життєвому процесі; сукупність моральних правил.

Життєва позиція – спосіб самовираження особистості на основі її життєвих цінностей, який відповідає її основним потребам.

¹ Коновець С.В. Творчий розвиток учителя образотворчого мистецтва / С.В. Коновець. – Рівне: Волинські береги, 2009. – С. 72.

² Коновець С.В. Творчий розвиток учителя образотворчого мистецтва / С.В. Коновець. – Рівне: Волинські береги, 2009. – С. 62.

Стратегія життя – це притаманний особистості спосіб організації життєвого процесу.

Викликає інтерес концепція стратегії життя, розроблена К. Альбухановою-Славською¹. На її думку, стратегія життя полягає у розробці певних життєвих рішень і залежить від змісту життєвих планів – визначених особистістю цілей, способів життя, визначення його етапів; характеру розв'язання життєвих суперечностей на шляху досягнення життєвих цілей та реалізації планів; визнаних нею цінностей самого життя.

Стратегія життя ґрунтується на активності особистості, джерелом якої виступає її потреба в самовираженні, а формами вираження – ініціатива та відповідальність. Активність забезпечує координацію та організацію життєвих проявів особистості, є посередником між вимогами особистості та умовами суспільного життя, результатом життєвих планів у діях (набуває форм самореалізації), у часі (забезпечує актуалізацію дій), у цінностях (набуває форм самовираження – прояву «Я» в житті).

Залежно від ступеня активності, життєві стратегії різних людей можуть бути як активними, так і пасивними. Реалізуючи пасивні стратегії, вони пристосовуються (адаптуються) до зовнішніх умов. У разі виявлення активності людські дії набувають творчого характеру, що дає змогу не лише реагувати на зовнішні впливи, а й змінювати їх шляхом знаходження оптимальних, нерідко нестандартних способів організації діяльності.

Тому основними параметрами організації життєдіяльності людини є:

- активність – пасивність;
- індивідуалізованість – стандартність;
- процес перетворення об'єктивних обставин у суб'єктивний спосіб організації діяльності.

Виявляючи активність, людина регулює свою діяльність. При цьому вона спирається не тільки на здійснену нею оцінку використаних способів самовираження, а й зважає на результати зворотного зв'язку з оточенням, отримуючи підтвердження або заперечення успішності, цінності проявів своєї життєвої активності у вигляді оцінок, очікувань, вимог та звернень з боку інших людей. Таким чином, активність надає діяльності людини особливої значущості. Вона визначається суб'єктивністю і має відносну незалежність від зовнішнього середовища.

Викладене свідчить про те, що психічний розвиток особистості – це складний безперервний процес, зумовлений як специфікою впливів з боку середовища (природного та соціального), так і активністю особистості. Особистість є водночас і об'єктом, і суб'єктом свого розвитку.

Висновки

Психіка людини є складним утворенням, яке уможливує суб'єктивне відображення дійсності в минулому, теперішньому і майбутньому, забезпечує орієнтацію в ній та зумовлює відповідні форми поведінки. Базовою умовою виникнення, функціонування і розвитку психіки є мозок. Психічне відображення суб'єктивне – його зміст залежить від особливостей людини та її активності.

Психіка людини має здатність до відображення дійсності на найвищому рівні свідомості і самосвідомості. Свідомість дає їй змогу відобразити дійсність у формі знання, виробити ставлення до нього, визначити цілі та спланувати свою життєдіяльність. Самосвідомість забезпечує сприйняття людиною самої себе, формування уявлень про себе, а на цій основі – поняття свого «Я», осягнення своєї відмінності від інших «Я».

У структурі психіки присутні психічні процеси, операції, стани, які в конкретний момент часу відсутні в свідомості людини, не осмислюються та не контролюються нею.

---

¹ Альбуханова-Славская К.А. Стратегия жизни / К.А. Альбуханова-Славская. – М.: Мысль, 1991. – 299 с.

Вони є зашифрованими для свідомості, проте виступають в якості джерела психічної енергії і позначаються на поведінці. Ці феномени належать до несвідомого.

Психіка функціонує і на надсвідомому рівні у вигляді процесів, актів, станів, які виникають внаслідок взаємодії людини із Всесвітом.

В конкретних суспільно-історичних умовах в ході взаємодії з соціальним середовищем представник людського роду (індивід) може здобути систему вищих психічних якостей. Це уможливує формування його особистості – соціально зумовленої системної якості, відображеної в усвідомленій активності, емоційності та здатності до саморегуляції.

В ході становлення особистості набуває виразності її індивідуальність – своєрідне поєднання психологічних особливостей особистості в цілому притаманних людству.

Індивідуальні особливості особистості виявляються в:

- темпераменті – фізіологічно зумовленій сукупності властивостей особистості, які характеризують динамічні особливості психічних процесів і поведінки, їх силу, інтенсивність, швидкість, темп, виникнення, припинення, зміни;
- характері – сукупності сформованих протягом життя стійких рис особистості, які визначають її ставлення до інших, до себе, до діяльності, до світу в цілому та виявляються в типових для неї способах поведінки;
- здібностях – індивідуально-психологічних стійких властивостях особистості, які забезпечують успішність виконання діяльності.

Здобуття індивідом соціально зумовлених якостей здійснюється протягом усього життя. Цей процес називається розвитком. Він відбувається як низка тісно взаємопов'язаних кількісних і якісних перетворень, які протягом життя людини призводять до ускладнення всіх особистісних сфер.

Рушійними силами психічного розвитку особистості є суперечності, подолання яких призводить до змін в її сферах. Основною суперечністю (за Г. Костюком) є розходження між новими потребами, цілями і прагненнями особистості та реальними можливостями щодо їхнього задоволення.

Психічний розвиток особистості базується на її природних задатках, відбувається у взаємодії з навколишнім світом і має періодичний характер. В той же час людина є творцем свого життя. Вона має можливість планувати, регулювати, організовувати його в той чи інший спосіб, здійснювати внесок в розвиток суспільства.

Словник основних термінів

Активність – характеристика особистості, яка визначає інтенсивність, тривалість, частоту та різноманітність дій, що виконуються за власними спонуканнями.

Гальмування – припинення збудження кори головного мозку та блокування в ній тимчасових нервових зв'язків.

Геніальність – найвищий рівень розвитку здібностей, який втілюється в творчості і має історичне значення для життя суспільства й усього людства.

Екстравертованість – спрямованість психіки на зовнішнє психічне.

Збудження – активізація кори головного мозку, що супроводжується утворенням умовних нервових зв'язків.

Здібності – індивідуально-психологічні стійкі властивості особистості, які забезпечують успішність виконання діяльності.

Здібності актуальні – частина потенційних здібностей, які особистість може реалізувати в наявних умовах у разі необхідності.

Здібності загальні – здібності, що виявляються в усіх видах діяльності та забезпечують їх продуктивність.

Здібності потенційні – можливості особистості, які виявляються в ситуаціях, коли необхідно розв'язувати нові завдання і можуть реалізуватися або не реалізуватися нею залежно від об'єктивних умов.

Здібності репродуктивні – здібності, які уможливають засвоєння та відтворення знань та видів діяльності.

Здібності спеціальні – здібності, необхідні для виконання конкретної діяльності.

Здібності творчі – здібності, які забезпечують внесення в діяльність нового та оригінального.

Змінені стани свідомості – спосіб пристосування свідомості до зміни зовнішніх і внутрішніх умов, що виявляється в зниженні зосередженості уваги, втраті виразності сприйняття тощо; стани, які виникають: а) спонтанно; б) під впливом психоактивних речовин (алкоголю, наркотиків та ін.), або психоактивних процедур; в) психотехнічно зумовлені стани, які виникають під впливом релігійних обрядів, психотерапевтичних процедур, аутотренінгу тощо.

Індивід – кожна людина як окрема природна істота, одиничний представник людського роду.

Індивідуальність – своєрідне поєднання психологічних особливостей особистості, яке зумовлює її відмінність від інших людей; проте кожна з цих особливостей притаманна людству в цілому.

Індукція – явище, сутність якого полягає в тому, що нервові процеси, які мають місце в одній ділянці кори головного мозку, викликають протилежні процеси в інших її центрах.

Інтровертованість – спрямованість психіки на внутрішнє психічне.

Іррадіація – процес, який забезпечує взаємодію між збудженням та гальмуванням через поширення збудження чи гальмування від місця їх початкового виникнення на інші ділянки кори головного мозку;

Концентрація – процес, який забезпечує взаємодію між збудженням та гальмуванням через поступове зосередження нервового процесу у відносно невеликій ділянці кори головного мозку.

Людина – сукупність усіх людських якостей, незалежно від того, чи притаманні вони конкретному індивідові; в людині поєднується біологічне і соціальне, генетично обумовлене та сформоване за її життя.

Несвідоме – сукупність психічних явищ (психічних процесів, операцій, станів), які відсутні у свідомості людини, знаходяться поза сферою розуму і не піддаються контролю з боку людини в даний момент часу.

Несвідомий стан – екстремальний стан, який визначається перебігом психовегетативних реакцій та відсутністю перебігу пізнавальних і емоційних процесів.

Неспання – стан усвідомлення себе і навколишнього світу, який охоплює спектр таких психічних проявів, як сприймання, увага, пригадування, мислення, саморегуляція.

Обдарованість – потенційні можливості людини щодо розвитку видатних здібностей.

Особистість – системна якість, яку індивід здобуває у взаємодії із соціальним середовищем у конкретних суспільно-історичних умовах

Психіка (з позиції матеріалістичної концепції психіки) – якість головного мозку, котра забезпечує людині і тварині можливість відображення впливів предметів і явищ навколишнього реального світу.

Психічний розвиток особистості – безперервний процес тісно взаємопов'язаних кількісних і якісних перетворень, які протягом життя людини призводять до ускладнення всіх її особистісних сфер.

Рефлекс – дія організму у відповідь на подразнення з боку зовнішнього чи внутрішнього середовища.

Рефлексія – здатність до сприймання змін, що відбуваються у зовнішньому світі, та перенесення їх у власне психічне.

Самоконтроль – сукупність якостей, які базуються на усвідомленні особистістю самої себе та забезпечують саморегуляцію життєдіяльності особистості.

Саморегуляція – здатність людини до стійкого функціонування в різноманітних умовах завдяки усвідомленому суб'єктивно бажаному регулюванню різноманітних його параметрів: поведінки, діяльності, взаємодії з навколишніми тощо.

Самосвідомість – вищий рівень розвитку свідомості, який забезпечує сприйняття особистістю самої себе, формування уявлення про себе, а на цій основі – поняття свого «Я», осягнення своєї відмінності від інших «Я».

Свідомість – особлива форма психічної діяльності, завдяки якій формується суб'єктивна модель зовнішнього та внутрішнього світу, відбувається визначення цілей і планування життєдіяльності створення та перетворення необхідних для цього умов.

Середовище соціальне – створене людством предметне середовище (речі, взаємини, знаряддя праці, мовні засоби, духовні цінності, загалом культура людської цивілізації), що функціонує в природному середовищі.

Сон – стан, в якому людина переживає сновидіння, що уможливорює підпорогове сприйняття і часткове запам'ятовування змісту сновидінь.

Спадковість біологічна – спадковість, зумовлена особливостями генетичного апарату людини, що позначається на її розвитку як організму.

Спадковість соціальна – спадковість, яка забезпечується впливом з боку соціального середовища і відбувається шляхом засвоєння індивідом накопиченого людством культурно-історичного досвіду.

Спонування – внутрішні рушійні чинники, які призводять до виявлення активності.

Спрямованість – система провідних мотивів (інтересів, ідеалів, установок) особистості, що зумовлює головні тенденції її поведінки.

Суб'єкт – індивід, який діє на основі усвідомленої активності.

Талант – високий рівень обдарованості особистості, який зумовлює високий рівень розвитку здібностей (передусім спеціальних), дає змогу виконувати діяльність успішно, досконалим, оригінально та досягати результату суспільного значення.

Темперамент – фізіологічно зумовлена сукупність властивостей, які характеризують динамічні особливості психічних процесів і поведінки людини, їх силу, інтенсивність, швидкість, темп, виникнення, припинення, зміни.

Характер – сукупність сформованих протягом життя стійких рис особистості, які визначають її ставлення до інших, до себе, до діяльності, до світу в цілому та виявляються в типових для неї способах поведінки.

Запитання для самоперевірки:

Що таке психіка?

Які функції виконує психіка?

Що є вищим рівнем розвитку психіки? Які особливості функціонування психіки на цьому рівні?

В чому виявляється несвідоме?

Який зв'язок існує між свідомим та несвідомим?

Що розуміють під поняттям «індивід»?

Дайте визначення феноменові особистості. Поясніть, чим відрізняється індивід від особистості.

В чому виявляється індивідуальність особистості?

За яких умов особистість стає суб'єктом?

Які є основні теоретичні підходи до розуміння феномена особистості?

Що таке темперамент?

Розкрийте сутність характеру особистості. Які є можливості для формування соціально необхідних рис характеру?

Чому здібності є необхідною передумовою успішної діяльності?

Які є рівні розвитку здібностей?

Які є можливості для розвитку творчих здібностей особистості?
Охарактеризуйте основні етапи психічного розвитку особистості.
Як Ви розумієте феномен життєвого шляху особистості?

Література:

- Аверин В.А. Психология личности: Учеб. пособие / В.А. Аверин. – 2-е изд. – СПб.: Изд-во Михайлова В.А., 2001. – 191 с.
- Варій М.Й. Загальна психологія: Підручник / М.Й. Варій. – 2.-е вид., перероб. і доп. – К.: Центр учбової літер., 2002. – 968 с.
- Варій М.Й. Психологія особистості: Навч. посіб / М.Й. Варій. – К.: Центр учбової літер., 2008. – 597 с.
- Закс Л.А. Художественное сознание / Л.А. Закс. – Свердловск: Изд-во Урал. ун-та, 1990. – 212 с.
- Максименко С.Д. Загальна психологія: Навч. посіб. / С.Д. Максименко. – 3-є вид., перероб. та доп. – К.: Центр учбової літератури, 2008. – 272 с.
- Маралов В.Г. Психология самосознания и саморазвития / В.Г. Маралов. – М.: Академия, 2002. – 251 с.
- Основи психології / За заг. ред. О.В. Киричука, В.А. Роменця. – 4-те вид., стереотип. – К.: Либідь, 1999 – 632 с.
- Павелків Р.В. Загальна психологія: Підручник / Р.В. Павелків. – К.: Кондор, 2008. – 576 с.
- Психологія: Підручник / За ред. Ю.Л. Трофімова. – 3-тє вид. – К.: Либідь, 2001. – 560 с.
- Психология сознания / Сост, общ. ред. Л.В. Куликова. – СПб.: Питер, 2001. – 475 с.
- Рыбалко Е.Ф. Возрастная и дифференциальная психология: Учеб. пособие / Е.Ф. Рыбалко. – СПб.: Питер, 2001. – 221 с.
- Савчин М.В. Вікова психологія: Навч. посіб. / М.В. Савчин, Л.П. Василенко. – К.: Академія, 2006. – 359 с.
- Шевандрин Н.И. Психодиагностика, психокоррекция и развитие личности / Н.И. Шевандрин. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1998. – 512 с.

Тема 3. ПСИХІЧНІ ПРОЦЕСИ І СТАНИ

3.1. Пізнавальні процеси.

Пізнавальні процеси забезпечують отримання безпосередніх вражень про зовнішні ознаки предметів та явищ дійсності та їх опосередковане відображення за допомогою набутих знань, побудови гіпотез, теорій, ідей тощо. Завдяки цим процесам відбувається чуттєве та абстрактне відображення дійсності. Чуттєве відображення уможливорює відбиття її зовнішньої сторони і реалізується за умови спрямованості свідомості людини на об'єкти в формі уваги та через відчуття, сприйняття, пам'яті, мислення, уяви. Абстрактне відображення дає змогу осягнути сутність певних аспектів дійсності.

3.1.1. Увага

Людина має здатність до одночасного усвідомлення лише декількох відображених психікою предметів чи явищ. Основною умовою для цього є зосередженість на них свідомості, тобто **увага**.

Фізіологічно така зосередженість зумовлена роботою тих ділянок кори головного мозку, за допомогою яких здійснюються психічні процеси, котрі потребують уваги. Згідно досить поширеної рефлекторної теорії уваги вона забезпечується за рахунок домінант –

підвищення активізації певної ділянки кори головного мозку та зниження активності інших її ділянок, внаслідок чого стає можливою зосередженість свідомості на певних предметах і явищах.

Залежно від ступеня активності людини та умов виникнення уваги розрізняють такі її види, як мимовільна, довільна, післядовільна, зосереджена.

Мимовільна увага – це зосередженість свідомості, викликана зовнішніми причинами, зокрема певними особливостями об'єктів дійсності: інтенсивністю подразнення (сильний звук, яскравий колір), динамічністю, новизною, незвичайністю, контрастністю об'єктів уваги порівняно з іншими об'єктами.

Мимовільну увагу частіше викликають значущі для людини подразники, які відповідають її потребам та інтересам. Так, актор швидше за інших помітить нову театральну афішу, знайде необхідні атрибути костюма, виявить природні або фальшиві інтонації у мовленні свого колеги на сцені.

Довільна увага – це увага, яка виникає внаслідок свідомих вольових зусиль людини, регулюється нею і визначається цілеспрямованістю, стійкістю, організованістю. В багатьох ситуаціях ми визначаємо, на що спрямовувати уваги, залишаємося уважними навіть тоді, коли стикаємося з чимось нецікавим, складним, або опиняємося в несприятливих умовах (шум, відволікання на інші завдання). Вольові зусилля потрібні і для того, щоб зберегти увагу під дією інших досить привабливих стимулів – наприклад, для того, щоб відмовитися від приємного відпочинку і завершити складне завдання.

Післядовільна увага – це увага, яка стає мимовільною після застосування вольових зусиль та досягнення зосередженості на об'єкті. Наприклад, приступаючи до вивчення ролі, актор усвідомлює потребу в цій діяльності. Однак, при цьому він може стикнутися з перешкодами – немає настрою, втомився, є інші проблеми, які потребують негайного розв'язання. Для того, щоб зосередитися на виконанні завдання, він мусить мобілізувати свою волю, сконцентруватися на ролі. Згодом він захоплюється роботою і стає уважним. Перехід від довільної уваги до мимовільної значно зменшує напругу – адже йому не треба докладати стільки зусиль, як раніше. Завдяки післядовільній увазі він менше втомлюється і зберігає необхідний функціональний стан протягом тривалого часу.

Серед різновидів уваги іноді виокремлюють ще **зосереджену увагу** – спрямовану на один об'єкт чи вид діяльності. Зосереджена увага може бути статичною і динамічною. **Статична увага** характеризується збереженням високої інтенсивності протягом часу, необхідного для спостереження за об'єктом чи терміну виконання діяльності. **Динамічна увага** визначається зростанням інтенсивності на початку роботи і подальшим її збереженням протягом усього періоду виконання.

Увазі притаманні такі властивості, як:

- вибірковість – виявляється в зосередженості свідомості на одних об'єктах та ігноруванні інших;
- концентрація – полягає в зосередженості свідомості на головному та одночасному відволіканні від другорядного – того, що не має значення для людини в даний момент;
- розподіл уваги – визначається здатністю до утримання в свідомості декількох об'єктів або до виконання декількох видів діяльності одночасно;
- переключення уваги – полягає в довільному перенесенні спрямованості уваги з одного об'єкта на інший;
- стійкість – характеризується здатністю затримуватися на сприйманні об'єкта протягом певного часу;
- обсяг уваги – визначається кількістю об'єктів, які можуть бути сприйняті одночасно з достатньою чіткістю;
- інтенсивність – характеризується відносно більшими витратами нервової енергії, використаними для виконання певного виду діяльності і

супроводжується високою ефективністю перебігу психічних процесів, які беруть участь в цій діяльності: чіткістю, швидкістю, ясністю;

- відволікання – полягає в зникненні зосередженості на об'єкті, як правило, внаслідок відсутності вольового зусилля та інтересу до нього.

Уважність, або здатність особистості зосереджуватися на об'єктах, зберігати увагу протягом необхідного часу, утримувати в колі уваги декілька об'єктів, переключатися у разі необхідності на інші об'єкти, є важливою властивістю людини. Вона позначається на всіх аспектах її розвитку та діяльності.

На початку свого життя людина починає виокремлювати об'єкти, які викликають в неї інтерес, зосереджувати на них свою мимовільну, а потім і довільну увагу. Поступово ці об'єкти пов'язуються з метою та зі змістом діяльності, починають домінувати у свідомості. Інтерес до діяльності поглиблюється, виробляється звичка займатися нею, розширюється досвід. Це спонукає до подальшого загострення уваги на певних деталях діяльності, на явищах, пов'язаних з нею. Так, учні, які цікавляться театром, спрямовують свою увагу на вивчення його історії, на ознайомлення з життєвим шляхом та творчими досягнення акторів.

Увага виконує важливу роль у виборі професії та професійному розвитку. Більшість професій вимагають високої концентрації уваги. Від уважності залежить якість виконання професійних обов'язків. Такі вимоги мають місце і в театральній галузі. Актор повинен бути зосередженим не лише на своїй ролі, а бути уважним до усіх проявів людської поведінки. Лише тоді він зможе бути природним на сцені, правдиво передавати характери своїх персонажів.

За ступенем уважності людей поділяють на уважних та неуважних. Розвинути увагу можна шляхом привчання до роботи в різних умовах, тренування у розподілі та переключенні зосередженості з одного об'єкта на інший. Для цього треба ставити перед собою задачі, підпорядковувати увагу цим задачам, вправлятися в утриманні уваги на об'єктах.

3.1.2. Відчуття

Базовим пізнавальним процесом, з якого починається відображення, є **відчуття** – процес відображення у психіці людини окремих якостей і властивостей предметів і явищ дійсності, що відбувається за умови їх безпосереднього впливу на органи чуття.

Органи чуття (аналізатори) – це специфічні механізми, якими наділений організм людини і які забезпечують мозок інформацією про основні зовнішні ознаки предметів та явищ і про стан внутрішніх органів. Відчуття мають фізіологічну основу і виникають як реакція організму на певний подразник, що реалізується у формі рефлексу.

Існує декілька класифікацій відчуттів. Вони будуються з урахуванням особливостей дії подразників на певні аналізатори та орієнтуються на специфіку самих аналізаторів.

Залежно від того, які аналізатори беруть участь у відображенні подразників, відчуття поділяють на зорові, слухові, дотикові, больові, температурні, смакові, нюхові, статеві, кінестетичні, статичні, відчуття голоду і спраги.

Відповідно до розміщення органів початкового відображення подразнень (рецепторів) відчуття поділяють на три групи:

1) *екстерорецептивні відчуття* (зорові, смакові, слухові, нюхові, тактильні, температурні), які відображають властивості предметів та явищ зовнішнього середовища;

2) *інтерорецептивні відчуття* (больові, відчуття рівноваги, відчуття прискорення, відчуття голоду і спраги, відчуття втоми), що відображають стан внутрішніх органів;

3) *пропріоцептивні відчуття* (м'язово-рухові: кінестетичні, статичні), які забезпечують відображення рухів тіла та його положення в просторі.

За допомогою екстерорецептивних відчуттів людина отримує необхідну інформацію про зовнішнє середовище: розрізняє звуки, запахи, якісні особливості їжі, рельєфність предметів, колір, величину та форму предметів.

Важливі функції виконують інтерорецептивні відчуття. Вони не лише забезпечують інформацією про стан внутрішніх органів, а й захищають організм, сигналізуючи про подразнення чи пошкодження тих чи інших його частин, про зміну положення тіла та швидкість його переміщення у просторі. Пропріоцептивні відчуття забезпечують інформацією про положення тіла у просторі та розміщення його частин, про рух тіла і його частин, про скорочення чи розтягування м'язів тощо. Це уможливорює оптимальний рух, вибір оптимального положення.

Кожний психічний процес має фізіологічну основу. Фізіологічною основою відчуття є рефлекторний нервовий процес, який забезпечує діяльність аналізаторів. Останні складаються з рецепторів, що сприймають подразнення на периферії центральної нервової системи; нервових шляхів, які передають збудження від рецепторів до кори головного мозку та зворотну відповідь від кори головного мозку до рецептора; центральних коркових відділів аналізаторів, де відбувається обробка отриманих сигналів.

Відчуття мають такі загальні властивості, як:

- **якість** – особливість конкретного відчуття, що відрізняє його від інших у межах одного виду (наприклад, слухові відчуття відрізняються за висотою, силою, темпом, тембром тощо);
- **інтенсивність** – ступінь насиченості відчуття, що визначається силою подразника та станом рецептора;
- **тривалість** – час дії відчуття, що складається з латентного періоду (час, необхідний для виникнення рефлексу від подразнення – декілька мілісекунд), дії (власне перебігу відчуття під впливом подразника) та післядії (інерції відчуття після припинення впливу подразника).

Перебіг відчуття відбувається закономірно. До числа основних закономірностей відчуття належать: пороги чутливості, адаптація, взаємодія, сенсibiliзація, контрастність, синестезія, послідовні образи.

Пороги чутливості визначаються в межах чутливості (нижній та верхній) того чи іншого аналізатора. Нижній поріг чутливості характеризується найменшою силою подразника, який викликає відчуття. Подразники ще меншої сили (підпорогові) не викликають відчуттів, тобто сигнали від них не потрапляють до кори головного мозку (наприклад, людина не має здатності до відображення ультразвуку або інфрачервоних хвиль тощо). Верхній поріг чутливості обмежується найбільшою силою подразника, що викликає адекватне цьому подразникові відчуття. Надпорогове посилення впливу від нього викликає лише больові відчуття. Величина цих порогів залежить від характеру діяльності, віку людини, її функціонального стану, сили та тривалості подразнення тощо.

Адаптація – це явище зміни чутливості того чи іншого аналізатора під час впливу подразника. Адаптація може виявлятися як:

1) **зниження чутливості аналізаторів:** а) цілковите зникнення відчуття за умови тривалого впливу подразника (наприклад, через деякий час після вживання запах парфумів перестає відчуватися); б) зниження сили та інтенсивності відчуття під впливом сильного подразника (наприклад, зниження чутливості ока під час переходу з темного приміщення у яскраво освітлений простір);

2) **підвищення чутливості аналізаторів** під впливом дії слабого подразника (наприклад, підвищення чутливості зорового аналізатора в темному приміщенні, коли поступово людина починає розрізняти розміщені в ньому предмети).

Взаємодія відчуттів відбувається як зміна чутливості аналізаторів внаслідок подразнення інших органів чуття. Вона може виявлятися як зниження або підвищення чутливості. В разі підвищення чутливості в результаті взаємодії аналізаторів виникає явище, яке називають **сенсibiliзацією**. Нерідко сенсibiliзація має місце у ході сприйняття художніх творів, коли чутливість до кольору підсилюється музичним супроводом. Феномен сенсibiliзації дає змогу краще відчувати синтетичні образи, створені під час театральної вистави, коли відбувається одночасний вплив на органи зору та слуху глядачів.

Взаємодія відчуттів має місце і в явищі, яке називають **синестезією** – виникнення під впливом одного аналізатора відчуття, характерного для іншого аналізатора: наприклад, зорових образів, смакових відчуттів, що утворюються під впливом звукових подразників (музики, слова).

Чуттєвому відображенню притаманна також **контрастність** – зміна інтенсивності та якості відчуттів під впливом попереднього або супутнього подразника. Наприклад, відчуття холоду підвищує чутливість до тепла, а один і той самий предмет сприймається як світліший або темніший залежно від того, на якому фоні він розміщений (темному чи, навпаки, світлому).

Послідовні образи – це продовження відчуття в той момент, коли дія подразника вже припинилася. Тобто після дії подразника збудження у рецепторі зникає не одразу і ще певний час орган чуття знаходиться в збудженому стані, продукуючи той образ, який був відображений під час безпосереднього впливу на нього. Прикладом є збереження відчуття руху після виходу з транспортного засобу.

Відчуття мають здатність розвиватися під впливом зовнішніх чинників. Підвищення чутливості аналізаторів здійснюється за умов:

1) необхідності компенсації сенсорних (чуттєвих) дефектів, передусім дефектів зору, слуху;

2) необхідності виконувати діяльність на вищому рівні.

Так, у людей, позбавлених зору, значно краще розвинені слух та дотикові відчуття. У представників мистецьких професій (музикантів, художників, хореографів, акторів) підвищеною є чутливість до розрізнення звуку, кольору, краще розвинені м'язово-рухові відчуття.

Проведені в цій галузі дослідження засвідчують, що чутливість можна розвинути шляхом неодноразових, постійних і систематичних вправ. Експериментально доведено, що відчуття можуть змінити настрій, вплинути на працездатність людини.

Особливості перебігу відчуттів важливо враховувати в професійній діяльності актора. Так, залежно від особливостей впливу на організм людини всі кольори поділяються на біологічно активні (червоний, оранжевий, жовтий), біологічно пасивні – ті, котрі пригнічують діяльність нервової системи (синій, блакитний, фіолетовий), та нейтральні (більшість відтінків зеленого кольору). Тому використовуючи в інтер'єрі приміщень світлі кольори – жовтий, зелений, блакитний, світло-сірий, можна сприяти виникненню позитивного настрою та збереженню необхідного функціонального стану людини. Для створення піднесеного настрою краще використовувати яскраві кольори: червоний, жовтий, синій. Такі кольори рекомендують для завіси, оббивки меблів. В той же час приміщення, призначені для роботи (гримерні, адміністративні приміщення тощо), повинні бути облаштовані у стриманих, спокійних тонах.

Кольори прийнято поділяти на теплі та холодні. До першої групи належать червоний, коричневий, оранжевий, жовтий та більшість відтінків зеленого кольору, а до другої – блакитний, синій, фіолетовий, чорний. Це явище можна використати під час оформлення залу чи сцени для того, щоб викликати відчуття тепла чи холоду.

У роботі актора важливим засобом впливу на людей є слово. На цьому неодноразово наголошували видатні режисери і актори, в тому числі К. Станіславський. У ході розвитку психіки слух людини сформувався передусім як мовленнєвий. Пізніше сформувався музичний слух. Мовленнєві звуки – це не тільки своєрідні комплекси тонів та шумів. Вони є смислоутворювальними одиницями. Тому для сприйняття мовлення потрібний особливий фонематичний слух, спеціально прилаштований до розпізнавання основних звуків мовлення, які надають слову значення. Щоб забезпечити таке розпізнавання, актор повинен володіти ясною й чіткою дикцією, що досягається за допомогою систематичних вправ з артикуляції.

У реальному житті в кожний конкретний його момент людина отримує множину відчуттів, викликаних подразненням різних аналізаторів. Будь-який вид діяльності людини є результатом спільної та узгодженої роботи системи аналізаторів. Особливо складні

комплексні відчуття виникають під час здійснення рухів. Діяльність актора на сцені вимагає усвідомленого керування рухами, їх координації, що стає можливим тільки за умови взаємодії відчуттів. Під час виконання рухів виключно важливе значення мають кінестетичні відчуття. Забезпечуючи інформацією про силу, швидкість та траєкторію руху частин тіла, вони дають змогу координувати та контролювати ці рухи. Статичні відчуття відображають положення тіла у просторі та його рівновагу. Рецептори статичних відчуттів розміщені у вестибулярному апараті внутрішнього вуха. Під час виконання рухів збудження рецепторів вестибулярного апарату призводить до рефлексорної зміни тону м'язів кінцівок, тулуба, шиї, очей. Їх скорочення призводить до досягнення положення рівноваги передусім голови, а потім усього тулуба. При цьому актор повинен вловлювати словесні звернення, можливо темп і ритм музики (якщо у виставі є музичний супровід), зважати на переміщення партнерів, розміщення предметів, освітлення певних ділянок сцени тощо. Такої складної спільної діяльності аналізаторів можна досягнути за допомогою неодноразових тренувань.

3.1.3. Сприймання

Ще одним психічним процесом, який забезпечує чуттєве пізнання, є **сприймання** – процес, який уможлиблює цілісне відображення у психіці людини предметів і явищ за умови їх безпосереднього впливу на органи чуття. Цілісний образ предмету чи явища, який формується у мозку, є результатом синтезу відчуттів та минулого досвіду, який певною мірою осмислюється та з приводу якого виникають певні емоції і почуття. Тому сприймання не можна вважати сумою відчуттів.

Залежно від форми відображення розрізняють **сприймання простору, часу та руху**. Залежно від мети сприймання може бути: **довільним** (здійснюватися відповідно до визначеної мети) та **мимовільним** (реалізуватися без застосування вольових зусиль з боку людини).

Відповідно до ступеня організованості сприймання поділяють на **організоване** (цілеспрямоване, планомірне спостереження) та **неорганізоване**, що відбувається як мимовільно відображення дійсності та формування випадкових її образів.

Сприймання викликане дією комплексного подразника, який водночас впливає на декілька органів чуття, що працюють узгоджено й одночасно. Спричинене цим подразником збудження передається у декілька відділів головного мозку. Між цими відділами утворюються тимчасові зв'язки, що забезпечують перебіг складного інтегративного нервового процесу – аналітико-синтетичної діяльності. Аналіз забезпечує виокремлення об'єкта сприймання, а синтез – об'єднання усіх його якостей у цілісний образ – якісно нове за характером (порівняно з відчуттям) відображення дійсності.

Сприймання визначається такими властивостями, як:

- вибірковість – виокремлення певних предметів (явищ) з сукупності інших, що зумовлено інтересами, установками, потребами людини;
- предметність – відображення дійсності як сукупності впливів конкретних предметів, що мають в ній місце і належать до певного класу явищ;
- апперцепція – зумовленість сприймання попереднім індивідуальним досвідом людини (наприклад, якість та спрямування сприймання одного предмета залежить від визначеної щодо нього задачі, установки, психічного стану тощо);
- осмисленість – полягає в тому, що відображені людиною предмети та явища мають для неї певний смисл – можуть бути привабливими чи неприємними, небезпечними чи корисними тощо;
- константність – постійність сприймання предметів та явищ (незалежно від зміни умов: відстані до них, освітлення, ракурсу), яка зумовлена попередньо сформованим знанням їх якостей (величини, форми, кольору);
- цілісність – виявляється в тому, що образи відображених предметів виступають у свідомості людини в сукупності багатьох їхніх якостей та

характеристик навіть тоді, коли окремі з цих якостей у даний момент не сприймаються;

- ілюзії – це неадекватні сприймання, які зумовлюють неадекватне, викривлене відображення людиною об'єктів.

Викладене засвідчує, що кожне повноцінне сприймання потребує підготовки. Особливо це важливо для естетичного сприймання. Оптимальні умови для цього можна створити, якщо уміло співвіднести окремі елементи цілого за змістом, величиною, кольором, забезпечуючи сприймання естетичного явища як єдиного цілого.

До основних фізичних характеристик сприймання належать простір, форма, об'ємність, величина, глибина, відстань, лінійна та повітряна перспектива, рух, час.

Сприймання простору полягає у відображенні форми, величини, об'єму об'єктів, відстані між ними, їх взаємного розміщення та напрямку, в якому вони знаходяться. Цей процес здійснюється за допомогою зорового, тактильного та кінестетичного аналізаторів.

Точне сприймання простору в роботі актора виявляється в правильному розміщенні мізансцен, в умінні прилаштуватися до різноманітних за розмірами сценічних майданчиків. Майбутньому акторові важливо не тільки сприймати простір зі сторони, а й відчувати себе в ньому. Сценічний простір має здатність трансформуватися відповідно до ідеї п'єси, постановки. Сучасний театр шукає тісного контакту акторів з глядачами. Для цього режисери прагнуть подолати бар'єр між простором сцени та глядацької зали, куди переносять частину дії. При цьому може виникнути атмосфера особливої довіри глядача до актора.

Під час оформлення сцени важливо знати, що теплі кольори ніби виступають вперед, а холодні – відступають на задній план. Наприклад, чорний оксамит на задньому фоні декорацій утворює ілюзію глибини. Сцена, на якій домінують холодні кольори, здається просторішою, ніж є насправді.

Сприймання руху визначають як відображення змін, які відбуваються в розміщенні об'єктів або самого спостерігача у просторі. Спостереження передбачає сприймання характеру руху (відштовхування, протягування тощо), його форми (прямолінійний, криволінійний та ін.), напрямку (направо, наліво, вгору, вниз), тривалості (короткотривалий, довготривалий), швидкості (швидкий, повільний), прискорення (рівномірний, уповільнений, прискорений, плавний тощо).

Сприймання часу забезпечує відображення тривалості, послідовності та швидкості явищ дійсності. *Тривалість явищ* сприймається за допомогою поділу події на певні відрізки та визначення певних показників, які характеризують ці відрізки. Наприклад, така тривала подія, як календарний рік поділяється людиною на пори року, кожна з яких має свої особливості. Поділ року на дні вимагає пошуку інших показників, до яких належить передусім почергові зміни світлої та темної частин доби. Якщо людина позбавлена з певних причин можливості спостерігати за такою зміною, вона або шукає інші показники, або втрачає можливість адекватно оцінювати тривалість часу. Відображення цих періодичних подій у психіці дає змогу для відображення *послідовності часу*. Цей різновид сприймання також спирається на уявлення людини про минуле, теперішнє та майбутнє, образи якого зберігаються у пам'яті, безпосередньо відображаються в психіці або створюються в уяві особистості. Сприймання *швидкості* пов'язане з відображенням темпу (швидкості, з якою змінюються ті чи інші події) та ритму (відображення рівномірного повторення подій у часі).

Поряд з відображенням реального перебігу подій є можливим сприймання умовного часу. Так, глядач у театрі сприймає тривалість часу між діями як місяці, навіть роки. До проблеми орієнтації людини у часі належить вчення К. Станіславського про темпоритм. «Ми думаємо, мріємо, журимося в певному темпоритмі, – пише видатний режисер, – оскільки в усі ці моменти проявляється наше життя. А там, де життя, там і дія, а там, де дія, – там і темп, а де темп, там і ритм»¹.

¹ Станіславський К.С. Собр. соч. Т.3 / К.С. Станіславський. – М.: Искусство, 1955. – С. 152.

Для того, щоб вірно відтворити на сцені події, зображені у п'єсі, втілити характери героїв у дію, необхідно сприйняти, вловити ритм подій, ритм дій героїв. Це допомагає збудити в глядачів емоційну пам'ять та відповідні почуття.

Відчуття та сприймання уможливають вироблення уявлень – відтворення конкретних образів об'єктів дійсності, які раніше впливали на органи чуття. В уявленні відображені не тільки певні образи предметів, а й інформація про них. Це дає людині змогу регулювати свою поведінку, орієнтуватися на певні параметри відображення світу: визначати температуру повітря, налаштовуватися на обраний рух тощо. Залежно від дій аналізаторів розрізняють зорові (образи людей, предметів, пейзажів тощо), слухові (мелодії, звуки транспорту, шум моря та ін.), нюхові (уявлення про запахи предметів), тактильні (уявлення про особливості поверхні предметів, до яких людина доторкалася раніше), рухові (уявлення про рухи тіла у тій чи іншій ситуації: підтягування, стрибок, ходьба, біг тощо) та інші уявлення.

3.1.4. Пам'ять

Формування уявлень стає можливим за умови фіксації відображених образів у психіці. Цей пізнавальний процес називається пам'яттю.

Пам'ять – процес закарбування, збереження та відтворення того, що людина відображала, робила чи переживала.

Феномен пам'яті викликав неабиякий інтерес з давніх часів і є предметом філософських роздумів та наукових пошуків донині. Проте і сьогодні тривають дискусії стосовно природи пам'яті, можливостей ефективного запам'ятовування. Адже відомо, що Олександр Македонський знав в обличчя всіх своїх солдат, Фемистокл пам'ятав імена всіх жителів свого міста, а Сенека був спроможний повторити 2000 почутих не пов'язаних між собою слів.

Як пише Р. Грановська, «обсяг ...пам'яті практично не обмежений, як не обмежений і час збереження інформації в ній»¹. Проте одні люди володіють місткою довготривалою пам'яттю, а інші дуже швидко забувають навіть найпростішу інформацію. То як же забезпечити ефективне запам'ятовування? Певні відповіді на це питання можна отримати, ознайомившись з теоретичними положеннями щодо сутності пам'яті.

Зважаючи на значущість проблеми пам'яті, її досліджують представники різних наук, передусім фізіології, біохімії, психології. Дослідження фізіологів засвідчують, що відтворення будь-якої інформації можливе завдяки збереженню в корі головного мозку слідів від нервових процесів. Будь-який нервовий процес, який має місце під час безпосереднього сприймання предметів і явищ, залишає в нервовій тканині слід у вигляді певних функціональних змін. Цей слід надалі полегшує перебіг відповідних нервових процесів за умови повторення, а також забезпечує їх повторне виникнення навіть тоді, коли подразник, що викликав їх до дії, відсутній.

Біохімічні дослідження дають змогу визначити, що в процесах пам'яті беруть участь нуклеїнові кислоти. Дія подразника призводить не тільки до збудження нейронів, а й викликає певні зміни у складі молекул РНК (рибонуклеїнової кислоти). Його повторна дія зумовлює ті ж самі зміни, що знову ж таки призводить до закарбування «слідів» за допомогою РНК. Можливість подібної фіксації є практично необмеженою, оскільки необмеженим є число змін самої молекули РНК. В свою чергу молекули ДНК (дезоксирибонуклеїнової кислоти) забезпечують збереження генетичної пам'яті людини, є носіями кодів її генотипу.

Пам'ять – складне явище. Тому розподіл її на різновиди є досить широким. За характером психічної активності виокремлюють: рухову, емоційну, образну та словесно логічну пам'ять.

---

¹ Грановская Р.М. Элементы практической психологии / Р.М. Грановская. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1984. – С. 73.

Рухова пам'ять полягає у запам'ятовуванні, збереженні та відтворенні різноманітних рухів та їх систем і є основою для формування практичних і трудових навичок, усного та письмового мовлення тощо. Ознакою хорошої рухової пам'яті є фізична спритність людини. Саме рухова пам'ять дає змогу акторові вільно рухатися по сцені, відтворюючи ті рухи, які були відпрацьовані під час вправ та на репетиціях.

Емоційна пам'ять – це пам'ять на почуття, котрі виступають в якості сигналів, що або спонукають до дій, або утримують від них. Емоційну пам'ять вважають одним із найпродуктивніших різновидів пам'яті. Відомо, що саме емоційно насичені події запам'ятовуються надовго. У зв'язку з цим розробляються спеціальні техніки запам'ятовування, пов'язані з відтворенням емоцій (наприклад, методика активізації пам'яті через відродження емоцій, запропонована С. Гариб'яном¹).

Образна пам'ять забезпечує фіксацію зорових, звукових, тактильних, нюхових та інших образів. Цей вид пам'яті є добре розвиненим у людей художньої професії. Цікавими є прояви так званої ейдетичної пам'яті, що характеризується таким високим рівнем деталізації образу, який неможливий у звичайних випадках запам'ятовування.

Словесно-логічна пам'ять сприяє закарбуванню та відтворенню смислу викладеного, його логіки, співвідношення між елементами отриманої в словесній формі інформації. Цей вид пам'яті тісно взаємопов'язаний із мовленням та мисленням. Оскільки за її допомогою можна зберігати та відтворювати словесну інформацію, вона виконує провідну роль у навчанні. Варто наголосити на тому, що словесно-логічне запам'ятовування передбачає смислову обробку інформації, виокремлення в ній головного та його фіксацію. У протилежному випадку буквальне запам'ятовування тексту без його осмислення буде не логічним, а **механічним**.

За характером цілей діяльності пам'ять поділяється на мимовільну та довільну. Запам'ятовування, яке визначається відсутністю мети щось запам'ятати, називається **мимовільним**. Цей вид пам'яті виникає в ранньому дитинстві і посідає велике місце в засвоєнні людиною досвіду. Практично переважна його частина запам'ятовується без застосування зусиль з боку людини.

На ґрунті мимовільної пам'яті починає розвиватися **довільна пам'ять**, яка реалізується з певною метою та супроводжується вольовими зусиллями.

Відповідно до тривалості закріплення та збереження інформації виокремлюють миттєву, короткотривалу, оперативну та довготривалу пам'ять.

Для **миттєвої пам'яті** характерним є дуже короткий час (від 0,3 до 2 секунд) збереження інформації. Вона забезпечує фіксацію дійсності на рівні рецепторів. Наприклад, завдяки миттєвій пам'яті під час кліпання очима образ, який сприймається оком, здається незмінним. Таким чином миттєва пам'ять оберігає нас від розривання цілісного образу предмету (предметів).

Короткотривала пам'ять також визначається дуже короткими термінами збереження інформації, яка надходить після нетривалого її сприйняття. Час збереження інформації у короткотривалій пам'яті – близько 30 секунд. Короткотривала пам'ять оперує звуками мови. В ній відбувається перекодування отриманої інформації з образної форми у мовленнєву. Тому домінуючим кодом короткотривалої пам'яті є слуховий.

Оперативна пам'ять є особливим різновидом короткотривалої пам'яті, котрий обслуговує ті актуальні дії та операції, які реалізуються людиною безпосередньо. В оперативній пам'яті поєднується і опрацьовується інформація, закарбована в короткотривалій і довготривалій пам'яті.

Так, під час вистави актор виконує свої дії по частинах. При цьому він певний час утримує у свідомості деякі проміжкові результати конкретної дії. Це відбувається до тих пір, поки вона виконується. Далі, переходячи до іншої дії, він переключається на інші завдання і

---

¹ Гариб'ян С.А. Школа памяти (Суперактивизация памяти через возрождение эмоций) / С.А. Гариб'ян. – М.: Изд-во «Цицеро», 1992. – С. 25 – 63.

може забути попередні результати. Обсяг таких частин (оперативних одиниць пам'яті) може бути варіативним. Чим він більший, тим успішніше людина виконує ту чи іншу діяльність.

Довготривала пам'ять визначається здатністю зберігати інформацію протягом усього людського життя. Її називають сховищем досвіду людини – до нього постійно надходить матеріал з короткотривалої пам'яті, в ньому він безперервно перетворюється: узагальнюється, класифікується, систематизується.

У довготривалій пам'яті зберігаються знання різної якості: про закономірності будови світу та суспільства, про взаємини людей та їхні особливості, про норми та цінності, якими керуються люди в своїй взаємодії, про людську діяльність тощо. Довготривала пам'ять охоплює широкий спектр навичок діяльності, мовлення та розуміння мови. В ній також фіксуються інформація про різні жанри мистецтва та багато іншого матеріалу, який в той чи інший час свого життя сприймала людина. Завдяки такій своїй особливості довготривала пам'ять не тільки дає людині змогу зафіксувати чимало культурних здобутків, а й створити на цій основі модель світу, виявити своє місце в ньому, будувати життєві плани і програми.

Інформація в довготривалій пам'яті закодована за допомогою різних кодів (візуального – зорових образів, акустичного – слухових образів, семантичного – значень одиниць мови). Домінуючу роль виконує семантичний код, який виконує функцію смислового упорядкування матеріалу, що запам'ятовується і дає змогу користуватися мовою.

У пам'яті беруть участь такі процеси, як запам'ятовування, відновлення, збереження, впізнавання, забування.

Запам'ятовування – це процес закарбування нової інформації, отриманої у вигляді образів сприймання, уявлень, думок, дій, переживань та зв'язків між ними, шляхом її сполучення з інформацією, здобутою раніше. Запам'ятовування може бути короткотривалим, оперативним та довготривалим, мимовільним та довільним, механічним та логічним. Процес запам'ятовування розпочинається в короткотривалій пам'яті і завершується в довготривалій. У спрощеному вигляді він виглядає таким чином. Інформація потрапляє в короткотривалу пам'ять у вигляді сенсорних образів, які зіставляються з наявними в довготривалій пам'яті еталонами та перекладаються на звукову мову. Здебільшого в такому вигляді вона осмислюється, класифікується і передається в довготривалу пам'ять для зберігання.

Важливим для засвоєння досвіду є логічне запам'ятовування. Його ефективність полегшується такими прийомами, як:

- визначення мети запам'ятовування;
- осмислення матеріалу, який необхідно запам'ятати;
- поділ матеріалу на логічні взаємопов'язані між собою частини;
- встановлення взаємозв'язків між окремими частинами матеріалу;
- постановка запитань до окремих частин матеріалу;
- виявлення найістотніших думок;
- встановлення взаємозв'язків між матеріалом, що запам'ятовується, та попереднім досвідом людини;
- класифікація та систематизація матеріалу;
- узагальнення матеріалу;
- повторення матеріалу.

Ефективність логічного запам'ятовування залежить ще й від таких чинників:

- від обсягу матеріалу, який міститься у короткотривалій пам'яті: його оптимальний обсяг – 5 – 9 одиниць збереження;
- від тривалості перебування матеріалу у короткотривалій пам'яті: чим довше він там перебуває, тим ефективнішим є запам'ятовування;
- від наявності мотиваційних чинників: інтересу, потреби в матеріалі тощо;
- від різноманітності форм представлення матеріалу в короткотривалій пам'яті: візуальної, акустичної, понятійної;

- від наявності в довготривалій пам'яті знань, аналогічних за змістом матеріалові, що запам'ятовується;
- від ступеня оволодіння стратегіями запам'ятовування.

Зберігання – процес утримання інформації в пам'яті протягом певного часу. Його успішність визначається тривалістю такого утримання та продуктивністю збереження – здатністю використовувати збережений матеріал у діяльності. Ефективність зберігання залежить від інтенсивності використання матеріалу.

Забування – процес, котрий відбувається як згасання зафіксованих у пам'яті образів і робить їх відтворення або утрудненим, або неможливим. Відомо, що забутий матеріал відновлюється значно швидше, ніж той, що запам'ятовується вперше. Нерідко забування може бути спричинено втратою актуальності певної інформації.

Існують певні форми забування, які виникають внаслідок хворобливих порушень: травм, захворювань мозку. До них належать: а) амнезія – забування людиною подій власного життя; б) гіпомнезія – послаблення пам'яті; в) парамнезія – плутанина образів пам'яті. До мнемічної патології належить також гіпермнезія – посилення пам'яті, що викликає загострення репродукції образів.

Відтворення – процес відновлення збереженої у пам'яті інформації та її використання в діяльності і спілкуванні. Відтворення реалізується в двох видах:

- впізнавання – відтворення людиною певного об'єкта за умови його повторного сприймання;
- згадування – відтворення людиною попереднього досвіду відповідно до змісту та завдань діяльності (згадування, яке вимагає застосування розумових зусиль, називається пригадуванням).

Пам'ять є важливим показником інтелектуального розвитку людини. До складових продуктивності пам'яті належать: обсяг, швидкість, точність, тривалість, готовність до запам'ятовування.

Індивідуальні відмінності в стані розвитку пам'яті зумовлені природними та соціальними, суб'єктивними та об'єктивними чинниками. Так, мнемічні особливості особистості залежать від особливостей вищої нервової діяльності, зокрема від швидкості і стійкості тимчасових нервових зв'язків. Водночас рівень пам'яті зростає внаслідок тренувань, оволодіння стратегіями запам'ятовування. Такі властивості пам'яті, як точність, міцність тісно пов'язані з певними рисами характеру особистості: відповідальністю, наполегливістю, надійністю.

Індивідуальні властивості пам'яті виявляються і в рівні оволодіння людиною різними видами пам'яті: словесно-логічної, образної, емоційної тощо.

Акторам важливо розвивати свою пам'ять. Виконувана ними діяльність ставить особливі вимоги до запам'ятовування великого обсягу інформації. Необхідним є її запам'ятовування як у словесній, так в образній формі – у вигляді зорових та акустичних образів. Немаловажну роль у мнемічних процесах виконує **емоційна пам'ять**. Адже образ того чи іншого персонажа набуває виразності лише за умови його наповнення емоціями і почуттями.

Успішність запам'ятовування великою мірою залежить від самого актора. До числа суб'єктивних чинників продуктивності пам'яті належать: обраний тип запам'ятовування; зміст попереднього індивідуального досвіду; наявність установки на запам'ятовування; інтерес до інформації, що запам'ятовується; стан організму. Відомо, що продуктивність пам'яті зростає, якщо людина має добре здоров'я, є бадьорою та працездатною.

Проте не слід забувати і про об'єктивні чинники, котрі також впливають на продуктивність пам'яті. Передусім якість запам'ятовування зумовлена характером інформації, що запам'ятовується: її зрозумілістю, зв'язністю, ритмічністю, присутністю в ній наочності. Продуктивність пам'яті залежить від кількості матеріалу, який запам'ятовується, та від обставин, в яких відбувається запам'ятовування. Відомо, що якісному запам'ятовуванню перешкоджають різкі звуки, відволікання з боку інших людей.

Продуктивність пам'яті знижується у тісних, не провітрених приміщеннях. З іншого боку, наявність слабких подразників (музики, вуличного шуму) може сприяти кращому запам'ятовуванню інформації.

Розвиток пам'яті має свої особливості в кожному віці. Так, у ранньому дитинстві домінує мимовільна пам'ять. У дошкільному віці починає розвиватися довільна пам'ять. У молодших школярів розвиваються всі види пам'яті, проте довільна пам'ять сформована ще недостатньо. Через це процес запам'ятовування ними матеріалу розгорнутий в часі, нерідко спрямований на механічне заучування. У підлітків вже добре розвинена логічна пам'ять – вони досить успішно оволодівають прийомами логічної обробки матеріалу. Максимальних значень розвиток пам'яті досягає в період юності. За умови інтелектуалізації процесів пам'яті вони становлять основу для активізації мислення. Розвиткові пам'яті сприяють робота з книгами та інформацією в мережі Internet, реферування навчального матеріалу, конспектування. У зрілому віці розвиток пам'яті зумовлений професійною діяльністю і пов'язаний з набуттям та закріпленням професійних умінь і навичок, удосконаленням праці, творчою реалізацією досвіду. Пам'ять в цьому випадку стає однією з головних умов зростання майстерності професіонала.

На розвиток пам'яті можна впливати шляхом удосконалення спостережливості, уяви, виконання активних дій з інформацією, мотивування запам'ятовування та постійних тренувань.

3.1.5. Мислення

Ще одним пізнавальним процесом, який уможливорює відображення суттєвих властивостей та ознак предметів дійсності, досягнення на цій основі найвищого ступеню пізнання, є мислення.

Мислення – це психічний пізнавальний процес опосередкованого й узагальненого відображення людиною предметів і явищ об'єктивної дійсності в їхніх істотних зв'язках та відношеннях.

Процес мислення визначається такими особливостями:

- має опосередкований характер, оскільки базується не тільки на безпосередніх відчуттях, а й на даних минулого досвіду, які збереглися в пам'яті людини;
- спирається на знання людини про загальні закони природи і суспільства, оскільки в ході мислення людина використовує знання тих загальних положень, в яких відображені найзагальніші зв'язки та закономірності навколишнього світу;
- виходить з «живого споглядання», але не зводиться до нього, оскільки відображення зв'язків та відносин між явищами відбувається в узагальненому вигляді – як таких, що мають загальне значення для всіх явищ певного класу, а не тільки для одного явища, котре спостерігається;
- забезпечує відображення зв'язків та відношень між предметами у словесній формі, завдяки чому стають можливими абстрагування та узагальнення щодо визначення сутності предметів і явищ та зв'язків між ними;
- відбувається у взаємозв'язку з практичною діяльністю людини, тобто є таким відображенням об'єктивного світу, яке відповідає завданням, що виникають перед людиною;

Мислення відбувається завдяки мисленневим діям та операціям. Мисленнєві дії – це дії з об'єктами, відображеними в думці у формі образів, уявлень, понять. Виконуючи мисленнєві дії, людина не контактує безпосередньо з предметами і не змінює реально їх будову та розміщення.

Кожна мисленнева дія включає в себе мисленнєві операції. До числа найважливіших з них належать:

- аналіз – розчленування складного об'єкта на частини, виокремлення в них аспектів, елементів, ознак, властивостей;
- синтез – мисленнєва операція, котра дає змогу перейти від частин до цілого, об'єднати окремі частини в якісно нове ціле;
- порівняння – операція, що полягає у співставленні предметів і явищ, їх властивостей та відношень, виявленні спільних рис та відмінностей між ними;
- абстрагування – операція, яка базується на відволіканні від неістотних ознак предметів і явищ та виокремленні в них основного, головного;
- конкретизація – рух думки від загального до часткового;
- узагальнення – об'єднання багатьох предметів і явищ за істотними ознаками, виявленими в процесі абстрагування;
- класифікація – групування об'єктів за певними ознаками;
- систематизація – об'єднання багатьох об'єктів на основі виокремлення гранично широких ознак; спосіб упорядкування знань.

У процесі мислення особистість отримує певні результати у таких формах, як поняття, судження, міркування, умовиводи.

Поняття – це відображення в свідомості людини загальних і суттєвих властивостей предмета або явища та зв'язків між ними. Поняття можуть бути: а) конкретними, в яких відображаються конкретні предмети, явища та зв'язки між ними (наприклад, «театр», «сцена», «актор», «п'єса»); б) абстрактними, в яких визначаються істотні ознаки та властивості відокремлено від самих об'єктів (наприклад, «трагічне», «комічне», «прекрасне», «потворне», «майстерність», «талант»).

Судження вважають основними формами мислення, в яких утверджуються та відображаються зв'язки між предметами і явищами дійсності (наприклад: «Театр володіє унікальними можливостями впливу на розвиток людини»).

Міркування будують у вигляді низки пов'язаних між собою суджень, які використовують для з'ясування істинності певної думки, тобто її доведення чи спростування.

Умовиводи – це результат виведення нового судження з одного або декількох суджень. Вони поділяються на:

- індуктивні умовиводи – судження, що дають змогу зробити узагальнення на підставі часткового (наприклад: «Микола, Олександр, Ольга – актори; вони перед виставою хвилюються: отже, всі актори переживають хвилювання перед виставою»);
- дедуктивні умовиводи – судження, які уможливають здобуття знання про часткове на підставі загальних висновків та положень (наприклад: «Всі актори використовують грим; Олександр – актор: отже, він використовує грим»);
- умовиводи за аналогією – судження, які формуються на підставі подібності певних істотних ознак об'єктів і дають змогу визначити подібність цих об'єктів (наприклад: «Комедія – вид драми, в якій дії і характери героїв трактуються у формі комічного. «Комедія помилок» У. Шекспіра визначається комічним заплутаним сюжетом; «Тартюф» Мольєра – комічністю людської поведінки; отже, ц і дві п'єси є комедійними»).

Для того, щоб класифікувати види мислення, використовують різні ознаки. Так, за формою мислення поділяють на три види: наочно-дійове (практично-дійове), наочно-образне, абстрактно-логічне.

Наочно-дійове мислення розвивається в ході практичної діяльності. Воно супроводжується формуванням думки в процесі виконання безпосередніх дій з предметами. Такий вид мислення притаманний дитині раннього віку, яка пізнає предмети, безпосередньо маніпулюючи ними: роз'єднує, з'єднує, переміщує, співвідносить один з одним.

Цей вид мислення присутній і в мисленнєвій діяльності дорослих в тих випадках, коли вони пізнають дійсність за допомогою проб і помилок.

Наочно-образне мислення виникає дещо пізніше – у дошкільному віці, коли під час сприймання предметів дитина визначає їх певні (не завжди головні) особливості, використовує для їх заміни інші предмети, позначає їх словами. Наприклад, граючись, діти нерідко використовують заміники справжнього посуду, меблів, «печуть» пиріжки з піску тощо. Перебіг наочно-образного мислення відбувається у формі образів, які дитина сприймала у своєму житті. Наочно-образне мислення виконує важливу роль у мистецтві. Кожний вид мистецтва пропонує свої образи: театральне мистецтво – синтетичний образ, створений за допомогою руху, пластики, жестів, мови, почуття та музики. Як пише О. Заворотній, «чудесний зв'язок музики з рухом, пластична виразність, ритм як внутрішня структура образу, відкривають можливість збагачення сценічної дії, розбуджують уяву, винахідливість, безпосередність, динамічність»¹

Абстрактно-логічне мислення виступає в словесній формі у вигляді абстрактних понять. Засвоєння понять розпочинається в дитячому віці і продовжується протягом життя. Людина оволодіває системами понять (наприклад, системою історичних понять), якими вона може оперувати, осмислюючи те чи інше явище. Поняття не мають безпосереднього чуттєвого підґрунтя – тобто мислення може виходити за межі чуттєвого пізнання. Водночас мислення не може повністю відірватися від відчуттів, сприймань, уявлень. Тому у ході формування понять, особливо на ранніх етапах особистісного розвитку, варто спиратися на наочно-чуттєвий досвід.

Всі ці види мислення є взаємопов'язаними між собою і функціонують під час розв'язання різноманітних завдань.

У психологічній науці сформовано й інші класифікації мислення. Так, за характером задач, що розв'язуються, виокремлюють **практичне та теоретичне мислення**. Перше реалізується на підставі суджень та умовиводів, які базуються на розв'язанні практичних задач та зорієнтовані на практично ефективний результат, а друге – на основі міркувань та умовиводів під час розв'язання теоретичних задач. Теоретичне мислення виступає як процес пізнання, створення законів і правил. Наприклад, теоретичне осмислення сутності акторської гри дає змогу визначити цей феномен як синтез живого слова, пластики людського тіла, жестів, міміки та візуально рухомих художніх образів. Практичне мислення уможливує пошук та реалізацію ефективних прийомів такої гри, сприяє зростанню акторської майстерності.

За ступенем розгорнутості мислення поділяють на дискурсивне та інтуїтивне. **Дискурсивне мислення** опосередковане логікою міркувань. Цей вид мислення є розгорнутим у часі, реалізується на чітко виражених етапах, досить виразно представлений у свідомості. **Інтуїтивне мислення** реалізується на основі безпосередніх чуттєвих сприймань та безпосереднього відображення впливів явищ і предметів об'єктивного світу.

За ступенем новизни та оригінальності визначають ще два види мислення: репродуктивне (відтворювальне) та продуктивне (творче). Перебіг **репродуктивного мислення** визначається використанням образів та уявлень, які людина почерпнула з певних джерел. **Творче мислення** спрямоване на продукування нових образів, ідей, думок. За визначенням М. Шевандріна, творче мислення є процесом розв'язання складних задач та отримання нових результатів і знань, які людина не може досягнути на основі того досвіду, яким володіє²

Творче мислення є психологічною основою творчості особистості, а творчість – невід'ємний аспект мистецької діяльності. Процес творчості пов'язаний з особливостями виконання задач. Наукова творчість зорієнтована на пізнання. У мистецтві – смисл творчості полягає у створенні образів.

¹ Заворотній О.Т. Театральна педагогіка // Грані педагогічної майстерності (педагогіка мистецької діяльності): Навч. посіб. – Рівне: РДГУ, 2003. – С. 203 – 204.

² Шевандрин Н.И. Психодиагностика, коррекция и развитие личности / Н.И. Шевандрин. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1998. – С. 340.

Як відомо, під час розв'язання будь-якої задачі у свідомості з набору схем та структур знань, що зберігаються у довготривалій пам'яті, створюється модель проблемної ситуації. Якщо задача є достатньо простою, така модель будується досить швидко і без труднощів. В разі підвищеної складності задачі та відсутності відповідних структур у пам'яті, людина вдається до пошуку, комбінує різні варіанти моделі і знаходить рішення. Таким чином, продуктивне мислення передбачає появу нового продукту: думки, знання, матеріального об'єкта, предмету мистецтва.

Розв'язання творчої задачі є поетапним процесом, протягом якого відбувається пошук нового принципу, ідеї та їх реалізація з метою отримання результату. Тому творче мислення є активною діяльністю, значною мірою зумовленою попереднім досвідом особистості.

Вищим продуктом творчості вважається думка. Її реальне буття зосереджується у мові – історично сформованому способі мислення і спілкування.

Згідно теорії Я. Пономарьова, творчий процес проходить декілька фаз. Протягом першої фази відбувається підготовка до творення – свідомою робота, в ході якої людина використовує логічні, проте недостатньо результативні методи розв'язання задачі. В другій фазі здійснюється несвідомою робота, що вирізняється відмовою від усвідомлених спроб розв'язання задачі і переходом на інтуїтивний рівень мислення. Ця фаза завершується емоційно забарвленим осяянням та формування задуму. Після цього має місце перехід від несвідомого до свідомого, що уможливує проникнення інтуїтивного рішення у свідомість у вигляді гіпотези, принципу, задуму. Далі проводиться логічна робота щодо реалізації задуму: розвитку ідеї, її остаточного оформлення та перевірки¹.

Іноді структуру творчого акту визначають як поетапне *виникнення задуму та його здійснення* (І. Маноха). Виникнення задуму – також поетапний процес, який реалізується як абстрактний задум, імпровізація та конкретний задум. В абстрактному задумі втілюється найзагальніше уявлення про образ, який формується. Творчі спроби його конкретизації мають вигляд імпровізації – поліаспектних пошуків елементів образу і зв'язків між ними, в яких об'єднується чуттєвий та раціональний компоненти. Цей процес є стрибкоподібним: робота над окремими фрагментами образу здійснюється не послідовно, а залежно від спрямування фантазій суб'єкта творчості. Результатом імпровізації є добір необхідних рис образу, що має декілька варіантів. Перший варіант – самий приблизний схематичний. Далі образ уточнюється, стає яскравішим. Останній варіант – це творчий синтез усіх попередніх образів, що забезпечує побудову творчого образу, який втілюється у творі².

Основоположним механізмом творчості є спрощення задачі, що передбачає застосування алгоритму розв'язання простих задач під час розв'язання їх складних різновидів. Такий підхід дає змогу позбавитися від зайвих деталей, які обтяжують творчий акт, і встановити зв'язок між основними пунктами евристичних роздумів.

«Думка стає відкриттям лише тоді, коли вона набуває широкого і навіть всезагального значення..., – зазначає з цього приводу В. Роменець, – Розрізнена до цього часу система людського досвіду кардинально змінюється, зокрема у плані спрощення... Багато рубрик досвіду зводяться в одну. Окремі острівці знань перетворюються на великий цілісний материк»³

Таким чином, творче мислення є активною діяльністю людини, в якій вона використовуючи попередній досвід, отримує результати, котрі не можна вивести тільки з попередніх знань.

Той чи інший вид мислення може переважати залежно від особливостей життєдіяльності людини, змісту виконуваних нею завдань. Перебіг мислення людини

¹ Пономарев Я.А. Фазы творчества и структурные уровни его организации // Психология творения / Я.А. Пономарев. – М.: АПН РСФСР, 1960. – С. 305.

² Маноха І.П. Вчинковий смисл психологічних феноменів: феномени мотиваційні / І.П. Маноха // Основи психології: Підручник / За заг ред. О.В. Киричука, В.А. Роменця. – 4-те вид., стереотип. – К.: Либідь, 1999. – С. 279.

³ Роменець В.А. Психологія творчості: Навч. посібник / В.А. Роменець. – К.: Либідь, 2004. – С. 184 – 185.

великою мірою залежить від того, яку професійну діяльність вона виконує. У зв'язку з інтелектуалізацією праці у другій половині ХХ ст. було введено термін «професійне мислення».

Професійне мислення – це різновид мислення, який актуалізується з метою розв'язання професійних задач. Високий професіоналізм зумовлений теоретичним, творчим, часто інтуїтивним мисленням і розвиненим практичним інтелектом. Специфіка професійного мислення залежить від характеру професійної діяльності. Так, професіоналам у мистецькій сфері притаманне художнє мислення: сценічне, композиційне, поетичне, музичне тощо, яке реалізується у продукуванні сценічних образів, у керуванні композиціями, поетизації подій людського життя.

Усі наведені види мислення співіснують в інтелекті людини – здатності до мислення у контексті розв'язання завдань і проблем різної складності, яка базується на взаємодії пізнавальних процесів.

Інтелектові властивий певний рівень організації – упорядкованості процесу розв'язання завдань як відносно цілого та певних його елементів. Важливою властивістю інтелекту є його адаптивність до умов пізнання. В ході адаптації відбувається пристосування суб'єкта, який пізнає, до вимог, котрі висуваються об'єктивним світом (**акомодація**), та відтворення суб'єктом пізнання характеристик об'єкта, що пізнається (**асиміляція**).

Кожна людина вирізняється індивідуальними інтелектуальними властивостями, які визначаються такими характеристиками, як:

- швидкість мисленнєвих процесів – здатність оперативно визначати особливості завдання та знаходити шляхи його розв'язання;
- глибина мислення – властивість щодо аналізу, порівняння, знаходження суттєвих зв'язків, тобто здатність до урахування всіх відомих даних, необхідних для розв'язання завдання;
- широта мислення – властивість залучати до розв'язання ситуації усі засоби: як задані в умовах завдання, так і ті, що належать до інших сфер знання;
- гнучкість мислення – здатність швидко переключатися з одного способу розв'язання завдання на інший, знаходити нестандартні шляхи розв'язання;
- самостійність (дивергентність, нешаблонність) мислення – здатність самостійно, без сторонньої допомоги визначати нові завдання, знаходити шляхи їх розв'язання;
- критичність мислення – здатність адекватно оцінювати предмети та явища, не підпадаючи під вплив чужої думки;
- послідовність мислення – здатність упорядкувати способи та варіанти розв'язання завдання, здійснювати цей процес поетапно, не відволікаючись на другорядні питання.

Інтелект розвивається протягом життя людини. Він досягає максимальних значень у доволі молодому віці. Проте успіх в інтелектуальній професійній діяльності приходить, як правило, значно пізніше, приблизно після 35 років. Для цього потрібні не лише знання, а й певні уміння (наприклад, уміння самостійно виокремлювати та розв'язувати завдання).

Цікаві дані було отримано з приводу впливу на інтелектуальний розвиток соціального оточення, зокрема сім'ї, яка є складною структурою, що має різноманітні, у тому числі емоційно-інтелектуальні залежності. Тому інтелектуальний розвиток дитини значною мірою залежить від інтелекту матері, яка є емоційно ближчою до дитини. Це явище отримало назву «материнського ефекту»¹. Разом з тим інтелект є генетично детермінованим і зумовленим генетичними факторами.

На інтелектуальному розвитку досить виразно позначають гендерні відмінності, що існують між чоловіками та жінками. Більшість дослідників вважають, що в цілому такий

¹ Психологія: Учебник для экономических вузов / Под общ. ред. В.Н. Дружинина. – СПб.: Питер, 2000. – С. 234.

розвиток є однаковим для всіх. В той же час серед чоловіків частіше зустрічаються як дуже розумні, так і дуже нерозумні. Чоловіки дещо переважають жінок у розвиткові просторового мислення, математичного мислення та маніпулювання, а жінки чоловіків – у сфері розвитку вербальних здібностей та інтуїтивного мислення.

Необхідною умовою для перебігу мислення є оволодіння людиною мовою та мовленням.

Мова – це засіб спілкування людей один з одним за допомогою слова, що використовується:

- 1) для обміну думками;
- 2) для налагодження взаємодії;
- 3) для виявлення почуттів, намірів та ставлення до людей, явищ дійсності та подій;
- 4) для здійснення впливу на інших людей та спонукання їх до тих чи інших учинків.

Процес практичного застосування людиною мови з метою спілкування з іншими людьми називається **мовленням**, якому властиві змістовність, зрозумілість, виразність, впливовість.

Змістовність мовлення виявляється в його можливостях до розкриття сутності повідомлення, адресованого іншим, або до уточнення сутності власної думки. За допомогою мовлення спродуковані мисленням думки наповнюються конкретним змістом.

За ступенем змістовності мовлення може бути змістовним (утілювати глибокі думки і почуття), малозмістовним (виявляти обмежені, поверхневі думки і почуття). Змістовність мовлення великою мірою залежить від запасу слів та їх підбору, уміння використовувати необхідні терміни, а також від ступеня оволодіння предметом обговорення.

Зрозумілість мовлення визначається обізнаністю з предметом обговорення, правильністю та доцільністю вживання і промовляння слів, залежить від способу побудови речень, використання інтонацій.

Виразність мовлення забезпечується: фонетичними засобами (чіткістю вимови, інтонацією та ін.); граматичними засобами (використанням займенників «ти», «ви», «ми», «вони»; застосування пестливих слів та виразів, метафор, епітетів, слів, які мають образне значення та ін.).

Впливовість мовлення характеризується його здатністю викликати чи змінювати думки, почуття, волю, поведінку інших людей.

За даними П. Рудика, мовленнєвий вплив може відбутися у формі:

- настанови і повчання, які мають характер пояснення, розкриття позитивних і негативних сторін учинків та їх наслідків і спрямовані на досягнення розуміння та вироблення певної якості ставлення до предмету обговорення;
- поради, яка містить у собі способи розв'язання проблем і надається в тих випадках, коли співрозмовник виявляє нерішучість, не знає як діяти в певних ситуаціях;
- інструкції, котра формулюється в коротких чітких положеннях щодо виконання дій чи побудови поведінки, не допускає різнобічних трактувань і не викликають сумнівів у доцільності виконання;
- прохання, що призначене для задоволення співрозмовником інтересів прохача і вміщує опис сутності прохання та бажання, щоб співрозмовник виконав це прохання;
- наказу, що має на меті безпосередній вплив на волю людини і висловлюється як вимога виконати певну дію;
- команди – близької до наказу мовленнєвої форми, яка відрізняється від нього лаконічністю та зосередженістю на найнеобхідніших діях (наприклад «Струнко», «Розійтись», «Марш» та ін.)¹.

Мовлення виконує важливі функції:

---

¹ Рудик П.А. Психологія / П.А. Рудик. – М.: Изд-во «Физкультура и спорт», 1964. – С. 253 – 254.

- позначення – називання словами предметів і явищ дійсності;
- визначення сенсу цих предметів і явищ;
- повідомлення – обміну думками за допомогою слів і фраз;
- вираження – передачі почуттів, переживань, ставлення;
- впливу – спонукання до дії засобами мовлення.

Мовлення може реалізуватися в декількох різновидах: усному, письмовому, внутрішньому.

Усне мовлення забезпечує спілкування між людьми через промовляння слів вголос та їх сприйняття співрозмовниками. Усне мовлення функціонує у формах:

- монологічного мовлення, що визначається односторонньою мовленнєвою активністю одного зі співрозмовників;
- діалогічного мовлення, для якого характерна рівнозначна участь обох сторін спілкування;
- полілогічного мовлення, в якому беруть рівноправну участь декілька співрозмовників.

Письмове мовлення – це мовлення, яке здійснюється за допомогою письмових знаків. Воно спрямоване не на співрозмовника, а на читача і стає зрозумілим за умови дотримання граматичних, синтаксичних, стилістичних, лексичних та інших правил. Тому ця форма мовлення є більшою мірою розгорнутою та нормативною.

Внутрішнє мовлення – це вид мовлення, який обслуговує пізнавальні процеси (передусім процес мислення) і не виконує функції спілкування з іншими людьми.

Порівняно із зовнішнім мовленням внутрішнє мовлення вирізняється відсутністю звукового оформлення та згорнутістю: в ньому немає вираженого синтаксичного розчленування речень, складні речення замінюються окремими словами. Це стає можливим тільки завдяки оволодінню зовнішнім мовленням та його подальшим перетворенням у внутрішнє. Іноді внутрішнє мовлення супроводжується певними початковими звуковими діями, промовлянням окремих слів чи фраз у ході мислительного процесу.

Розвиток мовлення відбувається у декількох напрямках: 1) оволодіння лексичним ресурсом (запасом слів) та його постійного збагачення; 2) оволодіння нормами мовлення; 3) оволодіння засобами емоційної виразності мовлення; 4) оволодіння необхідними прийомами використання різноманітних форм мовлення.

3.1.6. Уява

Людина має можливість не тільки пізнавати дійсність, виявляти суттєві ознаки та властивості її об'єктів, а й створювати нові образи предметів, ситуацій, обставин. Психічний пізнавальний процес створення нових уявлень на основі отриманого людиною досвіду отримав назву **уяви**.

Уява забезпечує зміну і перетворення уявлень на основі:

- виокремлення з цілісного образу предмета певного його елемента або якості (жива голова з казки А.С. Пушкіна «Руслан і Людмила»);
- зміни величини, розміру об'єктів чи їх елементів в бік їх надмірного збільшення або зменшення (Казкові велетні, Хлопчик-мизинчик);
- поєднання елементів, виокремлених з різних об'єктів (людина-робот, сфінкс);
- конструювання предмета у зв'язку з його призначенням (знаряддя праці, сценічні декорації);
- посилення будь-якої якості чи властивості та надання їм особливого значення у характеристиці об'єкта (лінивий ведмідь, мудра змія);
- перенесення цієї якості на інші об'єкти (хитрий як лисиця; сміливий як лев);
- створення об'єктів за аналогією (літак, локатор, які створені на основі вивчення поведінки тварин);

- створення нового образу на основі узагальнення рис, які спостерігаються в декількох подібних об'єктах (Тарас Бульба, Плюшкін).

Уява виконує дуже важливі функції, що полягають у:

- створенні образів об'єктів, які до того не існували в реальності;
- моделюванні шляхів та результатів діяльності;
- зміні самої реальності.

Уяву людини характеризують за різними ознаками. За характером створених нею образів виокремлюють: **конкретну уяву**, яка продукує образи конкретних предметів, та **абстрактну уяву**, що оперує символічними чи схематичними узагальненими образами.

За мірою довільності уява може бути пасивною та активною. **Пасивна уява** визначається відсутністю мети. Вона забезпечує заміну реальності шляхом створення образів і програм, які або не здійснюються, або є нездійсненими. Тобто в пасивній уяві виникають і комбінуються уявлення без певних намірів з боку людини, в моменти послаблення нею контролю за перебігом цих уявлень. Так, пасивна уява має місце у напівсонних станах та сновидіннях, коли уявлення виникають самовільно, змінюються, поєднуються і набувають досить фантастичних форм. Створення нових образів за допомогою **активної уяви** супроводжується вольовими зусиллями. Це процес довільної побудови образів і зв'язків, що реалізується на основі свідомо визначеного завдання в тому чи іншому виді діяльності.

Є два види активної уяви: відтворювальна (репродуктивна) і творча. **Відтворювальна уява** має місце в тих випадках, коли людина створює певні образи на основі їхнього опису. При цьому використовуються різноманітні знакові системи: словесні, графічні, нотні, система формул тощо. У ході формування образу відбувається перекодування однієї знакової системи в іншу. Наприклад, людина може створити зоровий образ предмету чи явища згідно його опису за допомогою слів, або уявити свої рухи та переміщення на сцені, керуючись їх схематичним зображенням. Відтворювальна уява є важливою під час сприймання художніх творів. Їх розуміння супроводжується не тільки роботою мислення, а вимагає створення певних образів на основі висловлювань героїв п'єси, їхніх дій, сприйняття музики тощо. Сформованість цього виду уяви має неабияке значення у навчанні. Так, підготовка актора безпосередньо пов'язана із виконанням завдань щодо маніпулювання уявними образами, моделювання різноманітних ситуацій, комбінування тексту, звуку, декорацій.

Мистецьке відтворення світу має свою специфіку. Як стверджує І. Маноха: «Мистецтво відтворює світ в образах узагальнених, абстрагованих, чи, навпаки, реальних, природних образах, проте завжди – в індивідуально привласнених та індивідуально відображених у кольорі, звуці, пластиці тощо... мова йде про *художній образ* – самостійну індивідуалізовану реальність, що породжується рукою та уявою конкретної людини»¹.

Художній образ – це витвір людського духу, вияв індивідуального «Я». Творення художнього образу завжди відповідає внутрішній сутності митця, його баченню світу. З іншого боку художній образ існує як об'єктивна реальність і є відносно незалежним від його творця. В ньому поєднуються природне і матеріальне, духовно-сміслові та індивідуально-психологічне, культурно-історичне й індивідуально-практичне. Особливо відчутним є таке поєднання в синтезованих образах мистецького бачення, створених засобами театрального мистецтва.

Тому мистецьке відтворення світу розуміють і як *спосіб його пізнання та перетворення, і як спосіб самовияву митця*.

Предметом пізнання у мистецтві виступає будь-яке явище, що сприймається та переживається митцем і відображується ним крізь призму суб'єктивного бачення в його творчих діях. Перетворення світу засобами мистецтва відбувається в ідеальній формі. Але через свій зміст та емоційну насиченість художні образи мають здатність спонукати до зміни самих різноманітних явищ, як матеріальних, так і нематеріальних: свідомості, поведінки, побуту тощо. В художньому образі митець виявляє свої думки, погляди, почуття. В

¹ Маноха І.П. Вчнковий зміст психологічних феноменів: феномени мотиваційні // Основи психології: Підручник / За заг. ред. О.В. Киричука, В.А. Роменця. – 4-те вид., стереотип. – К.: Либідь, 1999. – С. 272.

поєднанні з дійсністю вони створюють своєрідну «віртуальну реальність». Спонукальним чинником до цього виступає ідеал митця, який спрямовує його до певних образотворчих дій, до створення естетико-морального змісту життя, естетизації культурно-історичного досвіду.

Для цього потрібна не тільки відтворювальна, а й **творча уява**, за допомогою якої виникають нові, оригінальні образи та ідеї. У поєднанні з творчим мисленням вона становить основу творчості.

Особливим видом уяви є мрія – образ бажаного майбутнього, якого ще поки що немає і може не бути саме у відповідному уявленню вигляді. У мрії об'єднуються прагнення, потреби і почуття людини. Тому вона є вагомим чинником творчої діяльності особистості.

Замість терміну «уява» іноді використовують термін **«фантазія»**. Як правило, ці терміни вважають синонімами (В. Роменець). Однак, існує думка, що поняття фантазії є дещо вузким за поняття уяви, оскільки фантазія виконує передусім функцію комбінування, своєрідної «гри» з уявними образами і може навіть заважати перебігові творчо-пізнавального процесу. Фантазія створює те, чого не може бути: казки, міфи. Ці продукти фантазії важливі в тому аспекті, що вони розкривають приховані сторони дійсності і стимулюють уяву¹. Так, наприклад, у казці про Снігову королеву оспівується відданість та героїзм маленької дівчинки Герди, її здатність подолати перешкоди та підступність, відіграти застиглу душу свого друга Кая силою своїх почуттів.

Розвиток фантазії та уяви можна схарактеризувати як шлях від простого до складного – від мимовільної уяви до довільної, від пасивної уяви – до активної, від конкретної уяви – до абстрактної, від відтворювальної уяви – до творчої.

Цей процес можна стимулювати через використання таких прийомів, як читання казок, фантастичних творів, спілкування з мистецтвом, виконання вправ (наприклад, вправи з уявними предметами). Його можна й уповільнити через стандартизацію навчання, діяльності, поведінки.

Перебіг уяви та фантазії і перебіг інших психічних процесів є взаємозумовленими. Так, сприймання давніми греками морської стихії асоціювалося з образом бога Посейдона, а творче натхнення і до цього часу нерідко пояснюють присутністю Музи. Трапляються випадки, коли під час сприймання подій, що мають місце у спектаклі, відбувається своєрідне переміщення глядачів в уявну реальність, в якій вони починають співпереживати ці події разом із сценічними персонажами.

Створення людиною уявних образів залежить від змісту та обсягу пам'яті. За словами В. Роменця, пам'ять забезпечує уяву необхідним матеріалом, який використовується для поєднання в уявному образі фрагментів закарбованих минулих вражень².

Безперечним є взаємозв'язок уяви та мислення. Процеси продукування уявних образів визначаються певним рівнем осмислення: емпіричного чи теоретичного. В уявному образі поєднуються чуттєве і раціональне. Проте якщо джерелом уяви є передусім чуттєвий рівень відображення, то мислення в першу базується на його абстрактному рівні.

Характер уявних образів також залежить від змісту переживань, зумовлених психічним станом людини. Наприклад, в моменти переживання радості вона ніби накладає «рожеві окуляри» і починає оцінювати наявну ситуацію та присутніх в ній людей більшою мірою позитивно, ніж у звичайному стані. Гніваючись на іншого, вона, як правило, концентрується на його негативних властивостях і не бере до уваги позитивні. Сформований таким чином уявний образ відрізняється від реального. Найпоширенішими продуктами емоційної сфери є уявні образи, які виникають в моменти переживання страху – так, предмети в темній кімнаті отримують обрисів жахливих тварин, а звичайні звуки слугують підтвердженням їхнього існування.

Означене явище має велике значення для театральної практики. Адже через співпереживання актора з його героєм виникає можливість відволікання від реальних умов,

¹ Смұльсон М. Уява і творчість / М. Смұльсон // Психологія: Підручник / Ю.Л. Трофімов, В.В. Рибалка, П.А. Гончарук та ін.; за ред. Ю.Л. Трофімова. – 3-тє вид., стереотип. – К.: Либідь, 2001. – С. 323.

² Роменець В.А. Психологія творчості: Навч. посіб. 3-тє вид. – К.: Либідь, 2004. – С. 134 – 135.

що мають місце в глядацькій залі, перенесення в уявний світ п'єси. Водночас важливо, щоб під час своєї гри актор використовував власний життєвий досвід і міг перенести його, зображуючи подібні до ігрових реальні дії та вчинки.

Специфіка цих обставин зумовлює виникнення особливого феномена, який називають **художньою уявою**. Продуктом художньої уяви є конкретне чуттєво-образне індивідуалізоване відображення дійсності.

За висновками В. Роменця, художня уява забезпечує природне, естетично наповнене розкриття подій і створює ефект присутності, або перенесення людини, яка сприймає твір, у зображуваний митцем світ¹.

Засобом такого перенесення у сфері театрального мистецтва є художня уява актора, яка допомагає йому досягти максимального ефекту природності. На цьому положенні наполягає зокрема К. Станіславський. У своїй праці «Робота актора над собою в творчому процесі переживання» він стверджує, що лише той актор який володіє художньою уявою, здатний позбавитися штучності, умовності і розпочати жити на сцені реальним життям².

Створені ним художні передумови для сприйняття образу дають змогу глядачеві повірити в його справжність, дати йому осмислену інтерпретацію, доповнити те, що залишилося невисловленим.

Водночас варто вказати на природний взаємозв'язок уяви з іншими психічними процесами та діяльністю актора. В іншій своїй роботі «Мое життя в мистецтві» відомий актор і режисер зазначає: «...всі артисти без виключення сприймають духовну їжу за встановленими природою законами, зберігають сприйняте в інтелектуальній, афективній або м'язовій пам'яті, переробляють матеріал в своїй артистичній уяві, породжують художній образ з усім його внутрішнім життям і втілюють його відповідно до відомих для всіх обов'язкових природних законів»³.

Особливо помітною є роль уяви і фантазії в дитячому та підлітковому віці. Граючись, дитина перетворює в уяві одні предмети на інші, здійснює уявні маніпуляції. Уява підлітка спрямована на конструювання, створення чи відтворення чогось незвичайного, піднесеного, ідеального, що нерідко має фантастичний характер.

Уява юнаків викликана потребою в нових життєвих враженнях. Створені ними уявні образи вирізняються максималізмом, який виявляється зокрема в переоцінці чи запереченні власних можливостей. Досить поширеною ілюзією юнаків є те, що його уявлення (а тому і вони самі) є унікальними та винятковими. Водночас уява в цьому віці набуває деяких реалістичних рис, що спрямовує юнаків на поглиблене вивчення обраної галузі знань. Характерною для юнацтва є **емпатійна уява**, яка дає змогу відтворити внутрішній світ іншої людини, оцінити та спрогнозувати свої взаємини з нею.

В період молодості відбувається якісна зміна уявних образів. Їх виникнення більшою мірою пов'язане з професійним самовизначенням, життєвим покликанням, потребою в науковій творчості. Молода людина намагається створити картину світу, інтерпретувати присутні в ній явища, виявити закономірності їх функціонування. Ці творчі спроби сприяють становленню творчої індивідуальності, розквіт якої починається в зрілому віці.

Серед різних форм уяви особливе місце посідає емпатія – здатність уявити те, що інша людина переживає. Це своєрідний емоційний резонанс, співзвучність душ, співпереживання через співчуття. Глибшому розумінню цього феномена сприятиме ознайомлення з емоційною (афективною) сферою особистості.

¹ Роменець В.А. Психологія творчості: Навч. посіб. 3-тє вид. – К.: Либідь, 2004. – С. 146.

² Станіславський К.С. Работа актера над собой в творческом процессе переживания / К.С. Станіславський. – М.: Искусство, 1974. – С. 79.

³ Станіславський К.С. Собр соч. Т. 1/ К.С. Станіславський. – М.: Искусство, 1954. – С. 405 – 406.

3.2. Емоційні процеси

3.2.1. Емоції

Емоційна сфера відрізняється від пізнавальної тим, що забезпечує іншу форму відображення – переживання, яке характеризує внутрішній стан людини, її ставлення до навколишнього світу. З іншого боку, обидві сфери функціонують в єдності – з появою кожної думки з'являються відповідні їй емоції і почуття. В свою чергу, переживання життєвих подій закарбовуються в пам'яті, супроводжуються продукуванням уявних образів і думок.

Емоції – це загальна активна форма переживання організмом своєї життєдіяльності. Це психічне відображення дійсності в формі безпосереднього переживання життєвого змісту явищ і ситуацій. Емоції є реакцією індивіда на ті ситуації, до яких він не може водночас адаптуватись. Вони мають як організуюче, так і дезорганізуюче значення. Однак, як перше, так і друге не тотожне її корисності.

Переживання – це форма вияву ставлення людини до об'єкта, ситуації, іншої людини, до себе, до того, що її оточує. Людина переживає все, що з нею відбувається і через переживання виявляє своє ставлення до навколишнього, до того, що вона робить і відчуває. У переживаннях відбувається оцінка людиною явищ. Вони є спонуканням до дії, засобом передбачення її наслідків. Переживання не існують поза психікою людини. У переживанні поєднується реальне та ідеальне. Зміст переживання визначається ставленням суб'єкта до навколишнього середовища. В ньому також відображається стан суб'єкта, зумовлений взаємовідносинами з довкіллям. Ставлення в переживанні виявляється диференційовано – як смуток, радість, гнів тощо.

У переживанні відображається світ людини. Тому в емоції присутні водночас два світи: зовнішній (об'єктивний), що діє на органи чуття, і внутрішній (суб'єктивний), що виявляється у ставленні людини до об'єктів, які подразнюють її аналізатори.

Отже, переживання – це своєрідні сигнали, які інформують про те, що в даний момент часу є актуальним для людини, які її потреби задоволені, наскільки значними є перешкоди для їх задоволення, що є головним фактором у даний момент життєдіяльності. Таким чином, емоції виконують низку життєво важливих функцій:

- оцінювання дійсності в особливих еталонах (задоволення, незадоволення, інтересу, радості тощо);
- діагностики – ідентифікації переживань, виявлення їхнього зв'язку з життєвими потребами та цінностями;
- стабілізації – передбачення подій на основі слідів пам'яті;
- мобілізації у вигляді активізації всіх сил організму з метою уникнення перешкод або включення в емоційно привабливі події;
- спрямування на певні дії внаслідок прагнення уникнути неприємних в емоційному плані подій та включитися у події, які приносять позитивні переживання;

Реалізуючи ці функції, емоції в цілому виконують інтегративну регулятивну роль у житті людини.

Існують різні характеристики емоцій.

За значущістю переживання для людини емоції поділяються на **позитивні та негативні**.

За характером впливу на організм – **стенічні**, які активізують організм, підвищують настрій, посилюють працездатність, та **астенічні**, котрі пригнічують, знижують його працездатність.

За можливістю регулювання – ті, що **піддаються регулюванню**, та ті які **не піддаються регулятивному впливові**.

За характером перебігу – **уповільнені та вибухові**.

За структурою – **однорідні (прості) і складні**.

За ступенем значущості – **локальні**, пов'язані з безпосереднім переживанням певної життєвої події, та **фундаментальні**, що зумовлені переживанням життєво важливих подій.

За виконуваними функціями – **оцінювальні, гальмівні, активізуючі** тощо.

Перебіг емоцій супроводжується певними органічними змінами – недиференційованими емоційними відчуттями приємного, неприємного, напруженості і розрядки, збудження і пригніченості. Під час емоційного переживання відбувається диференціація таких змін у вигляді м'язових, температурних реакцій тощо. Ці зміни охоплюють усі органічні функції і призводять організм до стану готовності, наприклад, до втечі чи нападу.

Важливо зазначити, що емоції дістають своє зовнішнє вираження і виявляються у виразі очей, в голосових реакціях (темп, тембр, висота та сила голосу) та у виразних рухах і мікрорухах: у міміці (рухах обличчя), в жестах (рухах руками), у пантоміміці (рухах усього тіла). Такі рухи в людей, які належать до однієї спільноти мають багато спільного: переживаючи радість, вони посміхаються, у гніві напружують своє тіло і нерідко стискають кулаки. Водночас виразні рухи мають індивідуальний характер: в одних людей вони можуть бути яскраво вираженими, в інших – малопомітними. Однак, і в першому, і в другому випадках через сприйняття виразних рухів ми отримуємо можливість увійти в світ емоційних переживань інших людей та розкрити перед ними свій власний світ.

Як бачимо, емоції – це складний процес, який, згідно даних К. Изарда, охоплює три основні аспекти: 1) нейрофізіологічний, що характеризується електричною активністю нервової системи; 2) нервово-м'язовий, який визначається руховою активністю м'язів та голосовими реакціями; 3) феноменологічний, котрий виявляється як переживання, значуще для суб'єкта¹.

Оскільки люди надають одним і тим самим переживанням різної цінності, у психології було введено поняття **загальної емоційної спрямованості особистості**. Б. Додонов охарактеризував 10 типів такої спрямованості. В основі запропонованої ним класифікації знаходиться сфера явищ, яка викликають виникнення емоцій. Відповідно до цього основними типами емоційної спрямованості особистості є:

- альтруїстичний тип, спрямований на переживання емоцій відповідно до потреби допомагати іншим людям, приносити їм радість, турбуватися про них, брати участь у розв'язанні їхніх проблем;
- комунікативний тип, в якого емоції виникають на основі потреби у спілкуванні: в обміні думками і переживаннями, в побудові дружніх стосунків з людьми, отриманні від них схвалення, взаємодії з ними, пізнанні інших та досягненні розуміння з їхнього боку;
- глоричний тип – його емоції пов'язані з потребою в самоутвердженні: в досягненні визнання, піднесенні своєї цінності в очах інших людей;
- праксичний тип, переживання якого переважно зумовлені залученням до діяльності певного виду, отриманням результатів;
- пугнічний тип, в емоційній сфері якого переважають емоції, що спричинені потребою в подоланні небезпеки, інтересом до боротьби і виявляються у прагненні гострих відчуттів, у насолоді небезпекою та ризиком, в азарті та ін.;
- романтичний тип – його емоції визначаються прагненням до незвичайного, таємничого, містичного, очікуванням чогось чудесного;
- гностичний тип – визначається багатством переживань з приводу розв'язання складних пізнавальних проблем, які супроводжуються прагненням зрозуміти сутність явища, систематизувати свої знання і виявляються в інтересі до проблеми, в здивуванні, здогадах, радості від відкриття істини;

¹ Изард К.Е. Психология эмоций / К.Е. Изард. – СПб.: Питер, 1999. – С. 65 – 67.

- естетичний тип, емоції якого здебільшого пов'язані з ліричними переживаннями, насолодою від краси того чи іншого об'єкта;
- гедоністичний тип – характеризується спрямованістю на переживання емоцій від задоволення органічних потреб та близьких до них потреб в тілесному та духовному комфорті;
- акизитивний тип, налаштований на переживання емоцій, породжених інтересом, прагненням до накопичення, колекціонування, привласнення певних об'єктів, примноження їхньої кількості.

В емоційній сфері особистості ці емоції виявляються по-різному. В силу індивідуальної специфіки та виховання одні емоції можуть бути актуальними, інші – ні. Так, для представників холеричного темпераменту характернішими (порівняно з меланхоліками) є глоричні та пугнічні емоції. Внаслідок виховання можна зменшити інтенсивність переживання гедоністичних емоцій та посилити значення праксичних переживань, які спонукають до активної та плідної діяльності. Згідно висновків Б. Додонова, кожна людина має свою емоційну мелодію – загальну емоційну спрямованість, що вирізняється порівняно постійними для неї емоційними переживаннями. Саме вона визначає вибірковість ставлення людини до природи, мистецтва, інших людей¹.

В класифікації, запропонованій В. Семиченко, охарактеризовано різновиди фундаментальних емоцій – стійких утворень, кожне з яких має свою програму і виникає внаслідок дії вроджених механізмів. До них належать:

- інтерес-хвилювання – позитивна емоція, яка спонукає творчі прагнення людини, розвиток навичок та умінь, стимулює допитливість, активізує пізнавальні процеси;
- радість – позитивне емоційне збудження, що виникає внаслідок задоволення актуальних потреб, а також у випадках послаблення чи позбавлення від негативних емоцій;
- горе-страждання – негативна емоція, котра з'являється внаслідок життєвих втрат і може переживатися як жаль до себе, самотність;
- гнів – негативна емоція, яка переживається переважно у формі афекту і виникає через перепони на шляху задоволення виключно важливої для суб'єкта потреби, мобілізує сили, викликає відчуття власної правоти;
- відраза – негативний емоційний стан, викликаний об'єктами, взаємодія з якими відбувається з відхиленням від визнаних суб'єктом норм і правил;
- презирство – негативний емоційний стан, який відображає втрату значення іншої людини або цілої групи людей, переживання суб'єктом своєї переваги порівняно з ними; виникає внаслідок невідповідності життєвих позицій, поглядів і поведінки людей (останні сприймаються суб'єктом як неприйнятні, невідповідні його моральним нормам та естетичним критеріям);
- сором – негативний емоційний стан, який полягає в усвідомленні невідповідності власних думок, вчинків, поведінки, зовнішності очікуванням інших людей та власним уявленням про належне; сором мотивує бажання заховатися, уникнути спілкування з людьми;
- провина – негативна емоція, яка виникає внаслідок невідповідності між очікуванням з боку інших людей та реальною поведінкою суб'єкта, що призводить до порушень морально-етичного характеру, за які суб'єкт вважає себе відповідальним;
- страх – негативний емоційний стан, який виникає внаслідок отримання суб'єктом інформації про реальну або уявну небезпеку².

¹ Додонов Б.И. В мире эмоций / Б.И. Додонов. – К.: Политиздат Украины, 1987. – С. 98 – 103.

² Семиченко В.А. Психология эмоций / В.А. Семиченко. – Луганск: НПФ «Осирис», 1996. – С.15 – 16.

Страх – це найсильніша негативна емоція, що виступає в ролі своєрідного захисного механізму і в динаміці виявляється в формі: а) *тривоги*, викликаної майбутньою загрозою; б) *переляку* – стану усвідомлення небезпеки та відсутності готовності до захисту; в) *власне страху* – стану повної дезорганізації психологічної структури особистості; г) *жаху* – посилення дезорганізаційної функції, що може призвести до деструкції механізмів відображення, деградації особистості, руйнування організму.

Структура емоційної сфери людини є досить складною. Характеризуючи її елементи, варто передусім згадати про такий вид емоційного реагування, як **емоційний тон відчуттів**. Це емоційна реакція, яка пов'язана із переживання фізичного задоволення чи незадоволення у ході того чи іншого відчуття: приємний або неприємний колір, запах, смак, звук тощо. Емоційний тон відчуттів виконує декілька функцій: по-перше, дає змогу зорієнтуватися у характері впливу (безпечний чи небезпечний); по-друге, надає інформацію про задоволення чи незадоволення певної біологічної потреби; по-третє, дає змогу знайти ті форми поведінки, які сприятимуть отриманню задоволення.

На відміну від емоційного тону відчуттів такий елемент, як **емоційний тон вражень** зумовлений переживанням людиною задоволення чи незадоволення від процесу сприйняття, інтелектуальної діяльності, спілкування. Це явище може виникнути від безпосереднього впливу подразника, так і внаслідок його опосередкованого впливу, зокрема спогадів.

До числа важливих елементів емоційної сфери належать такі **емоційні стани**, як настрій, афект, фрустрація, стрес.

Настрій – це загальний емоційний фон, що може виявлятися у таких виокремлених Б. Паригінім різновидах, як: а) *ситуативний настрій*, що залежить від кожної ситуації життєдіяльності людини; б) *актуальний настрій*, викликаний переживанням актуальних проблем; в) *константний настрій*, зумовлений психологічними особливостями самої людини: її спрямованістю, темпераментом тощо¹. Люди переважно зважають на найзагальніші характеристики настрою і визначають його, як хороший (*стенічний*) та поганий (*астенічний*).

Найбільш мінливим є ситуативний настрій, який виникає під впливом будь-яких, навіть незначних життєвих обставин: зустрічей з людьми та змісту спілкування з ними, результативності власних дій, змін погоди, стану працездатності та здоров'я в даний момент часу. Причинами актуального настрою є важливіші життєві події, які зберігають своє значення протягом певного часу: підготовка до прем'єри, важлива зустріч, одруження.

Люди реагують на них по-різному залежно від своїх індивідуальних особливостей. Так, в одного участь у прем'єрі викликає піднесення, в іншого – занепокоєння, пригнічення. Одні не втрачають рівноваги в будь-якій ситуації, а в інших емоційний стан погіршується через дрібниці. Такий стан, що є характерним і відносно сталим для кожної людини, називається константним настроєм.

Афект – це реакція на екстремальні ситуації, які людина не може розв'язати і які характеризуються вибуховим характером виникнення, високою інтенсивністю та бурхливістю переживання, короткотривалістю, зниженням рівня свідомого контролю; виявляється у вигляді позитивних (піднесення, наснаги, ентузіазму, сміху) та негативних (лють, гнів, жах, розпач) емоцій. Після афекту людина переживає знесилення, байдужість, нерідко кається в скоєному.

Фрустрацією називають стан втрати надій та життєвих перспектив внаслідок неможливості подолання життєвих труднощів. До числа фрустраційних емоцій належать: образа (реакція на несправедливе ставлення), розчарування (реакція на те, що не збувається певна бажана для людини подія), сум (реакція на розлуку з іншою людиною, на самотність, на невдачі у досягненні мети), туга (тривога у єдності з сумом та зневірою), горе (глибокий сум з приводу втрати життєвого цінного та необхідного), гнів (обурення, злість).

У стані фрустрації людина не бачить сенсу в своєму теперішньому житті, заперечує його привабливість у майбутньому. Ці негативні переживання є досить тривалими і

¹ Парыгин Б.Д. Основы социально-психологической теории / Б.Д. Парыгин. – М.: Мысль, 1971. – С. 147 – 150.

неоднозначно позначаються на поведінці, котра може бути як депресивною, зумовленою прагненням усамітнитися та припинити всіляку діяльність, так і агресивною – виявлятися у ворожих діях щодо інших чи до себе.

Стресом є стан емоційного напруження, що з'являється внаслідок дії негативних чинників, котрі загрожують організмові людини. Ці чинники призводять до його підвищеного навантаження.

Проблема стресу є однією з особливо актуальних. Адже до основних стресорів (факторів стресу) належать передусім життєво важливі події, які суттєво впливають на всю емоційну сферу особистості. Нині число таких подій помітно зросло: став потужнішим потік інформації, призначеної для засвоєння та реагування, посилилася інтенсивність життя, збільшилася кількість труднощів та небезпек (матеріальних, екологічних, психологічних), з якими стикаються люди. Так, за 100-бальною шкалою значущості стресу, смерть найближчої людини оцінюється в 100 балів, розлучення – в 73 бали, смерть члена родини – в 63 бали. Викликають стрес і приємні події. Наприклад, стресове значення одруження відповідає оцінці в 50 балів, вагітність оцінюється в 40 балів, а перехід на нове місце навчання – в 20 балів. Встановлено, що в разі дії стресорів величиною в 300 балів реакцією на стрес у більшості випадків є захворювання.

Учені довели, що стрес можуть викликати і буденні події, дрібні життєві неприємності: запізнення на роботу, недоброзичливість окремих співробітників, невдалий сценічний костюм, погана погода та багато інших. Подолання стресу в цих ситуаціях великою мірою залежить від якості ставлення до них. Адже кожен ситуацію можна розглядати з різних сторін і знаходити в ній щось позитивне. Так, запізнення на роботу можна сприйняти як урок і зробити висновок про те, що треба планувати свій особистий час.

Найнебезпечнішим є довготривалий стрес. Нерідко він зумовлений необхідністю працювати без покликання, дискримінацією особистості з різних причини (приналежності до певної раси, нації, статі, віку, релігійної конфесії), недоброзичливою атмосферою вдома чи на роботі, перешкодами на шляху професійного зростання. Таким стресам можна протистояти, якщо людина усвідомлює свої можливості впливати на стресову ситуацію чи передбачати її. Наприклад, хвилюючись перед виходом на сцену, можна вжити певних заходів – зокрема відтворити у пам'яті план своїх дій. Стрес завдає руйнівної дії, коли ми відчуваємо себе безпорадними, нездатними щось зробити, знайти вихід з неприємностей.

До числа розповсюджених стресогенних ситуацій належать:

- 1) необхідність сприйняття та опрацювання великих обсягів інформації;
- 2) шкідливе оточення: фізичне, психологічне;
- 3) відсутність впевненості у безпеці: фізичній, матеріальній, психологічній;
- 4) несприятливий стан здоров'я;
- 5) самотність;
- 6) ігнорування або заперечення особистих досягнень з боку інших людей;
- 7) переслідування з боку інших людей;
- 8) примушування діяти всупереч власним бажанням і переконанням;
- 9) безпорадність, відсутність можливостей контролювати події та впливати на них;
- 10) відсутність стабільності та необхідність змін у діяльності, поведінці, способі життя;
- 11) покладена на людину висока відповідальність за результати власних дій та діяльності інших людей;
- 12) постійна зайнятість та відсутність вільного часу.

Ступені стресу можуть бути різними. *Слабкий стрес* практично не відчувається людиною і не викликає помітних фізичних, фізіологічних, психічних реакцій. Під час *середнього стресу* спостерігаються зрушення у соматичному та психічному станах, які мають позитивний характер: відбувається мобілізація психічної діяльності в формах посиленої зібраності, організованості, розумової активності, прискорених реакцій, активізації мовлення. *Сильний (надмірний) стрес* супроводжується порушенням та розладом

основних фізичних, фізіологічних, психічних функцій. Це виявляється у таких явищах, як надмірна тривожність, втота, відхід від свідомої творчої діяльності та переорієнтація на стереотипні дії, зростання кількості помилок внаслідок погіршення перебігу пізнавальних та емоційних процесів, порушення волі.

Залежно від індивідуальних особливостей людей, реакції їх організму на стрес мають суттєві відмінності. Одна й та ж сама ситуація може одними сприйматися однією людиною як стресова (наприклад, складне завдання під час заняття чи репетиції), а інші вважатимуть її цілком нормальною, навіть привабливою.

Якщо стрес презентувати схематично як ланцюг причинно-наслідкових зв'язків (стресор – стрес – пристосування без наслідків для здоров'я або захворювання), то ми побачимо, що перебіг стресу залежить: по-перше, від інтерпретації стресу в момент впливу на людину чинника стресу (загрозливий – нейтральний; можливо подолати – неподоланий та ін.); по-друге, від використаних нею способів подолання стресу.

До числа ефективних способів подолання стресу належать (за Т. Цигульською):

- активна взаємодія зі стресором, або вплив на саму проблему: констатація проблеми, її всебічне вивчення, поділ на частини, пошук способів подолання проблеми чи її окремих частин;
- зміна ставлення до проблеми, її інша інтерпретація шляхом переоцінки проблеми («не настільки все погано»), соціального порівняння («іншим ще гірше, ніж мені», або «інші переживають те ж саме, що я»), уникнення («це не проблема»), гумору («це смішно»);
- прийняття проблеми і зменшення фізичного ефекту стресу: релаксація (розслаблення), фізичні вправи і дії, прогулянки, водні процедури, фізіотерапевтичні процедури, вживання ліків;
- комплексні способи подолання стресу: допомога іншим, зміна способу життя, його наближення до здорового та врівноваженого, звернення до психотерапевтичної допомоги, віра у добре начало в людині, віра в Бога¹.

О. Напреенко та К. Петров пропонують ще й такий спосіб психічної саморегуляції, як творчотерапія – створення образів у ході виконання будь-якої діяльності, зокрема засобами мистецтва. Вважається, що зосередженість на цьому процесові зумовлює утворення в корі головного мозку певної домінанти, яка конкурує з конфліктною для даної людини ситуацією і сприяє лікувальному ефектові.²

Крім схарактеризованих компонентів до структури емоційної сфери належать й такі складники, як:

- пристрасті – сильні стійкі емоційні реакції, які визначаються зосередженістю людини на певній ідеї, предметі, іншій людині;
- почуття – стійке ставлення людини до об'єктів, які належать до вищих її потреб;
- емоційність людини – зміст, якість та динаміка її емоцій і почуттів
- емоційний досвід людини – усталені способи емоційного реагування, певна ієрархія емоцій і почуттів.

Як бачимо, емоції є тими явищами, які неодмінно присутні в кожній життєвій події і залежно від змісту переживання впливають на поведінку людини в кожний конкретний момент її життя.

¹ Цигульська Т.Ф. Загальна та прикладна психологія: Курс лекцій / Т.Ф. Цигульська. – К.: Наукова думка, 2000. – С. 166 – 181.

² Напреенко А.К. Психическая саморегуляция / А.К. Напреенко, К.О. Петров. – К.: Здоров'я, 1996. – С. 22.

3.2.2. Почуття

На найвищому рівні свого розвитку емоції виявляються як **почуття** – найскладніші емоційні утворення, стійкіші і триваліші за емоції психічні явища, що мають чітко виражений предметний характер і виникають стосовно матеріальних та духовних об'єктів, які становлять вищі потреби особистості.

В почуттях узагальнено весь емоційний досвід особистості. Тому в процесі життєдіяльності вони з'являються пізніше за емоції, а їх перебіг великою мірою залежить від виховання. Поступово саме почуття стають детермінантами емоційної сфери людини.

Хоча достатньо повної класифікації цих феноменів не існує, з усієї їх сукупності прийнято виокремлювати чотири великі групи вищих почуттів: моральні, інтелектуальні, практичні та естетичні.

Моральні почуття відображають ставлення людини до людини і до суспільства. У позитивному значенні вони виявляються як любов, повага, співчутливість, милосердність, патріотизм, відданість, обов'язковість, відповідальність, безкорисливість та ін. Існують і негативні, аморальні почуття: зневага, жорстокість, жадібність, безвідповідальність, зверхність, егоїзм, злорадість.

Інтелектуальні почуття виявляються у ставленні людини до процесу пізнання. За наявності позитивного ставлення вона переживає інтерес до знань, відкриття нового, допитливість. У протилежному випадку спостерігається відсутність пізнавальних інтересів, інтелектуальна пасивність, байдужість.

Практичні почуття відображають ставлення людини до діяльності – це інтерес до діяльності, задоволення від самої діяльності та отриманого результату, гордість від успіхів, або байдужість до діяльності та її результатів.

Естетичні почуття відбиваються у ставленні людини до прекрасного і потворного, що пов'язано з розумінням краси, гармонії, трагічного, комічного, вишуканого, вульгарного. Естетичні почуття сприяють формуванню естетичного смаку і переживаються як естетична насолода, захоплення, відроза тощо. Переживання естетичних почуттів дає змогу виокремити в повсякденному житті гарні речі, явища, людей, вчинки, піднятися до сприйняття вищих цінностей. Почуття трагічного виникає тоді, коли людина зустрічається зі злом, яке постає у своїй потворності і перемагає (тимчасово чи цілковито) добро. Ставлячись до зла як до принципово несумісного з добром, вона переживає водночас і моральні почуття. Шукаючи способи сприяння добру, вона вдається до інтелектуальної діяльності, що викликає як інтелектуальні, так і практичні почуття.

Надзвичайно важливим для розвитку особистості є переживання почуття комічного, яке виникає у разі невідповідності між задекларованою значущістю об'єкта (людини, події, факту, явища) та його фактичною безглуздістю, неадаптивністю. Разом з переживанням схарактеризованих почуттів ми вдаємося і до почуття гумору, що дає змогу побачити позитивні риси у зовні смішних подіях, вчинках, явищах. Людині також властиве почуття іронії, що полягає у протиставленні позитивного негативному, підкресленні недосконалості світу.

На переживання естетичних почуттів особливо сильно впливають природа та мистецтво. Трапляються випадки, коли в ході сприймання мистецького твору людина переживає надзвичайне емоційне потрясіння, яке спонукає її до переосмислення своїх поглядів та життєвих позицій, переоцінки життєвих цінностей та призводить до своєрідного духовне очищення – **катарсису**.

До особливого виду стійких та глибоких почуттів належать **пристрасті**. Для пристрасті характерним є те, що вона нерідко цілковито оволодіває людиною, її думками, почуттями, підпорядковує собі поведінку і вчинки. Люди, речі, події, що є предметом пристрасті, виступають як найголовніші, найцінніші в житті. В той же час інші об'єкти дійсності втрачають своє значення, вважаються необов'язковими і другорядними.

Будь-яке почуття може перетворитися у пристрасть. Це трапляється тоді, коли саме воно стає основним спонукальним чинником до думки та дії. При цьому будь-які перепони на шляху задоволення викликають образи, відчай, гнів.

У своїх крайніх проявах пристрасть може зумовити відхилення від норм, руйнування самої особистості. Так, колекціонер може вдатися до злочину, щоб здобути бажаний експонат для своєї колекції. Пристрасть до алкоголю призводить до руйнації організму і свідомості особистості. На певній стадії алкоголізму заради спиртного забуваються справи, розваги, хобі. На випивку витрачаються кошти, призначені для самого необхідного. Вже на першій стадії алкоголізму можуть з'явитися палімпсести – порушення пам'яті, що виявляються у випаданні з неї певних періодів сп'яніння. На другій стадії захворювання ейфорія після вжитого алкоголю замінюється дратівливістю, вибуховістю, незадоволенням, схильністю до агресії. Відбувається деградація особистості, що виявляється в жорстокості, брехливості, грубості, безвідповідальності, егоїзмі. А на третій стадії зникають емоційні прихильності до близьких, втрачається здатність до самокритики, з'являється асистентний синдром, який супроводжується значними соматичними та неврологічними порушеннями. Ще складніші наслідки спостерігаються через пристрасть до наркотиків – виникає виразна фізична та психічна залежність від наркотичних речовин і тяжіння до них стає таким сильним, що хворі нездатні нормально себе почувати без них.

Проте відомо, що помірні прояви пристрасті можуть бути вагомим фактором на шляху досягнення значних успіхів. Так, пристрасте ставлення до своєї професії дало світові багатьох видатних діячів науки, техніки, мистецтва.

Характерною особливістю почуттів є **амбівалентність** – неузгодженість декількох емоцій, які мають місце у ставленні до предмету почуття. Так, актор може любити театр і водночас хвилюватися перед виходом на сцену. Психологічним наслідком амбівалентності може бути неадекватне ставлення актора до глядачів: з одного боку він може відчувати і приймати їхнє захоплення своєю діяльністю, а з іншого – нехтувати почуттями глядачів, зневажати їх. Ще одним проявом цієї якості є вразливість однієї людини щодо неадекватного ставлення до неї з боку іншої, яку вона любить.

З точки зору психології – **любов** розуміють як моральне ставлення до іншої людини, яке виявляється в радості від того, що ця інша існує у світі. Це безумовне прийняття іншої людини, її сутності. З втратою людини, яку люблять, втрачається і певна частина життя того, хто залишається.

Нерідко почуття любові супроводжується **ревнощами** – підозрілим ставленням до іншої людини, що виникає через сумніви в її вірності, або через впевненість у невірності. Ревнощі ґрунтуються на переконанні, що кохана людина повинна належати тільки суб'єктові почуття. Ревнощі супроводжуються проявами підозрливості, деспотизму, прагнення обмежити свободу іншої людини, її право на особисте життя, на задоволення власних інтересів, спілкування з навколишніми людьми. Не слід забувати, що на ревнощі нерідко страждають люди із низькою самооцінкою, невпевнені у собі. Це змушує підозрювати всіх: кохану людину у зраді, а тих, хто її оточує – у підступності та зазіханні на їхню «власність».

Досить проблематичним є визначення сутності **щастя**. Розуміння і переживання щастя глибоко індивідуальні. Одні вважають щастям відсутність перепон на шляху задоволення своїх матеріальних потреб, інші щасливі від свого духовного зростання, а ще інші прагнуть труднощів та повноти життя.

В. Семиченко вважає, що найгостріше щастя переживається тоді, коли задовольняються потреби людини в оптимальному поєднанні позитивних і негативних емоцій, насиченості життя різноманітними переживаннями¹. Почуття щастя виникає, коли вона реалізує себе як особистість, має можливість розкрити свої численні потенціали. Абсолютного щастя не існує – в певні моменти свого життя людина може відчувати себе надзвичайно щасливою, в інші – глибоко нещасною, однак, в цілому щасливою.

---

¹ Семиченко В.А. Психологія емоцій / В.А. Семиченко. – Луганск: НПФ «Осірис», 1996. – С. 21.

В ієрархії життєвих цінностей одне з провідних місць посідає **дружба**, що виявляється у прихильності до певної людини, побудові інтимно-довірливих взаємин з нею.

Отримуючи негативний досвід спілкування, люди можуть переживати досить неприємні почуття: **ворожість** (неприятне ставлення до людей, що виявляється в емоціях гніву, відрази, презирства); **ксенофобію** (ненависть, спрямовану на певні групи населення: іноземців, представників певної національності чи народності); **цинізм** (стійке презирливе ставлення до культури суспільства, зокрема до його моральних цінностей); **зздристь** (неприятне, вороже ставлення до успіхів, переваг чи домінуючого становища іншої людини).

Протистояти виникненню цих почуттів можна, розвиваючи емоційну сферу в напрямі культивування позитивних переживань, зокрема почуття причетності, що ґрунтується на емпатії та усвідомленні єдності з іншими людьми, спільності цілей і завдань.

Все викладене дає змогу визначити певні характеристики емоцій і почуттів.

Якісними характеристиками емоцій і почуттів є: знак (позитивні, негативні, амбівалентні), модальність, або зміст переживання (радість, горе, смуток тощо).

До кількісних характеристик емоцій і почуттів належать: сила, глибина, інтенсивність, тривалість.

До числа загальних властивостей емоційної сфери належать:

- здатність до переключення – можливість перенесення з одних причин переживання на інші;
- здатність до передбачення – продукування емоційних сигналів про ймовірні наслідки майбутніх подій, що здійснюється на основі емоційної оцінки попереднього досвіду, зокрема обставин, які раніше сприяли успіхові або невдачі в певній справі;
- утримання в пам'яті – здатність протягом тривалого часу залишатися у пам'яті;
- здатність до просторово-часового зміщення – властивість переживань зміщуватися залежно від спогадів, думок про майбутнє, переміщення у просторі;
- динамічність, що полягає у наростанні емоційного напруження та його розрядці;
- домінантність – властивість, яка характеризується перевагою сильних емоцій і придушенні інших;
- адаптація – здатність до зниження гостроти переживань протягом певного часу перебігу емоції;
- пластичність – полягає у здатності переживати одну й ту саму емоцію з різними відтінками та навіть з різними знаками;
- заразливість – здатність людей переживати однакові стани (нудьгу, паніку, веселоці) за умови їх спілкування;
- іррадіація – можливість поширення настрою з обставин, які його зумовили на всі інші життєві обставини.

Складники емоційної сфери мають і специфічні властивості. До них належать:

- ситуативність, або зумовленість конкретною ситуацією життєдіяльності людини;
- предметність – наповненість емоції актуальним конкретним предметним змістом.

Головна властивість почуттів – визначеність узагальненого ставлення стосовно предмету почуття, що позначається на спрямованості активності особистості на ті чи інші дії щодо цього предмету.

Розвиток емоційної сфери особистості відбувається як процес змін у контексті:

- 1) включення в неї нових об'єктів (предметів, людей, явищ);
- 2) підвищення рівня свідомого контролю за своїми емоційними проявами та перехід до емоційної саморегуляції;

3) включення до сфери моральних переживань високих моральних цінностей і норм (відповідальності, обов'язковості, поваги, толерантності, співчутливості);

4) зміни рівня інтеграції кожного почуття (наприклад почуття любові до матері може розширитися до почуття любові до ближнього взагалі).

Розвиненість емоційної сфери визначається сформованістю культури емоцій і почуттів, а саме:

- доцільністю емоцій і почуттів (зокрема їхніх астенічних різновидів);
- доречністю емоцій і почуттів у тій чи іншій ситуації;
- поміркованістю емоцій і почуттів;
- природністю зовнішніх проявів емоцій і почуттів, їх відповідністю істинним переживанням людини;
- відповідністю зовнішніх проявів емоцій і почуттів прийнятим у суспільстві нормам поведінки.

Розвиток емоційної сфери особистості зумовлений передусім її спілкуванням з навколишнім світом. У спілкуванні люди переживають цілий спектр почуттів: інтерес і байдужість, любов і ненависть, симпатію і антипатію. В кожному акті спілкування має місце не тільки обмін інформацією, а й обмін емоціями. Кожний момент спілкування забарвлений різноманітними переживаннями.

Оптимальність цього процесу залежить на перших етапах особистісного розвитку від якості емоційних контактів з найближчими людьми (зокрема з матір'ю). Якщо таке спілкування переривається з будь-яких причин, у дітей на ранніх етапах розвитку спостерігається порушення емоційних реакцій, що виявляється у відчаї або пасивності. З трьох років дитина потребує емоційних контактів не тільки з дорослими, а й з однолітками. Доведено, що теплі позитивні контакти в дитинстві є передумовою душевної теплоти дорослої людини. Люди, які не отримали такого досвіду, в дорослому віці можуть бути сповнені холоду та недовіри до інших.

У шкільному дитинстві відбувається пошук емоційних контактів з ровесниками. Для нормального емоційного розвитку особистості в цьому віці важливими є відносини з педагогами. Якості улюбленого учителя приймаються і наслідуються учнем. У випадку негативного сприймання педагога в учня формується загальна негативна оцінка його особистості та навчання в цілому. Навіть справедливі вимоги з боку учителя можуть сприйматися ним з упередженням.

Емоційному розвитку особистості сприяє спілкування з мистецтвом. Сприймаючи мистецькі твори, людина починає бачити світ очима митця, осягає його ставлення до дійсності і отримує здатність переживати разом з ним біль і тугу, радість і піднесення.

Таким чином, емоційна сфера особистості забезпечує особливу якість регуляції життєдіяльності людини: від потягу до бажання, а від нього до думки та дії. Проте, як вірно зазначає Т. Кириленко, емоції і почуття визначають спрямованість діяльності особистості, але не вони є основним її регулятором. Там, де бажання недостатньо, регуляторну функцію виконує воля¹.

3.3. Вольові процеси

Воля – це форма усвідомленої мотивації, спрямована на створення додаткового спонукання (чи гальмування) до соціально необхідної чи соціально контрольованої дії.

Під **мотивацією** розуміють процес створення мотивів – внутрішніх спонукань до дії (інтересів, намірів, бажань тощо), які зумовлюють спрямування активності особистості і виступають засобом регуляції поведінки.

Воля уможлиблює:

---

¹ Кириленко Т.С. Афективна сфера особистості // Психологія: Підручник / Ю.Л. Трофімов, В.В. Рибалка, П.А. Гончарук та ін.; за ред. Ю.Л. Трофімова. – 3-тє вид., стереотип. – К.: Либідь, 2001. – С. 373.

- регулювання людиною своєї поведінки відповідно до значущих для неї мотивів, а також гальмування інших мотивів, спонукань, намагань;
- організацію дій, вчинків згідно зі свідомо поставленими цілями.

У вольових діях людина реалізує свою усвідомлену мету. Отже, свідома діяльність – це довільна діяльність.

Довільне фізичне напруження, довільне сприймання, запам'ятовування, увага і т.п. – це свідомо регуляція, свідоме прикладання фізичних і розумових сил, спрямованих на досягнення свідомо поставленої мети.

Воля виявляється в зусиллі, у внутрішній напрузі, які переживає людина, долаючи внутрішні і зовнішні труднощі. Вольова регуляція – це особистісний рівень регуляції, що характеризується осмисленістю, тобто наявністю в ній особистісного смислу.

Суттєвими характеристиками волі є:

- усвідомленість необхідності вольової регуляції;
- доцільність вольової регуляції;
- осмисленість вольової регуляції;
- прогнозованість результатів вольової регуляції у вигляді мети;
- взаємодія внутрішніх (особистісних) та зовнішніх (соціальних) чинників вольової регуляції.

Воля виконує дві основні функції:

- спонукальну – що забезпечує активність особистості в досягненні мети;
- гальмівну, яка виявляється в утриманні від небажаних проявів активності

Основним проявом волі є **вольова дія**. Вольові дії можуть бути простими і складними.

Проста вольова дія – це така дія, здійснення якої не потребує особливого напруження сил і спеціальної організації. Вона характеризується безпосереднім переходом від бажання до рішення та до його реалізації.

Складна вольова дія потребує значної напруги, терплячості, наполегливості. Воля людини виявляється в подоланні не тільки зовнішніх перешкод, а й внутрішніх конфліктів, породжених, наприклад, бажаннями, які йдуть врозріз з поставленою задачею.

Складна вольова дія охоплює такі елементи, як:

- потяг – недиференційована (недостатньо чітко усвідомлена) потреба
- бажання – чітко усвідомлена потреба;
- боротьбу мотивів – протистояння різних за змістом потягів і бажань;
- прийняття рішення – вибір цілі та способів її досягнення;
- формування наміру – планування подальшої дії;
- виконання вольової дії – реалізацію мисленнєвого плану дії.

Прийняття рішення та його виконання вимагають застосування **вольових зусиль** – особливого форми емоційного стресу, котрий переживається як стан напруження і мобілізує внутрішні ресурси особистості, створює додаткові мотиви до дії. Застосування вольового зусилля означає перемогу особистості над собою, відмову від інших бажань та переваг.

З точки зору В. Іваннікова, механізмом вольової дії є зміна сенсу та формування особистістю додаткового сенсу дії, що відбувається шляхом:

1) переоцінки значущості мотиву (зниження значущості непотрібного та підвищенню значущості потрібного, але поки що недосяжного мотиву);

2) зміни ролі, позиції особистості – знаходження ролі, яка спонукає брати на себе відповідальність за ту чи іншу справу (наприклад, професія актора спонукає до виконання складних обов'язків, які пересічні люди не виконують);

3) передбачення наслідків небажаної дії;

4) звернення до зовнішніх символів, які нагадують про можливі наслідки дії (календаря, атрибутів діяльності тощо)¹.

Сформованість волі характеризує особистість з найкращого боку і забезпечує успішність її діяльності. Основні якості вольової особистості виявляються у цілеспрямованості, принциповості, самовладанні, самостійності, мужності, наполегливості, рішучості.

Впертість, навіюваність, конформізм – ознаки безвілля. Крайній ступінь безвілля виявляється у певних психічних порушеннях, зокрема: в **абулії** – відсутності спонукань до дії, нездатності прийняти або виконати рішення, спричинених патологією мозку; **апраксії** – враженні структур мозку, що призводить до порушення цілеспрямованості дій. Найтиповішим проявом слабкої волі є **лінощі**, які виявляються у прагненні особистості відмовитися від труднощів, не здійснювати вольові зусилля. Психологи (А. Брушлінський, В. Зінченко, В. Мухіна, А. Петровський) вважають лінощі серйозним дефектом особистісного розвитку, свідченням безсилля, слабкості, байдужості, безвідповідальності, непристосованості людини до життя.

Сукупність позитивних вольових якостей утворюють **силу волі** особистості. Її можна розвинути шляхом виховання і самовиховання. Багато прикладів вольових учинків наведено в літературі, зокрема у драматичних творах. Проте в них швидше розкриваються результати розвитку вольової сфери. Сприятливі такому розвитку можна через ознайомлення людини з прийомами формування волі. Зокрема ефективним може бути виховання звички долати труднощі. Їх подолання має бути пов'язаним з досягненням визначених цілей, що краще планувати як поетапний процес розв'язання послідовних завдань та досягнення у зв'язку з цим певних перспектив. При цьому важливо обов'язково виконувати прийняте рішення.

В цілому емоційна сфера та воля утворюють її афективну сферу особистості. Емоції і почуття виконують функцію оцінки, інформують про значення того чи іншого явища для особистості, спонукають до дії, зумовлюють загальну спрямованість і динаміку її поведінки.

Емоційний процес виникає під впливом трьох типів факторів:

1) безумовні емоційні подразники викликають емоцію внаслідок природженої чутливості до них організму – на їх основі формуються первинні механізми регуляції;

2) нейтральні подразники, які дістають емоційного значення внаслідок формування умовних емоційних подразнень (наприклад, театральний реквізит викликає радісні (сумні) переживання внаслідок подій, що відбувались під час його використання) і викликають до дії складніші за попередні регулятивні механізми;

3) співвідношення подразника з установками особистості – зумовлені цим фактором переживання з'являються в разі розходження сигналу та установки.

Головне в емоційній регуляції – не так коригування впливу вже існуючих емоцій на психічне життя, а забезпечення спрямованості емоцій, їх планування. Перехід до вольової регуляції необхідний тоді, коли спонукання до дії, її інтенсивність і виразність є недостатніми з самого початку або зменшуються у процесі виконання.

Регулятивний вплив афективної сфери виявляється у психічних станах, які переживає людина.

3.4. Психічні стани

Психічний стан – це характерний для конкретного моменту часу функціональний рівень психіки, який виникає під впливом внутрішніх або зовнішніх чинників і визначає якість життєдіяльності та вияв психічних властивостей людини.

За сферою прояву психічні стани можуть реалізуватися як:

- емоційні стани – настрої, афекти, тривога, напруга та ін.;

¹ Иванников В.А. К сущности волевого поведения / В.А. Иванников // Психологич. журн. – 1985. – № 3. – С. 112 – 123.

- вольові стани – рішучість, готовність розгубленість та ін.;
- пізнавальні стани – зосередженість, уважність, захоплення, замисленість та ін.

За глибиною і тривалістю виокремлюють: нестійкі (оперативні), довготривалі (поточні) та хронічні (перманентні) стани.

За ступенем усвідомлення психічні стани поділяють на менш усвідомлені (сон, дрімота) та більш усвідомлені, що виникають під час неспання (уважність, зосередженість); патологічні (зумовлені розладами особистісних сфер: дратівливість, розсіяність); змінні, що виникають під час гіпнозу та медитації; штучно викликані, які досліджуються з лікувальною метою.

Психічним станам притаманні *цілісність* – вони характеризують психічну діяльність у певний момент часу загалом. Психічні стани є *відносно стійкими* порівняно психічними процесами і водночас *мінливими*, оскільки змінюються з часом, мають початок і кінець, та *різноманітними* (виявлятися в різних формах). Психічним станам властива *полярність* – кожному психічному стану відповідає протилежний за змістом стан (надія і зневіра, рішучість і розгубленість, подив і байдужість, піднесення і апатія, напруження і спокій). Ці явища є *типовими* (визначаються однаковістю реагування на подібні для різних людей ситуації: страх, тривога в ситуації небезпеки, піднесення у ситуації успіху). Водночас людям притаманна *своєрідність* проявів психічних станів, що зумовлене їхніми індивідуальними особливостями, моральними рисами, ступенем засвоєння досвіду тощо.

Психічні стани зумовлюють поведінку особистості, впливають на її подальший розвиток, позначаються на діяльності. Тому вони можуть сприяти, або заважати виконанню професійних завдань.

Найважливішим для професійної діяльності є стан готовності (емоційної, вольової, пізнавальної) до її виконання, до розв'язання пов'язаних з нею завдань. Вирізняють такі рівні готовності, як:

- настрій щодо реалізації дій;
- ситуативна готовність, що виявляється лише в певних ситуаціях і стосовно конкретного виду діяльності;
- постійна внутрішня готовність, яка має місце в будь-яких умовах діяльності і в будь-який час.

Досягнення необхідного рівня готовності можливе шляхом загальної попередньої психологічної підготовки до діяльності та безпосередньої психологічної підготовки до виконання конкретних завдань: активізації потрібних та подолання негативних станів. До числа негативних станів належать: фрустрація, ригідність, страх, фобії (патологічний страх як реакція на певні ситуації та об'єкти, що визначається неможливістю подолання за допомогою вольового зусилля).

Стан готовності до творчої діяльності виявляється передусім як захоплення предметом творчості, як когнітивна зосередженість на ньому, як усвідомлена необхідність виявляти вольові зусилля. Він породжує натхнення, яке спонукає до творчості і сприяє творчому розвитку особистості.

Висновки

Психічні процеси (пізнавальні, емоційні, вольові) і стани забезпечують первинне відображення й усвідомлення дійсності та зумовлюють відповідні форми реагування, рівень працездатності та якість функціонування психіки і водночас ставлення людини до власних психічних явищ.

За допомогою пізнавальних процесів відбувається отримання безпосередніх вражень про зовнішні ознаки предметів і явищ (чуттєве відображення) та їх опосередковане (абстрактне) відображення у формі знань, гіпотез, ідей, теорій. Відображення зовнішньої сторони дійсності реалізується через процеси відчуття, сприймання, пам'яті. Осягненню її

сутності сприяють процеси мислення, уяви, мовлення. Перебіг цих процесів стає можливим за умови спрямування свідомості людини на певні об'єкти в формі уваги.

Емоційні процеси відрізняють від пізнавальних тим, що зумовлюють іншу форму відображення – переживання, яке характеризує ставлення людини до того, що її оточує та до себе. Людина переживає все, що з нею відбувається. Переживання – це своєрідні сигнали про те, що в даний момент часу є актуальним для людини, які її потреби задоволені, наскільки значними є перешкоди на шляху їхнього задоволення, що є головним в даний момент життєдіяльності.

Емоції – це загальна активна форма переживання організмом своєї життєдіяльності. Кожна людина має свою емоційну спрямованість, яка вирізняється порівняно постійними для неї переживаннями, виявляється в емоційному тоні відчуттів і вражень та емоційних станах.

На найвищому рівні розвитку емоції виявляються як почуття – переживання, які мають чітко виражений предметний характер і виникають стосовно матеріальних і духовних об'єктів, які становлять вищі потреби особистості.

Емоції і почуття – це система сигналів про все, що відбувається навколо людини і з самою людиною. Вони виконують функцію оцінки, інформуючи про значення того чи іншого явища, і позначаються на регуляції її поведінки, породжуючи потяги, прагнення, бажання. В ситуаціях, коли ці чинники є недостатньо дієвими, регулятивну функцію виконує воля – форма усвідомленої мотивації, спрямована на створення додаткового спонукання (чи гальмування) до соціально необхідної чи соціально контрольованої дії.

Емоції, почуття і воля утворюють афективну сферу особистості. Регулятивний вплив афективної сфери виявляється в емоційних станах (емоційних, вольових, пізнавальних) – характерних для конкретного моменту часу функціональних рівнів психіки, які визначають якість життєдіяльності та вияв психічних властивостей людини.

Результативність професійної діяльності зумовлює стан готовності до її виконання. Стан готовності до творчої діяльності сприяє отриманню людиною нових, оригінальних продуктів, уможлиблює її творчий розвиток.

Словник основних термінів

Абстрагування – операція, яка базується на відволіканні від неістотних ознак предметів і явищ та виокремленні в них основного, головного.

Адаптація – явище зміни чутливості того чи іншого аналізатора, що відбувається під час впливу подразника.

Аналіз – розчленування складного об'єкта на частини, виокремлення в них аспектів, елементів, ознак, властивостей.

Афект – реакція на екстремальні ситуації, які людина не може розв'язати і які характеризуються вибуховим характером виникнення, високою інтенсивністю та бурхливістю переживання, коротко тривалістю перебігу, зниженням рівня свідомого контролю.

Взаємодія відчуттів – зміна чутливості аналізаторів внаслідок подразнення інших органів чуття.

Відтворення – процес відновлення збереженої в пам'яті інформації та її використання в діяльності і в спілкуванні.

Відчуття – процес відображення в психіці людини окремих якостей і властивостей предметів і явищ дійсності, що відбувається за умови їх безпосереднього впливу на органи чуття.

Воля – форма усвідомленої мотивації, спрямована на створення додаткового спонукання (чи гальмування) до соціально необхідної чи соціально контрольованої дії

Емоції – загальна активна форма переживання організмом своєї життєдіяльності.

Емоційний досвід людини – усталені способи емоційного реагування, певна ієрархія емоцій і почуттів.

Емоційність – властивість, котра визначає зміст, якість та динаміку емоцій та почуттів людини.

Забування – процес, котрий відбувається як згасання зафіксованих у пам'яті образів і робить їх відтворення або утрудненим, або неможливим.

Запам'ятовування – процес закарбування нової інформації, отриманої у вигляді образів сприймання, уявлень, думок, дій, переживань та зв'язків між ними, шляхом її сполучення з інформацією, отриманою раніше.

Зберігання – процес утримання інформації в пам'яті протягом певного часу.

Ілюзія – неадекватне сприймання, що зумовлює неадекватне, викривлене відображення об'єктів, які впливають на органи чуття.

Класифікація – групування об'єктів за певними ознаками.

Конкретизація – рух думки від загального до часткового.

Мислення – психічний пізнавальний процес опосередкованого й узагальненого відображення людиною предметів і явищ об'єктивної дійсності в їхніх істотних зв'язках та відношеннях.

Мислення абстрактно-логічне – вид мислення, що виступає в словесній формі у вигляді абстрактних понять.

Мислення дискурсивне – вид мислення, опосередкований логікою міркувань, що є розгорнутим у часі, реалізується на чітко виражених етапах, досить виразно представлене у свідомості особистості.

Мислення інтуїтивне – вид мислення, яке реалізується на основі безпосередніх чуттєвих сприймань та безпосереднього відображення впливів явищ і предметів об'єктивного світу.

Мислення наочно-дійове – вид мислення, котре розвивається у ході практичної діяльності і визначається тим, що думка формується у процесі конкретних безпосередніх дій з предметами.

Мислення наочно-образне – вид мислення, перебіг якого відбувається в формі образів, котрі людина сприймала у своєму житті.

Мислення практичне – вид мислення, яке реалізується на підставі суджень та умовиводів, що базуються на розв'язанні практичних задач та зорієнтовані на практично ефективний результат.

Мислення репродуктивне – вид мислення, що визначається використанням образів та уявлень, які людина почерпнула з певних джерел.

Мислення творче – вид мислення, спрямований на продукування нових образів, ідей, думок.

Мислення теоретичне – вид мислення, який реалізується на основі міркувань та умовиводів під час розв'язання теоретичних задач і виступає як процес пізнання і створення законів і правил.

Міркування – низки пов'язаних між собою суджень, які використовують для з'ясування істинності певної думки, тобто її доведення чи спростування.

Мова – засіб спілкування людей один з одним, який використовується: 1) для обміну думками; 2) налагодження взаємодії; 3) виявлення своїх почуттів, намірів і ставлення до людей, явищ дійсності та подій; 4) впливу на інших людей та спонукання їх до тих чи інших учинків.

Мовлення – процес практичного застосування людиною мови з метою спілкування з іншими людьми.

Мрія – образ бажаного майбутнього, якого ще немає і може не бути саме у створеному в уявленні вигляді.

Настрій – загальний емоційний фон, який може залежати від кожної ситуації життєдіяльності людини, бути викликаним переживанням актуальних потреб, а також бути

зумовленим психологічними особливостями самої людини: спрямованістю, темпераментом тощо.

Пам'ять – процес закарбування, збереження та відтворення того, що людина відображала, робила чи переживала.

Переживання – форма вияву ставлення людини до об'єкта, ситуації, іншої людини, до себе, до того, що її оточує, що вона робить і відчуває.

Пізнавальні процеси – психічні процеси, які забезпечують отримання безпосередніх вражень про зовнішні ознаки предметів та явищ дійсності, їх опосередковане відображення за допомогою набутих знань, побудови гіпотез, теорій, ідей тощо.

Поняття – відображення у свідомості людини загальних і суттєвих властивостей предмета або явища та зв'язків між ними.

Порівняння – операція, що полягає у співставленні предметів і явищ, їх властивостей та відношень один з одним, виявленні спільних рис та відмінностей між ними.

Пороги чутливості – здатність до відчуття, що визначається в межах (нижній та верхній) чутливості того чи іншого аналізатора.

Послідовні образи – продовження відчуття в той момент, коли дія подразника вже припинилася.

Почуття – стійкіші і триваліші за емоції психічні явища, що мають чітко виражений предметний характер і виникають стосовно матеріальних та духовних об'єктів, які становлять вищі потреби особистості.

Почуття інтелектуальні – почуття, котрі виявляються у ставленні людини до процесу пізнання.

Почуття моральні – почуття, котрі відображають ставлення людини до людини і до суспільства.

Почуття практичні – почуття, які відображають ставлення людини до діяльності.

Почуття естетичні – почуття, котрі відбиваються у ставленні людини до прекрасного та потворного, пов'язані з розумінням краси, гармонії, трагічного, комічного, вишуканого, вульгарного.

Професійне мислення – інтелектуальна діяльність щодо розв'язання професійних задач.

Психічний стан – тимчасовий характерний для конкретного моменту функціональний рівень психіки, який виникає під впливом внутрішніх або зовнішніх чинників і визначає якість життєдіяльності та вияв психічних властивостей людини.

Синтез – мисленнєва операція, котра дає змогу перейти від частин до цілого, об'єднати окремі частини в якісно нове ціле.

Систематизація – об'єднання багатьох об'єктів на основі виокремлення гранично широких ознак; спосіб упорядкування знань.

Сприймання – процес, який забезпечує цілісне відображення в психіці людини предметів і явищ за умови їх безпосереднього впливу на органи чуття.

Стрес – стан емоційного напруження, що виникає як реакція на дію негативних чинників, які загрожують організмові людини.

Судження – форма мислення, в ході якої утверджуються та відображаються зв'язки між предметами і явищами дійсності

Увага – вибіркова зосередженість свідомості людини на певних предметах і явищах дійсності.

Увага довільна – увага, яка виникає внаслідок свідомих вольових зусиль людини, регулюється нею і визначається цілеспрямованістю, стійкістю, організованістю.

Увага зосереджена – увага, спрямована на один об'єкт чи вид діяльності.

Увага мимовільна – зосередженість свідомості, викликана зовнішніми причинами, зокрема певними особливостями об'єктів дійсності.

Увага післядовільна – увага, яка стає мимовільною після застосування вольових зусиль для досягнення зосередженості на об'єкті.

Узагальнення – об'єднання багатьох предметів і явищ за істотними ознаками, виявленими в процесі абстрагування.

Умовиводи – виведення нового судження з одного або декількох суджень.

Уява – психічний пізнавальний процес створення нових уявлень на основі отриманого людиною досвіду.

Уява абстрактна – вид уяви, що оперує символічними чи схематичними образами.

Уява активна – вид уяви, що полягає в довільній побудові образів та зв'язків і реалізується на основі свідомо визначеного завдання в тому чи іншому виді діяльності.

Уява відтворювальна – вид уяви, що полягає у створенні образів на основі їх опису за допомогою різноманітних знакових систем: словесних, графічних, нотних, формул тощо.

Уява конкретна – вид уяви, яка оперує образами конкретних предметів.

Уява пасивна – вид, уяви, що визначається відсутністю мети у створенні уявних образів.

Уява творча – вид уяви, за допомогою якої створюються нові, оригінальні образи та ідеї.

Фантазія – вид уяви, що визначається продукуванням образів, яких немає і не може бути в дійсності.

Фрустрація – стан втрати надій та життєвих перспектив внаслідок неможливості подолання життєвих труднощів.

Запитання для самоперевірки:

Розкрийте сутність уваги. Чому увага є необхідною для перебігу всіх пізнавальних процесів?

Що таке відчуття? Охарактеризуйте різновиди відчуттів.

Що є характерним для сприймання? За якими ознаками класифікують сприйняття?

Чому сприймання не можна вважати сумою відчуттів?

Який пізнавальний процес називається пам'яттю? Які є види пам'яті?

Які є процеси пам'яті? Охарактеризуйте умови успішного запам'ятовування.

Що таке мислення? Чим відрізняється продукт мислення від продукту сприймання?

Що таке інтелект? Які є чинники розвитку інтелекту?

Якими особливостями вирізняється професійне мислення?

Розкрийте сутність мовлення і мови. Чому мова і мовлення є необхідною умовою для перебігу мислення?

Що таке уява? Які її особливості?

Який взаємозв'язок існує між уявою і творчістю?

Які є можливості для розвитку пізнавальної сфери особистості? Яке це має значення для становлення особистості митця?

Які явища належать до емоційної сфери особистості?

Які властивості притаманні емоціям?

Які Ви знаєте емоційні стани?

Розкрийте сутність почуттів.

Які вищі почуття може переживати людина?

В чому полягають регулятивні функції емоційної сфери особистості?

Яким чином можна розвивати емоційну сферу особистості?

Розкрийте значення емоцій і почуттів у діяльності фахівця театральної галузі.

Розкрийте сутність волі. Охарактеризуйте структуру простої і складної вольової дії.

Яку роль виконує воля у регуляції життєдіяльності особистості?

Які вольові якості необхідні акторові?

Що таке психічний стан? Які є види психічних станів?

Література:

- Варій М.Й. Загальна психологія: Підручник / М.Й. Варій. – К.: Центр учбової літер., 2007. – 968 с.
- Варій М.Й. Основи психології і педагогіки: Навч. посіб. / М.Й. Варій, В.Л. Ортинський. – К.: Центр учбової літератури, 2007. – 376 с.
- Иванников В.А. Психологические механизмы волевой регуляции / В.А. Иванников. – М.: Изд-во МГУ, 1991. – 140 с.
- Кириленко Т.С. Психологія: емоційна сфера особистості: Навч. посіб. / Т.С. Кириленко. – К.: Либідь, 2007. – 254 с.
- Клепиков О.І. Основи творчості особистості: Навч. посіб. / О.І. Клепиков, І.Т. Кучерявий. – К.: Вища шк., 1996. – 295 с.
- Когнитивная психология: Учеб. / И.В. Блинникова, А.Н. Воронин, В.Н. Дружинин и др.; Под ред. В.Н. Дружинина, Д.В. Ушакова. – М.: ПЕРСЭ, 2002. – 480 с.
- Матюгин И.Ю. Методы развития памяти, образного мышления, воображения / И.Ю. Матюгин, И.К. Рыбникова. – М.: Эйдос, 1996. – 60 с.
- Основи психології / За заг. ред. О.В. Киричука, В.А. Роменця. – 4-те вид., стереотип. – К.: Либідь, 1999. – 632 с.
- Психологія: Підручник для студентів вищих навчальних закладів / За ред. Ю.Л.Трофімова. – 3-є вид., стереотип. – К.: Либідь, 2001. – 558 с.
- Рогов В.И. Психология познания / В.И. Рогов. – М.: ВЛАДОС, 1998. – 176 с.
- Рогов В.И. Эмоции и воля / В.И. Рогов. – М.: ВЛАДОС, 2001. – 238 с.
- Розов В.І. Адаптивні антистресові психотехнології: Навч. посіб. / В.І. Розов. – К.: Кондор, 2005. – 276 с.
- Роменець В.А. Психологія творчості: Навч. посіб. / В.А. Роменець. 3-тє вид.– К.: Либідь, 2004. – 288 с.
- Семиченко В.А. Психические состояния: Модульный курс: Лекции и практические занятия, задания для самостоятельной работы преподавателей и студентов. – К.: Магістр-S, 1998. – 208 с.
- Цигульська Т.Ф. Загальна та прикладна психологія: Курс лекцій / Т.Ф. Цигульська. – К.: Наукова думка, 2000. – 190 с.

Тема 4. ДІЄВО-ПРАКТИЧНА СФЕРА ОСОБИСТОСТІ

4.1. Поняття діяльності

Діяльність – важливе явище в житті людини. З її допомогою можливе не тільки пристосування до умов навколишнього світу, а й внесення в них необхідних змін.

У діяльності особистість виступає як суб'єкт взаємодії з навколишнім: виявляє активність, визначаючи мету, обираючи та плануючи способи і засоби її досягнення. В ході діяльності вона засвоює досвід попередніх поколінь, розвиває свої знання, уміння та навички. Розв'язуючи проблеми, які виникають в процесі діяльності, вона знаходить нові рішення, удосконалює себе і саму діяльність. У цьому процесі відбувається розвиток самої особистості.

Оскільки вона детермінована як органічними потребами, так і вимогами з боку суспільства, останнє визначає здатність особистості виконувати суспільно значущі дії.

Діяльність – це специфічна форма усвідомленого активного ставлення людини до навколишнього світу, змістом якого є його доцільна зміна і перетворення.

Активність є загальною характеристикою живих істот, що полягає в динамічності їхньої життєдіяльності і є джерелом підтримки життєво значущих зв'язків з навколишнім середовищем.

Активність можна розглядати з двох точок зору. З одного боку – це засіб стримування такого психічного стану людини, як переживання, а з іншого – це енергія, яку використовують у специфічній реакції, що виявляється в бажанні діяти та його реалізації.

Тому активність особистості можна розглядати як міру її взаємодії з навколишнім світом. Специфічною особливістю такої взаємодії є здатність особистості виходити за межі заданої ситуації і виявляти надситуативну активність, яка не зумовлена ні внутрішніми потребами, ні зовнішніми вимогами.

В цьому випадку людина націлена на отримання вищого за необхідний нового результату та відповідно претендує на високу оцінку з боку інших людей, формує високу самооцінку. Це свідчить про ціннісну зумовленість особистісної активності, її залежність від життєвих смислів особистості, від її життєвої позиції.

У співвідношенні з діяльністю активність виступає як динамічна умова її становлення, реалізації та видозміни.

Діяльність визначається певними специфічними особливостями.

По-перше, вона має *суспільний характер* – людина реалізує діяльність, виконуючи дії, що були відкриті та вдосконалені іншими в ході суспільного розвитку.

По-друге, діяльність є *цілеспрямованою*, тобто усвідомленою і реалізується відповідно до заздалегідь визначених цілей, спрямовується на досягнення відповідних цілям результатів.

По-третє, діяльності властива *систематичність* – вона має довготривалий, повсякденний, повторюваний, тобто систематичний характер.

По-четверте, характерною особливістю діяльності є *плановість*. Дії, з яких вона складається, взаємопов'язані між собою, виконуються послідовно, здійснюються відповідно до певного плану.

Побудова плану діяльності та його реалізації пов'язані з явищами інтеріоризації та екстеріоризації.

Інтеріоризація – це процес мисленнєвого оперування образами предметів. Вона уможливорює перехід від зовнішньої сторони діяльності (фізичної) до внутрішньої – ідеальної (психічної). У ході інтеріоризації людина уявляє свою майбутню діяльність у думці, виконує ідеальні (уявні) операції з предметами діяльності, подумки змінює їх якості. Важливим засобом інтеріоризації є **слово**. Слово та інші символи (схеми, карти, моделі тощо) дають змогу оперувати інформацією про предмети за умов їх відсутності, регулювати дії, використовуючи знання, ідеали, вимоги, правила, увесь накопичений досвід.

Екстеріоризація – це процес перетворення внутрішньої (психічної) діяльності в зовнішню (фізичну), перенесення мисленнєвих дій назовні.

Діяльність вважають складною системою, яка складається з чотирьох підсистем: *потребнісно-мотиваційної, регуляторної, операціональної, інформаційної*¹.

4.2. Діяльність як система

4.2.1. Потребнісно-мотиваційна підсистема діяльності.

Потребнісно-мотиваційна підсистема діяльності охоплює сукупність чинників, які спонукають особистість діяти: потреби, мотиви, інтереси, цілі, установки, спрямованість.

Джерелом діяльності є **потреби** – динамічно-активні стани особистості, що виражають її залежність від конкретних умов існування і породжують діяльність, спрямовану на зняття цієї залежності.

Потребам властивий пасивно-активний, суб'єктивно-об'єктивний, суспільно-особистісний, предметний характер. Вони визначаються *пасивністю*, тому що задаються

---

¹ Гончарук П.А. Діяльність, поведінка особистості / П.А. Гончарук, Т.С. Кириленко, Т.С. Кудріна // Психологія: Підручник / Ю.Л. Трофімов, В.В. Рибалка. П.А. Гончарук та ін.; за ред. Ю.Л. Трофімова. – 3-тє вид., стереотип. – К.: Либідь, 2001. – С. 387.

певними умовами біосоціального існування людини, а саме дефіцитом у нормальній життєдіяльності. Так, кожний з нас має потребу в їжі, в комфортних умовах життя, у пізнанні тощо *Активний характер* потреб зумовлений тим, що вони викликають активність стосовно подолання такого дефіциту. Тобто, щоб забезпечити свої потреби люди готують або купують їжу, облаштовують своє житло, навчаються, працюють.

Потреби є *суб'єктивними*, оскільки кожна людина переживає відчуття нестачі в чомусь залежно від своїх особливостей. Значення будь-якого дефіциту оцінюється різними людьми по-різному. Вони використовують різноманітні способи і засоби задоволення потреб, що засвідчує їх суб'єктивний характер. Водночас *об'єктивний аспект потреб* визначається тим, що кожна з них виявляється у нестачі певних об'єктивних предметів чи явищ, виникає в об'єктивній ситуації життєдіяльності людини і має об'єктивну цінність, задовольняється за допомогою об'єктивних засобів.

Зміст потреб особистості великою мірою зумовлений рівнем культурно-історичного розвитку суспільства, в якому вона живе. На кожному його етапі виникають певні однакові для людських спільнот потреби, притаманні саме тому часові, в якому вони функціонують. Цим визначається *суспільний характер* потреб. Наприклад, у зв'язку з бурхливим розвитком інформаційних процесів та інформаційних систем виникла потреба в комп'ютерній техніці, без якої сьогодні важко уявити роботу будь-якої установи. Водночас люди розв'язують цю проблему залежно від змісту власних потреб: одні використовують комп'ютер як засіб друкування документів, інші – з метою ефективною обробки зображень, а ще інші – як іграшку. Таким чином, потреби виступають особливою формою відображення умов життя особистості. Основними компонентами потреби є коло предметів, які можуть її задовольнити, та способи задоволення.

Предметність потреби зумовлена її приуроченістю до конкретних предметів та явищ. Стан потреби визначається нестачею у чомусь конкретному, предметному. Це видно із запропонованої нижче класифікації потреб.

Їх поділяють на дві великі групи:

- 1) матеріальні потреби, пов'язані з тілесними нестатками (у їжі, одязі, теплі та ін.);
- 2) духовні потреби, зумовлені суспільною сутністю людини, її проживанням у суспільстві (потреби в діяльності, спілкуванні, пізнанні, творчості та ін.).

У сучасній психології є визнаною класифікація потреб, запропонована А. Маслоу¹. Він пропонує виокремити п'ять основних груп потреб, котрі розташовані на п'яти рівнях:

- 1) фізіологічні потреби розуміються як потреби організму в умовах, необхідних для його збереження і функціонування – це потреби у повітрі, воді, їжі, певному температурному режимі тощо;

- 2) потреби в безпеці (фізичній, соціальній): у безпечних природних, екологічних та соціальних умовах, що виявляються як прагнення бути впевненим у майбутньому, відчувати себе захищеним, позбавитися від невдач та страхів (так, люди потребують впевненості в тому, що їхньому життю не загрожують небезпечні віруси, викиди у повітря, воду чи ґрунт отруйних речовин, а їхньому благополуччю – втрата роботи, мізерна пенсія тощо);

- 3) потреби в приналежності (причетності) та любові – виявляються у прагненні бути причетним до певної групи людей, до її справ та діяльності, любити та відчувати любов і підтримку від інших людей;

- 4) потреби в успіхові – виявляються у прагненні досягнути високого рівня майстерності, високого статусу, отримати високу оцінку та визнання від інших, мати підстави поважати себе;

- 5) потреби в самоактуалізації – це потреби в реалізації людиною її можливостей у різних сферах життя, у розвитку своєї особистості.

На думку, А. Маслоу, людина намагається задовольнити свої потреби починаючи з фізіологічних. Далі вона прагне піднятися вище у задоволенні потреб – від фізіологічних до потреби у самоактуалізації. І це прагнення є визначальним в її діяльності та поведінці. Проте,

¹ Маслоу А. Мотивация и личность / А. Маслоу. – СПб.: Евразия, 1999. – 478 с.

якщо вона стикається з конфліктом потреб, тобто з незадоволенням потреб різних рівнів, то здебільшого перемагають потреби нижчих рівнів.

Це відбувається не завжди. Чим вищим є рівень розвитку особистості, тим більшого значення для неї набувають потреби вищого гатунку. Незважаючи на несприятливі умови життя, саме вони спрямовують людину до саморозвитку та самовдосконалення.

У ході задоволення потреби мають місце такі явища, як:

- більш або менш ясне усвідомлення певної потреби, що супроводжується характерними емоційними станами: незадоволенням, навіть стражданням від нестачі чогось, захопленням предметом потреби тощо;
- наявність емоційно-вольового стану, спрямовуючого на пошук шляхів задоволення потреби;
- послаблення, зникнення чи перетворення такого стану на протилежний (наприклад, відраза до їжі після її надмірного вживання) після задоволення потреби;
- повторне виникнення потреби, коли нестача, що знаходиться в її основі, дає про себе знати.

Найбільше значення в житті людини мають потреби в праці, навчанні, спілкуванні, естетичні потреби.

На початкових етапах розвитку людини та суспільства праця була основним засобом безпосереднього задоволення всіх потреб: якщо людина відчувала голод, вона йшла на полювання; коли їй було холодно – запалювала вогнище тощо. Надалі праця стала опосередкованим засобом задоволення потреб – продукт праці однієї людини обмінювався на продукти праці інших людей, завдяки чому задовольнялися її життєво важливі потреби. Пізніше праця стала забезпечувати певний статус людини в суспільстві, викликати задоволення, захоплення – тобто сама стала потребою.

Разом з працею сформувалася потреба в здобутті знань (загальних та у певній галузі: мистецькій, педагогічній, технічній тощо), їхньому поглибленні та активізації творчих зусиль у процесі практичного застосування.

Важливою рисою сучасної людини є потреба в естетичній насолоді та в творчій діяльності в галузі певного мистецтва. Ще в давнину, коли людина тільки починала займатися елементарною працею, вона вже тоді прагнула надати своїм знаряддям праці та предметам побуту певного естетичного вигляду. Подальший розвиток естетичних потреб призвів до виникнення різноманітних видів і жанрів мистецтва: скульптури, ювелірного мистецтва, архітектури, живопису, музики, театру, кіно.

Люди мають різні естетичні потреби. Це залежить від змісту, широти та глибини їхніх інтересів, ступеня активності. Одні потребують лише споживання мистецьких творів певного жанру, інші не мислять себе без діяльності в сфері мистецтва.

Варто підкреслити, що протягом життя число естетичних потреб людини (як і всіх інших її потреб) збільшується, уточнюється і поглиблюється їх зміст. Джерелом виникнення цих потреб є дійсність у всіх її численних проявах: природа, побут, спілкування з людьми і, звісно, мистецтво. Нерідко процес формування естетичних потреб відбувається стихійно, що може позначитися на їх викривленні і виникненні на цій основі вульгарних смаків та низькопробних естетичних почуттів. Тому забезпечення можливостей для спілкування особистості з високим мистецтвом, вироблення в неї потреби у досконалих мистецьких творах – неодмінне завдання митця.

Потреби переживаються як бажання, потяг або прагнення.

Потяг – це неясний емоційний порив, який немає чітко вираженої спрямованості і виявляється в невдоволенні існуючим станом речей. **Бажання** визначається певним рівнем усвідомлення цілей, визначених для подолання невдоволення. **Прагненню** властивий найвищий рівень усвідомлення цілей діяльності щодо задоволення потреб.

Ці переживання сигналізують про наявність потреб, про їхнє задоволення чи незадоволення. Але вони не є достатньою умовою для того, щоб виокремити предмет

потреби та спонукати людину до дій. Потреба набуває предметності в мотиві – усвідомленій індивідом спонуці до дій та поведінки, що виникає через зіставлення предмету потреби, емоційного змісту переживання потреби та очікуваного результату від її задоволення.

Мотив – це та внутрішня сила, яка пов'язана з потребами особистості і спонукає її до активності, спрямованої на задоволення потреб.

Мотив є результатом **мотивації** – процесу усвідомлення потреби та створення спонукання до діяльності і спілкування для задоволення потреби і досягнення особистої чи групової мети.

Вироблення мотиву завершується прийняттям рішення про задоволення потреби. Тобто між моментом виникнення потреби та моментом її задоволення проходить певний час. Протягом цього часу потреба *мотивується*: створюється прагнення задовольнити її, яке спонукає до дії з метою отримання бажаного результату. В цьому процесі потреба виступає як внутрішній, а мета – як зовнішній аспект мотивації. На відміну від мети, яка є усвідомленою, мотив не завжди усвідомлюється людиною.

За допомогою мотивації відбувається актуалізація тих чи інших мотивів, їх поєднання, підпорядкування (ієрархізація).

Мотив може реалізуватися в таких формах, як інтерес, прагнення, переконання, установка.

Інтереси – це мотиви особистості, які відображають її специфічну спрямованість на пізнання певних явищ дійсності та її відносно постійну схильність до певних видів діяльності.

Інтерес зумовлює вибір об'єктів на основі емоційно-пізнавальної оцінки: *безпосередній інтерес* зумовлений емоційною привабливістю предмета потреби; *опосередкований інтерес* виявляється в зацікавленості результатом діяльності з приводу задоволення потреби і зосереджений переважно на її практичному значенні.

Інтереси спонукають до активізації не тільки пізнавальних сил, а й творчих зусиль особистості. Вони сприяють розширенню її знань, навичок та умінь у відповідній галузі. Інтерес пов'язаний з переживання емоційного задоволення від певної діяльності.

Інтереси характеризуються:

- широтою – кількістю об'єктів дійсності, які мають значення для особистості;
- глибиною – ступенем проникнення особистості в зміст об'єктів, які вона пізнає;
- стійкістю – тривалістю збереження щодо певних об'єктів.

Ці характеристики віддзеркалюють напрями розвитку здібностей особистості. Так, її стійкий інтерес до театрального мистецтва, до отримання різнобічних знань про цей вид мистецтва та до поглиблення такої обізнаності може свідчити про наявність певних здібностей, необхідних для професійної діяльності актора.

Прагнення виявляються у вигляді усвідомлених поривів задовольнити потребу за допомогою організованої діяльності. Прагнення визначається високим рівнем усвідомлення потреби та цілей діяльності, спрямованої на їх задоволення.

Прагнення досягти цілей того ступеня складності, на який людина вважає себе здатною, називається **рівнем домагань**. Рівень домагань зумовлений співвідношенням двох протилежних мотиваційних тенденцій – прагнення до успіху та прагнення уникнення невдачі.

Тенденція прагнення до успіху базується на трьох змінних: прагненні успіху (прагненні пережити гордість і задоволення від успіху), суб'єктивній вірогідності досягнення успіху, привабливості успіху в даній ситуації.

Тенденція уникнення невдачі зумовлена мотивом уникнення невдачі (прагненні уникнути розчарування, сорому) та непривабливістю невдачі в конкретній ситуації.

Перша тенденція домінує, коли успіху важко досягнути (суб'єктивна вірогідність успіху є низькою). Друга тенденція слабшає в разі високої вірогідності успіху.

Якщо людина визначається високим ступенем сформованості мотиву успіху, їй властиві впевненість в успіхові, активний пошук інформації, яка підтверджує її успіхи, рішучість і готовність взяти на себе відповідальність, задоволення від складних і цікавих завдань, прагнення до змагання та ризику, завзятість у подоланні перешкод, підвищення рівня домагань після досягнення успіху та їх зниження після невдачі, середній і реалістичний рівень домагань.

Людам з високим ступенем сформованості мотиву уникнення невдачі притаманні самокритичність, готовність виконувати як складні, так і прості задачі, зацікавленість інформацією про можливі невдачі, причиною якої вони вважають нестачу власних здібностей.

Переконання – усвідомлені мотиви особистості, які спонукають її до дії відповідно до визнаних нею цінностей (еталонів належного, справедливого та необхідного). Переконавання складаються з системи поглядів особистості. В їх основі знаходяться знання про навколишній світ: природу, суспільство, людину. До структури переконання також входять емоційні оцінки та воляова готовність до їх захисту і реалізації.

Установка забезпечує наближену до автоматизму визначеність поведінки у різноманітних ситуаціях життя. Вона виявляється в стійкій схильності особистості до певної форми реагування, за допомогою якої може бути задоволена певна потреба у певній ситуації.

Такі схильності мають місце у простих ситуаціях задоволення фізіологічних потреб та в складніших соціально зумовлених ситуаціях спілкування. На вищих рівнях свого прояву установка отримує вигляд загальної спрямованості інтересів до конкретної сфери соціальної активності (професійної діяльності, відпочинку, хобі) і утворює систему ціннісних орієнтацій особистості – ставлення особистості до системи цінностей. У ціннісних орієнтаціях відображено передусім ставлення до цілей особистісної життєдіяльності. Тому ціннісні орієнтації виступають регуляторами діяльності і поведінки в найбільш значущих для особистості ситуаціях.

Система домінуючих мотивів особистості утворює її **спрямованість**. Це найістотніший елемент мотиваційної сфери, який підпорядковує собі всі інші. Структуру спрямованості складають передусім усвідомлені мотиви: інтереси, ідеали, цінності, ціннісні орієнтації, переконання особистості. Водночас до неї входять і малоусвідомлені мотиви: установки, потяги. Взаємодіючи, ці дві групи мотивів визначають поведінку людини в конкретній ситуації. Вони можуть узгоджуватися між собою – наприклад, у випадку відповідності цілі, прагнення, намірів, почуттів фахівця щодо вдосконалення своєї професійної майстерності. Але частіше він, спрямовуючи свої зусилля в цьому напрямі, є небайдужим до спілкування з друзями, цікавиться суспільними подіями, прагне співпрацювати з колегами. Тоді спрямованість виявляється в тому головному, що викликає найбільший інтерес.

Розрізняють три види спрямованості:

- *спрямованість на взаємодію* – визначається домінуванням потреби у спілкуванні, в побудові добрих стосунків з людьми, в спільній діяльності з ними;
- *спрямованість на завдання* – характеризується перевагою мотивів, які спонукають до діяльності: інтересів до певного його виду чи видів (навчання, праці тощо), прагнення опанувати діяльність та виробляти й удосконалювати свої уміння і навички, досягти найбільшої продуктивності діяльності; у разі необхідності особистість може бути зорієнтованою на співпрацю з іншими;
- *спрямованість на себе* – виявляється у перевазі мотивів досягнення власного комфорту, добробуту, статусу, престижу; особистість байдужа до потреб інших людей та до своїх обов'язків і більшою мірою зосереджена на власних потребах, а в праці бачить можливість задовольнити ці потреби.

Мотив, як усвідомлена індивідом спонукка його дій та поведінки, найповніше виявляє співвідношення між дією та причинами, що її зумовлюють. Акумулюючи в собі емоційний

та розумовий образи потреб, втілюючи в собі рішення стосовно їх задоволення чи незадоволення, він надає суб'єктивного сенсу діям. Адже у свою діяльність кожна людина вкладає конкретний зміст, зумовлений її ставленням та спрямованістю.

Мотиваційна сфера виконує роль з'єднувальної ланки між об'єктивними вимогами суспільства (зокрема нормативними) та суб'єктивними відповідями особистості на них. Зумовлюючи культурний розвиток особистості, вона сама є результатом особистісних культурних надбань. Завдяки такій взаємодії, як зауважує О. Ковальов, «суспільні вимоги до людини, якщо вони засвоюються й приймаються особистістю, поступово перетворюються у вимоги до себе, свого способу життя, тобто стають потребами»¹.

Таким чином, вивчення мотивів уможливило з'ясування змісту особистісних духовно-культурних потреб, виявлення тих глибинних причинно-наслідкових зв'язків, що встановлюються між ними та зовнішньо вираженою готовністю діяти.

Отже, мотивувати людей – означає зачепити їх важливі інтереси, вплинути на їхні переконання, ціннісні орієнтації, створити умови для самореалізації. Як, бачимо, цей процес передбачає взаємодію з внутрішнім світом особистості.

4.2.2. Операціональна підсистема діяльності

Діяльність відбувається як низка взаємопов'язаних дій – відносно завершених елементів діяльності, які дають змогу виконати одну просту задачу, що входить до складу цілі діяльності.

Дії у свою чергу складаються з рухів:

- вроджених (безумовно-рефлекторних);
- набутих (умовно-рефлекторних), які засвоюються та вдосконалюються впродовж життя за допомогою навчання і виховання та відповідно до умов, в яких відбувається життєдіяльність людини;
- предметних рухів, що спрямовані на предмети, на забезпечення контактів з людьми та тваринами;
- поз – рухів, пов'язаних із забезпеченням певного положення тіла у просторі;
- переміщень – рухів, які забезпечують просування тіла у просторі: ходіння, стрибки та ін.;
- виразних рухів, котрі зумовлюють скорочення м'язів обличчя і тіла під час спілкування: міміка, пантоміміка;
- жестів – рухів рук;
- мовленнєвих рухів (рухів гортані та голосових зв'язок), які забезпечують мовленнєву діяльність.

В цих рухах беруть участь різноманітні групи м'язів тіла. Їх активність зумовлюється не тільки змістом задачі, а й умовами її виконання. Так, презентуючи глядачам образ схвилюваної людини, актор буде контролювати свої рухи відповідним чином: наприклад, рухатися в дещо прискореному темпі, здійснювати більше переміщень від одного предмету до іншого.

Кожна дія реалізується за допомогою операціональних засобів: знань, умінь і навичок.

Знання – це сукупність засвоєних людиною відомостей, понять і уявлень про дійсність, які дають змогу визначити цілі діяльності, спланувати діяльність та досягти результату. До системи знань належить засвоєна людиною інформація про навколишній світ та про себе.

Знання наукового змісту дають змогу передбачати певні явища, контролювати їх, керувати ними. Художні та житейські (донаукові) знання мають описовий характер. За їх допомогою люди констатують та фіксують факти дійсності.

---

¹ Ковалев А.Г. Психология личности / А.Г. Ковалев. – М.: Просвещение, 1965. – С. 82.

За певних умов люди виконують дії майже автоматично: ходять, пишуть, вживають їжу, говорять. У такий спосіб люди виконують багато дій. В цих випадках йдеться про наявність навичок.

Навички – це засвоєні та частково автоматизовані моторні, сенсорні і розумові дії, які виконуються швидко, з легкістю, не потребують напруження свідомості і забезпечують ефективність діяльності.

Навички формуються внаслідок вправ – неодноразового повторення одних і тих самих дій.

Під час формування навички спостерігаються такі явища:

- змінюються прийоми (способи виконання, контролю та регулювання) виконання дій;
- змінюються прийоми сенсорного контролю за діями;
- змінюються прийоми центрального регулювання дії¹.

Зміни першого порядку призводять до того, що дії, які раніше виконувалися ізольовано, зливаються в єдиний акт, виконуються без перерви між окремими складовими. Так, накладаючи грим, студент виконує спочатку багато зайвих рухів: перебирає фарби, пензлі та інше обладнання, розглядає їх, розмірковує, з чого почати, виконує рухи повільно, невпевнено, робить помилки. Поступово правильність та точність рухів підвищується. З'являється суміщення рухів, прискорюється темп їх виконання.

У ході змін другого порядку зоровий контроль може замінитися м'язовим (кінестетичним). Наприклад, за допомогою вправ студент досягає такого рівня, що багато рухів, пов'язаних з накладанням гриму він не помічає – руки ніби самі роблять необхідні операції. Тому в ході діяльності він може виконувати інші дії: спілкуватися з колегою, слухати музику тощо.

На цій основі виникає здібність швидко розрізняти і виокремлювати орієнтири, необхідні для контролю діяльності. Зокрема в актора розвиваються здібності розрізняти ознаки, котрі характеризують якість накладання гриму на всіх етапах гримування.

Зміни третього порядку полягають в тому, що увага, яка раніше більшою мірою була сконцентрована на способах дії, переноситься на обстановку та результати діяльності. Перехід від однієї дії до іншої відбувається без спеціального планування. Навичка починає функціонувати як автоматизований прийом виконання дії.

Формування навичок залежить від змісту досвіду людини. Вони складаються у взаємодії з іншими навичками, якими вже володіє людина. Нерідко під час виконання нової задачі вона робить спроби розв'язання за допомогою відомих прийомів. Так, на заняттях зі сценічної мови студент використовує прийоми виразного читання, якими оволодів раніше. Якщо ним отримується позитивний результат, відбувається позитивне перенесення навичок, або їх **індукція**. У випадку, коли попередньо сформована навичка перешкоджає виробленню нової, має місце її негативне перенесення, або **інтерференція**. Отже, індукція полегшує процес засвоєння навички, а інтерференція – заважає. У другому випадку процес переучування ускладнюється наявністю попередньо сформованої навички.

Все ж, незважаючи на здатність навичок до удосконалення та позитивного перенесення, вони можуть виявитися недостатніми для виконання діяльності у певних складних, незвичних ситуаціях. Для цього потрібні **уміння** – сформовані у ході засвоєння досвіду можливості творчо застосовувати наявні знання та навички і досягати бажаного результату в будь-яких (навіть незвичних, нових) ситуаціях діяльності.

Формування умінь відбувається: по-перше, шляхом проб і помилок у ході розв'язання задач; по-друге, шляхом управління психічною діяльністю особистості: ознайомлення з прийомами обробки інформації, необхідної для розв'язання задачі, з різноманітними способами виконання однієї задачі, вироблення готовності до пошуку можливостей її розв'язання.

¹ Общая психология: Учеб. для студентов пед. ин-тов / А.В. Петровский, А.В. Брушлинский, В.П. Зинченко и др.; Под ред. А.В. Петровского. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Просвещение, 1986. – С. 107 – 108.

Залежно від змісту діяльності розрізняють навички та уміння самообслуговування, виробничі, розумові, мовленнєві, художні та ін.

Сформованість знань, навичок та умінь є неодмінною умовою успішної діяльності в усіх сферах життя, в тому числі в мистецькій галузі.

4.2.3. Інформаційна підсистема діяльності

Для виконання діяльності людині потрібна певна інформаційна основа.

Інформаційна основа діяльності (ІОД) – це сукупність інформації, яка характеризує умови (об'єктивні і суб'єктивні) реалізації діяльності.

Характеристика необхідних умов відбувається відповідно до визначеної цілі та отриманого результату діяльності. Тобто формування ІОД відбувається до початку діяльності, в її процесі та після її завершення.

До початку діяльності здійснюється пошук інформації, необхідної для планування діяльності. В процесі виконання діяльності збирається інформація, необхідна для аналізу отриманих проміжкових результатів. Після завершення діяльності інформація використовується для аналізу отриманого результату та залишається в пам'яті у вигляді знань.

Основними формами ІОД вважають образ і знак.

Образ – копія певного об'єкта, створена суб'єктом у результаті його пізнання:

- чуттєвого – у вигляді відчуттів, сприймань, уявлень;
- мисленнєвого – у вигляді понять, суджень, умовиводів.

Це ідеальна форма відображення предметів і явищ матеріального світу в свідомості людини.

Знак – умовний замітник об'єкта, носій інформації.

До числа знакових систем належать:

- мова – система словесних знаків, за допомогою яких здійснюється згортання, збереження та відтворення інформації;
- символ – різновид знака, якому властиві багатозначність та змістовність (наприклад, герб, емблема);
- код – сукупність знаків та система правил, за допомогою яких інформація може бути представлена (закодована) у вигляді набору символів, придатного для передачі, обробки та збереження (запам'ятовування);
- модель – система знаків, за допомогою яких відтворюються найзагальніші та найсуттєвіші ознаки об'єкта-оригінала; інформаційні моделі є основою для обробки інформації та прийняття рішення.

У ході обробки інформації беруть участь пізнавальні процеси: відчуття, сприймання, пам'ять, мислення, уява. Участь цих процесів забезпечує оперування образами, знаками і знаковими системами. З їх допомогою виконуються розумові операції та приймається рішення про виконання дії.

Центральне місце в цьому процесі належить пам'яті:

- миттєвій (зоровій, слуховій, нюховій, дотиковій, смаковій), яка забезпечує безпосередній відбиток інформації про дію і триває десятки мілісекунд;
- безпосередній короткотривалій, яка утримує декілька об'єктів (7 ± 2 одиниці), відтворює частину зафіксованої в миттєвій пам'яті інформації без її обробки (інша частина інформації втрачається);
- оперативній, в якій відбувається обробка та оперативне запам'ятовування інформації: повторення, структурування, встановлення зв'язків між об'єктами;
- довготривалої пам'яті, в якій актуалізується весь індивідуальний досвід діяльності.

У процесі обробки інформації беруть участь процеси мислення і уяви. У взаємодії вони забезпечують перехід інформації в знакові системи, сприяють її розумінню та прийняттю на цій основі рішення.

Кожний такий процес супроводжується розширенням індивідуального досвіду у вигляді отриманих знань, суджень, висновків. Індивідуальний досвід ще більше збагачується після виконання діяльності та отримання результату, в якому поєднуються її продукт, тобто те, що отримано людиною внаслідок дій, та психічний результат – досвід, утворений не лише знаннями, а й тими навичками і уміннями, які з'явилися чи розширилися в ході виконання певної дії.

4.2.4. Регуляторна підсистема діяльності (саморегуляція діяльності)

Рівень регуляції діяльності зумовлений рівнем психічного відображення, а саме:

- сенсорно-перцептивним рівнем – сукупністю образів, утворених за допомогою відчуття та сприйняття людей, предметів та явищ;
- рівнем уявлення – сукупністю уявних образів (образів тих явищ, які впливали на органи чуття в минулому);
- вербально-логічним рівнем (рівнем мовно-мисленнєвих процесів) – рівнем узагальненого та опосередкованого відображення предметів і явищ, що здійснюється передусім за допомогою мислення на основі наявних в індивіда знань та засвоєних прийомів пізнання.

Так, діючи з предметом, людина сприймає його форму, величину, колір, зважає на місце розташування у просторі. Маючи попередній досвід таких дій, вона може уявити їх і створити в думці програму майбутньої дії. Якщо майбутня дія уявляється надто складною, процес вироблення необхідної програми ускладнюється: використовуються мисленнєві операції для аналізу ситуації діяльності, виробляється рішення щодо певної якості її проведення. В цьому випадку важливим є усвідомлення цілі діяльності.

Мовно-мисленнєвий рівень регуляції є визначальним у створенні програм діяльності та в реалізації контролю за діяльністю. На цьому рівні людина контролює: перебіг окремих психічних процесів (відчуття, сприймання, пам'яті, мислення, уяви), власний стан та емоційну сферу в цілому, властивості, які сприяють виконанню діяльності.

Вищим рівнем регулювання є воля. Вольова дія здійснюється відповідно до обраної усвідомленої цілі, супроводжується усвідомленим контролем та призводить до зміни дійсності.

Відповідно до структури процесу усвідомленого регулювання діяльності належать:

- мета діяльності – бажаний майбутній результат;
- досвід попередньої діяльності, який активізується (відновлюється у пам'яті) відповідно до мети;
- модель значущих умов, в яких має відбутися діяльність: уявлення про предмет та засоби діяльності, необхідна інформація про діяльність тощо; така модель формується відповідно до мети та на підставі попереднього досвіду;
- система критеріїв, за якими оцінюється результат діяльності;
- програма майбутніх дій, яка формується згідно визначеної мети та з використанням досвіду попередньої діяльності;
- система дій з реалізації сформованої програми;
- інформація про результат діяльності та його оцінка; в разі невідповідності результату діяльності системі обраних критеріїв приймається рішення про корекцію діяльності, що призводить до уточнення програми виконавських дій та внесення змін у реальну діяльність.

Означена підсистема дає змогу виробити відповідні наявним умовам програми діяльності, визначити критерії її результативності, оцінювати отримані проміжкові та кінцеві результати, вносити зміни в уявні програми та реальні дії на всіх етапах її виконання. Вона

забезпечує попереднє планування діяльності, адаптацію чи зміну умов, в яких вона відбувається, контроль за її виконанням та уможлиблює отримання якісно кращих результатів.

4.3. Організаційно-психологічна структура індивідуальної діяльності

До організаційно-психологічної структури індивідуальної діяльності входять дві взаємопов'язані групи елементів (за В. Козаковим¹):

- 1) організаційна група, елементи якої визначають певні параметри організації діяльності: суб'єкт, процес, предмет, умови, продукт діяльності;
- 2) соціально-психологічна група, елементи якої зумовлюють індивідуальну та соціальну значущість діяльності: ціль, мотив, спосіб, результат.

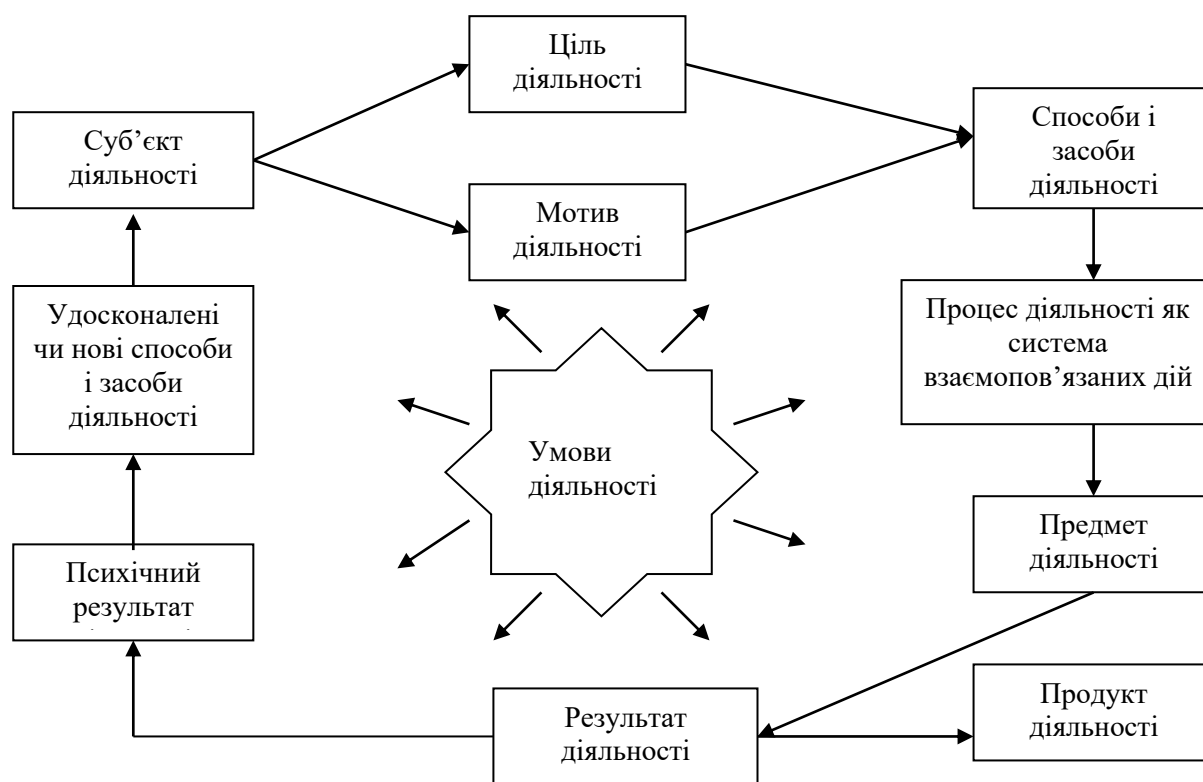

Рис. 4.3.1. Організаційно-психологічна структура індивідуальної діяльності

Суб'єкт діяльності – індивід, який діє цілеспрямовано для задоволення своїх потреб. Він виявляє активний інтерес до предмету діяльності, вирізняється соціально зумовленим ставленням до дійсності.

Ціль – системоутворювальний елемент у структурі діяльності, уявний образ майбутнього результату діяльності, за допомогою якого суб'єкт сподівається задовольнити свою потребу.

¹ Козаков В.Л. Психологія діяльності та навчальний менеджмент: Підручник. У 2-х частинах. – Ч. I. Психологія суб'єкта діяльності / В.Л. Козаков. – К.: КНЕУ, 2000. – С. 21 – 24.

Мотив – внутрішня спонукальна причина дій і вчинків людини, шлях вибору варіантів для досягнення мети. Мотивом може стати будь-яке психічне явище, котре спонукає до дії. Причиною виникнення мотиву може бути *стимул* – зовнішня спонукальна причина дії (наказ, прохання, розпорядження, небезпека).

Предмет діяльності – все те, на що спрямовуються дії (складові процесу діяльності), що перетворюється в процесі діяльності.

Засоби суб'єкта – його підготовленість до діяльності, що визначається особистим досвідом: обсягом та змістом знань, умінь, навичок, звичок.

Способи діяльності – сукупність прийомів виконання діяльності.

Умови діяльності: зовнішні – характеристики середовища, в якому відбувається діяльність; внутрішні – можливості суб'єкта діяльності виконувати ті чи інші дії.

Процес діяльності – сукупність дій суб'єкта, спрямованих на досягнення цілі. Кожна дія спрямовується на конкретний елемент цілі (задачу).

Результат діяльності характеризується двома компонентами: продуктом і психічним продуктом:

- *продукт* – це те, що отримано після реалізації дій над предметом відповідно до цілі;
- *психічний результат* – це новоутворення в структурі психічних властивостей особистості, в її досвіді (знаннях, уміннях, навичках). Отримання психічного результату означає оволодіння новими, або вдосконалення попередньо набутих знань, умінь, навичок, звичок, прийомів діяльності.

Участь в діяльності дає змогу не тільки отримати бажаний продукт, а й досягти вищого рівня особистісного розвитку.

4.4. Види і типи діяльності

Поділ діяльності на види здійснюється за ознакою її значущості для забезпечення життєдіяльності людини. Виокремлюють такі основні види діяльності, як гра, навчання, праця і спілкування.

Гра – діяльність, яка реалізується в умовних ситуаціях і спрямовується на відтворення та засвоєння суспільного досвіду, зафіксованого в засобах і способах здійснення предметних дій.

Гра має надзвичайне важливе значення в житті людини. Вона є єдиним можливим видом діяльності людини в дитячому віці. Гра – це прояв природної потреби дитини в активності.

Діти починають гратися дуже рано. У віці до одного року вони виконують *функціональні ігри*: повторюють рухи дорослих, звуки (лечуть) і отримують від цього задоволення. На зміну функціональним приходять *предметні ігри* – маніпуляції з брязкальцями, кульками, кубиками: розглядання, переміщення, досягнення звучання. Поступово ускладнюючи свої дії, діти починають гратися в *будівельні ігри*, які визначаються наявністю задуму, що виникає та змінюється у ході гри і втілюється у життя за допомогою піску (ліплення «пиріжків»), кубиків (побудова примітивних будинків), конструкторів (конструювання автомобілів, літаків та інших предметів).

Усі ці ігри мають, як правило, індивідуальний характер. Епізодичну участь в них іноді беруть близькі: батьки, брати чи сестри. З досягненням старшого дошкільного віку дитина починає брати участь у *колективних будівельних іграх*, в яких головним стає не сам процес будівництва, а його результат.

Приблизно з трьохрічного віку в ігровій діяльності дітей з'являються *сюжетні або рольові ігри*. В них відбувається своєрідне відображення найрізноманітніших життєвих вражень: сімейних відносин (наприклад, гра в «дочки-матері»), подій у дитячому садку (гра в дитячий садочок), захоплення від дитячої вистави в театрі (гра в театр) тощо. Тематика цих ігор є досить різноманітною і відповідає різноманітності навколишнього життя. В сюжетних

іграх діти не просто копіюють дії дорослих – вони виявляють творчість, розкривають своє розуміння подій, виявляють свій характер, задовольняють свої інтереси. Важливе місце серед цих ігор належить *гри-драматизації*, в якій відтворюються сюжети літературних творів.

Дитинство – пора *рухливих ігор*. Вони з'являються на ранніх його етапах і ускладнюються та змінюються з віком. Рухливі ігри наповнені рухом, вирізняються багатством емоцій та інтелектуального змісту і вимагають від дитини уваги, кмітливості, зосередженості, рухливості, вольових зусиль. Різновидом рухливих ігор є *спортивні ігри* (футбол, волейбол, баскетбол та ін.). Для них характерні певні правила, які обмежують дії, надають їм чіткості, вимагають спортивної майстерності. Всі дії гравців спрямовані на досягнення перемоги у взаємодії з іншими членами команди.

Особливе місце в системі дитячих ігор належить *дидактичним іграм* (мозаїці, розрізним картинкам, парним картинкам та іншим). Вони мають освітній характер, виконуються за чіткими правилами і використовуються з навчальною метою: для перевірки і закріплення знань, вправлення в рахунок, найменуванні предметів, з метою збагачення лексичного ресурсу. Дидактичні ігри досить прості у виконанні. Водночас в них є завдання певного ступеня складності, подолання якої сприяє отриманню задоволення. До числа дидактичних ігор належать інтелектуальні ігри. На відміну від перших, вони вимагають від дітей творчості та ініціативи. Їх зміст становить змагання в інтелектуальній діяльності – запам'ятовуванні, кмітливості, фантазуванні, винахідливості, виявленні уваги, застосуванні знань. До числа інтелектуальних ігор належать вікторини, брейн-ринги, драматизації на певну тему.

Таким чином, гра – це засіб всебічного розвитку дитини, оскільки:

- зміст гри визначається реаліями життя – діти відображають у грі те, що бачать в житті, повторюють ті дії, відтворюють ті стосунки, які спостерігають навколо себе;
- гра спонукає до спостережень за життям людей та до оцінки їхніх дій, що позитивно позначаються на розумовому розвитку дітей;
- гра сприяє засвоєнню норм і правил людського співжиття, що зумовлює моральний розвиток дітей;
- отриманий у грі досвід допомагає дітям виробити певні форми поведінки.

У грі діти відображають дійсність, виявляють своє ставлення до неї. Ігри вирізняються своєю емоційною насиченістю. В ній дитина виявляє свої емоції і почуття з приводу захоплення чи невдоволення грою, партнерами чи результатами діяльності. Тому гра є способом розширення і вдосконалення емоційної сфери особистості. Необхідність дотримання правил, потреба виявити ініціативу та самостійність – підстава для розвитку вольової сфери дитини. Переважна більшість ігор вимагають виконання дитиною чималої кількості рухів, що сприяє її фізичному розвитку.

Засвоєння накопиченого людьми досвіду здійснюється за допомогою ще одного виду діяльності – навчання.

Навчання – це вид діяльності, спрямований на сприйняття і засвоєння системи знань, формування умінь і навичок діяльності, накопичених людством на певному історичному етапі його розвитку.

Якщо в грі формуються дитячі уявлення про дійсність, то в процесі навчання з'являється можливість пізнати сутність складних її явищ, сформулювати знання про них, опанувати певні уміння та навички, необхідні для застосування знань.

Знання – це перевірений практикою результат пізнання, відображення сутнісних ознак предметів і явищ у свідомості людини.

Основними структурними елементами знань є уявлення і поняття.

Уявлення – відображення в свідомості предметів і явищ у живій образній формі, які дають змогу віддзеркалити зовнішні особливості предмета, що вивчається: форму, величину, колір, рух, звук та ін. Формування уявлень пов'язано з наочними методами навчання:

демонстрацією, ілюстрацією, спостереженням. У словесному вираженні уявлення виступає в формі *опису* предметів і явищ.

Поняття є відображенням сутності явищ, що вивчаються, та тих об'єктивних законів, яким вони підпорядковуються. Поняття формулюють у вигляді *визначення*, в якому вказуються суттєві для явища ознаки, зв'язки та відношення.

Засвоєння знань відбувається за умови успішного сприйняття інформації про предмети та явища, які вивчаються, її розуміння та запам'ятовування.

У процесі навчання відбувається формування системи **умінь і навичок**:

а) учіння – застосування сукупності прийомів пошуку інформації, її розуміння, запам'ятовування;

б) використання знання на практиці.

Уміння та навички можна сформувати шляхом цілеспрямованих вправ – неодноразового виконання певної діяльності з метою її вдосконалення.

До структури навчальної діяльності належать такі основні групи дій:

- сенсорно-перецептивні дії, які забезпечують чуттєве сприймання навчальної інформації: слухання, зорове спостереження, тактильне сприймання та ін.;
- розумові дії, котрі спрямовані на розумове опрацювання навчальної інформації, виконання навчальних завдань: аналіз, синтез, класифікація, систематизація та ін.;
- мнемонічні дії, що реалізуються в єдності з іншими видами діями і уможливають закріплення та збереження в пам'яті навчальної інформації;
- практичні дії, які, на відміну від попередньо схарактеризованих, виявляються у зовнішній активності суб'єкта навчання, сприяють реалізації його внутрішньої активності: дії з предметами, вправи, призначені для вдосконалення пластики, фізичної витривалості тощо.

В ході навчання відбувається розвиток особистості: якісно змінюються процеси сприймання, уваги, пам'яті, мислення, розширюється кругозір, збагачується сфера переживань, зміцнюється воля. В свою чергу, саме навчання стає дедалі досконалішим завдяки підвищенню рівня розумового, емоційного, вольового розвитку особистості.

Спонукальною силою навчання виступають мотиви:

- безпосередні, пов'язані з особливостями самої діяльності і емоційно привабливі для учня: інтерес до предмету вивчення та до розумової діяльності;
- опосередковані, пов'язані не так з діяльністю, як з певними життєвими цілями та установками особистості: отримати освіту, виконати обов'язок перед родиною і суспільством, отримати схвалення за результати навчання, уникнути неприємностей та ін.

Навчання – основний вид діяльності дітей шкільного віку, спрямований на підготовку до майбутньої праці. Проте навчання після здобуття загальної середньої освіти не припиняється. В сучасних умовах прискореного розвитку науки і техніки, появи нових технологій праці навчання є постійною потребою людини, яку можна задовольнити через отримання професійної підготовки в професійно-технічних та вищих закладах та шляхом самоосвіти – самостійного здобуття і удосконалення знань, умінь та навичок. Навчання притаманне і дітям дошкільного віку. Вони засвоюють певний обсяг досвіду в іграх, за допомогою життєвих спостережень, на заняттях у дитячих виховних закладах.

У дорослому віці основним видом діяльності стає **праця** – свідомо доцільна діяльність людини, спрямована на освоєння і перетворення природних та соціальних явищ, у результаті якої створюються матеріальні й духовні цінності, формується особистість.

Праця є тим основним і неодмінним засобом життя людини, який дає змогу задовольнити життєві потреби через створення необхідних предметів життєдіяльності, перетворення навколишнього природного і соціального середовища.

Праця має усвідомлений характер. Їй передують уявлення про те, який саме продукт має бути отриманий в результаті виконаних дій.

Процес діяльності супроводжується інтенсивною інтелектуальною роботою, виразними переживаннями емоцій і почуттів. Він вимагає значних вольових зусиль. Тому працю можна вважати вирішальною умовою формування особистості, її здібностей, розумових і моральних якостей, фізичної сили, витривалості тощо.

До основних функцій праці належать:

- перетворювальна, спрямована на перетворення навколишнього світу;
- пізнавальна, що полягає в отриманні знань про предмети, засоби, способи трудової діяльності, про можливості взаємодії з іншими людьми тощо;
- ціннісно-орієнтаційна, яка сприяє виробленню цінностей та ціннісних орієнтацій, оцінці дійсності з позиції добра і зла;
- комунікативна, що забезпечує обмін та обробку інформації з приводу трудової діяльності;
- функція створення і споживання художніх цінностей.

Структуру праці утворюють такі компоненти, як:

- суб'єкт праці – її носій та ініціатор;
- зміст праці – процеси і способи виконання трудових задач;
- засоби праці: матеріальні (інструменти, костюми, декорації), функціональні (поведінка, мова, жести та ін.);
- умови праці – середовище, в якому здійснюється праця;
- організація праці – порядок, тривалість та обсяг виконуваних трудових завдань.

Психологічний зміст праці зумовлений психологічною системою діяльності, яка включає в себе: мотиви діяльності, цілі діяльності, програми діяльності, інформаційну основу діяльності, процеси прийняття рішень, психомоторні процеси, професійно важливі якості суб'єкта праці (психологічні особливості суб'єкта праці, необхідні для її успішного виконання).

Праця реалізується у великій кількості форм діяльності. Сукупність цих форм, об'єднаних спорідненими особливостями, називається **професією**. В свою чергу кожна професія поділяється на **спеціальності** – конкретні форми діяльності, що реалізуються в межах певної професії.

Формування особистості професіонала (спеціаліста в певній галузі трудової діяльності) відбувається в процесі його **професіоналізації**. Це складний процес, у ході якого відбувається засвоєння досвіду діяльності в певній професійній сфері. Він супроводжується цілісними і закономірними змінами кількісних та якісних характеристик особистості як суб'єкта праці – формуванням професійних знань, умінь, навичок, здібностей, мотивів. Професіоналізація забезпечує професійну самореалізацію особистості, що виявляється в досягненні нею необхідного рівня досвіду професійної діяльності, усвідомлення її сенсу, вироблення системи саморегуляції та самоконтролю, формування самооцінки, утвердження стилю такої діяльності.

Водночас професіоналізація особистості – це форма її активності, чинниками якої є її мотиви, цілі, уявлення про можливості особистісного розвитку, які може забезпечити діяльність в межах обраної професії.

У ході освоєння професійної діяльності відбувається адаптація до умов її виконання, **ідентифікація особистості з професією**. Іноді цей процес може спричинити негативні наслідки у вигляді гіпертрофованого розвитку професійних особливостей особистості (наприклад, ототожнення окремих акторів з їхніми героями в повсякденному житті, авторитарність окремих учителів, низький рівень співчутливості в окремих лікарів тощо, перенесення елементів професійної діяльності у повсякденне життя). Такі прояви професіоналізації особистості отримали назву **професійної деформації**.

Ефективність праці великою мірою залежить від функціональної надійності суб'єкта праці – якості функціональних систем людини забезпечувати її стійкість та результативне виконання професійних задач протягом певного часу. Вони виявляються в

функціональному стані людини – інтегральному динамічному комплексі наявних в певний момент часу характеристик її фізіологічних, психологічних, поведінкових функцій і якостей, які зумовлюють виконання діяльності. Функціональний стан формується і змінюється залежно від особливостей суб'єкта праці (ступеня професійної придатності, рівня підготовленості до виконання професійних задач, рівня сформованості здібностей, стану здоров'я, ставлення до праці), змісту та інтенсивності діяльності, умов діяльності, якості відносин з іншими суб'єктами діяльності.

До структури функціонального стану суб'єкта праці входять такі компоненти:

- енергетичний – фізіологічні реакції, що забезпечують необхідний рівень енерговитрат: кровообіг, дихання і т.д.;
- сенсорний – можливості щодо прийому та первинної обробки отриманої інформації: пороги відчуття, адаптація до сигналів і т.д.);
- інформаційний – обсяг наявної інформації та можливості щодо її збагачення, обробки, прийняття рішень: сприймання, пам'ять, мислення, увага;
- ефекторний, який відповідає за реалізацію прийнятих рішень в поведінкових актах: швидкість, темп, точність реакцій, координація рухів і т.д.;
- активаційний, котрий визначає спрямованість і ступінь напруження діяльності, характеризує актуальну здатність людини до реалізації наявних якостей: особливості гормональної активності і нервової регуляції, рівень уваги, мотивації, емоційно-вольового напруження¹.

Тимчасове порушення психічних і фізіологічних функцій в результаті робочого навантаження називається **втомою**. Вона може бути компенсованою, гострою, хронічною, та виявлятися як перевтома.

Компенсована втома є короткотривалою, малопомітною. Вона з'являється наприкінці робочого дня і не позначається на результатах діяльності. Гостра втома також є короткотривалою і супроводжується незначними порушеннями діяльності, які зумовлені порушеннями функцій аналізаторів та вегетативних систем організму після кожного навантаження протягом дня. Ці два види втоми можна подолати за допомогою нетривалого відпочинку. Хронічна втома виникає під дією інтенсивного тривалого навантаження, виявляється в загальній слабкості, порушенні сну, зниженні інтересу до роботи, викликає суттєві порушення діяльності. Для її подолання необхідний тривалий відпочинок. Причинами перевтоми є тривале надмірне навантаження. До її провів належать постійна втомлюваність, апатія, слабкість, безсоння, втрата інтересу до роботи, зниження уваги, що призводить до суттєвих порушень та помилок у діяльності. Перевтому можна подолати шляхом лікування та реабілітації.

Втома позначається не тільки на результативності діяльності. Вона призводить до погіршення здоров'я, тобто призводить до фізичного чи психічного неблагополуччя.

Функціональні стани піддаються регуляції. Для цього застосовують певні форми впливу:

- організаційні, що передбачають регулювання навантаження, організацію зручного місця роботи, планування оптимального режиму роботи, відпочинку, харчування;
- психологічні: аутотренінг, функціональна музика, гіпноз, рефлексологічні впливи на біологічно активні точки організму;
- фізіолого-гігієнічні та електрофізіологічні: організація оптимального середовища (забезпечення необхідного температурного та світлового режимів, оберігання від шуму), дихання киснем, електропроцедури;
- фізичні: фізична зарядка, активний відпочинок, масаж, водні процедури, заняття спортом;

¹ Психологія: Учеб. для экон. вузов / Под общ. ред. В.Н. Дружинина. – СПб.: Питер, 2000. – С. 406 – 407.

- фармакологічні: застосування фармакологічних препаратів з метою відновлення функціонального стану¹.

Характерною особливістю діяльності в галузі мистецтва є її творчий характер. Праця митця спрямована на відтворення дійсності в художній образах, притаманних певному мистецтву.

На думку П. Рудика, істинні мистецькі твори вирізняються певними характерними особливостями.

По-перше, вони не є копіями тих чи інших явищ дійсності, а створюються в процесі творчої уяви і відображають найсуттєвіші сторони цих явищ.

По-друге, вони відтворюють дійсність в узагальненому вигляді, підкреслюють типові риси явищ, відображених засобами мистецтва.

По-третє, незважаючи на узагальнений характер, вони не є схемами – це живі життєві образи, створені митцем. Тому відображення явищ дійсності в мистецтві є індивідуалізованим і залежить від світобачення митця. Так, не дивлячись на те, що персонажі п'єси створені уявою драматурга, складається враження, що вони живі. Ще більшою мірою ці герої оживають на сцені, в акторській грі. Творчий задум митця – не його забаганка він підпорядковується тим об'єктивним законам, яким підпорядковані зображені явища².

Для того, щоб досягнути такого результату, мистецька діяльність має базуватися на загостреній спостережливості щодо природи і життя, виокремлення в них таких особливостей, які зазвичай не помічаються пересічною людиною. Справжній митець повинен вивчати життя, накопичувати життєвий досвід, осягати сутність багатьох речей. За словами О. Заворотнього, актор повинен «входити в життя свого персонажу зі своїми почуттями, спостереженнями, досвідом, вигадками, дотепністю, рухом думки, схвильованістю...»³.

Митець сприймає життя емоційно. Йому необхідне сприйняття, насичене почуттями, яке надалі реалізується на сцені. Як справедливо вважає К. Станіславський, справжній художник сцени (так він називає актора – майстра) повинен володіти натхненням і вміти викликати його викликати його в разі потреби. Саме в такому стані він отримує можливість для відповідного співпереживання з боку глядачів⁴.

Діяльність у галузі мистецтва потребує спеціальних навичок, вироблених у процесі тривалого навчання, великої і наполегливої праці. Мистецька творчість вимагає неймовірного напруження та цілковитої зосередженості усіх фізичних та духовних сил людини. Тому актор не може покладатися тільки на свої здібності. Вони – лише передумова успіху, який стає можливим завдяки тривалій кропіткій праці.

Реалізація будь-якого виду діяльності неможлива без **спілкування**, що полягає в обміні інформацією, діями, сприйманні людини людиною. Спілкування є водночас видом діяльності і засобом реалізації інших видів діяльності.

Залежно від обраного предмету виокремлюють такі основні типи діяльності, як:

- предметна, спрямована на вироблення матеріальних цінностей у системі людина – природа, людина – матеріальні предмети;
- соціальна, змістом якої є взаємодія в системі людина-людина: наприклад, діяльність у сфері управління, освіти, лікування;
- духовно-пізнавальна, що має на меті пізнання дійсності та вироблення духовних цінностей: наприклад, навчання, дослідження (теоретичні, прикладні, практичні);
- ціннісно-орієнтаційна або духовно-оцінна, націлена на пізнання світу з позицій добра і зла, формування моралі, ідеології;

¹ Психологія: Учеб. для экон. вузов / Под общ. ред. В.Н. Дружинина. – СПб.: Питер, 2000. – С. 415.

² Рудик П.А. Психология / П.А. Рудик. – М.: Изд-во «Физкультура и спорт», 1964. – С. 431.

³ Заворотній О. Т. Театральна педагогіка // Грані педагогічної майстерності((педагогіка мистецької діяльності): Навч. посіб. / Заворотній О.Т., Маслій К.С., Овсіюк Н.М. та ін. – Рівне: РДГУ, 2002. – С. 196.

⁴ Станіславський К.С. Собр. соч. Т. 1 / К.С. Станиславский. – М.; искусство, 1954. – С. 404.

- художньо-творча, що полягає у пізнанні світу в художніх образах – передусім це діяльність у мистецькій галузі: у сфері театрального мистецтва, хореографії, образотворчого мистецтва, музичного мистецтва та ін.;
- споживча (матеріальна, духовна), що визначається споживанням матеріальних та духовних продуктів: предметів, необхідних для забезпечення життєдіяльності організму (їжі, одягу, ліків) та становлення особистості (знань, предметів мистецтва);
- комунікативна, предметом якої є спілкування з людьми.

Таким чином, діяльність – це процес, в якому реалізується активне ставлення людини до дійсності, відбувається засвоєння нею суспільного досвіду. Залучення людини до діяльності уможливорює розвиток її психіки, в цілому сприяє її особистісному становленню.

Висновки

Діяльність притаманна лише людині. Це специфічна форма усвідомленого активного ставлення людини до навколишнього світу, змістом якого є його доцільна зміна і перетворення. Специфіка діяльності полягає в її цілеспрямованості, плановості, усвідомленості, систематичності та суспільному характері.

Діяльність є складною системою, до структури якої входять:

- потребнісно-мотиваційна підсистема, котра охоплює сукупність чинників, що спонукають людину до діяльності: потреби, мотиви, інтереси, цілі, установки;
- операціональна підсистема, до складу якої входять засоби виконання діяльності: знання, навички, уміння;
- інформаційна підсистема діяльності – сукупність інформації, яка характеризує умови (об'єктивні чи суб'єктивні) реалізації дій;
- регуляторна підсистема діяльності, яка дає змогу виробляти програми майбутніх дій, змінювати їх та реальні дії відповідно до реальних умов діяльності та отриманих результатів.

Джерелом діяльності є потреби – динамічно-активні стани особистості, які виражають її залежність від конкретних умов існування і виявляються як стан нестачі в чомусь. Потреби породжують діяльність, спрямовану на зняття цієї залежності.

Потреби переживають як бажання, потяг, або прагнення. Ці переживання реалізуються в мотиві – внутрішній силі, яка спонукає людину до активності, спрямованої на задоволення потреб. Мотиви реалізуються у формі інтересу, прагнення, переконання, установки. Процес створення мотиву називається мотивацією.

Система домінуючих мотивів утворює спрямованість особистості. Залежно від змісту мотивів спрямованість може бути орієнтованою на взаємодію, на завдання чи на себе і суттєво позначатися на якості організаційно-психологічної структури виконуваної особистістю діяльності. До цієї структури входять дві взаємопов'язані групи елементів: 1) організаційна, елементи якої (суб'єкт, процес, предмет, умови, продукт діяльності) визначають параметри діяльності; 2) соціально-психологічна, елементи якої (цілі, мотиви, способи діяльності, результати діяльності) зумовлюють індивідуальну та соціальну значущість діяльності.

Результати індивідуальної діяльності має двокомпонентну структуру, яку утворюють продукт (те, що отримано після реалізації дій над предметом) та психічний результат – новоутворення в структурі психічних властивостей особистості, в її досвіді. Це засвідчує, що діяльність є необхідною умовою розвитку особистості.

Протягом життя провідну роль в особистісному розвитку виконують різні види діяльності. На ранніх етапах дитинства єдиним можливим видом діяльності є гра – діяльність, що здійснюється в умовних ситуаціях і спрямовується на відтворення та засвоєння суспільного досвіду, зафіксованого в засобах і способах предметних дій.

Пізніше засвоєння накопиченого досвіду відбувається за допомогою навчання, яке уможливорює сприйняття і засвоєння системи знань, формування умінь і навичок діяльності, накопичених людством на певному етапі історичного розвитку. Навчання – основний вид діяльності дітей шкільного віку, спрямований на підготовку до майбутньої праці. Проте елементи навчання, які реалізуються за допомогою життєвих спостережень, мають місце і в ігровій діяльності. В сучасних умовах навчання є постійною потребою людини, яку можна задовольнити шляхом отримання професійної підготовки та через самоосвіту.

Основним видом діяльності дорослої людини є праця – свідомо доцільна активність, спрямована на освоєння і перетворення природних сил та соціальних явищ, в результаті якої створюються матеріальні й духовні цінності, формується особистість.

Праця реалізується у великій кількості форм. Певна їх сукупність, об'єднана спорідненими особливостями, називається професією. В ході засвоєння професії формується особистість професіонала, відбувається професіоналізація особистості, що супроводжується цілісними і закономірними змінами її кількісних і якісних характеристик особистості як суб'єкта праці: формуванням професійних знань, умінь і навичок, здібностей, мотивів.

Праця митця має творчий характер і передбачає відтворення дійсності в художніх образах, притаманних певному мистецтву.

Необхідним видом діяльності, який водночас виступає засобом виконання інших її різновидів, є спілкування, що полягає в обміні інформацією та діями, в сприйманні та пізнанні людини людиною.

Таким чином, діяльність є водночас потребою особистості і неодмінною умовою її розвитку.

Словник основних термінів

Активність – загальна характеристика живих істот, що полягає в динамічності їхньої життєдіяльності і є джерелом підтримки життєво значущих зв'язків з навколишнім середовищем.

Активність особистості – активність, яка детермінована вимогами організму та суспільства, виявляється в суб'єктивному реагуванні на впливи біосоціального оточення і полягає в здатності особистості виконувати суспільно значущі дії.

Гра – діяльність, яка реалізується в умовних ситуаціях і спрямовується на відтворення та засвоєння суспільного досвіду, зафіксованого в засобах і способах здійснення предметних дій.

Дія – відносно завершений елемент діяльності, який дає змогу виконати одне просте завдання.

Діяльність – специфічна форма усвідомленого активного ставлення людини до навколишнього світу, змістом якого є його доцільна зміна і перетворення.

Екстеріоризація – процес перетворення внутрішньої (психічної) діяльності у зовнішню (фізичну), перенесення мисленневих дій назовні.

Засоби суб'єкта діяльності – його підготовленість до діяльності, що визначається особистим досвідом: уміннями, навичками, знаннями, звичками.

Знак – умовний замінник об'єкта, носій інформації.

Знання – сукупність засвоєних людиною відомостей, понять і уявлень про дійсність, які дають змогу визначити цілі діяльності, спланувати діяльність та досягти результату; перевірений практикою результат пізнання, відображення сутнісних ознак предметів і явищ у свідомості людини.

Інтереси – мотиви особистості, які відображають її специфічну спрямованість на пізнання певних явищ дійсності та її відносно постійну схильність до певних видів діяльності.

Інтеріоризація – процес мисленнєвого оперування образами предметів, що уможливорює перехід від зовнішньої сторони діяльності (фізичної) до внутрішньої – ідеальної (психічної).

Інформаційна основа діяльності (ІОД) – сукупність інформації, яка характеризує умови реалізації діяльності.

Код – сукупність знаків та система правил, за допомогою яких інформація може бути представлена (закодована) у вигляді набору символів, придатних для передачі, обробки та збереження (запам'ятовування).

Мова – система словесних знаків, за допомогою яких здійснюється згортання, збереження та відтворення інформації.

Модель – система знаків, за допомогою яких відтворюються найзагальніші та найсуттєвіші ознаки об'єкта-оригіналу; інформаційні моделі є основою для обробки інформації та прийняття рішення щодо діяльності.

Мотив – внутрішня спонукальна причина дій і вчинків людини, шлях вибору варіантів для досягнення мети.

Мотивація – процес створення спонукання до діяльності і спілкування для задоволення потреби і досягнення особистої чи групової мети.

Навички – засвоєні та частково автоматизовані моторні, сенсорні та розумові дії, які виконуються швидко і з легкістю, не потребують напруження свідомості, забезпечують ефективність діяльності.

Навчання – вид діяльності, спрямований на сприйняття і засвоєння системи знань, формування умінь і навичок діяльності, накопиченої людством на певному історичному етапі його розвитку.

Образ – ідеальна форма відображення предметів і явищ матеріального світу в свідомості людини; копія певного об'єкта, створена суб'єктом у результаті його пізнання: чуттєвого – у вигляді відчуттів, сприймань, уявлень; мисленнєвого – у вигляді понять, суджень, умовиводів.

Переконання – усвідомлені мотиви особистості, які складаються з системи її поглядів і спонукають до дії відповідно до визнаних нею цінностей (еталонів належного, справедливого та необхідного).

Поняття – відображення у словесній формі сутності явищ, що вивчаються, та тих об'єктивних законів, яким вони підпорядковуються; функціонують у вигляді визначення, в якому вказуються суттєві для явища ознаки, зв'язки та відношення.

Потреби – динамічно-активні стани особистості, що виражають її залежність від конкретних умов існування і породжують діяльність, спрямовану на зняття цієї залежності.

Потяг – неясний емоційний порив, який немає чітко вираженої спрямованості і виявляється у невдоволенні існуючим станом речей.

Прагнення – мотиви, які виявляються у вигляді усвідомлених поривів задовольнити потребу за допомогою організованої діяльності, визначаються високим рівнем усвідомлення потреби та цілей діяльності.

Праця – свідомо доцільна діяльність людини, спрямована на освоєння і перетворення природних та соціальних явищ, у результаті якої створюються матеріальні й духовні цінності, формується особистість.

Предмет діяльності – все те, на що спрямовуються дії (складові процесу діяльності), що перетворюється в процесі діяльності.

Прийоми – способи виконання, контролю та регулювання дій.

Продукт діяльності – те, що отримано після реалізації дій над предметом відповідно до цілі.

Професія – сукупність форм праці, об'єднаних спорідненими особливостями.

Професійна деформація – негативний прояв професіоналізації у вигляді гіпертрофованого розвитку професійних якостей особистості.

Професійна ідентифікація – адаптація особистості до умов конкретної діяльності.

Професіонал – спеціаліст у певній галузі трудової діяльності.

Професіоналізація особистості – становлення особистості як професіонала у ході засвоєння певних видів трудової активності, що супроводжується цілісними і закономірними змінами кількісних і якісних характеристик особистості як суб'єкта праці: формуванням професійних знань, умінь, навичок, здібностей, мотивів.

Процес діяльності – сукупність дій суб'єкта, спрямованих на досягнення цілі.

Психічний результат діяльності – новоутворення в структурі психічних властивостей особистості, в її досвіді; отримання психічного результату означає оволодіння новими, або удосконалення попередньо набутих знань, умінь, навичок, звичок, прийомів діяльності.

Символ – різновид знаку, якому властиві багатозначність та змістовність (герб, емблема).

Спеціальність – конкретні форми діяльності, які реалізуються в межах певної професії.

Способи діяльності – сукупність прийомів виконання певного виду діяльності.

Спрямованість – система домінуючих мотивів особистості.

Стимул – зовнішня спонукальна причина дії (наказ, прохання, розпорядження, нагорода).

Суб'єкт діяльності – індивід, який цілеспрямовано діє з метою задоволення своїх потреб, виявляє активний інтерес до предмету діяльності, вирізняється соціально зумовленим ставленням до дійсності.

Уміння – сформовані в ході засвоєння досвіду можливості творчо застосовувати знання та навички і досягати бажаного результату в будь-яких (навіть незвичних, нових) ситуаціях діяльності.

Умови діяльності: зовнішні – характеристики середовища, в якому відбувається діяльність; внутрішні – можливості суб'єкта діяльності виконувати ті чи інші дії.

Установка – мотив, який забезпечує наближену до автоматизму визначеність поведінки в різноманітних ситуаціях життя.

Учіння – сукупність прийомів пошуку інформації, її розуміння, запам'ятовування та використання на практиці.

Уявлення – відображення в свідомості людини предметів і явищ у живій образній формі, які дають змогу відтворити зовнішні особливості предмета (форму, величину, колір, рух, звук та ін.), що вивчається; у словесному вираженні уявлення виступає у формі опису предметів і явищ.

Ціль – системоутворювальний елемент у структурі діяльності, уявний образ майбутнього результату діяльності, за допомогою якого суб'єкт сподівається задовольнити свою потребу.

Запитання для самоперевірки:

Дайте визначення діяльності. Що є джерелом діяльності?

Охарактеризуйте потреби та їх різновиди.

Яку роль у діяльності виконують процеси інтеріоризації та екстеріоризації?

Охарактеризуйте діяльність як систему.

Що таке мотив і мотивація? Які є форми прояву мотиву?

Що є спільного і відмінного у мотиву та цілі діяльності?

Що є операціональною основою діяльності?

Охарактеризуйте основні етапи формування навички?

Чому в складних ситуаціях виконання діяльності недостатньо тільки навичок? Що потрібно для її реалізації в цьому випадку?

Яке значення для реалізації діяльності має її інформаційна основа (ІОД)? Які є форми ІОД?

Як відбувається саморегуляція діяльності? Які є функціональні компоненти саморегуляції діяльності?
Охарактеризуйте організаційно-психологічну структуру індивідуальної діяльності.
Які є види діяльності?
Доведіть, що гра, навчання, праця, спілкування виконують провідну роль на певних етапах розвитку особистості.
Охарактеризуйте взаємозв'язок гри, навчання, праці і спілкування.
Якими особливостями вирізняється професійна діяльність?
Як Ви розумієте явище професіоналізації особистості?
Назвіть основні особливості діяльності у мистецькій галузі.

Література:

- Варій М.Й. Основи психології і педагогіки: Навч. посіб. / М.Й. Варій, В.Л. Ортинський. – К.: Центр учбової літератури, 2007. – 376 с.
- Клепиков О.І. Основи творчості особистості: Навч. посіб. / О.І. Клепиков, І.Т. Кучерявий. – К.: Вища шк., 1996. – 295 с.
- Козаков В.Л. Психологія діяльності та навчальний менеджмент: Підручник. У 2-х ч. Ч.1. Психологія суб'єкта діяльності / В.Л. Козаков. – К.: КНЕУ, 2000. – 243 с.
- Основи психології / За заг. ред. О.В. Киричука, В.А. Роменця. – 4-те вид., стереотип. – К.: Либідь, 1999. – 632 с.
- Варій М.Й. Загальна психологія: Підручник / М.Й. Варій. – К.: Центр учбової літер., 2007. – 968 с.
- Психологія: Підручник для студентів вищих навчальних закладів / За ред. Ю.Л. Трофімова. – 3-є вид., стереотип. – К.: Либідь, 2001. – 558 с.
- Психология: Учебник для студентов экономических вузов / Под ред. В.Н. Дружинина. – СПб.: Питер. – 672 с.
- Роменець В.А. Психологія творчості: Навч. посіб. / В.А. Роменець. – 3-тє вид. – К.: Либідь, 2004. – 288 с.
- Самоукина Н.В. Психология и педагогика профессиональной деятельности: Учеб. / Н.В. Самоукина. – М.: ЭКМОС, 1999. – 351 с.
- Цигульська Т.Ф. Загальна та прикладна психологія: Курс лекцій / Т.Ф. Цигульська. – К.: Наук. думка, 2000. – 190 с.
- Шадриков В.Д. Психология деятельности и способностей человека: Учеб. пособие. – 2-е изд., перераб. и доп. / В.Д. Шадриков. – М.: Логос, 1996. – 320.

ЧАСТИНА 2. ОСНОВИ СОЦІАЛЬНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Тема 5. СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБИСТОСТІ

5.1. Специфіка соціально-психологічного підходу до вивчення психічних явищ

Життєдіяльність людини, її формування як особистості відбувається у суспільстві. Ці обставини зумовлюють необхідність дослідження складних явищ, які стосуються входження індивіда в людське середовище та його поведінки в оточенні інших людей, утворення та функціонування численних малих та великих груп, в яких він перебуває та набуває ознак особистості і з яких складається суспільство.

Такі психічні явища (процеси, стани, властивості) вивчає спеціальна галузь психології, яка називається **соціальною психологією**.

За висновками Б. Паригіна, виникненню соціально-психологічної науки сприяла низка передумов: емпіричних, філософських, наукових.

Емпіричні передумови сформувалися у вигляді стихійного досвіду використання соціально-психологічних законів і закономірностей, утворення стихійної системи звичаїв, обрядів, церемоній, застосування різноманітних впливів на поведінку.

Маючи емпіричні передумови, соціально-психологічне знання розвивалося в складі філософії та інших наук приблизно з V ст. до н.е. по XIX ст. н.е.

Філософські передумови – найглибші витoki соціальної психології. Вони виявились як світоглядні положення про взаємодію людини і суспільства у соціоцентризмі Платона, в індивідуалістичній концепції Аристотеля, в теорії суспільного договору (Сократ, Епікур, Дж. Локк, Ж.Ж.Руссо), в дослідженнях психологічних особливостей народів різних епох (Г. Гегель), в обґрунтуванні вирішальної ролі людських відносин як засобу виявлення сутності людини та її індивідуальності (Л. Фейербах), в концепції соціально-психологічного аналізу історичного процесу (М. Михайловський) та ін.

Наукові передумови виникли в системі наук про людину (антропології, етнографії, біології, психіатрії, медицині, соціології та ін.), які вивчали питання щодо детермінованості психічного соціальними умовами¹.

Соціальна психологія досліджує явища, які утворюють специфічну соціально-психологічну реальність, зокрема:

- психічні процеси, стани, властивості індивіда, зумовлені його включенням у систему відносин з іншими людьми та входженням у різноманітні групи;
- взаємодію між людьми, що призводить до певної якості відносин між ними;
- становлення індивіда як особистості, зумовлене входженням у систему відносин між людьми;
- психічні процеси, стани, властивості різноманітних соціальних груп, утворених людьми;
- масові психічні явища: моду, чутки, паніку та ін.

Специфіка соціально-психологічного підходу до вивчення означених явищ полягає в розгляді психічного як продукту соціально-історичного розвитку людини і суспільства, яке, в свою чергу, має здатність відображати і регулювати соціальне.

Експериментально доведено, що перебіг психічних процесів і, як наслідок, поведінка людини, змінюється через присутність та вплив інших людей, залежить від її відносин з ними, від особливостей її перебування в тій чи іншій соціальній групі. Людина поводиться, думає, переживає по-різному залежно від того, знаходиться вона наодинці, в оточенні рідних, друзів чи незнайомих людей. Вступаючи в контакти з іншими людьми, входячи до складу тієї чи іншої групи (сім'ї, класу, трудового колективу), вона потрапляє в ситуацію,

¹ Парыгин Б.Д. Основы социально-психологической теории / Б.Д. Парыгин. – М.: Мысль, 1971. – С. 6 – 21.

коли потрібно узгоджувати свою поведінку з виробленими цими групами нормами та цінностями.

В цій системі відносин людина не є пасивною – вона може впливати на інших людей, регулювати свої відносини з ними, змінювати та створювати нові норми та цінності.

Отже, соціально-психологічна реальність утворюється на межі психічного і соціального і існує за умови взаємодії цих двох феноменів. Взаємодія між психічним і соціальним є закономірною, динамічною і зумовлена дією певних механізмів (наприклад, механізмів розвитку соціальної групи тощо).

Таким чином, можна погодитися з І. Цимбалюком, який дає визначення **соціальної психології** як такої, що вивчає закономірності становлення соціально-психологічної реальності, її структуру, механізми розвитку і функціонування¹.

5.2. Соціально-психологічна модель особистості

Розгляд проблеми особистості з позицій соціальної психології дає змогу поглибити сформовані у межах загальної психології характеристики особистості. Викликає інтерес запропонована Б. Паригіним соціально-психологічна модель особистості. В її обґрунтуванні учений спирається на розуміння особистості як інтегрального поняття, яке характеризує людину в якості об'єкта і об'єкта біосоціальних відносин та об'єднує загальнолюдське, соціально-специфічне й індивідуально-неповторне².

В моделі особистості виокремлено дві основні структури особистості: *статичну* та *динамічну*. В якості основи статичної структури особистості покладено відмінності усіх компонентів психіки людини залежно від ступеня їх представленості в особистісній структурі:

- *загальних компонентів* – психічних процесів, станів тощо, спільних для всіх людей;
- *соціально-специфічних компонентів* – соціально-специфічного досвіду особистості, сформованого шляхом засвоєння соціального досвіду, притаманного тільки певним групам людей;
- *індивідуально-специфічних компонентів* – притаманних окремій людині і зумовлених її індивідуальними особливостями.

Соціально-специфічний досвід особистості зумовлений фактом її перебування в конкретній соціальній спільноті. В кожній такій спільноті сформовані певні програми (шаблони діяльності), за допомогою яких регулюється поведінка її членів.

Шаблони діяльності в свою чергу представлені системою ролей, норм, цінностей і символів. За умови засвоєння особистістю вони становлять основу її соціально-специфічного досвіду. Його вихідними елементами є соціальні ролі.

Соціальна роль визначається сукупністю приписаних суспільством чи певною групою прав та обов'язків особистості, які визначаються залежно від її соціального положення.

Особистість виконує водночас та протягом життя самі різноманітні ролі. У відносинах з батьками вона є дитиною, з іншими дітьми – братом чи сестрою. У професійному колективі – працівником, який виконує конкретні функції, у країні – громадянином. Незважаючи на те, що у конкретній соціальній спільноті сформовані досить чіткі уявлення про зміст кожної ролі, її виконання окремою людиною є специфічним і залежить від індивідуальних особливостей, рівня засвоєння нею інших елементів досвіду.

Сукупність виконуваних ролей складає соціальне поле діяльності особистості – систему шаблонів поведінки, зумовлених правами та обов'язками особистості як виконавця сукупності соціальних ролей.

¹ Цимбалюк І.М. Психологія: Навч. посіб. – 2-ге вид: випр. і доп. – К.: ВД «Професіонал», 2006. – С. 449.

² Парыгин Б.Д. Основы социально-психологической теории / Б.Д. Парыгин. – М.: Мысль, 1971. – С. 115 – 137.

Соціальні норми – це правила поведінки та взаємовідносин між людьми, що є обов'язковими для виконання у суспільстві в цілому чи у певній соціальній спільності. Така регламентація здійснюється за допомогою: норм-рамок (прав, обов'язків, заборон) – регуляторів теперішнього, та норм-ідеалів – моделей регуляції у майбутньому.

Ступінь засвоєння та дотримання норм для кожної особистості не є однаковою і коливається в континуумі від цілковитого сприйняття та обов'язкового виконання до аномії – заперечення існуючих норм.

Великою мірою це залежить від змісту вироблених нею **ціннісних орієнтацій**. Це складне особистісне утворення, побудоване з елементів світогляду, ідеалів, переконань, вольових спонукань і почуттів, визначається спрямованістю інтересів і потреб людини на певну ієрархію цінностей. Вони дають змогу кожній людині диференціювати й оцінювати явища за критеріями належного, необхідного, справедливого, прекрасного, свідомо узгоджувати свою поведінку з ними. Ціннісні орієнтації є результатом засвоєння особистістю *цінностей* – усвідомленого смислу діяльності, який зумовлює відносно незмінне ставлення до головних сфер життя і є еталоном для досягнення потреб.

Обираючи цінності, кожна людина утверджує своє усвідомлене ставлення до визнаних нею норм і принципів, цілей і мотивів, визначає смислову перспективу своїх дій, утворює їх відповідну якість. Завдяки осмисленню цінності і виробленню ціннісної орієнтації регуляція та реалізація діяльності і поведінки набувають певного смислу.

Варто взяти до уваги й іншу властивість цінностей – виникаючи внаслідок осягнення смислу будь-якого явища, власне цінності й визначають його смисл та, як слушно зауважує В. Малахов, «в певному цілком реальному відношенні духовно творять або відроджують людину з усіма її потребами»¹. У цьому розумінні йдеться про духовні цінності, як: а) складову свідомості особистості, відображену в знаннях, моральних і естетичних нормах, принципах, ідеалах; б) характеристику поведінки особистості в спілкуванні з людьми, тобто реалізації цінностей у вчинках.

Такого результату особистість може досягнути за умови засвоєння соціальних цінностей у параметрах розумного, морального та естетичного буття.

Важливим засобом розповсюдження та закріплення системи цінностей є *символи* – спеціальні знаки, в яких відображено раціональне значення та емоційне ставлення людей до певної цінності. Так, наприклад, втіленням громадянських цінностей є герб і прапор. Естетичні цінності відображені в художніх образах: живописних, пластичних, словесних. Багату символіку розроблено для відображення християнських символів – хрест, ікона, свічка та багато інших.

Всі ці елементи утворюють систему закарбованих у соціальному досвіді соціальних значень. Частина їх засвоюється особистістю і складає систему особистісних надбань.

З точки зору Б. Паригіна, засвоєння особистістю соціального досвіду є послідовним процесом, який проходить такі стадії, як:

- 1) знання – отримання вихідної інформації про певні соціальні значення;
- 2) сприйняття – формування певного (позитивного чи негативного) ставлення до отриманої інформації;
- 3) установка – готовності діяти відповідно до засвоєного значення (бажання, переконання);
- 4) спонукання – вироблення вольового зусилля, необхідного для дій відповідно до засвоєного значення².

Ставлення особистості до системи значень визначає **позицію особистості**. Вона зумовлена низкою факторів, зокрема: її самосвідомістю, системою особистісних ціннісних орієнтацій, громадською думкою, оцінками близьких людей тощо. Позиція відображає соціально-психологічну сутність людини і характеризує її як суб'єкта діяльності і взаємодії з іншими.

¹ Малахов В.А. Етика: курс лекцій: Навч. Посібник / В.А. Малахов. – К.: Либідь, 1996. – С. 88.

² Парыгин Б.Д. Основы социально-психологической теории / Б.Д. Парыгин. – М.: Мысль, 1971. – С. 125 – 126.

Значний вплив на формування позиції особистості здійснює її самосвідомість. Вона забезпечує усвідомлення всієї системи зв'язків та відносин, котрі характеризують особистість як представника різноманітних соціальних спільнот (сім'ї, класу, трудового колективу, нації), а саме: усвідомлення свого соціального становища та його співвіднесення зі становищем інших людей; усвідомлення санкціонованих зовні норм, вимог, функцій, ролей тощо, які висуваються суспільством щодо тієї чи іншої соціальної групи.

Таким чином, соціальний досвід презентований у свідомості індивіда не в чистому вигляді, а в контексті індивідуально-неповторного досвіду. Він може бути реалізованим у діяльності та поведінці за умови досягнення відповідності між системою соціальних значень та системою норм, цінностей, установок, засвоєних у ході формування індивідуально-неповторного досвіду.

На відміну від статичної структури особистості її **динамічна структура** є мінливою і зумовленою тими обставинами, в яких вона перебуває у конкретний відрізок часу. Динамічна структура виявляється в *психічних станах* (внутрішній аспект динамічної структури) та *поведінці* особистості (зовнішній аспект динамічної структури), ступінь усвідомлення яких може коливатися.

Психічні стани особистості отримують відображення в її *настрої* (радісному, меланхолійному, апатичному тощо) – інтегральному структурному утворенні, що характеризує тональність і ступінь предметної спрямованості психічного стану в конкретний відрізок часу. В настрої акумулюється отримана протягом певного відрізка часу інформація. Він виступає в якості установки щодо сприйняття інформації та подальшої діяльності, виконує функцію регулятора і тонізатора активності індивіда, є тим емоційним фактором, який позначається на виробленні відповідної ціннісної орієнтації.

На психічних станах та поведінці особистості суттєво позначається *установка*, що виявляється в готовності особистості діяти певним чином стосовно матеріальних та нематеріальних об'єктів, будувати свою поведінку щодо них. Така готовність виникає не сама по собі, а залежить від отриманого особистістю досвіду та значущості того чи іншого соціального об'єкта.

Соціальна установка – зумовлений попереднім досвідом стан психологічної готовності особистості поводити себе певним чином по відношенню до матеріальних та нематеріальних об'єктів.

Соціальна установка – складне утворення. До її структури входять такі компоненти, як:

- *когнітивний компонент*, який функціонує у вигляді знань про якість, призначення, способи взаємодії з об'єктами та думок чи тверджень (раціональних оцінок) стосовно цих об'єктів;
- *афективний компонент*, відображений у ставленні до об'єктів у формі переживань та почуттів (емоційної оцінки: подобається, не подобається байдужий до об'єкта);
- *поведінковий компонент* – готовність індивіда до здійснення певної діяльності стосовно об'єкта.

Завдяки наявності цих компонентів установка виконує *функцію регуляції соціальної поведінки* особистості. Якщо в реальних умовах людина має справу не з одним, а з декількома об'єктами, на поведінці особистості позначається домінантна (найвпливовіша) установка, а інші залишаються субдомінантними, тобто прихованими (латентними).

Установка виконує ще одну соціально важливу функцію – *захисну*. Її сутність полягає в тому, що в оточенні групи інших людей (сім'ї, колективу) людина може підпорядковувати свої установки відповідно до існуючих у цій групі нормативів (стандартів, стереотипів) і діяти відповідно до них. Таким чином вона отримує можливість утриматися від несанкціонованої поведінки, отримати соціальне схвалення.

Найстійкішими формами установок, які майже не піддаються впливові нового досвіду, є:

- *соціальні стереотипи* – схематичні, стандартизовані, емоційно забарвлені, стійкі образи, або уявлення про соціальне явище чи об’єкт, що склалися під впливом соціальних умов і відображають звичне ставлення людини до них: позитивне, негативне, амбівалентне; у стереотипі відображено спрощені, поверхові уявлення про явища дійсності: події, діяльність, людей як представників певної статі, професії, національності тощо;
- *забобони* – стереотипні, емоційно забарвлені думки, стійкі, ірраціональні компоненти індивідуальної та суспільної свідомості, що функціонують у формі абсурдних думок і тверджень (як правило, упереджених), які виникли на основі неперевіреного досвіду і мають ілюзорний, фантастичний характер.

В результаті засвоєння досвіду та розвитку самосвідомості формується “**Я-концепція**” особистості – сукупність її установок по відношенню до себе.

До структури “Я-концепції” входять:

- *образ “Я”* – сукупність уявлень про себе;
- *емоційно-раціональні оцінки свого “Я”*, що формуються відповідно соціокультурних стандартів і норм соціального оточення; з урахуванням соціальних реакцій на особистість з боку інших людей; на підставі засвоєних особистістю індивідуальних критеріїв і стандартів.

Основні положення “Я-концепції” розроблено в межах гуманістичної психології. Вони зводяться до наступного:

- поведінка людини зумовлена особливостями суб’єктивного сприйняття об’єктивної реальності;
- образи сприйняття об’єктивної реальності інтегруються навколо її “Я-концепції”;
- “Я-концепція” є водночас і продуктом сприйняття і сукупністю уявлень, в яких містяться цінності, принесені з соціокультурного середовища;
- “Я-концепція” є основою для регулювання поведінки особистості;
- водночас з формуванням “Я-концепції” виникає потреба у позитивному ставленні до особистості з боку інших людей;
- особистість використовує різноманітні захисні стратегії для зняття невідповідності між наявним життєвим досвідом та сформованою “Я-концепцією”;
- головним мотиваційним спонуканням особистості є потреба у самоактуалізації, що полягає і підтримці та підвищенні цінності власної “Я-концепції”.

5.3. Соціалізація особистості

Ще до моменту народження дитина перебуває під опосередкованим впливом соціального середовища, яке визначає умови її пренатального та постнатального розвитку. Розпочинаючи свій життєвий шлях людина стикається із соціальною реальністю, яка відображається на її формуванні і становленні як особистості. Цей процес супроводжується зростанням соціальної активності, що виявляється в прагненні належати до суспільства, соціальної групи, в потребі усвідомлювати себе невід’ємною частиною соціуму, ідентифікувати себе із своїм народом, реалізовувати певну соціальну позицію, соціальну роль.

Входження індивіда до суспільства відбувається за умови вироблення і реалізації відповідної поведінкової стратегії, яка відповідає прийнятним у соціальному середовищі нормам, правилам і принципам. Це явище отримало назву “**соціалізація**” (від лат. *socialis* – суспільний), що визначається як процес входження особистості в суспільство через засвоєння створених ним культурних надбань, відображених у соціальному досвіді.

Термін «соціалізація» було вперше введено в науковий обіг в кінці XIX століття американським соціологом Ф. Гідінгсоном. Він тлумачив це поняття як процес розвитку соціальної природи людини.

Перші ґрунтовні дослідження проблеми соціалізації належать соціальним антропологам (Е. Сепір, Д. Доллард), які вивчали механізми передачі культурних здобутків за допомогою традиційних методів виховання.

В середині XX цей термін набув офіційного статусу наукової категорії. Сучасні дослідники трактують це поняття в широкому значеннєвому аспекті, ототожнюючи її із розвитком і самореалізацією людини протягом життя через засвоєння нею культури суспільства (А.В. Мудрик).

Соціалізація – це двосторонній взаємообумовлений процес взаємодії людини і соціального середовища, який передбачає її включення в систему суспільних відносин шляхом засвоєння як соціального досвіду, так і самостійного відтворення цих відносин, у ході яких формується унікальна неповторна особистість.

У процесі соціалізації людина засвоює систему соціальних знань, в неї формуються погляди, переконання, вміння і навички, що дає їй можливість бути активним учасником суспільного життя, сприймати, а також перетворювати суспільні цінності, норми, принципи, реалізувати соціальні ролі, досягати соціального статусу.

В такий спосіб особистість включається в міжособистісні контакти, громадське життя, набуває власного досвіду поведінки і життєдіяльності.

Соціалізація відбувається як під впливом стихійних чинників, так і шляхом цілеспрямованого, спеціально організованого процесу формування особистості, тобто навчання і виховання.

Результатом соціалізації особистості є її **соціалізованість**, що виявляється у сформованості рис, якостей та властивостей, яких вимагає статус і певне суспільство. Соціалізованість особистості виявляється в двох аспектах:

- *мінімізації* – сформованості типових для певної людської спільноти властивостей, еталонів, норм поведінки;
- *індивідуалізації* – набуття особистістю індивідуального досвіду, що уможливує проходження нею власного життєвого шляху.

У ході соціалізації особистості може мати місце її **ресоціалізація** – зміна соціальних орієнтирів (цінностей, норм і ставлень людини до навколишнього середовища), які стали неадекватними, у відповідності до нових умов соціалізації. Ресоціалізація відбувається з різних причин: зміну виду діяльності, місця роботи, статусу тощо, які обумовлюють потребу у нових формах поведінки, способах виконання діяльності.

Цілеспрямована соціалізація здійснюється під впливом агентів соціалізації.

Агенти соціалізації – соціальні суб'єкти (батьки, вихователі, вчителі, друзі, однокласники та ін.), в безпосередній взаємодії з якими відбувається процес соціального становлення; на різних вікових етапах розвитку особистості склад агентів змінюється.

Суспільство здійснює вплив на особистість через **інститути соціалізації** – соціальні групи, яким притаманна система норм, цінностей і соціальних зв'язків: сім'ю, школу, неформальні організації, засоби масової інформації.

Засобами соціалізації особистості виступають: різні види діяльності (гра, спілкування, навчання, трудова діяльність, практично-духовна, творча); предмети матеріальної культури; елементи духовної культури (казки, легенди, художні твори, скульптури).

Таким чином, соціалізація особистості визначається такими особливостями:

По-перше, вона є відносно стихійним процесом, для якого характерним є не завжди передбачений вплив соціального середовища.

По-друге, в ході соціалізації відбувається засвоєння соціальних норм, цінностей, правил. Це стає можливим завдяки взаємодії особистості з соціальними суб'єктами, здійснення нею ефективного впливу на соціальне середовище.

По-третє, перебіг цього процесу супроводжується зростанням в міру дорослішання самостійності особистості щодо вибору соціальних цінностей і орієнтирів, середовища спілкування.

Включення особистості до активного розвитку забезпечує їй можливість будувати ефективну взаємодію з оточуючими. Зокрема, для акторів і режисерів така співдіяльність в театральній трупі можлива за умови досягнення високого рівня розвитку професійних умінь і навичок, набуття досвіду побудови стосунків, спілкування, взаєморозуміння, взаємодопомоги. Важливим у процесі соціалізації майбутніх митців є їх взаємодія з навколишнім середовищем. Так, уміння уважно спостерігати, розуміти і відтворювати навколишній світ у всіх його проявах є невід'ємним елементом акторської майстерності, що дає змогу з успіхом втілювати різні художні образи, відтворювати різноманітні обставини реального життя на сцені.

Соціалізація триває протягом усього життя особистості і забезпечує її можливість пристосуватися до нових умов життєдіяльності в різних сферах: освітній, трудовій (виробничій, невиробничій), науковій, сімейно-побутовій. Внаслідок входження особистості в суспільство відбуваються зовнішні і внутрішні зміни, які зумовлюють реалізацію таких складових процесу соціалізації, як соціальна адаптація і інтеріоризація.

Соціальна адаптація (від лат. *adaptatio* – пристосувати) – пристосування особистості до умов соціального середовища, результатом якої є узгодження вимог та умов соціальних суб'єктів і їх здатність здійснювати ефективну взаємодію.

Інтеріоризація (від лат. *interior* – внутрішній) – процес формування психіки особистості через засвоєння соціальних норм, правил, цінностей внаслідок чого відбувається трансформація елементів зовнішнього середовища у внутрішнє “Я”.

На різних вікових етапах соціалізація особистості здійснюється у ході взаємодії із соціальним середовищем, тобто під впливом системи факторів: мікрофакторів, мезофакторів, макрофакторів, мегафакторів.

До *мікрофакторів* належить сім'я, однолітки, друзі, освітні заклади, які чинять безпосередній вплив на індивіда. Сукупність мікрофакторів, які визначають зміст і впливають на результати соціалізації особистості, називається **мікросередовищем**.

На відміну від факторів попередньої групи вплив *мезофакторів* є опосередкованим. До них належить: етнічні групи, які компактно проживають на певній території, регіональні умови, тип поселення, рельєф місцевості, в якій відбувається соціалізація особистості. Так, становлення професійних орієнтирів у підростаючого покоління значною мірою залежить від їхніх можливості працювати за обраною професією на території проживання, а зміст засвоєного культурного досвіду визначається звичаями, традиціями, обрядами представників етнічної групи, в якій людина соціалізується.

Макрофактори охоплюють сукупність впливів з боку: екологічних, демографічних, економічних, соціально-політичних явищ, а також зі сторони держави і суспільства. Ці фактори також здійснюють опосередкований вплив на соціальне становлення особистості. Проте вони нерідко мають провідне значення. Зокрема, зміст підготовки фахівців мистецького напрямку зумовлений суспільними запитами та інтересами, залежить від уваги до проблем культури з боку держави, яка розробляє нормативно-правову основу і здійснює фінансово-матеріальне забезпечення усіх сфер життєдіяльності.

Мегафактори соціалізації визначаються глобальністю впливу і всеохоплення. До їх числа входять світові і планетарні явища. Наприклад, сонячна радіація, фази місяця, сонячне і місячне затемнення помітно позначаються на самопочутті і психічному стані людини.

Хоча вплив мегафакторів є опосередкованим, однак його врахування уможливорює створення оптимальних умов для нормальної життєдіяльності і успішної соціалізації кожного громадянина держави.

Вплив факторів соціалізації може бути різним:

- 1) у залежності від рівня організованості і можливості здійснювати контроль він є:
  - *цілеспрямованим* (вплив інститутів соціалізації: сім'ї, освітніх закладів, релігії);

- *спонтанним* (вплив друзів, неформальних молодіжних організацій, наслідки зміни політичного устрою країни, рівня соціально-економічного розвитку);
- 2) у залежності від врахування можливих наслідків соціалізації його визначають як:
  - *позитивний*, що забезпечує соціалізованість, тобто знаходження особистістю свого місця в соціумі, включення в позитивну взаємодію із соціальними суб'єктами в межах та поза соціальною групою;
  - *негативний*, що спричиняє неприйняття особистістю норм і вимог суспільства, зумовлює виникнення негативних звичок, приналежність до асоціальних груп тощо.

Соціалізація особистості відбувається завдяки дії спеціальних **механізмів**, які забезпечують засвоєння соціального досвіду – перехід зовнішніх впливів соціального оточення у внутрішні регулятори поведінки.

Єдиного підходу до класифікації соціально-психологічних механізмів соціалізації у психології немає. Одні дослідники відносять до них наслідування, навіювання, переконання, зараження, інші – соціальну фасилітацію (від англ. facilitate – полегшувати), конформізм, дотримання вимог. Існує така думка, що механізмами соціалізації є засвоєння стандартів поведінки, прийняття групових норм, почуття сорому, самоконтроль, соціальний самообман.

За ознакою “організованість - неорганізованість” означені явища поділяють на цілеспрямовані (навчання, виховання, інструктаж) та стихійні (ідентифікація, наслідування, престиж, авторитет, лідерство). Перші з них передбачають вплив на свідомість особистості, а другі переважно будуються на ефекті довіри до людини, яка здійснює вплив, зниженій самокритичності, підвищеній сугестивності (від лат. suggestio – навіювання) індивіда, невпевненості у собі тощо.

За ознакою “усвідомлювання – неусвідомлювання” виокремлюють такі механізми соціалізації: усвідомлювані (переконання, вплив авторитету) та неусвідомлювані (виявляються здебільшого в ранньому дитинстві через навіювання, наслідування, психологічне зараження, ідентифікацію).

Згідно соціально-педагогічного підходу прийнято розрізняти такі механізми соціалізації: традиційний, інституційний, стилізований, міжособистісний.

Традиційний механізм соціалізації реалізується через засвоєння людиною на певному віковому етапі системи норм, еталонів поведінки, поглядів, які притаманні і є традиційними для сім'ї, домінантної соціальної групи, членом якої вона є та навколишнього середовища в цілому.

Інституційний механізм діє в процесі взаємодії людини з інститутами суспільства, з різними організаціями (спеціально створеними для забезпечення соціалізації, так і з тими, які здійснюють реалізацію різноманітних соціальних функцій. Так, кожна сім'я, навчальний заклад, підприємство чи організація висувають перед людиною вимоги, змушуючи прийняти їх і виконувати усталені правила.

Стилізований механізм соціалізації діє в рамках певної субкультури, яка акумулює комплекс цінностей, моральних рис, якостей, психологічних властивостей і особливостей поведінки. Прикладом дії цього механізму є соціальне становлення особистості у театральному середовищі, яке функціонує за своїми законами, правилами, має власні традиції і вирізняється творчим характером діяльності.

Міжособистісний механізм соціалізації виявляється в процесі взаємодії людини з суб'єктивно значущими для неї людьми в умовах формальних і неформальних обставин. Зокрема, завдяки дії цього механізму відбувається наслідування митцем професійної майстерності, вироблення поглядів, переконань, певної якості ставлення до світу, та до себе.

Соціалізуючий вплив на особистість з боку суспільних інститутів (зокрема інституту освіти) повинен здійснюватися через чітке усвідомлення і розуміння механізмів соціалізації, вибір яких ґрунтується на відповідних принципах:

- *системності*, що зумовлює оптимальне врахування впливу всіх факторів соціального середовища на особистість;

- *діяльності*, котра обумовлює активну взаємодію особистості з іншими людьми, в яку індивід вступає під час здійснення спілкування і суспільно значущої діяльності;
- *двохсторонньої взаємодії* особистості і соціального середовища, в ході якої з одного боку здійснюється вплив на особистість, а з іншого – вона включається в активний процес перетворення цього середовища в залежності від індивідуальних можливостей і потреб;
- *особистої активності та вибірковості*, в основі якої покладено розуміння людини як активного суб'єкта свого розвитку, спроможного діяти активно, самостійно вибираючи умови і засоби свого розвитку.

Процес соціалізації проходить декілька стадій (етапів) – періодів становлення особистості через засвоєння соціального досвіду поведінки, взаємодії в суспільстві, які характеризуються специфічними умовами і визначають провідний вид діяльності особистості в залежності від її потреб та можливостей.

Етапи соціалізації визначаються на основі таких ознак, як:

- рівень включення особистості до активної діяльності в суспільстві;
- рівень розвитку і сформованості особистості, який зумовлює її можливості та потреби в соціальній сфері;
- характер інститутів соціалізації, які здійснюють домінуючий вплив на становлення особистості в певному віці;
- особливості впливу факторів соціалізації (мікрофактори, макрофактори, мезофактори і мегафактори);
- способи соціалізації (залежать від виду і змісту діяльності, які є визначальними для розвитку особистості на певному віковому етапі);
- характер провідного механізму соціалізації.

Поширеною точкою зору щодо перебігу соціалізації особистості є виокремлення таких її етапів, як дотрудовий, трудовий і післятрудоий.

Дотрудовий етап соціалізації є визначальним для дитячого, підліткового і юнацького віку. Він охоплює два самостійні етапи:

1) *етап ранньої соціалізації*, для якої притаманні імітація і копіювання дітьми поведінки дорослих в ігровій діяльності, що дає змогу усвідомити зміст такої поведінки через виконання відповідної ролі та в груповій діяльності, що сприяє набуттю досвіду взаємодії в групі);

2) *етап включення до активної навчальної діяльності*, результатом якої є здобуття певного рівня освіти через засвоєння знань, формування вмінь і навичок у відповідності до державних стандартів, вікових та індивідуальних можливостей, уподобань.

Для підготовки майбутніх митців важливим є другий етап, на якому відбувається здобуття мистецької освіти, формування професійних вмінь, навичок, особистісних якостей, а також світоглядної позиції, поглядів і переконань.

Трудовий етап соціалізації передбачає поглиблення соціального досвіду, набуття нових навичок соціальної взаємодії, реалізацію нових соціальних ролей через активну виробничу діяльність у певній сфері. Цей етап реалізується протягом усього періоду трудової діяльності. Для представників театральної галузі він пов'язаний з удосконаленням виконавської майстерності, самонавчанням, саморозвитком, самореалізацією особистості.

Післятрудоий етап соціалізації притаманний людям пенсійного віку, які реалізують свій потенціал в нових умовах, і, водночас, впливають на соціалізацію інших (виховують і навчають молоде покоління).

Доцільним є поділ соціалізації особистості на два етапи: первинну та вторинну.

Первинна соціалізація охоплює період від народження дитини до завершення навчання в закладах освіти і пов'язана з вибором і здобуттям професії;

Під час *вторинної соціалізації* відбувається засвоєння і виконання особистістю соціальних ролей, включення в різні види діяльності в дорослому житті.

Будь-який із розглянутих механізмів соціалізації на будь-якому етапі діє в соціальному середовищі – сукупності соціальних суб'єктів, соціальних груп, інститутів соціалізації, які здійснюють вплив на соціальне становлення особистості.

Першим таким середовищем, з яким стикається дитина після народження, є сім'я. Згодом вона потрапляє в інше середовище: дошкільний навчальний заклад, школу, заклади позашкільної освіти, вищий навчальний заклад, компанії друзів тощо. З віком простір освоєного соціального середовища розширюється. При цьому індивід постійно шукає і знаходить те середовище, в якому почуває себе найкомфортніше, де його краще розуміють і адекватно сприймають. Саме тому людина за власним бажанням може мігрувати з одного середовища в інше.

Для процесу соціалізації важливим є те, які установки формує те чи інше середовище, який соціальний досвід (позитивний чи негативний) воно пропонує особистості.

Важливим є те, що ставлення людини і зовнішніх соціальних умов її життя в соціумі мають характер взаємодії. До середовища належать не просто вулиця, будинки, а й суспільство, яке характеризується системою стосунків і правил, що поширюються на всіх його представників. З одного боку, особистість формується під впливом середовища, а з іншого – змінює його, використовуючи здобуті в ньому можливості.

Особистість є не лише об'єктом і суб'єктом соціалізації. Вона може стати її жертвою. Це пов'язано з тим, що процес і результат соціалізації за своїм змістом містять внутрішнє протиріччя. Успішна соціалізація передбачає оптимальну адаптацію людини у суспільстві і водночас формування здатності певною мірою протидіяти суспільству.

Особистість, яка недостатньо адаптувалася в суспільстві і не здатна повною мірою протистояти йому називається конформістом і може розглядатися як жертва соціалізації. Людина, яка не адаптувалася в суспільстві може стати десидентом, правопорушником.

Жертви соціалізації – продукт будь-якого суспільства. Так, тоталітарне суспільство, навіть пропагуючи необхідність формування неповторної особистості, продукує конформістів. У перехідний період від тоталітарного режиму до демократичного з'являється більше правопорушників. Жертви соціалізації притаманні також і для демократичного суспільства.

Міра та глибина соціалізації особистості визначається відповідно до отриманих ефектів. Ефекти соціалізації виявляються як соціальні еталони, норми, традиції, установки.

Еталони виконують функцію міри в оцінці оточуючих, себе і ситуацій спілкування. Вони є персоніфікованим вираженням культури поведінки і життєдіяльності певної спільноти, збагачуються і переосмислюються з набуттям досвіду.

Однією з провідних категорій, які характеризують включення людини в соціальне середовище, є поняття *соціальної установки, аби аттитуду* – внутрішнього стану готовності людини, що передуює поведінці, виконанню певної дії. Він формується на підставі попереднього досвіду, може розгортатись як на усвідомленому, так і неусвідомленому рівні та здійснює регулятивну функцію щодо поведінки.

Норми забезпечують регуляцію поведінки за прийнятими в суспільстві чи соціальній спільноті правилами.

Традиції – елементи соціального досвіду, які передаються від покоління до покоління у формі норм, цінностей, звичаїв, обрядів.

Таким чином, соціалізація є складним процесом перетворення людини в соціальну істоту через прийняття відповідних норм, правил, що здійснюється під впливом системи факторів. Результат соціального становлення особистості визначається не лише зовнішніми чинниками, а й залежить від її бажання і внутрішніх можливостей стати повноцінним членом суспільства.

Висновки

Зважаючи на той факт, що життєдіяльність особистості відбувається у суспільстві, виникла необхідність вивчення низки специфічних явищ, які функціонують на межі психічного і соціального і зумовлюють залежність стану і поведінки людини від соціального оточення. Ці явища вивчає галузь психології, яка називається соціальною психологією.

З позицій цієї науки особиста вважається складним соціальним феноменом. В її моделі можна виокремити дві взаємопов'язані структури:

- статичну, що складається із загальних компонентів (психічних процесів, станів тощо, спільних для всіх людей), соціально-специфічних компонентів (соціально-специфічного досвіду особистості, сформованого шляхом засвоєння соціального досвіду, притаманного певним групам людей), індивідуально-специфічних компонентів, притаманних окремій людині і зумовлених її індивідуальними особливостями;
- динамічну, яка виявляється в психічних станах та поведінці особистості.

На психічних станах та поведінці особистості суттєво позначається установка, що виявляється в готовності особистості діяти певним чином стосовно матеріальних та нематеріальних об'єктів, будувати свою поведінку щодо них. Така готовність виникає не сама по собі, а залежить від отриманого особистістю досвіду та значущості того чи іншого соціального об'єкта і виконує функцію регуляції соціальної поведінки особистості.

Входження індивіда до суспільства відбувається у процесі соціалізації – двостороннього взаємообумовленого процесу взаємодії людини і соціального середовища, який передбачає її включення в систему суспільних відносин шляхом засвоєння як соціального досвіду, так і самостійного відтворення цих відносин, у ході яких формується унікальна неповторна особистість. Результатом соціалізації особистості є її соціалізованість, що виявляється у сформованості рис, якостей та властивостей, яких вимагає статус і певне суспільство.

Суспільство здійснює вплив на особистість через інститути соціалізації – соціальні групи, яким притаманна система норм, цінностей і соціальних зв'язків: сім'ю, школу, неформальні організації, засоби масової інформації.

Засобами соціалізації особистості виступають: різні види діяльності (гра, спілкування, навчання, трудова діяльність, практично-духовна, творча); предмети матеріальної культури; елементи духовної культури (казки, легенди, художні твори, скульптури).

Соціалізація триває протягом усього життя особистості і забезпечує її можливість пристосуватися до нових умов життєдіяльності в різних сферах: освітній, трудовій (виробничій, невиробничій), науковій, сімейно-побутовій. Внаслідок входження особистості в суспільство відбуваються зовнішні і внутрішні зміни, які зумовлюють реалізацію таких складових процесу соціалізації, як соціальна адаптація і інтеріоризація.

На різних вікових етапах соціалізація особистості здійснюється у ході взаємодії із соціальним середовищем, тобто під впливом системи факторів (мікрофакторів, мезофакторів, макрофакторів, мегафакторів), вплив яких може бути як цілеспрямованим, так і спонтанним, як позитивним, так і негативним.

Соціалізація особистості відбувається завдяки дії спеціальних механізмів (організованих і неорганізованих, усвідомлюваних і неусвідомлюваних), які забезпечують перехід зовнішніх впливів соціального оточення у внутрішні регулятори поведінки. За висновками різних дослідників до механізмів соціалізації можуть належати: наслідування, навіювання, переконання, зараження, соціальна фасилітація, конформізм, дотримання вимог, засвоєння стандартів поведінки, прийняття групових норм, почуття сорому, самоконтроль, соціальний самообман, навчання, виховання, інструктаж, ідентифікація, престиж, авторитет, лідерство.

Механізми соціалізації можуть бути: традиційними і діяти через засвоєння традицій; інституційними і реалізуватися через взаємодію людини з суспільними інститутами;

стилізованими, які функціонують у межах певної субкультури; міжособистісними, які виявляються в процесі взаємодії людини з суб'єктивно значущими для неї людьми в умовах формальних і неформальних обставин.

Процес соціалізації проходить декілька стадій (етапів) – періодів становлення особистості через засвоєння соціального досвіду поведінки, взаємодії в суспільстві, які характеризуються специфічними умовами і визначають провідний вид діяльності особистості в залежності від її потреб та можливостей: До основних стадій соціалізації відносять дотрудовий, трудовий та після трудовий етапи.

Особистість є водночас об'єктом і суб'єктом соціалізації, оскільки результат її соціального становлення визначається не лише зовнішніми чинниками, а й залежить від бажання і внутрішніх можливостей стати повноцінним членом суспільства.

Словник основних термінів

Агенти соціалізації – соціальні суб'єкти, в безпосередній взаємодії з якими відбувається процес соціального становлення; на різних вікових етапах розвитку особистості склад агентів змінюється (батьки, вихователі, вчителі, друзі, однокласники тощо).

Інститути соціалізації – соціальні групи, яким притаманна система норм, цінностей і соціальних зв'язків: сім'я, школа, неформальні організації, засоби масової інформації.

Інтеріоризація (від лат. interior – внутрішній) – процес формування психіки особистості через засвоєння нею соціальних норм, правил, цінностей внаслідок чого відбувається трансформація елементів зовнішнього середовища у внутрішнє “Я”.

Макрофактори соціалізації – екологічні, демографічні, економічні, соціально-політичні явища, а також держава і суспільство.

Мегафактори соціалізації – світові і планетарні явища, екологія планети, “озонові дірки”, різні планети сонячної системи та їх властивості.

Мезофактори соціалізації – особливості етнічних груп, які компактно проживають на певній території, вплив регіональних умов, типу поселення, рельєф місцевості, на якій проживає людина.

Механізми соціалізації – система впливів, за допомогою яких здійснюється відображення людиною соціально-психологічної реальності соціального життя і перехід зовнішніх впливів соціального оточення у внутрішні регулятори її поведінки.

Мікрофактори соціалізації – сім'я, однолітки, друзі, освітні заклади, які чинять безпосередній вплив на індивіда на певному віковому етапі.

Ресоціалізація – зміна соціальних орієнтирів (цінностей, норм і ставлень людини до навколишнього середовища), які стали неадекватними, у відповідності до нових умов соціалізації.

Соціалізація (від лат. socialis – суспільний) – процес входження особистості в суспільство через засвоєння створених ним культурних надбань, відображених у соціальному досвіді.

Соціальна адаптація (від лат. adaptatio – пристосувати) – пристосування особистості до умов соціального середовища, результатом якого є узгодження вимог та умов соціальних суб'єктів і їх здатність здійснювати ефективну взаємодію.

Соціалізованість – результат соціалізації, сформованість рис, яких вимагає статус і певне суспільство.

Соціальна психологія – спеціальна галузь психології, яка вивчає закономірності становлення соціально-психологічної реальності, її структуру, механізми розвитку і функціонування.

Соціальне середовище – сукупність соціальних суб'єктів, соціальних груп, інститутів соціалізації, які здійснюють вплив на соціальне становлення особистості.

Соціальні норми – це правила поведінки та взаємовідносин між людьми, що є обов'язковими для виконання у суспільстві в цілому чи у певній соціальній спільності.

Соціальні стереотипи – схематичні, стандартизовані, емоційно забарвлені, стійкі образи, або уявлення про соціальне явище чи об'єкт, що склалися під впливом соціальних умов і відображають звичне ставлення людини до них.

Соціальна роль – приписані суспільством чи певною групою права та обов'язки особистості, зумовлені її соціальним положенням.

Соціальна установка – зумовлений попереднім досвідом стан психологічної готовності особистості поводити себе певним чином по відношенню до матеріальних та нематеріальних об'єктів.

Ціннісні орієнтації – складне особистісне утворення, побудоване з елементів світогляду, ідеалів, переконань, вольових спонукань і почуттів, визначається спрямованістю інтересів і потреб людини на певну ієрархію цінностей.

“Я-концепція” особистості – сукупність установок особистості по відношенню до себе.

Запитання для самоперевірки:

У чому полягає специфіка соціально-психологічного підходу до вивчення психічних явищ?

Розкрийте зміст поняття “соціалізація”.

Обґрунтуйте значення соціалізації для професійного становлення акторів і режисерів.

Охарактеризуйте основні структурні компоненти процесу соціалізації.

Назвіть основні етапи процесу соціалізації.

Проаналізуйте фактори соціалізації, визначте особливості їх впливу на людину різного віку.

Розкрийте особливості різних механізмів соціалізації

Яке значення відіграє соціальне середовище для соціалізації особистості?

Охарактеризуйте соціально-психологічну модель особистості, яку запропонував Б.Паригін.

Проаналізуйте зміст і форми соціальної установки.

Як ви розумієте зміст поняття “Я-концепція” особистості.

Література:

Бродецкий А.Я. Внеречевое общение в жизни и искусстве / Бродецкий А.Я. – М.: Владос, 2000. – 190 с.

Вильсон Г. Психология артистической деятельности / Г. Вильсон. – М.: Кошто-Центр, 2001. – 384с.

Выготский Л.С. Психология искусства / Л.С. Выготский. – Минск: Современное слово, 1998. – 480 с.

Волянська О.В. Соціальна психологія / О.В. Волянська, А.М. Ніколаєвська. – К.: Знання, 2008. – 275 с.

Калошина И.П. Психология творческой деятельности / И.П. Калошина. – М.: Юнити – Дана, 2003. – 431 с.

Клепікова О.І. Основи творчості особи / О.І. Клепікова, І.Т. Кучерявий. – К.: Вища школа, 1996. – 295с.

Орбан-Лембрик Л.Е. Соціальна психологія / Л.Е. Орбан-Лембрик. – К.: Академвидав, 2005. – 446 с.

Соціальна педагогіка. Навчально-методичний посібник / За ред. А.Й.Капської. – К.: ІЗМН, 1998. – 220 с.

Швачко О.В. Соціальна психологія / О.В. Швачко. – К.: Вища школа, 2002. – 111 с.

Тема 6. СПІЛКУВАННЯ

6.1. Поняття спілкування

Значення спілкування в житті людини і суспільства важко переоцінити. Потреба у спілкуванні є однією з *найважливіших людських потреб*. Вона притаманна кожній людині і розвивається з віком. Так, новонароджена дитина потребує контакту з матір'ю. Дитина середнього шкільного віку не мислить своє життя без спілкування з однолітками. Молоді люди прагнуть розширити коло своїх контактів, вдосконалити взаємодію з іншими, глибше пізнати світ людей та своїх близьких. Представники похилого віку досягають досить високого рівня спілкування з навколишніми та нерідко використовують свої уміння для передачі досвіду молодшому поколінню.

Експериментально доведено, що не тільки окрема людина, але й групи людей важко переживають свою ізоляцію від зовнішнього світу. Такі ситуації викликають в них, як правило, пригнічений стан, нерідко призводять до втрати відчуття часу.

Задоволення потреби у спілкуванні є необхідною умовою *становлення індивіда як особистості*. За допомогою спілкування він оволодіває мовою, здобуває знання, засвоює різноманітні види діяльності, розвиває свою свідомість.

За допомогою спілкування може здійснюватися спільна діяльність, налагоджуватися взаємозв'язки між окремими людьми, малими та великими групами людей (націями, державами). Це надає спілкуванню значення *фактору становлення та існування спільності*.

Знаходячись у групі, людина діє та поводить по-іншому, ніж наодинці. В оточенні людей змінюються її почуття та стани. Вона відчуває тонізуючий вплив з боку інших: активніше виявляє свої здібності, інтелектуальні, вольові якості та інші властивості, працює продуктивніше. Водночас, у присутності оточуючих може спостерігатися й інше явище – гальмування певних дій чи поведінкових проявів. Це зокрема спостерігається в театрі, коли перебуваючи в емоційному контакті під час вистави, глядачі досягають досить високого рівня спільності у переживанні естетичних, моральних, інтелектуальних почуттів. Разом з тим, вони намагаються утриматися від недоречних у такому товаристві дій: не говорити, не заважати іншим тощо.

В нинішніх умовах, коли число інформаційних зв'язків у світі постійно збільшується, спілкування набуває ще більшої значущості. Адже завдяки спілкуванню (безпосередньому, опосередкованому, усному, письмовому тощо) відбувається передача та отримання інформації окремими людьми, та їхніми групами. Саме спілкування є тим невичерпним джерелом інформації, завдяки якому ми дізнаємося про події у світі, здобутки в усіх сферах життя: політичного, економічного, духовного тощо.

Отримання людиною інформації дає змогу збагатити свої знання, удосконалити діяльність, відрегулювати поведінку, внести необхідні зміни до структури своїх вчинків.

Зростання значущості спілкування, що спостерігається протягом ХХ – початку ХХІ ст. спричинило посилення уваги до нього з боку учених. Пов'язані з цим феноменом проблеми висвітлено у працях Б. Ананьєва, Г. Андреєвої, М. Кагана, Н. Казаринової, В. Куніциної, О. Леонтьєва, М. Лісіної, Б. Ломова, В. Мясичева, М. Обозова, Л. Орбан-Лембрик, С. Рубінштейна, Б. Паригіна, В. Погольші, В. Семиченко.

Спільним у цих дослідженнях є визнання спілкування закономірною формою існування людини й суспільства, необхідною умовою їхнього розвитку, основним засобом виявлення людської сутності. Це надає явищу спілкування особливої значимості – від його ефективності залежить не лише якість соціального становлення особистості, а й особливості перебігу суспільних процесів.

Широку інтерпретацію спілкування пропонує Л. Орбан-Лембрик. На думку дослідниці, **спілкування** – це увесь спектр зв'язків і взаємодії людей у процесі духовного і матеріального виробництва, способ формування, розвитку, реалізації та регуляції соціальних

відносин і психологічних особливостей окремої людини, що здійснюється через безпосередні чи опосередковані контакти, в які вступають особистості та групи¹.

Термін «спілкування» в науковій літературі нерідко ототожнюють з терміном «комунікація» (із лат. “communico” – спілкуюся з кимсь). Потрібно уточнити, що значення останнього терміну є варіативним – ним позначаються як процеси обміну інформацією, так і процеси спілкування загалом. Це дає змогу називати всі ситуації спілкування та події, котрі в них розвиваються, комунікативними.

Виходячи з визначення спілкування, треба розглядати цей феномен принаймні у двох сферах людських відносин: суспільній та міжособистісній.

Сучасна вітчизняна наука розглядає суспільні відносини як взаємодію не конкретних людей, а соціальних ролей, тому визначає їх безособовий характер, об'єктивність, обумовленість соціальними факторами.

Спілкування в системі суспільних відносин є опосередкованим, навіть анонімними. Такі відносини будується на основі певного становища індивіда чи соціальної групи в суспільстві, зумовлені суспільними регулятивами (нормами, правилами, приписами тощо) і не залежать від симпатії чи антипатії однієї конкретної людини стосовно іншої.

Дійсною реальністю суспільних відносин виступають міжособистісні відносини. В них бере участь порівняно невелика кількість людей, які безпосередньо контактують один з одним, виявляють свої емоції і почуття.

Міжособистісне спілкування – це спілкування, яке здійснюється в умовах безпосереднього психологічного контакту між невеликою кількістю його учасників, реалізується за допомогою мовленнєвих та немовленнєвих засобів і супроводжується виникненням емоційно наповнених відносин між людьми.

У ході таких контактів між учасниками спілкування спостерігається особливий емоційно наповнений взаємозв'язок, який суттєвим чином впливає на їх поведінку, думки, вчинки.

Явище міжособистісного спілкування характеризують за допомогою таких основних термінів, як:

- міжособистісний контакт – спрямованість учасників спілкування один на одного в умовах доступності для взаємного сприйняття, взаємодії та передачі інформації;
- міжособистісна комунікація – використання учасниками спілкування певних способів передачі та прийняття інформації;
- міжособистісна взаємодія – взаємне виявлення активності у системі дій, що призводить до змін у поведінці, діяльності, відносинах, установках учасників спілкування;
- міжособистісні відносини – виникнення між учасниками спілкування певної інтимної залежності та взаємної відповідальності за якість реалізованих у ході спілкування контактів у конкретний момент часу.

Залежно від величини утвореної між партнерами зі спілкування дистанції можна виокремити такі рівні міжособистісного спілкування, як ритуальний (соціально-рольовий), діловий та інтимно-особистісний.

Ритуальний, або соціально-рольовий рівень міжособистісного спілкування визначається анонімістю учасників спілкування, спрямованістю на виконання очікуваної від людини (як члена суспільства, групи) соціальної ролі, дотримання існуючих у суспільстві (групі) норм та ритуалів, реалізацію очікуваних суспільно схвалених комунікативних дій.

Діловий рівень міжособистісного спілкування характеризується певною відстороненістю учасників спілкування один від одного. Він націлений на виконання спільної діяльності, досягнення спільних результатів, актуалізацію тих функціональних якостей партнерів, які забезпечують високий ефект взаємодії.

---

¹ Орбан-Лембрик Л.Е. Соціальна психологія: Посіб. / Л.Е. Орбан-Лембрик. – К.: Академвидав, 2003. – С. 167.

Інтимно-особистісний рівень міжособистісного спілкування вирізняється домінуванням емоційного ставлення партнерів зі спілкування один до одного і націлений на задоволення їхніх потреб у спілкуванні, співчутті, співпереживанні, розумінні.

Таким чином, кожний учасник суспільних відносин має дві протилежні якості: він є водночас і анонімним виконавцем соціальної ролі, і неповторною особистістю, котра виконує таку роль.

Отже, спостерігається взаємозв'язок і взаємообумовленість суспільних і міжособистісних відносин. На якості останніх відбивається характер перших, і, в свою чергу, суспільні відносини отримують часткове емоційне забарвлення внаслідок індивідуальної інтерпретації соціальної ролі. Суспільні та міжособистісні відносини виступають як загальне і одичне, соціальне та індивідуальне.

Важливо звернути увагу на те, що спілкування завжди має конкретно-історичний характер і реалізується відповідно до ступеня суспільного розвитку. Представники кожного покоління вступають у відносини один з одним, успадковують накопичений попередніми поколіннями досвід, удосконалюють його у спілкуванні. В ході цього процесу відбувається перехід об'єктивного у суб'єктивне, соціального в індивідуальне.

Так, на думку Б. Ананьєва, спілкування зумовлене системою взаємопов'язаних зовнішніх умов, в яких воно відбувається, та внутрішніх чинників: інтелектуальних можливостей, мотивів, почуттів і волі особистості, котрі забезпечують дію пізнавальних і регулятивних механізмів у ході його реалізації¹.

При цьому кожний з учасників спілкування є активним, тобто має власне ставлення до спілкування і потенційну можливість для відповіді. Існуючі у спілкуванні людей відмінності можна пояснити наявністю внутрішньої, суб'єктивної його основи, що виявляється у ставленні учасників спілкування один щодо одного.

На думку В. Мясищева, ставлення особистості до себе і до інших позначається на характері спілкування – зміцнює, руйнує або реорганізує відносини². Водночас ставлення є засобом відображення особистості того, хто спілкується, отже, належить до вагомих показників особистісного розвитку загалом та особистісної культури зокрема.

Розвиток особистості у спілкуванні відбувається як процес внутрішніх змін, що пов'язані передусім із його наповненням нормативно-ціннісним змістом. «Світ відносин, - як зазначає Т. Иванова, – це безперервний процес взаємостосунків між людьми, який зумовлює характер, спрямованість, особливості цих стосунків. Наявні в суспільстві цінності, умовності, тенденції фіксуються, закріплюються у свідомості людей і слугують керівництвом для дії. Норми спілкування людина постійно «проектуює» на своє ставлення, свою поведінку оцінює з позиції цих норм (їх прийняття або неприйняття)»³.

Це стає можливим завдяки активізації таких особистісних пізнавальних та регулятивних механізмів, як:

- взаєморозуміння партнерів зі спілкування, що забезпечують сприйняття інформації й тих, хто її передає та отримує;
- самопізнання, осягнення власного Я, власних запитів і потреб;
- регуляції стосунків з людьми, пов'язана з усвідомленням себе та своїх партнерів, моральних основ взаємодії з ними.

Означені механізми дають змогу пізнати себе й інших, реагувати на дії партнерів, регулювати власну поведінку та оцінювати результати спілкування.

Слід підкреслити, що продуктивність спілкування залежить не тільки від того, наскільки зрозумілою для особистості є реальна комунікативна ситуація, але й від її здатності досягти взаєморозуміння та узгодженості з іншими в оцінках цієї ситуації,

¹ Ананьев Б.Г. Избранные психологические труды: В. 2-х т. / Б.Г. Ананьев / Под ред. А.А. Бодалева, Б.Ф. Ломова. – М.: Педагогика, 1980. – Т.2. – С. 65.

² Мясищев В.Н. Личность и неврозы / В.Н. Мясищев. – Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1960. – С. 216.

³ Иванова Т. Культура педагогического общения: Монография / Т. Иванова / Под ред. И.А. Зязюна. – К.: ЦВП, 1999. – С. 36

прийняти правила комунікативної поведінки, обрати найефективніші способи, засоби й форми її організації.

Як бачимо, у міжособистісному спілкуванні відбувається розкриття суб'єктивних світів тих, хто спілкується, здійснюється обмін думками, враженнями, мріями, почуттями тощо. В таких контактах розкривається все розмаїття якостей, рис і сторін особистості, підтверджується її соціальна значимість, виявляються симпатії й антипатії, сумісність або несумісність із співрозмовником. Спілкування є тим продуктивнішим, чим краще його учасники розуміють себе й один одного, уміють «читати» партнера, осягати його сутність, ураховувати його й свої особливості та будувати на цій основі взаємодію. Водночас спілкування людей відбувається в конкретному соціокультурному середовищі, що накладає відбиток на їх внутрішній світ, призводить до певних особистісних змін та позначається на якості комунікативного процесу.

Викладене засвідчує, що продуктивність спілкування великою залежить від сформованості чинників міжсуб'єктної взаємодії її учасників. Очевидно, ними можуть бути особистісні когнітивні, афективні й поведінкові механізми, які забезпечують певні способи спільного опрацювання й оцінки інформації та відповідно врегульовані і реалізовані дії. Тоді досвід спілкування особистості доцільно розуміти як складну й динамічну систему набутих знань, умінь, способів, засобів і форм організації комунікативної поведінки, ставлення до комунікативних подій, котрі розвиваються й змінюються у відповідності до динамічних процесів (просоціальних й асоціальних), що відбуваються в суспільстві.

6.2. Структура спілкування

Складні і багатогранні процеси, що мають місце у спілкуванні людей, розглядаються дослідниками здебільшого з точки зору взаємного виявлення психічного стану, обміну інформацією та реалізації у поведінці. Так, згідно з твердженням Б. Паригіна, спілкування «може виступати водночас і як процес взаємодії індивідів, і як інформаційний процес, і як ставлення людей один до одного, і як процес взаємовпливу один на одного, і як процес їхнього співпереживання та взаєморозуміння один одного»¹.

Викладене відображено в аналітичній моделі спілкування, яка дає змогу репрезентувати кожний його акт у вигляді трьох взаємопов'язаних між собою елементів (сторін):

- 1) комунікативного – обміну інформацією за допомогою вербальних (словесних) і невербальних (несловесних) засобів;
- 2) інтерактивного – організації спільної діяльності;
- 3) перцептивного – взаємсприйняття партнерами зі спілкування один одного та їхнього взаємного пізнання.

Запропонована модель спілкування уможлиблює його розгляд з погляду різноманітності взаємозв'язків людей, зокрема форм, способів і засобів взаємодії між ними. При цьому властива людині суб'єктність зумовлює вибірковість їхнього застосування (або перетворення), що робить будь-який комунікативний акт та його учасників унікальними і не подібними до інших.

Зупинимося докладніше на характеристиці наявних у моделі сторін спілкування.

6.2.1. Комунікативна сторона спілкування.

Цей елемент спілкування має знаковий характер і реалізується:

- 1) як процес обміну інформацією за допомогою певної системи знаків;
- 2) як процес інтерпретації (розуміння на основі тлумачення, пояснення) інформації, яка передається та сприймається учасниками спілкування.

---

¹ Парыгин Б.Д. Основы социально-психологической теории / Б.Д. Парыгин. – М.: Мысль, 1971. – С. 178

Для обміну інформацією (реалізації комунікативного процесу) у спілкуванні використовуються дві системи комунікативних засобів: вербальну і невербальну.

До **вербальної системи** належить система знаків і символів, яку називаються **мовою**. Вона виконує провідну роль у спілкуванні і є суто людським засобом комунікації.

Мова у міжособистісному спілкуванні виконує емотивну та конативну функції. *Емотивна функція* мови полягає у відображенні суб'єктивного світу комунікатора: його переживань, прагнень, ставлення до предмету розмови та до себе. Завдяки *конативній функції* стає можливим відображення засобами мови ставлення комунікатора до реципієнта, його прагнення впливати на нього та досягнути певного рівня стосунків з ним.

Процес використання цих знаків називається **мовленням**. Використання мови з метою обміну інформацією реалізується у **мовленнєвій діяльності** як низка комунікативних актів. Кожний з них розвивається за таким порядком: адресант (комунікатор) – кодування (шифрування) повідомлення за допомогою системи знаків і символів – передача повідомлення іншому адресантові (реципієнтові) – розкодування (розшифрування) інформації реципієнтом.

Код у мовленнєвій комунікації – це та система знаків (літературна мова, діалект, сленг), котру використовують учасники конкретного комунікативного акту. **Кодування** повідомлення відбувається як його переведення у певний набір знаків чи сигналів, що мають бути зрозумілі співрозмовникові.

Реципієнт може зрозуміти повідомлення, якщо володіє тим кодом, до якого звернувся комунікатор. Разом з тим доступність повідомлення залежить й від того контексту (ситуації, обставин), в якому відбувається спілкування. Так, повідомлення про дружні наміри у звичайних обставинах є підтвердженням позитивного ставлення однієї людини до іншої. Те ж саме повідомлення в ситуації конфлікту може свідчити про прагнення припинити ворожечу, змінити якість відносин між партнерами зі спілкування на краще.

Комунікативний акт реалізується залежно від комунікативних намірів співрозмовників – наявності в них бажання спілкуватися в той чи інший спосіб та комунікативних задумів – вироблених попередньо проектів повідомлень, які вони мають намір передати.

Рівень розуміння партнерами повідомлень залежить від того, наскільки подібними є картини світу співрозмовників, наскільки розкодована реципієнтом інформація є близькою за змістом до тієї, котру закодував комунікатор. Це може бути зумовленим спільністю мови партнерів зі спілкування, подібністю використовуваного ними сленгу чи професійної мови, спільністю соціальних статусів (професії, соціального становища, сімейного стану тощо), однаковістю віку, статі. Швидше досягають розуміння ті співрозмовники, які мають достатній досвід спілкування, досвід спільної діяльності та соціальних зв'язків.

Взаєморозуміння у вербальному спілкуванні можна досягнути, знаючи такі характеристики мовленнєвого висловлювання, як денотація, конотація, полісемія, синонімія.

Денотація – це те лексичне значення слова, яке визнає більшість людей, котрі належать до певної лінгвістичної групи. **Конотацією** називається вторинне значення слова, яке визнають окремі представники цієї групи. Так, слово «театр» для більшості людей означає місце, де можна отримати естетичне задоволення засобами театрального мистецтва. Для акторів – це місце їхньої професійної діяльності. Деякі наші співвітчизники позначають словом «театр» ситуації, в яких їх учасники є нещирими, неприродними, демонстративними.

Експериментально доведено, що люди неоднаково реагують на різні слова. Найсильніші позитивні емоції викликають ті слова, якими позначають найближчі для них явища: власні імена та прізвища, імена та прізвища близьких людей, улюблені види діяльності тощо. Реакції на так звані «приємні» та «неприємні» слова також різняться між собою. Як правило, викликають позитивні реакції слова любов, кохання, дружба, відданість, дитина, квітка та ін. Протилежну реакцію зумовлюють слова ворог, ненависть, знищення, зрада, підступність.

У разі наявності в одного слова двох або декількох загальноприйнятих значень має місце явище **полісемії**. Наприклад, декілька значень мають слова «костюм» (різновид одягу, засіб презентації сценічних персонажів), «герой» (людина, які здійснює героїчний вчинок; персонаж п'єси), «слава» (широка популярність, схвалення, плітки, чутки). Значення таких слів розуміється завдяки контексту, в який вони включені.

Синонімія пов'язана з використання різних слів чи фраз з метою передачі однакової за змістом та смислом інформації. Наприклад, коли йдеться про високий рівень досягнень працівника у професійній діяльності, використовують словосполучення: високий професіоналізм, професійна майстерність. Зміст слова «обдарований» можна передати за допомогою слова «здібний».

Люди використовують різні слова та фрази, будують їх по-різному залежно від того, де і з ким вони спілкуються. Так, актори реалізують комунікативні контакти з колегами по роботі, з глядачами зі сцени, з дітьми вдома і т.д. За кожною сферою спілкування закріплена певна функціональна підсистема мови, яка називається стилем. **Стиль** в такому контексті – це спосіб зображення дійсності засобами мови, який визначається певними конструктивними особливостями, притаманними комунікаторові.

Стилетворчими елементами мовлення є:

- морфеми – значеннєві складники слова: корені, префікси, суфікси, закінчення;
- лексеми – слова;
- фраземи – сталі, неподільні словосполучення;
- синтаксеми – схеми словосполучень і моделі речень;
- наголоси;
- інтонації;
- способи організації тексту.

Вибір стилетворчих елементів зумовлений змістом, метою і характером мовлення. В сучасній практиці найчастіше використовують такі стилі:

- нейтральний (загальноживаний) стиль, який використовується у спілкуванні з усіма категоріями мовців і в будь-якій ситуації;
- розмовно-побутовий стиль, який є нижчим за нейтральний і використовується мовцями в побуті;
- книжний стиль (публіцистичний, виробничо-технічний, науковий, офіційно-діловий, художній), який є вищими за нейтральний і застосовуються з метою забезпечення належного рівня усного чи письмового спілкування, відповідного літературним нормам.

Діалектне, просторічне, зокрема суржикове, сленгове та лайливе мовлення вважається нелітературним.

Залежно від того, в яких умовах здійснюється спілкування, виокремлюють три різновиди способів вербального зв'язку: офіційні, неофіційні та рольові.

Офіційні способи вербального зв'язку створюються офіційною структурою і відбуваються в умовах ділового спілкування. Вони вміщують інформацію про нову задачу (вихідну, координуючу, спрямовуючу, контролюючу, оціночну), хід або результат її розв'язання. За іншою класифікацією офіційна інформація поділяється на: ознайомлювальну, що отримується і передається вищим керівникам; скеровуючу, яка передається від вищих керівників до виконавців; координуючу – нею здійснюють обмін люди, котрі не знаходяться у відносинах підпорядкованості один щодо одного. За допомогою офіційних способів спілкування передається узагальнена або конкретна інформація.

Неофіційні способи вербального зв'язку – це ті, які встановлюються шляхом міжособистісного спілкування і особистісних контактів поза офіційними відносинами або замість них. Роль неофіційних контактів має важливе значення. За їх допомогою люди краще пізнають один одного, розв'язують як особистісні, так і ділові проблеми. Офіційна структура спілкування нежиттєздатна без неофіційної. З іншого боку, в умовах недостатньо чіткої

офіційної системи спілкування рівень ефективності діяльності будь-якої організації знижується.

Рольові способи вербального зв'язку реалізуються через виконання партнерами зі спілкування їхніх соціальних ролей.

В умовах внутрішньогрупового спілкування вербальні інформаційні зв'язки розрізняють як централізовані та нецентралізовані. Перші з них – це такі інформаційні зв'язки всередині групи, в яких присутня центральна позиція одного чи декількох членів групи. Вони виконують інтегруючу або передаточну функції. Нецентралізовані інформаційні зв'язки характеризуються відсутністю центральної позиції – всі члени групи мають однакову кількість комунікацій.

У словесному висловлюванні необхідно розрізнати предметну інформацію і інформацію, яка несе модальність висловлювання.

Предметна інформація охоплює відомості про предмет, цілі, задачі, умови діяльності, терміни її виконання тощо і може бути виробничою, побутовою, науковою, культурною, політичною та ін. Вона включає в себе *раціональні* (про предмет діяльності) і *емоційні* (повідомлення про настрої, творчу енергію учасників спілкування) висловлювання. Тобто висловлювання також можуть містити інформацію про факти дійсності, особливості і стани комунікатора, його інтерес або відсутність такого до діяльності чи до співрозмовника та ін.

Модальність висловлення – це форма мовного спілкування конкретної групи, в яку вкладається певний зміст (наказ, переконання, прохання, запитання, доброзичливість, щирість тощо). Модальність висловлення несе інформацію про того, хто говорить.

За допомогою вербальних засобів реалізується як усне, так і письмове спілкування.

Залежно від числа учасників усне спілкування може бути:

- публічним, в якому бере участь від декількох до великої кількості учасників;
- приватним, в якому беруть участь два, або декілька учасники.

Залежно від конкретних ситуацій усне мовлення реалізується в численних формах: бесідах, дискусіях, телефонних розмовах, обговоренні питань на засіданнях (нарадах, зборах), доповідях, лекціях.

Перевага усних засобів спілкування полягає в їх безпосередності і, отже, у можливості постійного коригування думки на основі використання зворотного зв'язку.

В усному спілкуванні важливо розвивати культуру слухання і культуру мовлення.

Культура слухання – це досягнення слухача, яке характеризується бажанням почути, зрозуміти співрозмовника і уможливорює активну діяльність щодо аналізу отриманої від нього інформації. В особливостях слухання виявляються не лише когнітивні якості людини, але й рівень її моральності і культури.

До основних видів слухання належать:

- **нерефлексивне слухання** – уважне сприйняття повідомлення від співрозмовника, яке визначається мінімальним мовним втручанням того, хто слухає;
- **рефлексивне слухання** – сприймання повідомлення від співрозмовника, яке супроводжується використанням зовнішнього зворотного зв'язку з метою досягнення розуміння, реалізованого в таких прийомах звернення до партнера, як з'ясування, перефразування, відбиття почуттів, резюмування;
- **емпатійне слухання** – особливий вид слухання, метою якого є досягнення емоційного забарвлення змісту повідомлення партнера, з'ясування значення висловленого для партнера та його почуттів з цього приводу, здійснення підтримки партнера зі спілкування.

Зворотний зв'язок може бути:

- оціночним і застосовуватися для повідомлення про судження та ставлення до предмету розмови;

- безоціночним, який визначається прагненням допомогти співрозмовникові сформулювати його думки, дізнатися про його почуття і в якому відсутнє ставлення до обговорюваних питань.

Ефективність слухання визначається здібністю слухача до збереження уваги, адекватного сприймання та розуміння повідомлення, отриманого від комунікатора (комунікаторів). Такого результату можна досягнути, якщо в учасників спілкування сформовані установки на слухання, вони усвідомлюють цілі слухання: наприклад, прагнуть зрозуміти, запам'ятати, оцінити, інтерпретувати, узагальнити зміст отриманої інформації, побудувати певного роду відносини з партнером (партнерами).

Культура мовлення визначається вміннями використовувати механізми мовлення, будувати висловлювання відповідно до існуючих у суспільстві морально-етичних норм і правил поведінки та мовленнєвого етикету.

Механізми мовлення базуються на використанні лексики, володінні граматикою, наявності асоціацій, продуктивності та динамічності мовлення, виявленні певного ставлення до співрозмовника.

Мовленнєве спілкування може реалізуватися у вигляді монологу та діалогу (полілогу).

Монолог визначається домінуванням у спілкуванні одного із співрозмовників, який є джерелом інформації і виконує функції організатора та регулятора спілкування. За допомогою монологу досягається лише часткове розуміння та прийняття особливостей співрозмовників.

Для **діалогу** є характерними особистісно рівноправні позиції співрозмовників, їх налаштованість на співпрацю. Згідно позицій сучасної психології, принцип діалогу – необхідна умова взаємодії між учасниками спілкування і має бути основним у побудові спілкування.

За словами Є. Руденського, діалог можливий між духовно багатими, соціально компетентними особистостями¹.

Для реального діалогу необхідні такі умови:

- наявність бажання та готовність партнерів виявити свою позицію стосовно актуальної проблеми;
- готовність сприйняти та оцінити позицію партнера;
- готовність до активної взаємодії;
- наявність у партнерів спільної основи і певних відмінностей стосовно оцінки та розв'язання проблеми, яка обговорюється.

До числа основних модифікацій діалогу належать:

- самокритичний діалог, що здійснюється у формі внутрішнього самоспілкування, націленого на самоаналіз та самооцінку;
- критичний діалог, що супроводжується виробленням оцінок стосовно негативних рис іншої людини, її діяльності;
- дискусія – обговорення партнерами спірних питань, зіставлення різних точок зору з метою пошуку істини;
- бесіда – діалог, який супроводжується прагненням партнерів досягти спільної мети у ході обміну думками, інформацією, почуттями тощо та узгодити спільні дії;
- прилюдне (публічне) мовлення (за умови взаємодії промовця з аудиторією).

Різновидом діалогу є **полілог**. В ньому беруть участь декілька співрозмовників, які спілкуються з дотриманням рівноправних позицій.

¹ Руденский Е.В. Основы психотехнологии общения менеджера: Учеб. пособие / Е.В. Руденский. – М.: ИНФРА-М; Новосибирск: НГАЭиУ, 1997. – С. 28.

Вербальні засоби спілкування реалізуються також і в письмовій формі. В умовах ділового спілкування вони офіційно передбачені і використовуються у відповідності з правилами, яким підпорядкована певна сфера ділової діяльності.

Перевага письмових засобів спілкування виявляється у визначеності джерела інформації, можливості адекватного донесення інформації до людей.

У діловій практиці вироблено загальні вимоги до мови офіційних паперів. Вона має бути об'єктивною, логічною, послідовною, характеризуватися ясністю викладу, точністю опису, переконливістю, лаконічністю, стандартністю і нормативністю мовних засобів, відсутністю суперечностей і емоційних проявів, стриманістю, бути типовою для тієї чи іншої категорії документів.

У психологічній літературі виокремлено декілька важливих найзагальніших принципів регулювання комунікативного процесу. До них належать принцип кооперації та принцип ввічливості.

Відповідно правила мовленнєвої комунікації, зумовлені цими принципами, є такими:

1. Вкладати у висловлювання стільки інформації, скільки необхідно для досягнення комунікативного наміру. Зайва інформація може відволікти увагу, спричинити труднощі в розумінні партнера.
2. Говорити правду.
3. Використовувати висловлювання, які відповідають предмету розмови.
4. Використовувати чіткі та зрозумілі висловлювання.
5. Спілкуватися з партнерами на засадах взаємоповаги, доброзичливості, тактовності, делікатності.

Основними засобами невербальної комунікації є: оптико-кінетична система знаків, простір і час, акустичні засоби передачі інформації.

Оптико-кінетична система знаків охоплює весь діапазон рухів, які використовують співрозмовники в ході спілкування. До неї належать міміка, жести, пози, погляди очей.

Одним із найважливіших аспектів невербальної комунікації є **міміка** – вираз обличчя, який сигналізує про емоційний стан співрозмовника. Протягом життя люди розвивають певні можливості щодо регулювання мімічних повідомлень. Вони роблять міміку виразнішою, коли хочуть продемонструвати співрозмовникові свої позитивні (радість, любов, інтерес) чи негативні (незадоволення, несхвалення) почуття. В тих ситуаціях, коли вияв почуттів є недоречним, співрозмовники можуть стримувати свою емоційну експресію. У разі необхідності вони приховують свої почуття і демонструють ті мімічні рухи, які не відповідають їхньому дійсному стану.

Ці дії зумовлені не тільки особливостями учасників спілкування та комунікативними ситуаціями, а й сформованими у суспільстві чи певній соціальній спільності культурними традиціями. Так, у сучасному товаристві не прийнято відкрито виявляти страх, ревності, розчарування.

Про щирість невербальних повідомлень можна судити, спостерігаючи, наскільки симетричними є мімічні рухи. Як правило, людині краще вдається контролювати міміку правої сторони обличчя. На лівій його стороні почуття відбиваються виразніше, чіткіше. Якщо співрозмовник є нещирим, його міміка може виявитися асиметричною.

Контакт очима (візуальний контакт) здебільшого виконує функцію регулювання розмови: погляд, спрямований на співрозмовника сигналізує про початок та завершення розмови, або завершення репліки. Водночас зміст погляду, спосіб обміну поглядами, тривалість утримання погляду одного співрозмовника на іншому може свідчити про якість емоційних відносин та ступінь їхньої інтимності чи відчуження.

Прямий погляд можна порівняти з дотиком. Він скорочує психологічну дистанцію між людьми, сприяє змінам у їхніх відносинах. Тому у спілкуванні з незнайомими людьми ми відчуваємо дискомфорт приблизно через три секунди після встановлення візуального контакту. Актори на сцені реагують на погляд глядачів по-іншому. Ховаючи під маскою ролі

свою істинну сутність, вони досягають здатності не ніяковіти від численних поглядів, прагнуть утримати увагу глядацького залу якнайдовше.

Жести – рухи руками чи кистями рук. Вони інформують про інтенсивність переживання людиною того чи іншого психічного стану.

Жести поділяють на такі основні групи, як:

- зображувальні та виразні жести, які підкреслюють зміст висловленої інформації і мають значення тільки у контексті мовлення;
- конвенційні жести, що є заміниками мови і мають власне значення у спілкуванні: жести привітання, прощання, дозволу, заборони, схвалення, образливі жести;
- модальні жести, котрі відображають зміст оцінки учасником спілкування його предмету, себе та співрозмовника, сигналізують про зміну активності співрозмовників: жести зосередженості, роздумів, нетерплячості, пригніченості, недовіри, приязні, здивування, ворожості та багато інших;
- ритуальні жести, що супроводжують різноманітні прийняті спільнотою ритуали: жести, використовувані представниками різних релігій, жести присяги, клятви тощо, жести, які застосовують у дипломатії тощо.

Поза – це певне положення тіла людини у просторі. Ця форма невербальної поведінки найменшою мірою піддається контролю. Спостереження за позою людини дає різносторонню інформацію про її стан (напруження, розслаблення, налаштованість на боротьбу, захист чи втечу, готовність до спілкування чи прагнення уникнути контакту), її ставлення до себе та до співрозмовника.

Так, про відкритість партнера свідчать такі елементи пози, як нахил та розворот тулуба в напрямі співрозмовника. Закритість демонструється за допомогою схрещених на грудях рук, сплетених пальців, відхилення тулуба у протилежну від співрозмовника сторону. Ознаками готовності до боротьби є нахилена вперед голова, зігнуті в ліктях та відведені в сторони руки, стиснуті кулаки. На готовність до втечі вказують відхилена назад голова, піднятий доверху ніс, напружені плечі, притиснуті до тулуба руки.

Виразними є також пози, які стосуються демонстрації домінування («нависання» над партнером, поплескування партнера по плечах) та залежності (ситуативна сутулуватість, спрямування погляду знизу доверху) .

Впевненість у собі демонструють ті учасники спілкування, які вдаються до вільних поз, займають значний простір. Ті ж з них, які прагнуть зайняти якнайменше простору, використовують закриті пози, здаються «маленькими» та незначними.

Додаткову інформацію про людину можна отримати, спостерігаючи за її ходом: ритмом, швидкістю, довжиною кроку, силою тиску ніг на поверхню тощо. Залежно від якості цих елементів ходу можна оцінювати, як впевнену, важку, обережну тощо.

Окрему групу жестів складають ті з них, які пов'язані з дотиком до партнера: рукостисканням, поцілунками, погладженням, обіймами. Вони утворюють **такесичну систему знаків**, які засвідчують емоційний стан партнерів та сигналізують про характер їхньої взаємодії. Серед них виокремлюють зумовлені етикетом ритуальні торкання (прийняті в суспільстві чи в певній групі людей форми рукостискання, поплескування тощо), професійні торкання, які використовуються в межах трудової діяльності та спорту, дружні та любовні торкання.

Оптико-кінетична система знаків є продуктом культури. Відомо, що представники різних культур використовують різні знаки, або надають одним і тим самим знакам різного значення. Так, для того, щоб виразити схвалення, американці демонструють відомий у світі знак «о'кей», тобто зображують коло за допомогою великого та вказівного пальців. У представників слов'янської культури цей зміст вкладають в інший жест – піднімають великий палець догори, а інші складають у кулак. Українці в знак погодження хитають головою зверху до низу, а болгари за допомогою цього ж знаку виражають свою незгоду.

Обізнаність з оптико-кінетичною системою знаків особливо необхідна акторові. Адже відтворені ним персонажі не можуть бути відірваними від контексту культури, до якої вони належать. Тому опановуючи той чи інший образ, необхідно оволодіти системою тих рухів, які притаманні цій культурі.

Особливою знаковою системою виступають **простір і час** комунікативного процесу. Додаткову інформацію про ставлення партнерів один до одного можна отримати, аналізуючи їх розміщення у просторі один щодо одного, беручи до увагу відстань, на якій вони знаходяться один відносно другого, зважаючи на ті предмети, які розміщені довкола. Так, якщо партнери розміщуються навпроти, дивляться один на одного, можна констатувати їх готовність до контакту. Коли ж один з них відвертається від іншого, це може свідчити про відсутність бажання спілкуватися.

Інформативною є відстань, на якій спілкуються партнери. Існують чотири типи дистанцій, які свідчать про близькість або дистанціонування співрозмовників:

- інтимна відстань, яка передбачає близькість та позитивну спрямованість стосунків людей (від безпосереднього фізичного контакту до 40 – 45 см);
- особистісна відстань, яка дає змогу виявити широкий діапазон ставлення до співрозмовника – від ввічливого дозволу знаходитися поблизу до теплового співчуття до співрозмовника, від роздратування до інтересу (від 40 – 45 до 120 см); особистісну відстань вважають оптимальною для спілкування з одним або декількома співрозмовниками;
- соціальна відстань, яка є оптимальною для офіційного спілкування з невеликою кількістю співрозмовників (від 120 до 260 см);
- публічна відстань, яка є зручною для спілкування з дещо більшими групами людей (глядачами, аудиторією) – від 260 см.

Чим ближчою є відстань між співрозмовниками, тим теплішими та ближчими виявляються їхні стосунки. Людина прагне зберегти дистанцію під час спілкування з чужими або несимпатичними їй людьми і скорочує відстань, спілкуючись з близькими та тими співрозмовниками, яким симпатизує.

Варто зауважити, що люди мають потребу у власній території. Навіть знаходячись у тимчасовому контакті з іншими (наприклад, у транспорті), вони прагнуть зберегти її, захистити від зазіхань з боку інших людей і переживають незадоволення у випадках порушення її меж.

Красномовним є розміщення предметів у просторі навколо співрозмовників. Вони можуть сигналізувати про зміст їхньої діяльності, статус, ступінь зайнятості, особисті якості, ставлення до партнера. Так, безладно розкидані у гримерній речі можуть свідчити про поспіх або неохайність актора, наявність на столі сценарію – про роботу на роллю, розміщені на стінах дипломи та грамоти – про ступінь професійного успіху. Безумовно, важливо подбати про оптимальне розміщення необхідних предметів у просторі сцени, яке може значно збагатити зміст спектаклю. А невдалі просторові рішення доволі негативно позначаються на сприйнятті п'єси глядачами навіть за умови досконалої акторської гри.

Значні можливості для збагачення мовлення надають **акустичні засоби**. Голос іноді називають «другим обличчям» людини. Залежно від якості звукового оформлення мовлення (висоти, гучності, швидкості, ритмічності, тембру, звучності, напруженості тощо) та використання певних немовленнєвих звукових сигналів (сміху, плачу, кашлю, позіхання тощо) можна отримати повідомлення про те значення, яке надає слову або висловлюванню комунікатор та про низку його характеристик (стать, вік, емоційний стан, рівень культурного розвитку).

В них також закодовано ті емоції, які переживають співрозмовники (гнів, страх, радість, інтерес), та стани, в яких вони перебувають (впевненість, тривожність, доброзичливість, упередженість, бадьорість, втома). Так, емоція гніву супроводжується зростанням сили і висоти голосу та посиленням різкості звуку. Емоція суму супроводжується повільним зростанням і спадом сили та висоти голосу, збільшенням тривалості промовляння

складів та подальшим падінням сили і дзвінкості голосу. Ритмічне мовлення свідчить про бадьорий настрій, а багатство інтонацій у голосі розцінюють як свідчення цілеспрямованості, рішучості, волі.

Важливу роль у мовленні виконують паузи. Використовуючи ці засоби, можна підкреслити значущість подальшого висловлювання, навіть змінити смисл фрази на протилежний. За аналогією з відомою дитячою казкою, в якій героєві прийшлося рятувати своє життя за допомогою коми у фразі «Стратити не можна, помилювати», в усному мовленні пауза може надати висловленню того чи іншого смислу.

Варто підкреслити, що з особливостями голосу асоціюються і деякі особистісні характеристики промовця. Так, людині, яка володіє гарним голосом і досконало користується ним слухачі нерідко схильні приписувати позитивні психологічні, моральні, інтелектуальні, професійні якості: наявність здібностей, сформованість високих моральних рис, розум, професійну компетентність, надійність. Водночас трапляються випадки, коли в них з'являється антипатія до промовців, голос яких не подобається з тієї чи іншої причини. Відомо, що симпатія глядачів до актора В'ячеслава Тихонова залежала не тільки від його здібностей та зовнішніх даних, але й ґрунтувалася на позитивній оцінці його голосу. А ось голос Леоніда Брежнєва в останні роки його життя викликав упередження у багатьох слухачів.

Невербальна комунікація виконує функції:

- доповнення – робить виразнішим вербальне повідомлення (наприклад, повідомлення про вдячність може супроводжуватися притисканням руки до серця);
- заперечення – відображає протиріччя між вербальним та невербальним повідомленням (наприклад, вербальне повідомлення на кшталт «мені цікаво» може супроводжуватися такими невербальними запереченнями, як блукання погляду чи його спрямування до виходу або на годинник);
- заміщення – дає змогу використати невербальне повідомлення замість вербального (наприклад, уклін актора сприймається глядачами як подяка за увагу; глядачі використовують плескання як ознаку схвалення акторської гри);
- регулювання – уможливорює використання невербальних знаків з метою організації діяльності і поведінки людей (наприклад, рухи диригента дають змогу регулювати спільну виконавську діяльність музикантів в оркестрі).

Викладене засвідчує, що невербальна комунікація має важливе значення для спілкування: надає інформації емоційного забарвлення, допомагає партнерам зі спілкування виявити свої почуття і ставлення. У ході невербальної комунікації можна отримати важливу інформацію про комунікатора: його темперамент, емоційний стан, соціальний статус, приналежність до певної групи чи субкультури. Крім того, невербальна комунікація містить відомості про відносини учасників спілкування (зокрема про їх характер та динаміку) та про ставлення учасників до певної комунікативної ситуації (інтерес, байдужість, нетерпіння, ворожість, спокій тощо).

Комунікативна сторона спілкування реалізується за допомогою **повідомлень**, які виконують функцію координації дій окремої людини, або групи людей з діями інших через обмін інформацією. Формуючи повідомлення, комунікатор обирає факти, ідеї, думки для обговорення, канали комунікації, засоби і способи зв'язку.

Ефективність повідомлення залежить від:

- доступності інформації для розуміння, змістовності інформації;
- термінів передачі інформації;
- доцільного використання вербальних і невербальних засобів комунікації;
- врахування особливостей співрозмовника;
- ставлення до співрозмовника.

Варто зауважити, що невербальні повідомлення є неоднозначними. Їм властиві:

- контекстуальність – зміст невербального повідомлення вили кою мірою залежить від наявної комунікативної ситуації;
- багатозначність – в одне невербальне повідомлення можна вкладати різний зміст;
- спонтанність – невербальні повідомлення мають довільний, незапланований характер.

Порівняно стійкими та однозначними є повідомлення про основні емоції та стани людини: інтерес, радість, подив, гнів, горе, уважність та ін.

Зміст решти невербальних сигналів зумовлений низкою таких факторів, як:

- існуючі в суспільстві культурні норми спілкування;
- комунікативна ситуація (ситуація спілкування);
- рівень культури спілкування його учасників;
- індивідуальні особливості людини, зокрема ті особливості, які позначаються на її комунікативній поведінці;
- вік учасників спілкування;
- стать учасників спілкування;
- приналежність учасників спілкування до певної соціальної спільноти (етнічної, професійної, релігійної тощо);
- ступінь значущості партнерів зі спілкування один для одного.

Життєвий досвід і професійна практика свідчить про необхідність вивчення і ефективного застосування засобів комунікації в усіх ланках життєдіяльності. Результати спілкування залежать від уміння адекватно використовувати та інтерпретувати словесні повідомлення, моделювати та удосконалювати їх голосові різновиди, контролювати позитивні і негативні експресивні прояви, налагоджувати візуальний контакт, дотримуватися зручних для партнера територіальних зон, планувати оптимальний особистий простір, облаштовувати приміщення, оформлювати свою зовнішність.

У професійній діяльності актора схарактеризовані знакові системи виступають у ролі основних інструментів, за допомогою яких відображається внутрішній світ сценічних персонажів: їхні думки, прагнення, почуття, стани. Завдяки майстерному використанню мови, голосу, побудові мізансцен, оптимальним рухам та переміщенням акторів глядач отримує змогу приєднатися до світу інтимних переживань героїв, які живуть певний час на сцені. У протилежному випадку глядач бачить тільки фальшиву, бездарну гру і, не маючи можливості ототожнити актора з його героєм, зрозуміти сутність людей та подій, зображуваних на сцені, не отримує бажаного естетичного задоволення.

6.2.2. Інтерактивна сторона спілкування

Кожен з учасників спілкування є активним. За висновками М. Лісіної, така активність виявляється в характерній для комунікативної діяльності спрямованості на узгодження й об'єднання зусиль щодо налагодження відносин та досягнення спільного результату¹, що є можливим завдяки взаємодії.

Взаємодія – аспект спілкування, котрий охоплює весь спектр дій, до яких вдаються учасники спілкування. В ході взаємодії відбувається координація їхніх дій та співвіднесення цілей, котрі вони переслідують, вступаючи у контакт.

Взаємодія була історично першою формою спілкування і виявлялася у вигляді:

- інтеграції – об'єднання, узгодження дій з метою виконання спільної діяльності;
- кооперації – спільної участі людей в одній або декількох взаємопов'язаних діях, необхідних для досягнення бажаного для всіх результату;
- диференціації – роз'єднання, розподілу зусиль учасників спілкування.

¹ Лисина М.И. Проблемы онтогенеза общения / М.И. Лисина / Научно-исследовательский ин-т общей и педагогической психологии Академии наук СССР. – М.: Педагогика, 1986. – С. 9.

Пізніше люди почали взаємодіяти з метою встановлення інтелектуальних та духовних контактів.

Для того, щоб взаємодія відбулася, необхідні участь партнерів зі спілкування у спільній діяльності та наявність між ними певного інформаційного зв'язку з приводу її виконання. За цих умов між її учасниками виникають взаємовідносини – вони досягають певного рівня взаєморозуміння, здійснюють взаємний контроль та вплив один на одного.

Взаємодія може забезпечити інтеграцію партнерів зі спілкування в разі досягнення згоди та спільних результатів. В протилежному випадку, коли у взаєминах має місце боротьба, суперництво, дії партнерів не узгоджують та є неефективними, взаємодія призводить до їхньої диференціації.

Структуру міжособистісної взаємодії утворюють такі компоненти, як її контексти, сценарії, механізми, простір, в якому вона відбувається¹.

Для того, щоб взаємодіяти з людьми успішно, важливо враховувати її **контекст**, тобто сукупність умов спілкування. Це дає змогу зрозуміти сенс окремих аспектів спілкування: адекватно оцінити комунікативну ситуацію, з'ясувати причини поведінки співрозмовника (співрозмовників), визначити можливості досягнення бажаного результату.

Наведемо приклад. У коридорі інституту мистецтв біля однієї з аудиторій стоять декілька студентів. Один з них просить подати йому на харчування. Присутні радять йому, як змінити інтонацію, вираз обличчя, щоб створений цим студентом образ став ще зворушливішим. Зважаючи на контекст охарактеризованої ситуації, взаємодію між студентами можна трактувати як допомогу у підготовці до заняття. Звісно, що ті студенти й викладачі, які виявилися випадковими свідками цієї сцени, будуть оцінювати її саме з такої точки зору і не стануть виймати гроші з гаманців, щоб допомогти «жебраківі».

Отже, контекст міжособистісної взаємодії визначається залежно від змісту конкретної ситуації спілкування: навчання студентів в аудиторії, відзначення урочистої події, розмова з другом чи з незнайомою людиною тощо. Кожна така ситуація оцінюється з точки зору виконуваних учасниками спілкування соціальних ролей, змісту та послідовності дій, якості регуляції – дотримання (або недотримання) тих чи інших норм, правил, приписів комунікативної поведінки.

Тому контекст міжособистісної взаємодії великою мірою зумовлений рівнем міжособистісної взаємодії. У теорії міжособистісного спілкування прийнято вирізняти її соціально-рольовий, діловий та інтимно-особистісний рівні.

У звичних ситуаціях спілкування люди вдаються до стандартних **сценаріїв міжособистісної взаємодії** – усталеної послідовності дій, прийнятих у певній групі чи в суспільстві в цілому. Вони дають змогу взаємодіяти майже автоматично. До таких сценаріїв ми вдаємося щодня: спілкуємося з людьми в транспорті, вітаємося та реагуємо на привітання, будемо розмову з приятелями.

У ході здобуття та поповнення комунікативного досвіду кожна людина виробляє чималий набір типових сценаріїв, які дають їй змогу швидко зорієнтуватися в конкретній комунікативній ситуації і діяти відповідно до придатного для неї сценарію. Такі дії, як правило, є очікуваними з боку співрозмовника (співрозмовників). У відповідь вони отримують змогу використати відповідний типовий сценарій.

Наприклад, за прийнятим нині сценарієм, глядачі повинні після третього дзвінка знаходитися у театральній залі, зайняти в ній місця відповідно до вказаних у квитках номерів, дотримуватися тиші. Уявімо, що більшість з них не засвоїли цих простих сценаріїв. Починається спектакль, а глядачі вільно пересуваються по залі, займають ті місця, які їм подобаються, гучно з'ясовують претензії щодо свого розміщення та ігнорують присутність на сцені акторів. Безумовно, в такій ситуації взаємодія між окремими глядачами стає конфліктною, а актори не досягають бажаного ефекту.

---

¹ Куницяна В.Н. Межличностное общение: Учебник для вузов / В.Н. Куницяна, Н.В. Казаринова, В.М. Погольша. – СПб.: Питер, 2003. – С. 102.

Вироблення сценаріїв поведінки пов'язане із засвоєнням та використанням людьми численних **ритуалів** – складених протягом історичного розвитку людства (суспільства, соціальної спільноти) форм упорядкованої, передбачуваної, символічної поведінки. Прикладами прийнятих у театрі ритуалів є дзвінки перед початком спектаклю, спільний вихід акторів на сцену по завершенню спектаклю, загальний уклін. Багатством ритуалів вирізняються богослужіння, в ході яких віряни виконують усталені рухи та дії. Ритуали широко використовуються в побуті – так, у багатьох сім'ях прийнято святкувати сімейні події, вітатися чи прощатися, звертатися один до одного в певний спосіб.

Дотримання ритуалів дає змогу людині відчувати свою приналежність до інших (нації, професійної чи вікової групи тощо). Ритуали забезпечують спрощення та зрозумілість соціальної поведінки, пропонують певну схему упорядкованих відносин зі світом і є ознакою стабільності («Репетиція як завжди розпочалася о 10 годині. Отже, все в порядку, нічого не змінилося») та ідентифікації людини з іншими («Мене запросили на прем'єру. Отже, про мене не забули, я свій»).

Близькими до ритуальних формами поведінки є обряд, церемонія, етикет, звичай.

Обряд належить до числа ритуальних заходів, які проводяться з особливого приводу. Він складається з низки ритуальних дій, що супроводжують важливі моменти життя і діяльності людини. До числа загальноприйнятих в нашій країні обрядів належать сімейні (обряд хрещення дитини, весілля, поховання) та організаційні (вшанування ветеранів, проводи на пенсію та інші важливі події).

Церемонія – це культовий (величний) обряд, урочистий офіційний акт, проведення якого відбувається відповідно до установленого порядку. В ході церемонії здійснюється низка послідовних ритуальних дій, які виконуються колективно. Церемонії відбуваються практично у всіх сферах соціального життя і проводяться, як правило, з нагоди важливих подій. Участь в них вимагає обізнаності з порядком та особливостями виконання дій. Так, значущою для країни церемонією є інаугурація президента. У театрі вони пов'язані з відкриттям та завершенням театрального сезону, врученням нагород.

Етикет є загальноприйнятим у певній спільноті засобом ритуалізації і регламентації взаємодії на рівні морально-культурних та естетичних норм. Він охоплює сукупність прийомів і рис поведінки, за допомогою яких відбувається виявлення, підтримка та визначення статусів учасників спілкування і водночас – вираження людиною свого «Я», своєї моральної сутності. Його ще визначають як сукупність формальних правил і настанов (формул звертання, вітання, вибачення, подяки, приписів щодо поведінки в різних ситуаціях спілкування, настанов стосовно одягу, манер і т.д.), які регулюють зовнішні прояви людських стосунків.

Етикет має *конвенційний* (умовний), *морально-етичний* (побудований на нормах моралі) та *традиційний* (оснований на історичних традиціях) характер. Дотримання етикету означає підтвердження людиною готовності узгодити свій спосіб поведінки людини із загальноприйнятими зразками, висловити таким чином повагу до інших членів спільноти.

Етикет – явище історичне. Його приписи виникали, зникали, змінювалися впродовж розвитку суспільства. Гідна поведінка цінувалася в кожному суспільстві і розглядалася сучасниками як результат відповідального ставлення до власних вчинків та їх наслідків. В Україні перші письмові настанови стосовно поведінки людей з'явилися майже одночасно з першими письмовими записами.

Дотримання етикету свідчить про певний рівень вихованості особистості, тобто відповідності її поведінки суспільно схваленим приписам в моральному (відповідності моральним нормам), естетичному (відповідності естетичним канонам) та ритуальному (реалізації спілкування у передбачуваних формах, що мають символічне значення) аспектах.

Певні правила етикету вироблені і для театру. Так, прийнято приходити до театру завчасно (не менше, ніж за 20 хвилин до вистави), щоб мати нагоду надати собі належного вигляду, поспілкуватися зі знайомими, придбати програми, заздалегідь зайняти свої місця. Вважається неввічливим запізнюватися, говорити під час вистави, виходити з зали,

користуватися мобільними телефонами. Правила передбачають певні форми реагування глядачів на гру акторів: плескання в долоні в особливо вдалих місцях, після завершення акту та спектаклю в цілому, вручення квітів під час загального виходу акторів.

Звичай – це ті соціальні утилітарно-практичні орієнтири, еталони, зразки поведінки та взаємостосунків людей, що існують у вигляді готової для використання моделі поведінки. Це форма стосунків, прийнята з минулого без будь-яких змін. Вони стимулюють людей до певних усталених дій, виконують функцію своєрідного соціального контролю за поведінкою шляхом її співставлення зі звичаєвою.

У сукупності ці форми поведінки забезпечують психологічний вплив на людей: сприяють прищепленню надбаних суспільством духовних цінностей, формуванню необхідних переконань та зразків поведінки.

Успішність ритуальної взаємодії залежить від обізнаності з нормами, правилами та приписами поведінки, прийнятих для певних ситуацій спілкування та уміння підпорядкувати цим регулятивам свою поведінку

Взаємодія людей реалізується у **міжособистісному просторі**, який має як фізичний, так і соціальний характер. У фізичному просторі розміщені і рухаються певним чином їхні тіла та предмети, якими вони володіють або оперують. У соціальному просторі кожна людина посідає певне соціальне становище, яке залежить від багатьох показників: статі, віку, професії, посади, матеріального та сімейного стану, кола знайомств тощо.

Ці показники утворюють певну систему координат, в якій визначається соціальний статус людини. Її вертикальні просторові характеристики знаходять своє відображення у взаємних позиціях партнерів зі спілкування:

- позиції домінування, відображеній в готовності захопити владу у спілкуванні, що виявляється в таких типових поведінкових проявах, як повчання, наказ, вимога, засудження, зверхність;
- позиції підпорядкування, пов'язаній з демонстрацією готовності до підлеглості та покори, що виявляється в проханні, виправданні, вибаченні, прийнятті звинувачень з боку інших, запобіганні, лестоощах;
- позиції рівності, яка характеризується готовністю до співробітництва і виявляється у відкритості, обґрунтованості висловлювань, толерантності, повазі до співрозмовника;
- відстороненій позиції, яка визначається відсутністю інтересу до співрозмовника, поверховістю переживань з приводу спілкування з ним.

До числа горизонтальних просторових характеристик належать перепони (або їх відсутність), які визначають дистанцію між учасниками спілкування чи заважають їм взаємодіяти результативно. До них можуть належати як фізичні перепони (предмети, які заважають контактувати чи зменшити дистанцію між співрозмовниками), так і психологічні перепони (закриті жести, паузи в розмові, підкреслення ерудиції, підвищена або низька експресивність).

Взаємодія партнерів реалізується за допомогою специфічних механізмів, до яких належать взаєморозуміння, координація, узгодження.

Механізм **взаєморозуміння** виконує функцію об'єднання інтересів учасників спілкування та вироблення спільних позицій щодо розв'язання спільних завдань. Дія цього механізму базується на вивченні учасниками один одного (індивідуальних особливостей, соціальних та професійних характеристик, поглядів, переконань тощо) за допомогою запитань, уточнення, обговорення різноманітних життєвих проблем, дискусій, спорів.

Механізм **координації** полягає у пошуку оптимальних для обох сторін взаємодії засобів, за допомогою яких можна досягнути спільності та узгодженості дій.

Механізм **узгодження** передбачає досягнення згоди стосовно намірів та цілей взаємодії. Він надає взаємодії певного смислу, мотивує партнерів на спільні дії, зумовлює певне емоційне ставлення до спільної діяльності.

Дія цих механізмів на кожному рівні спілкування має певні відмінності. Так, на соціально-рольовому рівні важливою є демонстрація обумовлених соціальною роллю дій, виявлення суспільно схвалених емоцій. В цьому випадку основними мотиваційними чинниками взаємодії стає прагнення узгодити свою поведінку з прийнятими нормами, приписами, цінностями. На діловому рівні взаєморозуміння будується на основі визначеної прагматичної цілі та пізнання професійних якостей партнера, а його емоційний аспект майже не береться до уваги. На інтимно-особистісному рівні пізнання партнера партнером є найглибшим. Його думки і почуття набувають важливого, майже вирішального значення.

У ході засвоєння людиною типових сценаріїв та механізмів взаємодії, утвердження у соціальній системі координат формуються **моделі її комунікативної поведінки** – системи комунікативних дій, які залежать від психосоціального контексту спілкування: психологічних особливостей партнерів зі спілкування, їхніх соціальних статусів, ставлення співрозмовників один до одного та до умов, в яких відбувається спілкування.

Є. Руденський виокремлює дві групи моделей спілкування: моделі комфортно-психологічного спілкування і моделі дискомфортно-психологічного спілкування¹.

Використання **моделей комфортно-психологічного спілкування** уможливорює самореалізацію учасників у ході комунікативного процесу. До першої групи моделей спілкування належать:

- пізнавальна модель спілкування, використання якої має на меті передати чи здобути інформацію, що має значення для одного чи обох співрозмовників: реалізація моделі потребує концентрації уваги на предметі інформації, на раціональному, логічному, аргументованому викладенні інформації, на виявленні причинно-наслідкових зв'язків;
- експресивна модель спілкування, спрямована на передачу партнерові зі спілкування почуттів, оцінок, станів: реалізація моделі потребує лаконічності вербального викладення, яскравої жестикуляції, виразних інтонацій, фасцинації за допомогою художнього підкріплення;
- сугестивна модель спілкування, націлена на здійснення навіювання на співрозмовника: реалізація моделі спирається на авторитет сугестора (навіювача), формування позитивного ставлення до сугестора, вимагає врахування сугестивних потенціалів (готовності до підпорядкування впливові) навіюваних;
- переконувальна модель спілкування – використовується з метою здійснення взаємовпливу партнерів за допомогою аргументів та логічних доказів: вимагає врахування особливостей сприймання партнером інформації, логічного та аргументованого викладення повідомлення, формування контраргументації;
- ритуальна модель спілкування – застосовується з метою дотримання певних норм, приписів, правил: реалізація моделі спирається на врахування національних та територіальних традицій і норм спілкування, на обізнаність з етикетом;

Застосування **моделей дискомфортно-психологічного спілкування** зумовлене, як правило, очікуванням небезпеки. До числа таких моделей належать:

- модель запобігливого спілкування – спрямовується на запобігання перед співрозмовником, визначається прагненням отримати від нього позитивного ставлення; використовується людьми, які мають низький рівень самооцінки, прагнуть у спілкуванні виправдатися, догодити, отримати схвалення;
- модель звинувачувального спілкування – націлена на досягнення перемоги над співрозмовником через зниження його самооцінки та підтвердження своєї влади, визначається жорсткістю, командним тоном, використанням

¹ Руденский Е.В. Основы психотехнологии общения менеджера: Учеб. пособие / Е.В. Руденский. – М.: ИНФРА-М; Новосибирск: НГАСиУ, 1997. – С. 47 – 56.

розпоряджень та наказів, придушенням ініціативи та гідності співрозмовника, прагненням завоювати авторитет за будь-яку ціну;

- модель обачливого спілкування – базується на розрахунку, що робиться з метою уникнення небезпеки; характеризується коректністю, холодністю, розсудливістю, врівноваженістю;
- модель відчуженого спілкування – має на меті уникнення небезпеки через ігнорування загрози; для неї характерні відсутність реакції на запитання з боку співрозмовників, перерви та невиправдані паузи у мовленні, відсутність уваги до предмету розмови, підвищена рухливість під час розмови.

Досягнути успіху у взаємодії буває нелегко. Для цього люди вдаються до двох протилежних способів взаємодії: маніпулювання та актуалізації.

Маніпулювання – спосіб взаємодії, що використовують як правило з корисливою метою, спрямованою на задоволення власних потреб та досягнення власних цілей. Це свідоме або несвідоме використання хитрощів з метою встановлення контролю над ситуацією та досягнення власної мети.

Актуалізація – спосіб взаємодії, для якого характерні врахування інтересів співрозмовника та прагнення реалізувати власні потенціали в діяльності і взаємодії з ним. Використовувати актуалізацію означає поважати партнера, намагатися спільно з ним розв'язувати проблеми, обрати прийнятну для обох сторін стратегію спілкування.

Актуалізатор – це людина, яка прагне самореалізації, поважаючи інтереси і прагнення інших, прислухаючись до думок інших.

Загальна схема комунікативних дій називається **стратегією спілкування**.

Відомі дослідниці проблеми спілкування Г. Чайка та Т. Чмут пропонують розрізняти стратегії спілкування залежно від наявних в них:

- мети (спрямованої на задоволення інтересів обох чи одного з партнерів зі спілкування);
- комунікативних установок (гуманістичних чи маніпулятивних);
- характеру конструювання спілкування (монологічного чи діалогічного).

Відповідно виокремлюють вісім видів стратегій спілкування:

A – гуманістично-діалогічну, спрямовану на досягнення спільної мети;

B – гуманістично-монологічну, спрямовану на досягнення спільної мети;

C – гуманістично-діалогічну, спрямовану на досягнення індивідуальної мети;

D – гуманістично-монологічну, спрямовану на досягнення індивідуальної мети;

E – маніпулятивно-діалогічну, спрямовану на досягнення спільної мети;

F – маніпулятивно-діалогічну, спрямовану на досягнення індивідуальної мети;

K – маніпулятивно-монологічну, спрямовану на досягнення спільної мети;

L – маніпулятивно-монологічну, спрямовану на досягнення індивідуальної мети.¹

Прикладом стратегії A може бути така ситуація. Під час зборів працівників театру директор охарактеризував проблему, яка склалася, і запропонував висловитися з пропозиціями щодо її розв'язання. Внесені пропозиції взяли до уваги і визначилися з тим, як їх ефективно реалізувати.

Нерідко ми стикаємося із застосуванням стратегії K, коли керівник не тільки самотужки приймає рішення, а й доводить його до відома підлеглих як єдине можливе та правильне.

У театральному колективі можна спостерігати і стратегію L. Так, актриса, котра претендувала на головну роль може вигукнути: «Як, мені дісталася другорядна роль?! Я не дозволю, щоб зі мною так поводитися!» і супроводжувати свій вислів певними діями.

---

¹ Чмут Т.К. Етика ділового спілкування: Навч. посіб. / Т.К. Чмут, Г.Л. Чайка. – 3-тє вид., стер. – К.: Вікар, 2003. – С. 102 – 104.

Стратегія реалізується в тактиці спілкування – системі послідовних дій, які сприяють реалізації взаємодії. Вибір тактики базується на вивченні конкретної комунікативної ситуації та особливостей партнерів зі спілкування.

Інтегрованою характеристикою комунікативної поведінки є **стиль спілкування** – характерна для конкретної людини система комунікативних дій. У теорії та практиці спілкування виокремлюють різні типи стилів спілкування. Найбільше уваги приділяють проблемі стилю керівництва, який розуміють як систему принципів, норм, методів і прийомів впливу на підлеглих з метою здійснення управлінської діяльності та досягнення поставлених цілей¹. В межах традиційної концепції управління визначають такі три стилі, як демократичний, авторитарний, ліберальний.

Для **демократичного стилю керівництва** характерні колегіальне прийняття рішень, спрямованість на забезпечення поінформованості персоналу про наявні проблеми, цілі організації, виконання (невиконання) визначених завдань. Керівник зважає на потреби співробітників, враховує їх індивідуально-психологічні особливості, підбирає способи впливу на них.

Авторитарний стиль передбачає домінування думки керівника, жорсткість та ієрархічність керівництва, ігнорування потреб та інтересів, думок та прагнень підлеглих. Керівник такого типу нерідко має завищену самооцінку, самовпевнений, безкомпромісний, агресивний, прагне контролювати усі дії підлеглих, обмежує підлеглим доступ до інформації.

Ліберальному стилю притаманні невисока активність керівника, намагання уникнути відповідальності за прийняття рішення, ігнорування інновацій, прагнення перекласти свої обов'язки та відповідальність на інших. Поведінка та ставлення керівника до підлеглих нерідко залежить від його емоційного стану.

Залежно від змісту спрямованості (на себе або на іншого) виокремлюють такі стилі спілкування, як:

- агресивний, спрямований на особистісний успіх за рахунок домінування та контролю над іншими;
- піддатливий, спрямований на особистісний успіх за рахунок допомоги від іншого;
- відчужений, націлений на збереження емоційної дистанції та незалежності.

Відповідно до змісту ставлення до співрозмовника стиль спілкування визначають, як:

- альтруїстичний, що характеризується прагненням допомогти іншим;
- маніпулятивний, який визначається прагненням задовольнити власні потреби через маніпулювання іншими;
- місіонерський – для нього притаманним є обережний вплив на людей²

Добір способів взаємодії виявляється у формуванні моделі (типу) спілкування, виборі стилю спілкування, виборі стратегії і тактики спілкування.

Спілкування можливе лише за умови безпосередніх або опосередкованих контактів індивідів, які переважно реалізуються у групах. Це здебільшого малочисельні за складом (малі) групи, котрі знаходяться на різних стадіях розвитку і мають вироблений провідний стиль спілкування. Рівень їхньої згуртованості великою мірою зумовлений тими способами психологічного впливу, які використовують учасники спілкування. Відомими способами психологічного впливу є зараження, навіювання, наслідування та переконання.

Зараження – емоційно наповнений психологічний вплив, котрий виявляється як передача психічного стану від однієї людини до іншої в умовах їхнього безпосереднього контакту.

¹ Орбан-Лембрик Л.Е. Психологія управління: Посібник / Л.Е. Орбан-Лембрик. – К.: Академвидав, 2003. – С. 187.

² Чмут Т.К. Етика ділового спілкування: Навч. посіб. / Т.К. Чмут, Г.Л. Чайка. – 3-тє вид., стер. – К.: Вікар, 2003. – С. 101.

Зараження відбувається в тому випадку, коли учасники спілкування є схильними до певних психічних станів. При цьому така схильність має неусвідомлений, мимовільний характер.

Як зазначає Б. Паригін, механізм зараження зумовлений ефектом багаторазового взаємного підсилення емоційних впливів партнерів зі спілкування і знаходиться у прямій залежності від кількості (величини аудиторії) та сили початкового емоційного заряду¹.

У великих групах сила емоційного заряду зростає через своєрідне «відбиття» від присутніх в них людей. Внаслідок цього вони починають переживати досить відчутних однаковий емоційний стан: духовне піднесення в ході релігійних відправлень, естетичну насолоду під час споглядання мистецьких творів, спортивний азарт впродовж спостереження за спортивними змаганнями тощо. Такий стан впливає на поведінку, спонукає до певних дій.

Спільні переживання об'єднують навіть малознайомих чи незнайомих між собою людей. З історії відомо, що у давньоспартанських школах переслідували головну мету – виховати міцного, відданого державі воїна. Тому особливої уваги навчанню наукам не приділяли. Однак, серед небагатьох навчальних дисциплін була музика. Її впровадили не тому, що спартанці належали до числа естетів. Призначення навчання музиці, передусім співам було доволі утилітарним – воїни легше долали тривалі пішохідні переходи, співаючи маршових пісень. Слова, а особливо ритм та мотив такої пісні викликали певний настрій, сприяли збереженню бадьорості, піднесення та єдності з іншими.

За допомогою зараження можна певною мірою компенсувати недоліки в організації тих чи інших груп людей. Так, незважаючи на відсутність організатора, дії болільників на стадіонах нерідко вирізняються чіткістю та злагодженістю.

Враховуючи викладене, можна зробити висновок, що зараження виконує важливі функції:

- сприяння переживанню людьми певних емоційних станів;
- об'єднання людей через переживання однакових емоцій;
- посилення єдності груп;
- компенсації недостатньої організованості групи.

Сила зараження залежить від загального рівня розвитку особистості, рівня розвитку її самосвідомості. Кожна людина піддається зараженню відповідно до того, який вона має настрій, до яких станів схильна, чи може вона осмислити конкретну ситуацію спілкування, усвідомити, що відбувається.

Зараження – один із вагомих способів впливу актора на глядачів. Адже одним з неодмінних завдань вистави є досягнення єдності з глядачами в емоційних оцінках вчинків сценічних героїв, в переживанні тих подій, які відбуваються на сцені. Для цього актори-майстри використовують явище так званого «публічного ефекту». Його сутність зводиться до того, що якщо емоційний заряд актора сприймається глядачами, то він розповсюджується між ними і підсилений у десятки, навіть сотні разів, повертається до назад.

Зауважимо, що такий потік емоцій може надати актору або потужний позитивний заряд, або розчавити його своєю негативною силою. Тому вдаючись до психічного зараження, треба зважати на те, які емоції можуть виникнути у присутніх, що можна отримати від них у відповідь.

Отже, зараження має не тільки позитивні, а й негативні наслідки. Найчастіше вони мають місце у натовпі у випадках прояву агресії, паніки, екстазу тощо, коли емоції, які виявляються в цих ситуаціях, спонукають до неусвідомлених, немотивованих вчинків, завдають шкоди життю і здоров'ю людей.

Під час взаємодії людей нерідко має місце **навіювання** – односторонній, цілеспрямований, неаргументований інформаційно-емоційно-вольовий вплив однієї людини на іншу людину (групу людей), який визначається некритичним сприйняттям інформації з боку останньої (останніх).

---

¹ Парыгин Б.Д. Основы социально-психологической теории / Б.Д. Парыгин. – М.: Мысль, 1971. – С. 259.

Такий вплив має вербальний характер і супроводжується емоційно-вольовою взаємодією між учасниками спілкування.

Вивчаючи питання навіювання, необхідно ознайомитися зі спеціальною термінологією. Явище навіювання отримало назву «соціальна сугестія». Людину, котра здійснює навіювання, називають *сугестором*. Ефективним може бути той сугестор, який має розвинені вольові якості і досягнув високого рівня авторитетності.

Людина, яка є об'єктом навіювання, називається *сугерендом*. Схильність сугеренда до навіювання залежить від внутрішніх та зовнішніх факторів. Так, відомо, що більшою мірою піддаються навіюванню діти, жінки, фізично ослаблені люди. В силу певних своїх особливостей вони не мають змоги адекватно оцінити отриману інформацію і частіше за інших сприймають її на віру. Навіюваність представників цих категорій зумовлена різними причинами. Наприклад, діти не мають достатнього досвіду, щоб проаналізувати отриману інформацію. Водночас вони довіряють дорослим, які, на їх думку, мають такий досвід. Навіюваність знесилених або ослаблених хворобою людей зумовлена нестачею фізичних сил для здійснення необхідного аналізу інформації та опору навіюванню. Навіюваність жінок більшою мірою зумовлена їхніми статевими особливостями, зокрема розвиненістю емоційної сфери, що впливає на виникнення романтичних думок і почуттів.

Рівень навіюваності може коливатися залежно від зовнішніх обставин, в яких відбувається спілкування: присутності інших людей, змісту висловлених ними думок та оцінок, використаних атрибутів, інтер'єру тощо.

У практиці спілкування зустрічається явище опору навіювання – *контрсугестія*. Іноді спостерігаються випадки подолання системи психологічного захисту (контрсугестії) за допомогою певної сукупності заходів, які отримали назву *контрконтрсугестія*.

Яскравий приклад контрсугестії змалював Г.Х. Андерсен у своїй казці «Новий одяг короля». В той час, коли двір короля намагався роздивитися його новий одяг ніби виготовленим кравцями-шахраями, присутній при цьому хлопчик побачив все так, як воно є, і вигукнув: «А король голий!»

Навіювання є одним із ефективних способів своєрідного психопрограмування аудиторії. Тому в багатьох випадках воно може використовуватися як метод маніпулятивного впливу на особистість. Нерідко така маніпуляція має місце у рекламі та пропаганді, у створенні іміджу окремої людини або організації.

Цікавий приклад навіювання наведено у книзі Г. Почепцова «Іміджелогія».

Він змальовує можливість Карлсона стати депутатом шляхом формування необхідного для цього іміджу. Привабливість означеного персонажа для виборця (Малюка) зумовлена передусім підкресленням його індивідуальності – «гарний в міру угодований чоловік», який має пропелер і живе на даху. Він вміє співчувати, є «найкращим у світі спеціалістом щодо парових машин», «найкращим у світі спеціалістом з прибирання кімнат», «найкращим будівельником» тощо. Незважаючи на те, що ці слова далекі від реальності, Карлсон дуже вдало коментує свої невдачі і характеризує їх як досягнення. У випадку з паровою машиною, яка вибухнула, Карлсон із захопленням заволав: «Вона вибухнула!... Який гуркіт! Як добре!». Долаючи контрсугестію Малюка, котрий засумував за своєю машиною, Карлсон змальовує ситуацію з позицій майбутнього і використовує для цього надзвичайно вдалий слоган: «Я дам тобі ще кращу машину». І попри всі негаразди Малюк вірить своєму кандидатові¹.

Навіювання – розповсюджений спосіб впливу у рекламній діяльності. Нерідко в рекламі пропонують привабливі образи гарних, успішних, здорових і щасливих людей, які користуються тими чи іншими товарами. Ідея такої реклами полягає у забезпеченні емоційної й раціональної привабливості для споживача змальованих образів, що може призвести до необґрунтованого висновку про привабливість самого товару та підштовхнути до придбання рекламованої продукції.

¹ Почепцов Г.Г. Имиджелогия / Г.Г. Почепцов. – М.: Рефл-бук; К.: Ваклер, 2002. – С. 429 – 434.

Навіювання може переслідувати різні цілі, мати як негативні, так і позитивні наслідки. Так, розробники реклами переважно мають на меті не тільки отримання прибутку, а й надання споживачеві необхідної для нього інформації про якісні продукти чи послуги. В цьому випадку навіювання має позитивні наслідки для обох сторін. Коли ж рекламодавці дають неправдиву інформацію про свій товар, чи за допомогою спеціальних технологій примушують споживача його придбати, навіювання може забезпечити позитивний результат для сугестора і негативний – для сугеренда.

Навіювання – невід’ємний атрибут професійної діяльності в тих галузях, де має місце спілкування. До цього способу впливу зокрема вдаються педагоги, керівники усіх рангів, політики, лікарі.

У педагогічній практиці використовують як імперативні форми прямого навіювання (настанови, накази, команди, оцінки), так і опосередковане навіювання (натяк, опис події, розповідь). Результатом впливу можуть бути виконавська поведінка учнів, їх заохочення до подальшого розвитку. Неабияке значення мають такі оцінки педагога, як: «Повір у свої здібності і досягнеш бажаного», «Ти маєш багатий потенціал, тільки розкрий свої можливості».

За словами Л. Орбан-Лембрик, у випадку спілкування керівника з підлеглим такий вплив «...спрямований не до логічного аналізу явищ, здатності думати, а до готовності підлеглого одержати розпорядження, наказ, інструкцію. Ефективність навіювання підсилюють впевнені манери, категоричний тон, виразна інтонація суб’єкта навіювання».¹

В цій ситуації вагомими факторами результативності впливу є авторитетність керівника, його емоційний стан, рівень експресивності, конструкції його повідомлень. Немаловажними чинниками ефективності навіювання є ставлення підлеглого до керівника, зокрема рівень поваги та довіри до нього.

Означений спосіб психологічного впливу свідомо і несвідомо використовують працівники театральної галузі, звертаючись до широкого загалу словами своїх емоційно привабливих героїв чи оголошуючи про власні погляди, переконання, позиції у ході виступів, за допомогою засобів масової інформації, під час приватного спілкування.

Таким чином, навіювання виконує немаловажну роль у формуванні свідомості людей і є важливим фактором суспільного життя, оскільки сприяє ефективності передачі та сприйняття інформації, уможлиблює активізацію групової діяльності (ділової, навчальної, дозвіллевої тощо).

Одним з найпоширеніших явищ у спілкуванні є **наслідування**. Цей спосіб психологічного впливу спрямований на відновлення індивідом, який йому піддається, зовнішніх рис і зразків поведінки, манер, дій, вчинків інших людей. Таке відновлення визначається певною вибірковістю, що має водночас і раціональний, і емоційний характер.

Відтворення того чи іншого зразка або прикладу відбувається на основі особистісного досвіду і обставин відтворення.

Яскравим прикладом наслідування є **мода**. Кожна людина віддає їй данину, але в певних притаманній їй межах, які встановлюються залежно від індивідуальних уподобань, смаків, потреб, матеріальних статків, статусу.

Як фактор соціального життя, наслідування накладає відбиток на формування навичок і манер поведінки, духовних цінностей особистості, в цілому психіки людини, позначається на її взаєминах з іншими людьми. Тому наслідування є засобом освоєння оточуючого світу, отже, виконує важливу роль у процесі засвоєння досвіду.

Наслідування розрізняють на такі різновиди, як:

- логічне наслідування, що відбувається на основі вироблення індивідом раціонального ставлення до певного явища і нелогічне наслідування, що зумовлене емоційним ставленням індивіда до тих зразків чи прикладів, які він сприймає, взаємодіючи з людьми;

¹ Орбан-Лембрик Л.О. Психологія управління / Л.О. Орбан-Лембрик. – К.: Академвидав, 2003. – С. 422.

- внутрішнє наслідування, яке виявляється у відновленні індивідом думок, поглядів, почуттів інших людей і зовнішнє наслідування – відтворення ним зразків зовнішності і поведінки;
- наслідування-мода – повторення індивідом досить мінливих форм стандартизованої масової поведінки, утвореної під впливом домінуючих у суспільстві в певний конкретний момент часу смаків, настроїв, захоплень, і наслідування-звичай – відтворення відносно сталих, існуючих протягом тривалого часу зразків поведінки сформованих попередніми поколіннями;
- наслідування всередині групи і наслідування однією групою іншої.

Характер наслідування змінюється протягом становлення особистості. На ранніх етапах життя основним чинником наслідування виступає емоційне ставлення дитини до дійсності. Вона із задоволення повторює слова, рухи, дії тих дорослих, з якими має емоційний контакт, яких вона любить. Нерідко дівчатка прагнуть бути подібними до мами чи до старшої сестри, а хлопчики копіюють своїх батьків, дідусів, або старших братів.

З віком емоційна привабливість зразка все більше поступається його раціональній цінності – важливості, необхідності. Вже у молодшому шкільному віці школяр наслідує рухи дорослого для того, щоб навчитися писати, малювати, засвоїти інші корисні дії. Іноді він виконує ці дії навіть всупереч власним бажанням, підпорядковуючись вимогам дорослих, або самотужки застосовуючи вольові зусилля.

В підлітковому віці характер наслідування суттєво змінюється. Підлітки намагаються слідувати сформованим в уяві ідеалам – плодам своїх роздумів, які є ще досить романтичними та відірваними від реальності. Наслідування представників старшого віку більшою мірою спричинене раціональними факторами.

На характер наслідування суттєво впливає мистецтво. Викликаючи до життя глибокі інтенсивні почуття, мистецькі образи мають здатність навіть призвести людину до катарсису – своєрідного духовного очищення, відродження того найкращого, що в ній є.

Історії відомі приклади наслідування поведінки героїв п'єс та кінофільмів: відданості справі Овода, вірності Ромео, патріотизму Тараса Бульби.

Водночас мистецтво може здійснювати вкрай негативний вплив на особистість зокрема та на суспільство в цілому. Так, за словами Ч. Сноу, художні твори початку ХХ століття суттєво вплинули на прояви антисуспільних почуттів сучасників¹.

Цю думку підтримує В. Семенов, який вказує на зв'язок між моделями злочинів у художніх творах та їх реальним втіленням у життя².

Варто взяти до уваги твердження А. Моруа, який писав: «...хочемо ми того чи ні – життя наслідує мистецтво... країна, в якій допускається, а тим більше пропагується насилля, приречена. Тому приклад – падіння Гітлера»³.

Тому на митців накладається велика відповідальність – пропонувати людям гідні для наслідування зразки, сприяти тому, щоб наше суспільство ставало дедалі гуманнішим, морально чистішим і розумнішим.

В системі способів психологічного впливу важливе місце посідає **переконання**. В науковій термінології є декілька смислових значень поняття «переконання». По-перше, його трактують як найбільш стійкий елемент системи уявлень і поглядів людини, що є водночас результатом формування її індивідуально-неповторного життєвого досвіду і спонукальною основою діяльності. По-друге, переконання виступає як процес освоєння дійсності, що передбачає якісну зміну вихідних установок людини під дією внутрішніх (індивідуальний життєвий досвід) і зовнішніх (зовнішні впливи з боку соціального оточення) факторів. По-

¹ Сноу Ч.П. Две культуры / Ч.П. Сноу. – М.: Прогресс, 1973. – С. 23.

² Семенов В.С. Социальная психология искусства: актуальные проблемы / В.С. Семенов. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1988. – С. 59.

³ Моруа А. Шестьдесят лет / А. Моруа. – М.: Прогресс, 1977. – С. 282 – 283.

третє, переконання розуміють як спосіб свідомого і організованого впливу на психіку індивіда з метою створення стійких поглядів, вихідних установок та принципів особистості¹.

Вивчення переконання як способу психологічного впливу базується саме на останньому його смислового значенні. У цьому сенсі переконання розуміють, як таке, що спирається на систему логічних доведень, міркувань, засобів емоційної виразності з боку переконувача та усвідомлене, позитивне ставлення переконуваного до отриманої інформації. Отже, переконання передбачає вплив на раціональну і емоційну сфери особистості, активну взаємодію переконувача і переконуваного, яка супроводжується активною участю свідомості обох у процесі спілкування.

Мистецтво переконання – неодмінна складова психологічної культури людини, передумова ефективного спілкування. Переконливості можна досягнути за умови використання правдивих і вагомих аргументів, підбору змісту і форми впливу відповідно до вікових та індивідуальних особливостей переконуваного, дотримання логіки і доступності доведень. Силу впливу зумовлюють професійні та особисті якості ініціатора переконання: обсяг знань, навичок, рівень інтелектуального розвитку та попередньої підготовки, авторитет, настрої, навіть стан здоров'я.

Ефективність переконання залежить: від відповідності змісту і форми переконання рівню вікового і професійного розвитку та індивідуальним особливостям переконуваного; від послідовності, логічності та доказовості повідомлень; від використання як узагальнених положень, так і конкретних прикладів і фактів; від переконаності та компетентності самого комунікатора; від рівня підготовки до здійснення переконання; від вибору місця і часу для переконування та урахування всіх обставин спілкування.

Психологічні техніки переконливого впливу нині знаходяться в центрі уваги дослідників (П. Міщич, О. Панасюк, Є. Руденський, О. Стешнев).

Одну з цікавих моделей переконливого впливу пропонує Є. Руденський, який доводить, що це явище зводиться передусім до свідомого і організованого впливу на пізнавальний та на емоційний компоненти установки шляхом передачі комплексу інформації. На думку автора, основне завдання переконання полягає у пошуку прийомів організації переконливої інформації. Для того, щоб думка індуктора (того, хто здійснює переконання) була прийнятною, треба дотримуватися таких психотехнічних прийомів: викладати думку просто, доступно, зрозуміло, доброзичливо, використовувати наочні приклади та пов'язувати її з практикою².

Ефективним може бути переконувальний вплив, здійснений на основі аргументації в доказовій та в контраргументаційній формах. У першому випадку до пізнавального компоненту установки співрозмовника додається новий смисл, а в другому – відбувається його руйнація.

До основних прийомів формування аргументації належать:

- всебічне вивчення інформації, яка може бути використана в якості аргументації;
- виключення з неї можливих протиріч;
- формування доступних і чітких повідомлень та висновків.

Реалізувати ці прийоми можна за допомогою низки методів аргументації: виявлення протиріч в аргументації співрозмовника, порівняння, прикладу, пояснення, повторення, цитування, пропозиції, зміни акцентів, звернення до партнера із запитанням, опитування присутніх, використання прийому «так..., але», що полягає у виокремленні аргументів «за» і аргументів «проти» запропонованої думки тощо.

Результативним прийомом переконувального впливу є інтроспекція, призначена для актуалізації найбільш значущих для співрозмовника (співрозмовників) фактів. Її застосовують у таких різновидах, як:

¹ Парыгин Б.Д. Основы социально-психологической теории / Б.Д. Парыгин. – М.: Мысль, 1971. – С. 268.

² Руденский Е.В. Основы психотехнологии общения менеджера / Е.В. Руденский. – М.: ИНФРА-М; Новосибирск: НГАЭиУ, 1997. – С. 173 – 174.

- відновлювальна ретроспекція, спрямована на відновлення в пам'яті співрозмовника відомої йому інформації, або повідомлення нової інформації, що має відношення до минулого;
- переосмислювальна ретроспекція, яка використовується з метою надання можливості переосмислити відомі факти чи події в ході спілкування;
- актуалізуюча ретроспекція, націлена на актуалізацію певних фактів та посилення їх значущості.

Досягнути ефективності всіх охарактеризованих способів психологічного впливу можна за допомогою таких прийомів, як: виокремлення людини за допомогою погляду чи словесного звернення; визнання унікальності співрозмовника, підкреслення його переваг; виявлення інтересу до партнера, саморозкриття, виявлення готовності підтримати партнера зі спілкування.

Достатній рівень оволодіння способами психологічного впливу є показником професійної майстерності митця. Адже характер його професійної діяльності передбачає такий вплив на кожного глядача.

6.2.3. Перцептивна сторона спілкування

Важливою стороною спілкування є взаємне сприйняття партнерами один одного. Це дає їм змогу пізнати, зрозуміти та оцінити один одного. Досягнення взаєморозуміння між партнерами є внутрішньою основою і водночас метою спілкування. Явища сприймання та розуміння однією людиною іншої, що відбувається під час спілкування, називається **соціальною перцепцією, або соціальним сприйманням**.

Соціальна перцепція реалізується за загальними законами сприймання, в ній задіяні ті ж механізми. Однак, людина як об'єкт сприймання, становить набагато більший інтерес, ніж інші об'єкти дійсності. Тому сприймання людини людиною супроводжується значно вищою активністю, ніж сприймання інших предметів та явищ.

Означений феномен має ще й іншу особливість – сприймання людини людиною не є одностороннім. В ньому беруть участь обидві сторони, які формують образи одна одної. Це уможливорює певний рівень їхнього взаємопізнання та взаєморозуміння, вироблення ставлення, вибору стратегії та тактики спілкування, планування подальших комунікативних дій.

Головна особливість сприймання людини людиною полягає в тому, що в ході його перебігу виробляється оцінка внутрішніх якостей співрозмовників на підставі спостереження та аналізу їхніх зовнішніх проявів поведінки. На думку Ф. Девіс, таке спостереження відбувається в певній послідовності – люди виокремлюють характерні риси інших людей в такому порядку: 1) стать; 2) вік; 3) розміри; 4) вираз обличчя; 5) візуальний контакт; 6) волосся; 7) тілобудова; 8) одяг; 9) характер рухів¹.

На думку інших дослідників (Н. Казаринова, В. Куніцина, В. Погольша), формування уявлення про партнера зі спілкування розпочинається з відображення та оцінки його зовнішнього вигляду, фізичного складу, манери триматися². За умови адекватного відображення ці ознаки сприймаються в єдності і дають змогу сформуванню відповідний дійсності цілісний образ співрозмовника.

Відображений образ може бути й спотвореним (не відповідати дійсності) внаслідок недостатнього досвіду в сприйманні та оцінці людей. Правдивість перцептивного відображення залежить також від характеру взаємовідносин з об'єктом сприймання, емоційного та фізичного стану співрозмовників.

¹ Девіс Ф. Создай себе имидж / Ф. Девіс. – Мн.: ООО «Попурри», 1998. – С. 51 – 52.

² Куніцина В.Н. Межличностное общение: Учеб. для вузов / В.Н. Куніцина, Н.В. Казаринова, В.М. Погольша. – СПб.: Питер, 2003. – С. 305 – 306.

Так, діти дошкільного та молодшого шкільного віку більшою мірою зважають на найзагальніші і не завжди основні ознаки людини: зріст, колір волосся, одяг. У підлітковому віці вони успішно описують фізичний склад людини: анатомічні особливості, тілобудову, риси обличчя. Дорослий значно більше уваги приділяють емоційній експресії людей (жестам, міміці) та особливостям їхнього мовлення.

Добрі стосунки зі співрозмовником зумовлюють зосередження уваги на його позитивних рисах, а негативні – виокремлення його недоліків.

Для досягнення взаєморозуміння між партнерами недостатньо лише вироблених ними адекватних взаємних оцінок – важливим є досягнення сутності сформованих між ними взаємин, змісту ставлення одного партнера до іншого.

Шлях до розуміння іншого проходить через самоусвідомлення. Усвідомлення себе через іншого, а іншого – через себе реалізується за допомогою механізмів ідентифікації і рефлексії.

Сутність **ідентифікації**, або ототожнення себе з іншим полягає у спробі поставити себе на місце партнера зі спілкування, уявити його почуття, думки, мрії. Цей механізм є досить складним у застосуванні, однак, необхідним в тих ситуаціях, коли потрібно сформулювати максимально наближене до реальності уявлення про стан іншої людини, про мотиви її вчинків. В акторській практиці ідентифікацію використовують з метою досягнення внутрішнього світу того чи іншого персонажу.

Механізм **рефлексії** забезпечує усвідомлення людиною того, як її сприймає партнер зі спілкування. Результативність рефлексії залежить від рівня сформованості самосвідомості того, хто сприймає (пізнає) іншого, а також від ступеня готовності іншого розкрити свій внутрішній світ. Цей механізм забезпечує зворотний зв'язок між учасниками. Він дає можливість не тільки сприйняти певні особливості іншого, а й зрозуміти його ставлення до себе та до змісту своїх повідомлень, краще зорієнтуватися в наявній комунікативній ситуації, обрати найдоцільніший спосіб комунікативної поведінки (передачі інформації, слухання, психологічного впливу).

В комунікативній практиці доволі часто вдаються до перцептивного механізму **емпатії** – своєрідного емоційного відгуку на стан партнера зі спілкування. Така емоційна чутливість спонукає до співчуття, дає змогу уявити те, що переживає інший.

Розповсюдженим механізмом сприймання людини людиною є **стереотипізація**, що виробляється шляхом засвоєння досвіду спілкування з представниками різноманітних груп і констатації притаманних кожній з цих груп найзагальніших ознак. Так, студенти вирізняються своєю активністю, досить високим рівнем інтелектуального розвитку, насиченістю особистого життя; професіонали-митці – зосередженістю інтересів на певній сфері мистецтва, наявністю професійного досвіду, Оцінка людини, що базується на врахуванні її приналежності до групи, є узагальненою і не містить в собі аналізу індивідуальних якостей співрозмовника.

Спілкуючись з людьми, ми накопичуємо певний фонд стереотипів, який потім використовуємо для формування їхньої загальної оцінки. З цієї точки зору механізм стереотипізації виконує позитивну роль, оскільки дає можливість швидко визначити найзагальніші особливості партнера. Однак, не варто забувати про те, що людина – надзвичайно складне явище і адекватно оцінити її в межах стереотипу неможливо. В ході спілкування розкривається її індивідуальність, і риси, які пізнаються, виходять за межі жорстких стереотипних рамок, не вписуються в сформований стереотип.

Отже, стереотипізацію варто використовувати як перший крок у пізнанні іншої людини, як своєрідну оцінку її можливих рис та властивостей. Людству відомі випадки, коли доведений до абсурду механізм стереотипізації призводив до вкрай негативних, жаклих наслідків. Прикладом тому є феномен шовінізму – крайня форма упередженого ставлення представників однієї соціальної групи до іншої, наслідками якого є переслідування, страждання, навіть загибель людей.

Використання цих механізмів уможливує **інтерпретацію** поведінки партнерів зі спілкування – здійснення побудованих на реальних фактах адекватних пояснень поведінкових проявів та їх причин.

В реальному житті такі пояснення не завжди можливі. Причиною цього є дефіцит інформації про іншого, відсутність достатніх можливостей (знань, умінь, часу, терпіння тощо) для його оцінки. В цих випадках використовується **атрибуція** – приписування іншому певних неіснуючих особистісних характеристик, причин та образів поведінки.

Професійний успіх актора значною мірою залежить від того, наскільки адекватно глядачі сприймають його героя. Цьому сприяють не тільки поведінка, а й зовнішність, зокрема обраний костюм. Недаремно одяг вважається проявом особистості того, хто його одягає. Вибір людиною одягу тісно пов'язаний з її уявленням про власне «Я»: реальне та ідеальне. З іншого боку, обраний одяг також має здатність впливати на особистість користувача.

Дослідниці цієї проблеми сестри Соріни, що одяг є надзвичайно інформативним, оскільки:

- є атрибутом іміджу і дає змогу зрозуміти національну, класову, статеву, групову приналежність людини; зробити висновки про її вік, соціальний статус, матеріальне становище, потреби, навіть проблеми; виявити особливості характеру, темпераменту, стану, настрою, ставлення власника до себе та до інших, впливає на ставлення інших людей до нього;
- є засобом самооцінки;
- є сигнально-знаковою системою (спортивний одяг свідчить про налаштованість власника на заняття спортом, або про наявність в нього вільного для дозвілля часу; військова форма – про вид професійної діяльності);
- є відображенням морально-естетичних уявлень стосовно зовнішності представників певної історичної епохи;
- має національно-культурну специфіку, зафіксовану у певних національних традиціях щодо манери одягатися;
- є причиною емоційних переживань власника та оточуючих його людей;
- є засобом забезпечення психофізичного комфорту¹.

За допомогою костюму можна підкреслити певні риси характеру, зокрема його акцентуації. Так, як стверджують згадані автори, представникам *параноїдального характеру* властиві цілеспрямованість, незалежність, самостійність, діловитість, рухливість, спрямованість на подолання перешкод. Ці риси виявляються у переважно раціональному ставленні до одягу, що зумовлює доцільний вибір потрібних речей. Як правило, в їхньому гардеробі відсутні предмети розкоші.

Епілептоїдам (власникам епіліптеїдного характеру) притаманні акуратність, консервативність, надійність, виконавська дисципліна у ставленні до діяльності. Ці люди підкреслено акуратно одягнені, дотримуються класичного стилю, виробляють власну проте зорієнтовану на загальноприйняті норми манеру одягатися.

Гіпертими, які вирізняються активністю, рухливістю, позитивним настроєм, комунікативністю, сміливістю, добротою, схильністю до ризику, виробляють гармонійний і престижний стиль одягу. Одягаються з деякою недбалістю, але відповідно моді. Тяжіють до спортивного одягу, нерідко використовують червону кольорову гаму.

Люди *істероїдного типу* прагнуть бути в центрі уваги, вирізняються демонстративністю, винахідливістю, активністю, енергійністю в присутності інших. Вони схильні до похвальби, самореклами, мають неадекватно високу самооцінку. Це помітно відбивається на зовнішності, яка є незвичайною: одяг завжди підкреслено ексклюзивний:

---

¹ Соріни, сестры. Язык одежды или как понять человека по его одежде. – Луганск: Глобус, 1999. – С. 182 - 185.

модний, елегантний, або надмірно яскравий (або підкреслено скромний). Обираючи фасони, вони у прагнуть підкреслити переваги своєї фігури, люблять яскраві і блискучі тканини.

Шизоїди – замкнені у своєму внутрішньому світові, схильні до самотності, емоційно холодні, байдужі, не люблять звертати на себе увагу і тяжіють до спортивного стилю та сірих тонів, недовірливо ставляться до інновацій. Вони нерідко виглядають «білими воронами» через відсутність смаку, байдужість до обставин та середовища спілкування, до власної зовнішності та до зовнішності інших людей.

Інший підхід до оформлення зовнішності у *психастеноїдів* – педантичних, невпевнених у собі, тривожних, замкнених, нерішучих, добросовісних, пунктуальних, раціональних, акуратних, надійних людей. Вони одягаються дбайливо, бережуть старий одяг, реставрують його в разі необхідності. Їхній одяг переважно відповідає вимогам моди, чистий, випрасуваний, акуратний.

Люди, яким притаманний *сентизивний характер*, є чутливими, несміливими, сором'язливими, тривожними, вразливими, визначаються розвиненим почуттям обов'язку і відповідальності. Вони нерідко мають комплекс неповноцінності, знаходять в собі уявні фізичні недоліки. Ці риси зумовлюють прагнення до комфорту, скромність, намагання уникнути яскравого, ексклюзивного, незвичного одягу.

Представники *гіпотимного характеру* схильні до депресивних станів, вразливі, песимістичні, мають переважно негативний настрій, вважають себе невдахами, вирізняються сформованим почуттям совісті, порядністю, критичністю. Їх одяг можна схарактеризувати як стандартний, комфортний, переважно темних кольорів і такий, що не вимагає серйозного догляду.

Конформний характер зумовлює виразну орієнтацію на норми і цінності найближчого оточення. Такі люди прагнуть одягатися «як усі», орієнтуються на те, як одягнена переважна більшість людей.

Нестійкий характер виявляється в слабкій волі, нездатності довести справу до завершення, у високій комунікабельності, боязливості, лінощах, готовності підкоритися силі. Володарі такого характеру одягаються в дорогий, престижний, переважно святковий одяг. Вони віддають перевагу яскравим виробам, використовують ексцентричні аксесуари. Проте ці речі не бережуть, неакуратні.

Астеніки визначаються втомлюваністю, тривожністю, підвищеною увагою до свого здоров'я, акуратністю, дисциплінованістю, дружелюбністю, невпевненістю в собі, негативним ставленням до своєї зовнішності. Їх одяг завжди акуратний, комфортний, вирізняється м'якістю обрисів.

Люди з *лабільним характером* вирізняються мінливістю настрою. Від його перепадів залежить самопочуття, працездатність, якість відносин з навколишнім, у ставленні до людей доброзичливі, щирі. Ставлення до одягу також залежить від настрою, а настроїв – від одягу. Тяжіють до комфортних конструкцій, виявляють інтерес до моди. Чутливі до думки інших щодо їхньої зовнішності та одягу¹.

На сцені важливо не тільки відтворити характер свого героя, але й його емоційний стан. Цьому може допомогти вдале кольорове рішення.

Наприклад, здатність сценічного героя до співпереживання, до самоаналізу, його прихильність до людей, скромність, духовність, відданість, меланхолійність можна підкреслити за допомогою синього кольору.

Якщо герой має потребу у самоутвердженні, прагне сподобатися іншим, є амбіційним, скептичним, суворим, авторитарним, наполегливим, вольовим, педантичним, в його костюми можна використати зелені відтінки. Зелений колір більше до вподоби флегматикам.

Червоний колір – символ демонстративності, сили, енергійності, пристрасті, драматизму. Він здебільшого подобається холерикам і сангвінікам.

---

¹ Сорини, сестры. Язык одежды или как понять человека по его одежде. – Луганск: Глобус, 1999. – С. 41 – 53.

Прагнення бути в центрі уваги притаманне й тим, хто любить оранжево-жовтий колір. На відміну від попередньої категорії, ці люди є раціональними, приязними, успішними життєлюбам.

Жовтий колір символізує спокій, оптимізм. Він приваблює допитливих, творчих, дещо екзальтованих людей з розвинутою інтуїцією, орієнтованих у майбутнє. До жовтого кольору більшою мірою тяжіють холерики.

Лимонному кольору віддають перевагу допитливі, активні, заздрісні люди з добре розвинутою інтуїцією.

Перевага в одязі сірого кольору може свідчити про прагнення відмежуватися від оточення, зберегти власний спокій, приховати свої почуття. Його обирають розсудливі, обережні, недовірливі, стримані люди.

Чорний колір нерідко користується попитом у людей невпевнених, нещасних, песимістичних, схильних до самозречення. Цей колір використовують й ті особистості, які незадоволені дійсним станом речей, перебувають в конфронтації з іншими, сперечаються з ними, прагнуть протидіяти стороннім впливам. Представники обох категорій людей вирізняються суб'єктивізмом і вважають свої погляди зразковими, а ідеали – недосяжними для інших.

Щоб підкреслити гармонійність особистості героя, його вразливість та вірність, безпечність та потребу в допомозі, можна використати костюм блакитного кольору.

Зверхність, холодність, замкненість особистості стають виразнішими у костюмі кольору морської хвилі.

Ніжні, вразливі, сентиментальні, несміливі, пасивні, емоційні жінки здебільшого обирають рожевий.

Впевнені в собі та в своїх переконаннях люди, які віддають перевагу сім'ї, комфорту, традиціям, віддають перевагу коричневому кольору. Цей колір також обирають ті, хто потребує відпочинку, спокою, покращення стану здоров'я.

Як зазначають сестри Соріни, перевага коричневого, сірого та чорного символізує посилення негативного ставлення до життя¹

Фіолетовий колір об'єднує в собі дві протилежності: червоний – символ життєвої сили, та чорний – відображення вірності та відданості. Тому цей колір можуть обрати як схильні до кокетування емоційно нестійкі, навіювані люди, так і делікатні, творчі, високодуховні особистості.

Обираючи колір декорацій, інтер'єру приміщення, важливо пам'ятати про те, що він може певною мірою вплинути на настрій присутніх. Так, мають здатність покращувати настрій оранжевий, жовтий, червоний, рожевий, пурпурний, золотистий кольори. Викликають сум фіолетовий, блакитний, сірий та чорний кольори. Сприяють утриманню спокійного стану зелений, оливковий, жовто-зелений, синьо-зелений, коричневий та білий кольори. Підбадьорюють жовто-зелений, лимонний, рожевий, оранжево-червоний кольори.

Таким чином, обізнаність із особливостями та закономірностями сприймання людини людиною уможливорює глибше пізнання партнерів зі спілкування, побудову успішної взаємодії з ними.

6.3. Особливості мистецького спілкування

В осмисленні сутності **мистецького спілкування** вагомим є внесок О. Рудницької, яка вважає його єдністю діалогічних відносин «з приводу мистецтва» та внутрішніх процесів осягнення набутих художніх вражень. Це твердження покладено в основу визначення відповідного поняття – на думку автора спілкування такої якості пов'язане з «втручанням»

---

¹ Соріни, сестри. Язык одежды или как понять человека по его одежде. – Луганск: Глобус, 1999. – С. 113.

свідомості у спонтанний потік естетичних переживань індивіда, зі своєю вербалізацією чуттєвого досвіду, його упорядкуванням та вираженням у певних словах і поняттях»¹.

За влучною характеристикою Л. Столовича, діяльність митців є передусім низкою послідовних актів складного діалогу (митця зі світом та із самим собою, художнього твору з тим, хто його сприймає, реципієнтів художніх творів між собою), а мистецтво – школою спілкування, засобом формування культури спілкування останнього, і потребує від особистості розвинених здатностей до спілкування².

В осмисленні цієї проблеми вагомим є вклад Б. Паригіна, який, характеризуючи спілкування в мистецтві і через мистецтво, порівнює цей різновид комунікативної поведінки з «драмою і комедією людських відносин засобами літератури, театру, кіно», а отримані від цього результати оцінює за ознаками глибини, сили й краси людських контактів³.

Спілкування у мистецькій сфері є засобом накопичення творчого потенціалу, ствердження людської і професійної цінності митця.

За даними досліджень І. Безгіна, О. Семашко, В. Ковтуненка, актори надають першочергового значення своїм відносинам з іншими акторами. Друге за значущістю місце посідають стосунки з глядачами, а третє – з товаришами по роботі, які працюють в інших театрах. Крім того, актори реалізують творчі зв'язки з театральними критиками, журналістами, представниками інших видів мистецтва⁴.

Окрему сферу спілкування становить позатеатральна діяльність акторів. Вона реалізується в контактах з публікою, з учасниками самодіяльних колективів, з населенням як потенційною публікою, з друзями, товаришами, рідними.

Необхідним для актора є спілкування з мистецтвом, що виступає як засіб отримання естетичної насолоди, пізнання життя та таємниць художньої творчості, поштовх до індивідуальної творчості.

У контексті включеності театру в соціокультурний простір варто згадати про існування й таких типів відносин, як:

- професійно-театральні відносини в самому театрі: управлінські, творчі та ін.;
- суспільно-театральні відносини (відносини між митцями та публікою);
- суспільно-театральні функціональні відносини (відносини між театром та критиками);
- суспільно-ідеологічні театральні відносини (відносини між театром та владою, театром та засобами масової інформації);
- театральні-громадські відносини (відносини між театром та громадськістю);
- театральні-педагогічні відносини (відносини між митцями та їхніми учнями);
- театральні-інвестиційні, розподільчі відносини (відносини між театром та інвесторами)⁵.

Комунікативна діяльність в мистецькій галузі вимагає спеціальних знань і умінь.

За висновками дослідників цієї проблеми (І. Єсенгалієвої, О. Рудницької, В. Семенова, С. Соломахи, Л. Столовича), до них передусім належать ті, які дають змогу митцям виявити свої почуття і настрої, оволодіти засобами спілкування певного виду мистецтва (наприклад, засобами запису рисунку танцю, нотною грамотою, «мовою диригування», пантомімікою, засобами інтонаційної виразності мовлення тощо) та засобами донесення змісту мистецьких творів до слухачів (глядачів), досягти імпровізаційного рівня

¹ Рудницька О.П. Педагогіка: загальна та мистецька: Навч. посіб / О.П. Рудницька / М-во освіти і науки України. Ін-т педагогіки і психології професійної освіти АПН України. – К.: 2002. – С. 62 – 63.

² Столович П.Н. Жизнь – творчество – человек / Л.Н. Столович. – М.: Политиздат, 1985. – С. 337.

³ Парыгин Б.Д. Анатомия общения / Б.Д. Парыгин. – СПб.: Изд-во Михайлова В.А., 1999. – С. 233.

⁴ Безгін І.Д. Театр і глядач в сучасній соціокультурній реальності / І.Д. Безгін, О.М. Семашко, В.І. Ковтуненко / Київський державний інститут театрального мистецтва ім. І.К. Карпенка-Карого. – К.: КФ НВК «Наука», 2002. – С. 101.

⁵ Семашко О.М. Социально-эстетические проблемы развития художественных потребностей / О.М. Семашко. – К.: Вища школа, 1985. – С. 127.

художньо-виконавської та виконавсько-мовленнєвої діяльності, здійснювати керівництво художнім колективом, забезпечувати естетичне виховання дітей та молоді.

До числа комунікативних умінь, необхідних у мистецькому спілкуванні, належать:

- загальні комунікативні уміння, які необхідні для забезпечення будь-якої комунікативної діяльності: уміння успішно передавати інформацію (лінгвістичні, риторичні, логічні, операціональні); уміння сприймати партнера (партнерів) зі спілкування та налагоджувати контакт, регулювати свій стан та стосунки з реципієнтами, здійснювати на них психологічний вплив, долати труднощі, які виникають у спілкуванні;
- спеціальні комунікативні уміння, що забезпечують ефективність професійного спілкування у сфері мистецтва: уміння виявити думки, почуття і стани засобами мистецтва, імпровізаційні уміння.

Критеріями ефективності мистецького спілкування є:

- досягнення взаєморозуміння з партнером (партнерами) зі спілкування;
- забезпечення запланованого ефекту від спілкування, зокрема розуміння реципієнтом змісту і сутності художнього образу, виникнення в нього певних думок та вчинків;
- використання адекватних засобів спілкування;
- збереження учасниками спілкування внутрішньої автономності;
- творчий характер спілкування.

За словами відомої дослідниці проблеми спілкування Г. Чайки, «спілкування – це творчість, яка веде до самовдосконалення, і водночас це цінність для кожної людини, для суспільства загалом».¹ З цим твердженням важко не погодитися. Практика засвідчує, що досягнути необхідного ефекту можна не тільки за умови дотримання суспільно схвалених приписів та забезпечення очікувань з боку інших, але й через збереження власної індивідуальності, відмову від шаблонів, привнесення у кожний комунікативний акт свого творчого начала.

Проте не варто надмірно захоплюватися метою досягнути оригінальності. Це може наблизити спілкування до фарсу, зробити його фальшивим, гротескним. В будь-якій ситуації слід пам'ятати про цінність моральності, вихованості, що є необхідним стрижнем особистісної культури.

Важливим для учасника мистецького спілкування є збереження внутрішньої автономності. Іноді внаслідок професійної деформації митець настільки «зливається» зі створеними ним образами, що відривається від реалій життя. Внаслідок цього він стикається з суттєвими труднощами у спілкуванні з навколишніми людьми. Тому уміння поводити себе природно, ідентифікувати себе із реальним «я», що становить основу автономності, є необхідною передумовою і водночас критерієм ефективності комунікативного процесу.

Викладені вимоги узагальнені в категорії **«професійно-комунікативна компетентність»**, котра характеризується І. Єсенгалієвою як система «знань, умінь і навичок (у тому числі мовленнєвих; професійних; загальнокультурних; знань та умінь в галузі психології, педагогіки, етики, риторики, культури мовлення та ін.), що забезпечують ефективність у професійному спілкуванні»², і є складовою комунікативної компетентності особистості.

Комунікативна компетентність визначається здатністю митця реалізувати спілкування в будь-яких ситуаціях, що виявляється:

- а) в оволодінні комунікативними уміннями і навичками,
- б) в готовності до вироблення таких умінь і навичок у нових умовах спілкування;

¹ Культура ділового спілкування менеджера: Навч. посіб. / Г.Л. Чайка. – К.: Знання, 2005. – С. 33.

² Єсенгалієва А.М. Специфика профессионального общения специалистов культуры художественного профиля / А.М. Єсенгалієва // Специалист культуры XXI века: Профессионализм, творчество, духовность: Матер. науч.-практ. конф. каф. педагогіки и психологи (М., 23 апреля 2001 г.) / Л.С. Зорилова и др. (редкол.); Моск. ин-т культуры и искусств. – М.: МГУГШИ, 2001. – С. 21.

в) в обізнаності з нормами, традиціями, звичаями, етикетом у різноманітних сферах спілкування;

д) в орієнтації у засобах спілкування, притаманних різноманітним соціальним групам та історичним епохам;

е) у засвоєнні репертуару ролей та сценаріїв поведінки, необхідних для реалізації спілкування в межах обраної професії.

Комунікативна компетентність є результатом засвоєння особистістю притаманного певному культурному середовищу комунікативного досвіду у вигляді знань про спілкування та комунікативних умінь і навичок. З іншого боку, досягнення певного рівня комунікативної компетентності відбувається в ході загального розвитку особистості – удосконалення її когнітивних, емоційних, дієво-практичної особистісних сфер, які уможливають оптимальну взаємодію з людьми в умовах певної професійної діяльності.

Показниками комунікативної компетентності особистості є комунікативність і комуникабельність. Обидва показники характеризують особливості перебігу комунікативних контактів, а саме:

- **комунікативність** – результативність контакту, що виявляється у виразності жестів, міміки, пантоміміки, голосу, погляду, майстерності мовлення, експресивності комунікативної поведінки співрозмовників;
- **комуникабельність** – ефективність соціального аспекту контакту: рівень оволодіння соціальними нормами, дотримання вироблених суспільством приписів, пристосування до умов комунікативної ситуації (або їх створення), уміння налагодити контакти з різноманітними людьми та досягнути бажаного ефекту в спілкуванні з ними.

Діяльність у сфері мистецтва в різних аспектах пов'язана зі спілкуванням в його міжособистісному, груповому та масовому різновидах на таких рівнях як: «митець-аудиторія», «митець-мистецький твір-аудиторія», «митець-митець».

Спілкування першого рівня найчастіше здійснюється представниками театрального мистецтва, музичного мистецтва, хореографії. Очевидно, що митці повинні орієнтуватись в особливостях своєї аудиторії. Йдеться не лише про задоволення її запитів, але й про уміння взаємодіяти з глядачем, налагодити з ним емоційний контакт, викликати в нього високі почуття, спонукати до роздумів і співпереживання.

Для досягнення емоційного контакту використовується специфічна мова мистецтва. На цьому рівні відбувається осягнення змісту мистецького твору, розкриття його сутності. Спілкуючись з цього приводу з реципієнтами, треба бути готовим як до розкриття концепцій та ідей окремого твору, так і до передачі наявного фонду надбань у тій чи іншій мистецькій сфері. При цьому необхідно прогнозувати й оцінювати наслідки своєї діяльності на суспільному та особистісному рівні, передбачати й аналізувати результати впливу мистецьких творів на свідомість і поведінку людей. Адже у змісті творів відображено сутність самих творців – їхні погляди, переконання, мрії, фантазії, почуття, ставлення до світу та до самих себе.

Спілкування на рівні «митець-митець» відбувається у процесі різноманітних міжособистісних контактів між митцями.

Дані біографічних досліджень засвідчують наявність певних труднощів у взаєминах митців. Вони спостерігаються в подружніх, дружніх, товариських та професійних відносинах людей мистецького фаху і нерідко виявляються у складних стосунках взаємопов'язаних симпатії та антипатії, дружби та суперництва, інтересу та конкуренції, прихильності та ворожості, прикладами яких є взаємини В. Ван-Гога та П. Гогена, Е. Хемінгуей та Ф. Фіцджеральда. Водночас історії відомі позитивні приклади міжособистісної взаємодії у сімействі І. С. Баха, І. Крамського, у дружніх стосунках братів Гонкурів, О. Горького та Ф. Шаляпіна, Г. Аполлінера та П. Пікассо¹.

¹ Семенов В.Е. Социальная психология искусства: актуальные проблемы / В.Е. Семенов. – Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1988. – С. 50 – 51.

Складність мистецького спілкування посилюється у зв'язку з тим, що його учасники стикаються з певними **труднощами**, спричиненими неадекватною самооцінкою, викривленою оцінкою партнерів зі спілкування та самої комунікативної ситуації, застосуванням неефективних засобів, способів, прийомів спілкування.

До числа таких труднощів можна віднести:

- інформаційні труднощі, які виникають з причин недостатньої сформованості умінь обох або одного з партнерів зі спілкування розпочати розмову, сформулювати думку, підібрати вдалі слова та висловлювання;
- регуляційні труднощі, зумовлені недостатньою готовністю до взаємодії та недостатньою сформованістю умінь планувати, контролювати, оцінювати і коригувати власні чи спільні з іншими дії, обирати ефективні моделі поведінки, впливати на інших;
- афективні труднощі, котрі виявляються в недостатній готовності виявляти свої почуття та розуміти емоційний стан інших, відсутності або недостатній сформованості позитивного ставлення до інших.

Причиною труднощів можуть бути суб'єктивні та об'єктивні чинники.

До числа суб'єктивних чинників належить низка особистісних рис, властивостей і якостей: фізичних (тілобудова, стан здоров'я, вік, стать), генетично зумовлених (здібності), психофізіологічних (активність, тривожність, ригідність тощо, котрі зумовлені типом темпераменту), психічних (порушення пам'яті, мислення, мовлення, уяви, неадекватність емоційного реагування, пригнічені психічні стани), соціопсихічних (сором'язливість, відчуженість, егоїзм, нещирість, підозрілість, авторитарність, невпевненість, лінощі, невротизація та ін., що виявляються в характері), соціально-психологічних (недостатньо розвинених умінь щодо адаптації до умов спілкування, побудови ефективних взаємин та взаємодії з окремими людьми чи з групами людей).

Об'єктивними причинами труднощів спілкування є недоліки у вихованні, негативний приклад комунікативної поведінки інших людей, негативний вплив з їхнього боку, несприятливі умови життєдіяльності (зокрема професійної діяльності) і спілкування (тривала ізоляція, або надто інтенсивне спілкування).

Подолати труднощі спілкування можна шляхом самопізнання, пізнання інших людей, вироблення уважного і толерантного ставлення до інших та самоповаги, залучення до спільної діяльності, засвоєння ефективних моделей комунікативної поведінки.

Висновки

Спілкування є закономірною умовою існування людини й суспільства, необхідною умовою їхнього розвитку, основним засобом виявлення людської сутності. Від його ефективності залежить якість соціального становлення особистості та перебіг суспільних процесів.

Спілкування – це увесь спектр зв'язків і взаємодії людей, які реалізуються через безпосередні та опосередковані контакти в процесі духовного і матеріального виробництва.

Спілкування реалізується в двох сферах людських відносин: суспільній та міжособистісній. У системі суспільних відносин воно є опосередкованим і відбувається у формі взаємодії людей як виконавців соціальних ролей та відповідно до вироблених суспільством регулятивів: норм, правил, приписів. Міжособистісне спілкування здійснюється в умовах безпосереднього психологічного контакту між невеликою кількістю його учасників за допомогою мовленнєвих та немовленнєвих засобів і супроводжується емоційно наповненими відносинами між ними.

Спілкування сприяє обміну інформацією між учасниками, забезпечує певний рівень узгодження спільних дій та зумовлює взаємний вплив на психічні стани один одного.

Кожний акт спілкування відбувається як єдність трьох взаємопов'язаних компонентів: комунікативного як обміну інформацією за допомогою вербальних (словесних) і

невербальних (несловесних) засобів; інтерактивного як організації спільної діяльності; перцептивного як взаємсприйняття партнерами зі спілкування один одного та їхнього взаємного пізнання.

Вербальну систему знаків називають мовою. Вона уможливує відображення суб'єктивного світу комунікатора та його ставлення до реципієнта. Процес використання мови називається мовленням. Використання мови з метою обміну інформацією реалізується в мовленнєвій діяльності як низка послідовних актів, що розвиваються за таким порядком: адресант (комунікатор) – кодування повідомлення за допомогою знаків і символів – передача повідомлення реципієнтові – розкодування повідомлення реципієнтом. Рівень розуміння партнерами повідомлень зумовлений спільністю мови, подібністю використовуваного соціальних статусів, близькістю індивідуальних характеристик.

Ефективність обміну інформацією залежить від готовності співрозмовників почути, сприйняти та зрозуміти один одного (сформованості культури слухання) та від уміння використовувати механізми мовлення, будувати зрозумілі для партнера висловлювання (сформованості культури мовлення).

Немовленнєва комунікація здійснюється за допомогою немовленнєвих засобів: рухів, розміщення в просторі, акустичних засобів. Виконуючи допоміжну роль, вона надає інформації емоційного забарвлення, допомагає партнерам зі спілкування виявити свої почуття і ставлення. Вона містить в собі інформацію про учасників спілкування (темперамент, емоційний стан, приналежність до певної групи людей тощо) та відомості про відносини між ними. У професійній діяльності актора ці знакові системи є тими інструментами, за допомогою яких відображається внутрішній світ сценічних героїв

Взаємодія у спілкуванні охоплює весь спектр дій, до яких вдаються учасники спілкування. В ході взаємодії відбувається координація цих дій, співвіднесення цілей, котрі вони переслідують, вступаючи в контакт.

Структуру міжособистісної взаємодії утворюють контексти, сценарії, механізми, простір, в якому вона відбувається. Це дає змогу сформулювати моделі комунікативної поведінки – системи комунікативних дій, які залежать від психосоціального контексту спілкування: психологічних особливостей партнерів, їхніх соціальних статусів, ставлення один до одного та до умов, в яких відбувається спілкування.

Для досягнення успіху у взаємодії партнери використовують такі способи психологічного впливу: зараження, що виявляється як передача психічного стану від однієї людини до іншої в умовах безпосереднього контакту; навіювання – односторонній, цілеспрямований, неаргументований впливу, який визначається некритичним сприйняттям інформації з боку навіюваного; наслідування, спрямоване на вибіркоче відновлення індивідом, який піддається впливові, зовнішніх рис і зразків поведінки, манер, дій, вчинків інших людей; переконання як спосіб свідомого і організованого впливу на психіку переконуваного з метою створення в нього стійких поглядів, вихідних установок та принципів. Досягти ефективності психологічного впливу можна шляхом визнання унікальності співрозмовника, виявлення інтересу до нього, готовності до підтримки партнера зі спілкування та саморозкриття.

Сприймання людини людиною (соціальна перцепція) забезпечує відображення образу співрозмовника на основі спостереження та аналізу зовнішніх проявів поведінки. Основними механізмами перцепції є: ідентифікація, що полягає у спробі поставити себе на місце партнера зі спілкування; рефлексія, яка забезпечує усвідомлення людиною того, як її сприймає партнер зі спілкування; емпатія – своєрідний емоційний відгук на стан партнера; стереотипізація, котра дає змогу створити загальний образ співрозмовника на підставі віднесення його до певної категорії як представника тієї чи іншої групи. Використання цих механізмів уможливує інтерпретацію поведінки співрозмовників – здійснення побудованих на реальних фактах пояснень поведінкових проявів та їхніх причин. Якщо такі пояснення неможливі через брак інформації чи відсутність достатніх можливостей для інтерпретації,

використовують атрибуцію – приписування іншому неіснуючих особистісних характеристик, причин та образів поведінки.

Мистецьке спілкування реалізується з приводу мистецтва. У своєму зовнішньому прояві – це контакти з художніми творами, митцями та людьми, які цікавляться мистецтвом. Внутрішню його сторону забезпечують процеси отримання і осмислення набутих художніх вражень та їх вербалізації. Комунікативна діяльність в мистецькій галузі потребує професійно-комунікативної компетентності – системи знань, умінь і навичок, які забезпечують ефективність професійного спілкування.

Вдосконалити спілкування можна шляхом отримання знань про спілкування, самопізнання, пізнання інших людей, вироблення уважного і толерантного ставлення до них, засвоєння ефективних моделей комунікативної поведінки.

Словник основних термінів

Актуалізатор – людина, яка прагне самореалізації, поважаючи інтереси і прагнення інших, прислухаючись до думок інших.

Актуалізація – спосіб взаємодії, для якого характерні врахування інтересів співрозмовника та прагнення реалізувати власні потенціали в діяльності і взаємодії з іншими.

Акустичні засоби комунікації – система звукового оформлення мовлення (висоти, гучності, швидкості, ритмічності, тембру, звучності, напруженості тощо) та використання певних немовленнєвих звукових сигналів (сміху, плачу, кашлю, позіхання тощо), за допомогою яких можна отримати повідомлення про те значення, яке надає слову або висловлюванню комунікатор та про низку його характеристик (стать, вік, емоційний стан).

Атрибуція – приписування іншому певних не притаманних йому особистісних характеристик, причин та образів поведінки.

Взаємодія – аспект спілкування, котрий охоплює весь спектр дій, до яких вдаються учасники спілкування; забезпечує координацію їхніх дій та співвіднесення цілей, котрі вони переслідують, вступаючи у контакт.

Взаєморозуміння – механізм взаємодії, який базується на вивченні учасниками спілкування один одного, виконує функцію об'єднання їхніх інтересів та вироблення спільних позицій щодо розв'язання спільних завдань.

Денотація – лексичне значення слова, яке визнає більшість людей, котрі належать до певної лінгвістичної групи.

Диференціація (у спілкуванні) – роз'єднання, розподіл зусиль учасників зі спілкування.

Діалог – спосіб обміну інформацією, для якого є характерними особистісно рівноправні позиції співрозмовників, їх налаштованість на співпрацю

Емпатійне слухання – особливий вид слухання, метою якого є досягнення емоційного забарвлення змісту висловлювання партнера, з'ясування значення висловленого для партнера та його почуттів з цього приводу, здійснення підтримки партнера зі спілкування.

Емпатія – механізм сприймання людини людиною, дія якого забезпечується емоційним відгуком на стан партнера зі спілкування.

Етикет – загальноприйнятий у певній спільноті засіб ритуалізації і регламентації взаємодії на рівні морально-культурних та естетичних норм.

Жести – рухи руками чи кистями рук, які інформують про інтенсивність переживання людиною того чи іншого психічного стану.

Зараження – емоційно наповнений психологічний вплив, котрий виявляється як передача психічного стану від однієї людини до іншої в умовах безпосереднього контакту.

Звичай – прийнята з минулого без будь-яких змін форма стосунків (модель поведінки), яка має певні утилітарно-практичні риси.

Ідентифікація – механізм сприймання людини людиною, що полягає в ототожненні себе з іншим, тобто у спробі поставити себе на місце партнера зі спілкування, уявити його стан, почуття, думки, мрії.

Інтеграція (у спілкуванні) – об'єднання, узгодження дій партнерів зі спілкування з метою виконання спільної діяльності;

Інтерпретація (у спілкуванні) – адекватні пояснення поведінкових проявів поведінки партнерів зі спілкування та їх причин, побудовані на реальних фактах.

Код (у мовленнєвій комунікації) – система знаків (літературна мова, діалект, сленг), котру використовують учасники конкретного комунікативного акту.

Кодування (у мовленнєвій комунікації) – переведення повідомлення у певний набір знаків чи сигналів, що мають бути зрозумілі співрозмовникові.

Комунікабельність – характеристика людини, яка визначає соціальний аспект її комунікативних контактів: рівень оволодіння соціальними нормами, дотримання вироблених суспільством приписів, пристосування до умов комунікативної ситуації, або їх створення, уміння налагодити контакти з різноманітними людьми та досягнути бажаного ефекту у спілкуванні з ними.

Комунікативна сторона спілкування – елемент спілкування, що реалізується учасниками як процес обміну інформацією за допомогою певної системи знаків та їхньої інтерпретації.

Комунікативна компетентність – здатність людини реалізувати спілкування в будь-яких ситуаціях, що виявляється в: а) оволодінні комунікативними вміннями і навичками, б) готовності до вироблення таких умінь і навичок у нових умовах спілкування; в) обізнаності з нормами, традиціями, звичаями, етикетом у різноманітних сферах спілкування; д) орієнтації у засобах спілкування, притаманних різноманітним соціальним групам та історичним епохам; є) засвоєнні репертуару ролей та сценаріїв поведінки, необхідних для реалізації спілкування у межах обраної професії.

Комунікативність – характеристика людини, яка визначає результативність її комунікативних контактів, що виявляється у виразності жестів, міміки, пантоміміки, голосу, погляду, майстерності мовлення, експресивності комунікативної поведінки співрозмовників.

Конотація – вторинне значення слова, яке визнають окремі представники певної групи.

Контакт очима (візуальний контакт) – система сигналів, яка виконує функцію регулювання розмови, повідомлення про якість емоційних відносин між співрозмовниками, ступінь їх інтимності чи відчуження.

Контекст – сукупність умов спілкування, які надають комунікативному процесові того чи іншого значення.

Контрконтрсугестія – подолання сугестором системи психологічного захисту, що здійснюється сугерендом під час навіювання за допомогою певної сукупності заходів.

Контрсугестія – опір навіюванню, який здійснює сугеренд.

Кооперація (у спілкуванні) – спільна участь людей в одній або декількох взаємопов'язаних діях, необхідних для досягнення бажаного для всіх результату.

Координація – механізм взаємодії, що полягає в пошуку оптимальних для партнерів зі спілкування дій, за допомогою яких вони можуть досягнути спільності та узгодженості.

Культура мовлення – складова комунікативного досвіду людини, що визначається вміннями використовувати механізми мовлення, будувати висловлювання відповідно до існуючих у суспільстві граматичних і морально-етичних норм та мовленнєвого етикету.

Культура слухання – досягнення слухача, які полягають в умінні почути, зрозуміти співрозмовника і уможлиблює активну діяльність щодо аналізу отриманої від нього інформації.

Маніпулювання – спосіб взаємодії, що використовують як правило з корисливою метою, спрямованою на задоволення власних потреб та досягнення власних цілей;

супроводжується свідомим або несвідомим використанням хитрощів з метою встановлення контролю над ситуацією, досягнення власної мети та задоволення потреб.

Мистецьке спілкування (за О. Рудницькою) – єдність діалогічних відносин з приводу мистецтва та внутрішніх процесів осмислення набутих художніх вражень, що пов'язані з «втручанням» свідомості в спонтанний потік естетичних переживань індивіда, зі своєю вербалізацією чуттєвого досвіду, його упорядкуванням та вираженням у певних словах і поняттях.

Міжособистісна взаємодія – взаємне виявлення активності у системі дій, що призводить до змін поведінки, діяльності, відносин, установок учасників спілкування.

Міжособистісна комунікація – використання учасниками спілкування певних способів передачі та прийняття інформації.

Міжособистісне спілкування – спілкування, яке здійснюється в умовах безпосереднього психологічного контакту між невеликою кількістю його учасників, реалізується за допомогою мовленнєвих та немовленнєвих засобів і супроводжується виникненням емоційно наповнених відносин між людьми.

Міжособистісний контакт – спрямованість учасників спілкування один на одного в умовах доступності для взаємного сприйняття, взаємодії та передачі інформації.

Міжособистісні відносини – виникнення між учасниками спілкування певної інтимної залежності та взаємної відповідальності за якість реалізованих у ході спілкування контактів у конкретний момент часу.

Міміка – вираз обличчя, який сигналізує про емоційний стан співрозмовника.

Мова (у вузькому значенні) – система словесних знаків і символів, за допомогою яких реалізується обмін інформацією.

Мова (у широкому значенні) – система будь-яких знаків і символів, за допомогою яких реалізується обмін інформацією.

Мовлення – процес використання мови з метою обміну інформацією

Модальність висловлення – форма мовного спілкування конкретної групи, в яку вкладається певний зміст (наказ, переконання, прохання, запитання, доброзичливість, щирість тощо).

Моделі комунікативної поведінки – системи комунікативних дій, які залежать від психосоціального контексту спілкування: психологічних особливостей партнерів зі спілкування, їхніх соціальних статусів, ставлення один до одного та до умов, в яких відбувається спілкування.

Монолог – спосіб обміну інформацією, який визначається домінуванням у спілкуванні одного із співрозмовників, який є джерелом інформації і виконує функції організатора та регулятора спілкування, еталона для наслідування.

Наслідування – спосіб психологічного впливу, спрямований на відновлення індивідом, який йому піддається, зовнішніх рис і зразків поведінки, манер, дій, вчинків інших людей; таке відновлення визначається певною вибірковістю, що має водночас і раціональний, і емоційний характер.

Нерефлексивне слухання – уважне слухання співрозмовника, що визначається мінімальним мовним втручанням.

Обряд – ритуальний захід, який проводиться з особливого приводу і складається з низки ритуальних дій, що супроводжують важливі моменти життя і діяльності людини.

Оптико-кінетична система знаків – діапазон рухів, які використовують співрозмовники в ході спілкування.

Переконання – 1) найбільш стійкий елемент системи уявлень і поглядів людини, котрі становлять результат, формування її індивідуально-неповторного життєвого досвіду і спонукальну основу діяльності; 2) процес освоєння дійсності; 3) спосіб свідомого і організованого впливу на психіку індивіда з метою створення стійких поглядів, вихідних установок та принципів особистості.

Поза – певне положення тіла людини, що інформує про стан людини (напруження, розслаблення, налаштованість на боротьбу, захист чи втечу, готовність до спілкування чи прагнення уникнути контакту тощо), її ставлення до себе та до співрозмовника.

Полілог – різновид діалогу, в якому беруть участь декілька співрозмовників, котрі спілкуються з дотримання рівноправних позицій.

Полісемія – наявність в одного слова двох або декількох загальноприйнятих значень.

Предметна інформація – інформація, яка охоплює відомості про предмет, цілі, задачі, умови діяльності, терміни її виконання.

Професійно-комунікативна компетентність (за І. Єсенгалієвою) – система знань, умінь і навичок (у тому числі мовленнєвих; професійних; загальнокультурних; знань та умінь у галузі психології, педагогіки, етики, риторики, культури мовлення та ін.), яка забезпечує ефективність у професійному спілкуванні.

Рефлексивне слухання – сприймання повідомлення від співрозмовника, яке супроводжується використанням зовнішнього зворотного зв'язку з метою досягнення розуміння.

Рефлексія – механізм сприймання людини людиною, що полягає в усвідомленні людиною того, як її сприймає партнер зі спілкування.

Ритуал – складена протягом історичного розвитку людства (суспільства, соціальної спільноти) форма упорядкованої, передбачуваної, символічної поведінки.

Синонімія – використання різних слів чи фраз з метою передачі однакової за змістом та смислом інформації.

Соціальна перцепція (соціальне сприйняття) – сприйняття та розуміння однією людиною іншої, що відбувається під час спілкування.

Спілкування (за Л. Орбан-Лембрик) – увесь спектр зв'язків і взаємодії людей у процесі духовного і матеріального виробництва, спосіб формування, розвитку, реалізації та регуляції соціальних відносин і психологічних особливостей окремої людини, що здійснюється через безпосередні чи опосередковані контакти, в які вступають особистості та групи.

Стереотипізація – механізм сприймання людини людиною, який базується на врахуванні притаманних конкретним людським спільнотам найзагальніших ознак і є результатом засвоєння набутого досвіду спілкування з представниками різноманітних груп.

Стиль спілкування – характерна для конкретної людини система комунікативних дій.

Стратегія спілкування – загальна схема комунікативних дій.

Сугеренд – учасник спілкування, стосовно якого здійснюється навіювання.

Сугестія (навіювання) – односторонній, цілеспрямований, неаргументований інформаційно-емоційно-вольовий вплив однієї людини на іншу людину (групу людей), який визначається некритичним сприйняттям інформації з боку останньої (останніх).

Сугестор – учасник спілкування, який здійснює навіювання на іншого.

Сценарій міжособистісної взаємодії – усталена послідовність комунікативних дій, прийнятих в певній групі чи у суспільстві в цілому.

Такесична система знаків – група жестів, пов'язаних з дотиком до партнера (рукостискання, поцілунки, обійми, прогладжування), які засвідчують емоційний стан партнерів та сигналізують про характер їхньої взаємодії.

Узгодження – механізм взаємодії, який передбачає досягнення згоди стосовно намірів та цілей взаємодії, надає їй певного смислу, мотивує партнерів на спільні дії, зумовлює певне емоційне ставлення до спільної діяльності.

Церемонія – культовий (величний) обряд, урочистий офіційний акт, проведення якого відбувається відповідно до установленого порядку.

Запитання для самоперевірки:

Дайте визначення феномену спілкування.

Які функції виконує спілкування?

Охарактеризуйте структуру спілкування.

Охарактеризуйте основні знакові системи, за допомогою яких здійснюється обмін інформацією між людьми.

Які функції виконують засоби вербальної та невербальної комунікації в спілкуванні?

Які є механізми взаємодії між людьми?

Що таке психічне зараження? Від яких факторів залежить сила психічного зараження?

Охарактеризуйте навіювання як спосіб психологічного впливу. Назвіть умови ефективності навіювання.

Охарактеризуйте роль наслідування у формуванні поведінки людини. Яке його місце у розвитку дитини і дорослої людини?

Проаналізуйте умови ефективності переконання.

Охарактеризуйте дію механізмів сприймання людини людиною.

З якими труднощами найчастіше стикаються учасники спілкування?

Охарактеризуйте специфіку мистецького спілкування?

Які перспективи щодо удосконалення акторської діяльності можуть забезпечити знання про спілкування?

Література:

Андреева Г.М. Социальная психология: Учеб. / Г.М. Андреева. – 5-е изд., испр. и доп. – М.: Аспект Пресс, 2001. – 376 с.

Бродецкий В.Я. Внеречевое общение в жизни и искусстве / В.Я. Бродецкий. – М.: Владос, 2000. – 190 с.

Виннославська О.В. Людські стосунки: Навч. посіб. / О.В. Виннославська, М.П. Малигіна; М-во науки і освіти України; Нац. ун-т «Київ. політех. ін-т». – К.: Центр навч. л-ри, 2006. – 142 с.

Куницына В.Н. Межличностное общение: Учебник для вузов / В.Н. Куницына, Н.В. Казаринова, В.М. Погорьша. – СПб.: Питер, 2003. – 544 с.

Москаленко В.В. Психология социального влияния: Навч. посіб. / В.В. Москаленко. – К.: ЦУЛ, 2007. – 447 с.

Москаленко В.В. Соціальна психологія: Підр. – 2-ге вид., випр. та доп. / В.В. Москаленко. – К.: Центр учбової літер, 2008. – 688 с.

Орбан-Лембрик Л.Е. Соціальна психологія: Посіб. / Л.О. Орбан-Лембрик. – К.: Акдемвидав, 2003. – 446 с.

Основи соціальної психології: Навч. посіб. / О.А. Донченко, В.О. Татенко та ін.; За ред. М.М. Слюсар. – К.: Міленіум, 2008. – 496 с.

Парыгин Б.Д. Анатомия общения / Б.Д. Парыгин. – СПб.: Изд-во Михайлова В.А., 1999. – 301 с.

Рогов Е.И. Психология общения / Е.И. Рогов. – М.: ВЛАДОС, 2002. – 336 с.

Семенов В.Е. Социальная психология искусства / В.Е. Семенов. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1988. – 168 с.

Філоненко М.М. Психологія спілкування: Підр. / М.М. Філоненко. – К.: ЦУЛ, 2008. – 223 с.

Хренов Н.А. Социальная психология искусства. Теория и методология, история / Н.А. Хренов. – М.: Ин-т искусствознания, 1998. – 276 с.

Чмут Т.К. Етика ділового спілкування: Навч. посіб. / Т.К. Чмут, Г.Л. Чайка. – 3-те вид., стер. – К.; Вікар, 2003. – 223 с.

Тема 7. СОЦІАЛЬНІ ГРУПИ

7.1. Сутність феномена «соціальна група»

Феномен соціальної групи становить суттєвий інтерес для науки. Адже всі соціально-психологічні явища, передусім спілкування та соціалізація особистості, відбуваються в групах.

Соціальна група – це певна реально існуюча або умовно виокремлена сукупність людей, об'єднаних на основі спільних для них ознак.

Реально існуюча спільність людей називається **реальною соціальною групою**, а умовно виокремлена – **умовною групою**.

Соціально-психологічні дослідження переважно спрямовані на вивчення реальних соціальних груп, утворення та існування яких зумовлене спільно виконуваною діяльністю, або спільними умовами (обставинами) життєдіяльності та певним рівнем усвідомлення членами групи своєї приналежності до неї.

Об'єднання людей в умовну групу здійснюється передусім з метою проведення досліджень (наприклад, демографічного, або статистичного аналізу). Люди, які входять до таких груп, можуть не усвідомлювати свою приналежність до них і виконувати різні види діяльності. До числа ознак, за якими визначають приналежність до умовних груп, належать рівень освіти, вік, стать, національність, вид захворювання, політичні уподобання, релігійні переконання, рівень культури, сфера діяльності, спрямованість інтересів тощо.

Реальна група є водночас об'єктом і суб'єктом суспільних відносин. Перше її значення зумовлено тим, що її виникнення зумовлене особливостями суспільного розвитку на певному його історичному етапі. Так, у сучасних умовах є потреба у діяльності професійних театральних колективів, проте відпала потреба у самодіяльних мандрівних трупках, у групах бродячих музикантів.

Водночас реальна група виступає суб'єктом певного виду діяльності і завдяки цьому є задіяною у системі суспільних відносин (теза Г. Андреевої¹). На користь цієї тези висувуються такі аргументи:

- соціальна група є психологічною спільністю, існування якої зумовлене наявністю групових інтересів, потреб, норм, цінностей, думки, цілей;
- соціальна група вступає у відносини з іншими соціальними групами;
- соціальна група через свою діяльність може впливати на перебіг суспільних процесів.

Основними параметрами соціальної групи є:

- композиція (склад) групи – визначається відповідно до чисельності членів групи та їхніх характеристик (соціальних, вікових, професійних, характерологічних, психологічних);
- структура групи – сукупність членів групи та зв'язків між ними, які забезпечують цілісність та відносну незмінність групи (структура комунікацій, структура влади, структура виконуваних функцій, емоційна структура, структура міжособистісних відносин);
- групові процеси – процеси, котрі забезпечують життєдіяльність групи (утворення та розвиток групи, вироблення групових норм та цінностей, групової думки, прийняття групових рішень, керівництво групою тощо).

У дослідженні соціальних груп використовують ще й параметри, за допомогою яких визначається місце в них індивідів, які є членами цих груп. До числа таких параметрів відносять позицію, статус, соціальну роль, групові очікування (експектації), установки членів групи, групові норми, цінності та санкції.

---

¹ Андреева Г.М. Социальная психология / Г.М. Андреева. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1980 – С. 178.

Поняття «**позиція**» і «**статус**» використовують як синоніми для позначення місця індивіда у системі життя групи. Проте статус більшою мірою характеризує досягнення члена групи з точки зору престижності та визнання його переваг з боку інших членів групи. Так, в умовах мистецького спілкування у визначенні позицій акторів беруть до уваги виконуваними ними ролі, їхнє місце у структурі групових відносин та у структурі влади (лідери, зірки, пасивні члени групи), а статус визначають з огляду на те, які звання вони отримали, якого рівня професійної майстерності, визнання з боку колег та популярності серед глядачів досягли.

Соціальна роль – перелік тих виконуваних членами групи реальних функцій, які задаються цією групою залежно від їх статусу. Офіційний статус директора театру зумовлює виконання ним соціальної ролі в аспекті виконання адміністративних функцій. Статус режисера передбачає інший зміст соціальної ролі – управління виконавською діяльністю акторів. Актор реалізує творчий задум режисера в певній власній інтерпретації.

Від кожного з них група очікує виконання саме цих функцій. Залежно від результативності реалізації соціальної ролі кожний виконавець сприймається та оцінюється групою. Це явище отримало назву «**групового очікування**» (**експектації**).

Визначеності системі групових очікувань надають групові норми і санкції.

Групові норми – це сукупність правил і вимог, які регулюють поведінку членів групи, визначають характер їх взаємовідносин, взаємодії та спілкування. Групові норми виконують важливі функції:

- оцінки дій та вчинків членів групи у контексті їхньої відповідності цим нормам;
- накопичення, зберігання та передачі соціального досвіду у вигляді норм;
- регуляції взаємовідносин між членами групи та між групами, які входять до тих чи інших соціальних структур;
- стабілізації життєдіяльності соціальних груп та соціальних структур.

Основа для вироблення чи прийняття членами групи норм складають цінності – визнані групою ідеали, еталони необхідного, справедливого та належного. Цінності групи можуть бути відповідними або невідповідними загальнолюдським, суспільним чи національними цінностям. Навіть у випадку такої відповідності цінності однієї групи можуть бути відмінними від цінностей іншої групи. Так, члени художнього колективу визнають мистецтво однією з найвищих цінностей. В той же час члени баскетбольної команди можуть не звертати увагу на цю сферу суспільного життя і зосереджувати свою увагу на спортивних досягненнях.

У зв'язку з тим, що члени групи сприймають і керуються нормами групи по-різному – в континуумі від повного прийняття до цілковито заперечення (аномії), у групі існують спеціальні механізми, за допомогою яких забезпечується дотримання норм – **санкції**. Санкції можуть бути негативними (покарання за порушення норм) і позитивними (заохочення в разі дотримання і виконання норм).

Групові норми відображенні в традиціях, звичаях, ритуалах, атрибутах групи.

Для повнішого осягнення сутності соціальної групи треба звернутися до класифікації її різновидів. За даними Г. Андреєвої, всі групи поділяють на **умовні** та **реальні**. В свою чергу реальні групи можуть функціонувати в двох різновидах – як **лабораторні** та **природні**. У лабораторні групи учасників об'єднують з метою проведення досліджень. В реальних природних групах об'єднання людей відбувається для здійснення спільної діяльності, в тому числі спілкування.

Залежно від кількісного складу природні групи можуть бути **великими** та **малими**. За рівнем організованості великі групи є **організованими** (суспільство, колектив великого підприємства), або **неорганізованими** (етнічна група, натовп), а малі – знаходяться на **стадії становлення** чи функціонувати у формі **колективу** – високоорганізованої групи людей, які керуються в своїй діяльності та взаємовідносинах суспільно схваленими цілями.

Існує й інший підхід до класифікації груп. За кількісною ознакою їх поділяють на:

- гіпергрупи – найбільші в існуванні земної цивілізації групи, до яких належить населення Землі, її окремих материків і континентів;
- супергрупи – населення великих держав (Китаю, Індії, США, Росії), міжнародних організацій (Європейський Союз), блоків (НАТО);
- декагрупи – суспільства (України, Польщі, Чехії, Франції) та спільноти, утворені в окремих державах (республіки Росії) чи штатах (Індії, США);
- великі групи – спільноти людей, виокремлені за соціальними ознаками (нації, класи, прошарки, професійні спільноти, вікові спільноти та ін.);
- метагрупи – порівняно великі громадські організації, територіальні спільноти (мешканці регіону, міста, села);
- середні групи – підприємства, невеликі громадські організації, навчальні заклади, військові частини;
- малі групи – невеликі за обсягом спільноти, члени яких об'єднані спільною метою, безпосередньо контактують між собою та утворюють певну ієрархічну структуру відносин (студентська академічна група, трудовий колектив, родина);
- мікрогрупи – найменші за обсягом групи, які складаються з 2 – 4 осіб (невелика сім'я, група друзів, однокласників, колег)¹.

Оскільки кожна людина входить до складу щонайменше декількох малих груп, задовольняє в них свої потреби і через них реалізує свої відносини з суспільством, то ці феномени потребують окремого розгляду.

7.2. Мала соціальна група

7.2.1. Сутність феномена «мала соціальна група»

Мала соціальна група – це реально існуюча в реальній системі суспільних відносин, у реальному часі та просторі відносно невелика спільність людей, які безпосередньо контактують між собою, виконують спільну діяльність відповідно до визнаних цією спільністю цілей.

Основою для віднесення такої спільності до малої групи є невеликий чисельний склад, який проте є достатнім для виконання притаманної їй діяльності.

Зважаючи на те, що ця ознака є надто широкою, можна виокремити найрізноманітніші різновиди малих соціальних груп. Згідно поширеного у соціальній психології дихотомічного принципу соціальні групи класифікують як:

- *лабораторні*, що створюються у лабораторних умовах з метою їх дослідження і *природні*, які функціонують у реальних життєвих обставинах;
- *формальні (організовані)*, які виникають відповідно до суспільних потреб, вирізняються заданістю позицій, чітким розподілом ролей, визначеністю підпорядкування, наявністю норм (клас, студентська академічна група, трудовий колектив); *неформальні (неорганізовані, спонтанні)*, що утворюються відповідно до спільних особистісних бажань, інтересів, ставлення, потреб членів групи (група друзів, приятелів);
- *референтні*, що характеризуються значущістю діяльності, цінностей, традицій, норм тощо, які впливають на бажання людини узгоджувати свою діяльність і поведінку з вимогами групи, увійти до її складу; *групи перебування (членства)* – спільності, до складу яких людина входить в силу певних обставин і змушена

¹ Варій М.Й. Основи психології і педагогіки: Навч. посіб. / М.Й. Варій, В.Л. Ортинський. – К.: Центр учбової літератури, 2007. – С.206 – 207.

співвідносити свою поведінку з їхніми вимогами, проте вони не мають для неї особливого значення;

- *постійні* – групи, які функціонують протягом тривалого часу у відносно постійному складі (сім'я, трудовий колектив); *тимчасові*, терміни існування яких є незначними, а склад може швидко змінюватися (екскурсійна група, група попутчиків у маршрутному таксі)
- *відкриті* – доступні для навколишнього соціального середовища (це практично усі малі соціальні групи, які функціонують у суспільстві); *закриті* – ті групи, які не мають зв'язків з соціальним середовищем.

В нинішніх умовах закритість малої соціальної групи є переважно тимчасовим явищем. Її зв'язок з суспільством може припинитися на деякий час внаслідок надзвичайних причин: природних катаклізмів, аварій тощо. Проте наприкінці ХХ століття в далекому закутку Сибіру було знайдено таку закриту групу (сім'ю), яка більше п'ятдесяти років знаходилася в ізоляції від інших людей, не підтримувала жодних стосунків з ними і не мала ніякої інформації про те, що трапилося в країні та світі протягом усього цього часу.

Виникнення малих груп зумовлено системою взаємопов'язаних об'єктивних та суб'єктивних чинників. До першої групи чинників належать запити суспільно-економічного характеру, які зумовлюють суспільну потребу в групах певної якості, а до другої – прагнення людей задовольнити свою потребу бути членом конкретної соціальної групи.

Підтвердження дієвості обох чинників знаходимо в багатьох життєвих подіях. Відомо, що така суспільно необхідна нині і в минулому група, як сім'я, утворилася під час розпаду первіснообщинного ладу відповідно до зростаючої потреби у вихованні дітей, передачі їм набутого досить складного життєвого досвіду. Водночас утворення конкретної сім'ї залежить від почуттів і намірів потенційного подружжя. Тільки у виключних випадках люди вступають у шлюб через інші обставини: політичні (наприклад, представники монарших фамілій), матеріальні, соціальні тощо.

Отже, утворення групи є двостороннім процесом, що спирається на оголошення малої групи як соціальної організації та залежить від її наповнення конкретними людьми. В реалізації цього процесу великого значення набуває співвідношення обох чинників, яке зумовлює його поетапний характер. Перший етап утворення малої групи детермінований приписами суспільної організаційної структури і не залежить від думки чи прагнень потенційних членів групи. На другому етапі відбувається наповнення групи відповідно до суспільних потреб, особистих інтересів та запитів її потенційних членів.

7.2.2. Особливості життєдіяльності малої соціальної групи

У життєдіяльності малої соціальної групи мають місце процеси утворення і розвитку, досягнення згуртованості, керівництва, лідерства, прийняття рішень, групового тиску.

Утворення і розвиток малої групи відбувається протягом декількох стадій. Закономірно, що спочатку виникають міжособистісні відносини, починає формуватися групова самосвідомість. Міжособистісні відносини виявляються в сукупності взаємозв'язків та взаємодії між членами групи і визначаються наявністю емоційно наповненого взаємного ставлення.

Згодом відносини між членами групи стають стабільнішими, з'являється узгодженість в їхніх діях, вдосконалюються групові норми і цінності, починає функціонувати загальна думка. Нарешті група консолідується, виникає ціннісно-орієнтаційна єдність, що визначається спільними цілями і інтересами, спрямованими на конкретний результат.

Проблема розвитку малої соціальної групи отримала пояснення у стратометричній концепції А. Петровського, згідно якої основним критерієм розвитку гіпотетичної малої групи визначено ступінь зумовленості міжособистісних відносин у групі змістом діяльності та її суспільної значущості¹.

¹ Психологическая теория коллектива / Под ред. А.В. Петровского. – М.: Педагогика, 1979. – С. 147 – 149.

Початкову стадію розвитку становить так звана **дифузна група** – сукупність людей, які практично не виконують спільної діяльності, а відносини між ними лише починають формуватися. Прикладом дифузної групи може бути новостворена театральна студія, учасники якої зібралися на своє перше заняття. Більшість з них знайомі лише з окремими учасниками, або не знають жодного з них, мають приблизне уявлення про майбутню спільну діяльність.

Наступну стадію розвитку групи називають **асоціацією**. В ній спостерігається певний рівень розвитку міжособистісних відносин та діяльності, які реалізуються відповідно до визначеної мети. Проте рівень обумовленості першого явища другим є низьким.

Найвищою стадією розвитку групи в її русі в просоціальному напрямі є **колектив** – згуртована, соціально зріла спільність людей, яка має позитивну з точки зору суспільства мету, характеризується високими показниками в діяльності та в міжособистісних відносинах, підпорядкованих цілям діяльності.

Основними механізмами групової динаміки, або розвитку групи (за Є. Дубовською та Р. Кричевським) є механізми розв'язання групових суперечностей, ідеосинкразичного кредиту, психологічного обміну¹.

Механізм розв'язання групових суперечностей сприяє переходові групи від одного рівня розвитку до іншого через загострення протиріч та їх розв'язання. В середині групи найчастіше виникають суперечності між її потенційними можливостями та актуальними завданнями діяльності, між зростаючим прагненням членів групи до самоствердження і тенденціями щодо включення особистості до структури групових відносин. Цей механізм можна свідомо використовувати, ставлячи перед групою задачі, як потребують від неї пошуків нових можливостей для їх розв'язання через удосконалення діяльності, зміцнення стосунків, інший розподіл обов'язків тощо.

Сутність **механізму ідеосинкразичного кредиту** полягає в упровадженні в життя групи моменту інноваційності завдяки відходу її лідера від встановлених норм. Дозвіл на це отримується ним від групи залежно від минулого вкладу в спільну діяльність та забезпечення результативності такої діяльності. Дія цього механізму залежить: по-перше, від авторитетності лідера та його здатності впливати на групу; по-друге, від ступеня довіри лідерові та готовності групи відійти від сформованих в ній норм і традицій, прийняти запропоновані лідером інновації стосовно способів та форм виконання діяльності, шляхів взаємодії (норм спільної діяльності, розподілу функцій та обов'язків, прийняття рішень, делегування повноважень та ін.), організації міжособистісного спілкування.

Ідеосинкразичним кредитом користувалися Л. Курбас, О. Довженко, К. Станіславський, пропозиції яких були інноваційними, відмінними від існуючих на той час нормативів, але прийнятими та реалізованими акторами.

Механізм психологічного обміну полягає у взаємному задоволенні окремими членами групи певних соціальних потреб один одного шляхом надання кожним з них деяких соціальних цінностей (наприклад, сприяння підвищенню соціального статусу). Дія цього механізму зумовлена певною якістю міжособистісних стосунків між членами групи чи окремими угрупованнями, які функціонують у структурі групи.

Так, якщо в стосунках окремих членів групи один до одного переважають симпатія, дружба, приятелювання, кохання (емоційний аспект ставлення), повага (моральний аспект ставлення), визнання особистісних переваг партнера у виконанні діяльності, усвідомлення його важливості чи користі від нього (раціональний аспект ставлення), між ними встановлюється взаємозв'язок дещо міцніший, ніж з іншими. Коли він виявляється не тільки у приватних розмовах, а й під час обговорення проблем групи, в ході прийняття рішень та виконання дій, то це може вплинути на групові процеси, викликати в них певні зміни.

Прикладом дії означеного механізму є вплив активу на життєдіяльність групи. Практика роботи з різноманітними групами свідчить про посилення такого впливу у ході

---

¹ Кричевский Р.Л. Психология малой группы: теоретические и прикладные аспекты / Р.Л. Кричевский, Е.М. Дубовская. – М.: Изд-во МГУ, 1991. – С. 61 – 63.

зміцнення взаємозв'язків між активістами. В той же час члени активу отримують певні переваги і стають популярнішими, авторитетнішими, впливовішими в системі групових відносин.

В окресленому аспекті привертають увагу процеси формування таких зв'язків і відносин між членами групи, які дають змогу досягати найкращих результатів спільної діяльності, уникати конфліктів і конфронтації, тобто забезпечити соціально-психологічну єдність. Це явище отримало назву **згуртованості малої групи**, яка є для багатьох її членів привабливою цінністю, бажаним груповим станом, становить мету перебування і діяльності в ній.

Докладну характеристику **соціально-психологічної єдності групи** надають М. Варій та В. Ортинський. Автори вважають, що цей феномен «відображає внутрішню і зовнішню силу тяжіння її членів один до одного, до групи як до окремого «рідного» соціуму. В основі цієї сили – соціальна, духовно-перцептивна, емоційна та вольова єдність, яка, у свою чергу, залежить від рівня розвитку СС»¹. (СС – смисл спільності, в якому відображено групові потреби, інтереси, норми, цінності та ціннісні орієнтації, стиль взаємодії та спілкування всередині групи).

Як бачимо, соціально-психологічна єдність групи є складним явищем. Її структуру утворює низка компонентів:

- соціальна єдність – усвідомлення групи як єдиного цілого, ідентифікація себе з групою;
- духовно-перцептивна єдність – ідейне ядро групи, основу якого складає спільний світогляд (відтворення світу, осягнення сенсу буття в ньому);
- емоційна єдність – сукупність домінуючих почуттів, які спільно переживають члени групи стосовно цінних для неї явищ: один до одного, до змісту життєдіяльності групи (дій, вчинків, досягнень, труднощів, невдач);
- вольова єдність – спільна вольова готовність членів групи активізувати або гальмувати свої зусилля заради досягнення групових цілей.

Охарактеризовані феномени є важливими чинниками регуляції діяльності та поведінки членів групи, зумовлюють характер відносин між ними. Проте регуляція набуває остаточної визначеності завдяки процесам лідерства та керівництва.

Керівництво – це процес управління групою, що здійснюється керівником як посередником між соціальною владою (державою) і її членами на основі наданих йому правових повноважень і норм. **Лідерство** – це процес особистісного впливу людини на групу, що виникає спонтанно, залежно від її індивідуальних особливостей, характеру взаємовідносин в кожній конкретній групі. Член групи може посідати позиції лідера відносно стабільно в кожній ситуації її життя. Такий лідер називається універсальним. Коли ж він впливає лише на деякі аспекти групової життєдіяльності в окремих ситуаціях, то він вважається *ситуативним*.

Офіційне керівництво групою та функції її лідера може виконувати як одна людина, так і різні люди. Це явище зумовлене тим, що між керівництвом і лідерством є схожість і відмінність.

Їх подібність полягає в тому, що як керівник, так і лідер посідають провідні місця у системі групових відносин, здійснюють реальний вплив на групу, виконують функції координаторів, організаторів її життєдіяльності.

Згідно узагальнень Л. Орбан-Лембрик, відмінності між керівництвом та лідерством виявляється в тому, що:

- керівника призначають офіційно, а статус лідера отримується завдяки спонтанним чинникам;

---

¹ Варій М.Й., Ортинський В.Л. Основи психології і педагогіки: Навч. посіб. / М.Й. Варій, В.Л.Ортинський. – К.: Центр учбової літератури, 2007. – С. 212.

- керівник діє в межах офіційно визнаних прав та обов'язків, а лідер може їх не мати;
- керівник оперує системою офіційно встановлених санкцій щодо впливу на підлеглих, а лідер таких санкцій не має;
- керівник уповноважений здійснювати зовнішнє представництво групи, а лідер обмежений переважно відносинами у групі;
- керівник несе відповідальність за діяльність групи перед законом, а лідер такої відповідальності не несе;
- керівник є організатором офіційних відносин, а лідер – неофіційних, міжособистісних стосунків між членами групи;
- керівництво є складовою макросередовища (зумовлене системою суспільних відносин), а лідерство виникає в умовах мікросередовища (малої соціальної групи);
- керівництво визначається відносною стабільністю порівняно з лідерством (висунення лідера залежить від настрою групи);
- керівник приймає складні рішення, враховуючи численні обставини, що мають як внутрішні, так і зовнішні витоки, а лідер переважно зосереджений на прийнятті рішень, які безпосередньо стосуються життєдіяльності групи¹.

З явищем лідерства і керівництва тісно пов'язаний інший груповий процес – **прийняття рішень**, тобто пошуку виходу з ситуації, в якій опинилася група. Він реалізується в сукупності дій, що полягають в обговоренні ситуації з метою її оцінки та з'ясування позицій членів групи, в аналізуванні можливих шляхів розв'язання наявних проблем, вироблення єдиної точки зору стосовно оцінки наявних проблем та способів їх розв'язання.

Прийняття рішень відбувається у вигляді групової дискусії, в котрій, як правило, перемагає більшість. Проте у випадках, коли меншість є згуртованою, а її представники авторитетними, вона може здійснити суттєвий вплив на думку більшості, внести корективи, або й цілковито змінити запропоноване більшістю рішення.

Особливе місце у структурі життєдіяльності групи посідає **феномен групового тиску** – впливу, спрямованого на дотримання членами групи її норм і цінностей. Цей процес виконує функції забезпечення досягнення групових цілей, збереження групи як цілого, роз'яснення членам групи орієнтовних принципів життя і діяльності, стимулювання членів групи до певної якості ставлення до соціального оточення.

В результаті групового тиску виробляються психологічні характеристики поведінки членів групи, які сприяють прийняттю її позицій, думки, стандартів, цінностей, забезпечують підпорядкування груповим нормам. Ці прояви отримали назву **феномен конформності**.

Явище конформності характеризує підкорення людини груповому тискові та зміну поведінки відповідно до цього. Конформна поведінка має місце там, де у випадку розходження в поглядах між особистістю і групою, особистість підпорядковується, поступається думці групи. Явищем, протилежним конформності, є незалежність, самостійність людини, яку вона відстоює перед іншими.

Розрізняють зовнішню і внутрішню конформність. *Зовнішня конформність* – це демонстративне підкорення груповому тискові, що реалізується з метою отримання схвалення або уникнення осуду чи санкцій з боку інших членів груп. *Внутрішня конформність* – це справжнє перетворення індивідуальних установок внаслідок внутрішнього прийняття позиції інших членів групи.

Рівень конформності зумовлений:

- особливостями члена групи, який підлягає груповому тиску (стать, вік, рівень освіти, обізнаність з проблемою, тип темпераменту, риси характеру);

¹ Орбан-Лембрик Л.О. Психологія управління: Посібник /Л.О. Орбан-Лембрик. – К.: Академвидав, 2003. – С. 178.

- особливостями групи (розмір, ступінь єдності більшості, значущістю групи для індивіда);
- особливостями взаємозв'язку індивіда і групи (статус індивіда, характер відносин з іншими членами групи);
- змістом проблеми та її важливістю для індивіда.

Особливим різновидом залежності індивіда від групи є **негативізм**, який виявляється у прагненні формувати свою поведінку всупереч позиції більшості, за будь-яку ціну стверджувати точку зору, протилежну думці більшості. Прояви негативізму не є результатом самостійного рішення члена групи і виникають залежно від змісту сформованої нею думки.

У разі порушення рівноваги між структурами групи чи виникнення таких ситуацій у відносинах між членами групи, які складно вирішити, виникає **конфлікт**.

До конфлікту можуть призвести явища, які мають місце у внутрішньогруповій системі відносин:

- протиріччя між інтересами, цінностями, мотивами, ролями членів групи;
- порушення норм і правил внутрішньогрупової взаємодії, ігнорування або недотримання домовленостей;
- поява і стійке домінування негативних емоцій і почуттів у членів малої групи;
- протиріччя між мікрогрупами, які існують всередині малої групи;
- орієнтація високостатусних членів групи на зовнішню референтну групу, цілі та цінності якої суперечать цілям та цінностям даної групи, або її керівника;
- протиборство між керівником та певною мікрогрупою;
- розрив відносин усередині однієї з мікрогруп;
- неприйняття норм групи частиною її учасників;
- протиборство між лідерами групи;
- протиборство між лідером і керівником групи.

Протиріччя між мікрогрупами можуть виявлятися у формах: деіндивідуалізації членів однієї мікрогрупи (невизнання їхньої особистісної цінності) з боку іншої; міжгрупового порівняння – позитивної оцінки власної групи та приниження цінності іншої; групової атрибуції – приписування неіснуючих негативних характеристик іншій спільності.

Прийнято вважати, що конфлікти дисфункціональні, тобто здійснюють руйнівний вплив на взаємодію та відносини конфлікуючих сторін. Дійсно, через зосередженість на спірному питанні учасники конфлікту (опоненти) нерідко ігнорують нагальні проблеми. Конфліктна ситуація позначається на їхньому психологічному стані – вони переживають гострі негативні емоції, нерідко не можуть зосередитися на своїй основній діяльності (навчанні, праці), роблять помилки. Відносини між учасниками конфлікту помітно погіршуються – у ставленні однієї сторони до іншої домінує негативна, нерідко несправедлива оцінка. В ході розгортання конфлікту їхня взаємна ворожість поступово зростає, з'являється прагнення за будь-яку ціну перемогти, а той «знищити» ворога.

Конфлікт між окремими людьми позначається на діяльності всієї групи, до якої (до яких) вони належать. Викликані порушення привертають їхню увагу, відволікають від справ, спонукають до обговорення причин та особливостей конфліктної ситуації, навіть призводять до участі в ній.

Проте варто звернути увагу і на позитивні наслідки конфлікту. Наявність цього явища завжди свідчить про те, що у спілкуванні людей є певні проблеми. Визнання проблематичності відносин може спонукати до аналізу стану речей, пошуку шляхів розв'язання, узгодження спірних позицій та інтересів.

В окремих ситуація, коли існуюча проблема торкається принципових питань життєдіяльності групи чи особистості, конфлікт є необхідним способом її розв'язання (за умови відсутності інших можливостей). Так, виправданим вважається конфлікт з приводу захисту честі і гідності людини.

Конструктивний характер конфлікту виявляється також в його сприянні інтеграції членів групи (в окремих обставинах) – у конфліктній ситуації відбувається своєрідне об'єднання між собою окремих членів групи, мікрогруп, малих та великих соціальних груп на основі спільних думок, оцінок, позицій. Приклад цьому – об'єднання людей заради захисту незалежності держави.

Розглянемо конфлікт між режисером театру та актором з приводу інтерпретації та виконання ролі. Безумовно, він негативно позначається на відносинах між його учасниками. Репетиція може бути зірваною, а інші актори почнуть реагувати на конфліктну ситуацію (прислухатися до слів, що лунають, захищати чи засуджувати опонентів) і навіть мимоволі можуть бути втягненими у конфлікт. З іншого боку, наявні обставини можуть сприяти розкриттю прихованих протиріч у трупі, виявленню справжніх думок і прагнень. Залежно від того, які позиції посідають опоненти (учасники конфлікту), труппа може підтримати справедливі вимоги одного з них, згуртуватися навколо нього, вказати іншому на його помилки, вимагати від нього дотримання вироблених нею нормативів.

За словами Т. Дуткевич, основними факторами загострення конфлікту є **конфліктогени** – слова, дії (або бездіяльність), які ображають або принижують людину чи групу людей. Конфліктогени виявляються як:

- прагнення до зверхності: прямі вербальні вияви (наказ, зауваження, критика, сарказм, звинувачення, погроза), поблажливе ставлення, хвалькуватість, категоричність, нав'язування порад, приховування важливої інформації, кепкування, порушення етики, брехня, перенесення відповідальності на інших, нагадування про ситуації, в яких опонент виявив слабкість;
- агресивність: вербальна, фізична (природна, ситуативна, вікова);
- егоїзм.¹

В конфліктології виокремлено декілька ефективних стратегій управління конфліктними ситуаціями, зокрема: запобігання конфліктові, придушення конфлікту, відстрочення конфлікту та його розв'язання.

Стратегія запобігання конфліктові полягає в усуненні предмету конфлікту та залученні до його оцінки авторитетних арбітрів, думка яких сприймалася б обома конфліктуючими сторонами.

Стратегія придушення конфлікту спрямована на скорочення числа його учасників, розробку регулятивів (наказів, розпоряджень), які б упорядкували взаємини між опонентами, зменшили можливість безпосереднього спілкування між конфліктуючими. До цієї стратегії вдаються у випадку деструктивного спілкування опонентів, коли протиставлення між ними досягає гострого і непримиренного характеру.

Стратегія відстрочення конфлікту націлена на послаблення конфлікту і передбачає здійснення впливу на одного чи обох опонентів з метою трансформації їхніх уявлень один про одного, про конфліктну ситуацію та про значущість предмету конфлікту.

Стратегія розв'язання конфлікту охоплює спектр дій щодо з'ясування його причин, цілей опонентів, виявлення особливостей конфліктуючих, визначення можливостей для наближення або утворення спільних точок зору на окремі аспекти проблеми.

Як бачимо, утворення, функціонування та розвиток малої соціальної групи залежить не тільки від змісту суспільних запитів, а й від тих людей, які наповнюють цю групу: від їхніх індивідуальних особливостей, розвиненості комунікативних умінь, ставлення до групи, до себе та до інших членів групи, готовності взаємодіяти з ними.

7.2.3. Особистість у системі життєдіяльності малої соціальної групи

Однією з важливих проблем соціальної психології є проблема взаємовідносин особистості та соціальної групи, членом якої вона є.

¹ Дуткевич Т.В. Конфліктологія з основами психології управління / Т.В. Дуткевич. – К.: Центр навчальної літератури, 2005. – С.53 – 54.

Взаємодія особистості з групою проходить три фази: *адаптації, індивідуалізації та інтеграції*¹.

У ході **адаптації** відбувається пристосування особистості до групи: засвоєння нею групових норм та цінностей, прийняття традицій, опанування притаманними групі формами та засобами діяльності. Прилаштовуючись до відповідних умов, член групи керується прагненням бути прийнятим іншими членами групи, стати подібним до них.

Цей період неоднозначно позначається на особистісному розвитку. З одного боку, особистість отримує можливості для розширення свого досвіду, засвоєння нових видів, форм, способів діяльності та спілкування. З іншої сторони, може відбутися втрата певних особистісних здобутків. Нові умови групової життєдіяльності можуть спричинити негативні переживання (невпевненість, страх залишитися невизнаним групою, ізольованим від інших), призвести до посилення конформності, втрати готовності висловлювати та захищати власну думку.

Досягнувши в ході адаптації бажаного результату, людина задовольняє потребу уподібнитися до інших членів групи. Проте водночас залишається незадоволеною інша потреба – виявлення своєї індивідуальності (персоналізації). У зв'язку з цим починається інша фаза взаємодії особистості з групою, яка називається **індивідуалізацією**.

Протягом певного часу вона активно шукає способи впливу на інших з метою отримання визнання: демонструє свої професійні якості, матеріальні статки, зовнішність, ерудицію тощо. У випадку невизнання групою жодної із продемонстрованих особливостей, людина або шукає додаткові можливості впливу на групу, або вступає у конфронтацію з нею. Останній варіант, як правило, негативно позначається на особистісному розвитку і нерідко супроводжується посиленням таких рис характеру, як ворожість, підозрілість, негативізм. В таких обставинах особистісна оцінка стає неадекватною: невиправдано високою, або заниженою.

Якщо індивідуальні особливості особистості визнаються і приймаються групою, або група змінює свою думку під її впливом, розпочинається третя фаза взаємодії – **інтеграція**. Вона супроводжується розв'язанням іншої суперечності, яка полягає в тому, що особистість прагне бути прийнятою групою такою, якою вона є, досягти визнання своєї індивідуальності, а група готова прийняти та підтримати лише ті індивідуальні особливості, які відповідають груповим нормам, цінностям, традиціям, способам спільної діяльності.

На цьому етапі можливі не тільки особистісні зміни, а й зміни в життєдіяльності групи, що виявляються в новій якості відносин та діяльності.

У разі нерозв'язання окресленої суперечності відбувається явище **дезінтеграції** – ізоляції особистості, або її витісненні зі складу групи. Це зумовлює повернення до попередніх фаз взаємодії у формі повторної адаптації, або повторної індивідуалізації, утруднених попередньо отриманими незадовільними результатами.

Важливою для особистості є її взаємодія з референтною групою. На думку М. Заброцького, членство особистості в реальній референтній групі створює психологічно сприятливі умови для її успішного розвитку².

Входження особистості в групу передбачає її включення до системи **міжособистісних відносин** – системи зв'язків між членами групи, за допомогою яких забезпечується спільна діяльність та спілкування, реалізується мета групи та потреби її учасників.

Зміст міжособистісних відносин зумовлений такими основними параметрами, як:

- ступінь психологічної близькості членів групи (близькі, віддалені);
- позиції членів групи один щодо одного (домінування, залежність, рівність);
- ставлення членів групи один до одного (позитивне, негативне, байдуже, неоднозначне);
- оцінка з позиції виконання приписаної групою ролі (зірка, виконавець, партнер, конкурент тощо).

¹ Заброцький М.М. Педагогічна психологія: Курс лекцій / М.М. Заброцький. – К.: МАУП, 2000. – 43 – 45.

² Заброцький М.М. Педагогічна психологія: Курс лекцій. / М.М. Заброцький. – К.: МАУП, 2000. – С. 45.

Залежно від змісту міжособистісних відносин, кожний член групи виконує свою роль, яку засвоює переважно через пристосування до вимог інших членів групи. Її виконання є типовим, проте супроводжується певними відмінностями, зумовленими індивідуальними особливостями виконавців.

Міжособистісні відносини у групі мають офіційний або неофіційний характер. Офіційними міжособистісними відносинами вважають ті, які реалізуються відповідно до офіційно визнаних норм, визначаються субординаційністю – дотриманням системи підпорядкування та підлеглості, виконанням правил службової дисципліни.

Неофіційні відносини не мають чіткої регламентованості та реалізуються на основі раціонально-емоційного ставлення членів групи один до одного: визнання необхідності взаємозв'язку, симпатії, антипатії тощо.

Ці емоційно-почуттєві переживання є двосторонніми – члени групи формують певну якість емоційного ставлення один до одного і отримують відповідне ставлення до себе. Їх виявлення не є однозначним та цілковито зрозумілим і потребує розшифрування та тлумачення (див. главу 6). Такі переживання переважно задаються групою, мають соціальне значення (наприклад, відданість справі групи, повага до інших, обов'язок по відношенню до інших тощо), тобто виникають в ході задоволення соціальних потреб і підлягають соціальному контролю.

Емоції і почуття, які мають соціальне значення, називають **соціальними**. Соціальні емоції і почуття можуть бути позитивними (кон'юнктивними) і негативними (дис'юнктивними). Перші з них виникають внаслідок єдності думок, прагнень, мрій, цілей членів групи, досягнення ними бажаного соціального становища, отримання позитивної оцінки та ставлення з боку інших і виявляються у вигляді прихильності, дружелюбності, відданості, взаємодопомоги, взаємовиручки тощо.

Негативні емоції і почуття зумовлені невідповідністю між прагненнями індивіда та його реальним становищем у групі. Дослідники вказують на першочергову присутність в цій групі почуттів сором'язливості, збентеження, заздрості, ревнощів¹.

Сором'язливість зумовлена невпевненістю в собі, низькою самооцінкою, що формується внаслідок порівняння себе з іншими. Сором'язлива людина намагається бути непомітною, уникає контактів з іншими.

Заздрість також є результатом соціального порівняння, що призводить до усвідомлення переваги іншого (того, що власний статус є нижчим за статус іншого (інших)). Це почуття виявляється у вигляді роздратування, злості, тривоги, страху. Заздрість виникає в людей, яким притаманні такі риси характеру, як честолюбність, упередженість, егоїзм, лінощі. Внаслідок переживання заздрості з'являється прагнення отримати те, чим володіє інший, тобто піднятися до його рівня, або (і це дуже небезпечно) зруйнувати те, чого досяг інший, отже, знизити рівень його успішності.

Збентеження виникає через усвідомлення своєї недосконалості – невідповідності зовнішності, дій, поведінки прийнятним у групі стандартам. Збентежені члени групи приділяють багато зусиль для того, щоб бути визнаними іншими.

Ревнощі породжуються страхом втратити добре ставлення (визнання, повагу, любов) іншого (інших) члена групи. Ревнощі зумовлені присутністю третьої сторони, яка, на думку індивіда, зазіхає на його права щодо такої якості відносин з боку цього іншого. Ревнощі виникають у різноманітних видах відносин: між співробітниками з приводу ставлення до них керівника, між друзями через появу в їхній групі ще однієї особи. Причиною ревнощів може бути і певний предмет чи вид діяльності, яким захоплений один із членів групи (колекціонування, спорт, робота). З появою ревнощів людина починає виявляти емоційну холодність, грубість. Вона прагне підпорядкувати іншого за допомогою вимог, критики чи демонстрації своїх страждань.

¹ Куницына В.Н. Межличностное общение / В.Н. Куницына, Н.В. Казаринова, В.М. Погольша. – СПб.: Питер, 2003. – С. 221 – 222.

Схарактеризовані явища помітно впливають на стан міжособистісних відносин, або **соціально-психологічний клімат групи**, і позначаються як на настрої її поодиноких членів, так і на життєдіяльності всієї групи.

За наявності сприятливого соціально-психологічного клімату у групі панують взаємодвіра, задоволення від спільної діяльності та спілкування. В діяльності такої групи переважає успіх, з'являються позитивні перспективи для розвитку кожного її учасника. Це виявляється у психологічній сумісності та спрацьовуваності між членами групи.

Психологічна сумісність – явище, яке визначається задоволенням людей від спілкування один з одним, прагненням зберегти стосунки. Для **психологічної спрацьовуваності** є характерним результативність спільно виконуваної діяльності та отримання виконавцями задоволення від спільно здобутого результату.

Несприятливий соціально-психологічний клімат спричиняє дезінтеграцію (роз'єднання) групи, зумовлює переважно негативні переживання тих, хто її наповнює, ускладнює адаптацію до її умов нових членів групи. Сформовані в таких умовах відносини нерідко зумовлюють пригнічення творчої, обдарованої особистості, стають на заваді її розвитку.

На соціально-психологічний клімат групи впливають й інші чинники, зокрема загальний соціально-психологічний клімат суспільства (макроклімат), умови життєдіяльності групи (сфера діяльності, вид діяльності, матеріальне оснащення, інформаційне забезпечення діяльності тощо), цілі та цінності групи, групова думка, якість лідерства та керівництва, особливості групової динаміки.

Варто зазначити, що через систему міжособистісних відносин реалізується як вплив групи на особистість, так і зворотний вплив особистості на групу. Останній залежить від таких чинників, як:

- біографічні характеристики особистості: вік, стать, освіта, соціально-економічний статус, професія, стаж трудової діяльності;
- психологічні характеристики особистості: темперамент, характер, здібності, спрямованість;
- соціально-психологічні характеристики особистості: комунакативність, комунікабельність, рівень особистісних домагань, соціальна сенситивність (чутливість).

7.3. Соціально-психологічні особливості художнього колективу

Незважаючи на те, що феномен художнього колективу є ще недостатньо вивченим, дані, отримані в ході соціально-психологічних досліджень (Ч. Гаджієв, Є Гешкова, Є Левшина, Я. Пономарьов, В. Семенов, С. Флегонтова) дають змогу виокремити його певні соціально-психологічні особливості.

Передусім художній колектив є соціальною групою і має характерні для неї ознаки (склад, композицію, мету діяльності). В ньому відбуваються групові процеси, реалізується спільна діяльність, формуються міжособистісні відносини.

Спільну діяльність характеризують такі ознаки (за Л. Орбан-Лембрик):

- наявність спільної мети;
- наявність органів управління та організації праці;
- просторова та часова присутність учасників, що створює можливість для безпосереднього контакту між ними;
- розподіл дій між учасниками;
- узгодження індивідуальних дій між собою в процесі постійної взаємодії¹.

¹ Орбан-Лембрик Л.О. Психологія управління: Навч. посіб. / Л.О. Орбан-Лембрик. – К.: Академвидав, 2003. – С. 259.

Художній колектив має суттєві відмінності, які вирізняють його серед інших соціальних груп. Ці відмінності зумовлені передусім притаманним йому видом діяльності, цілями діяльності та певними особливостями представників мистецької сфери.

Зокрема специфіка діяльності в театральній сфері зумовлена постійним перетворенням акторів на інших людей, їх взаємодією з іншими особистісними, історичними та культурними світами, наявністю особливої театральної субкультури. Така діяльність відбувається переважно у вечірній час, що не є характерним для більшості професійних колективів.

Залежно від кількості учасників художні колективи поділяють на малі, середні і великі. За ступенем соціальної значущості та відповідно до змісту відносин між учасниками вони є офіційними (наприклад, режисерська група, група акторів) та неофіційними (група друзів, приятелів, однодумців, що функціонує як всередині офіційної групи, так і поза її межами).

Офіційна структура художнього колективу утворюється з дотриманням ієрархічних принципів (наприклад, режисер, помічник режисера, актори, які мають різні офіційні статуси, статисти). Неофіційна структура групи зумовлена особистісними якостями його учасників та їхніми статусами у системі неофіційних відносин: лідера, «зірки», ізолюваного члена групи тощо.

Результативність діяльності художнього колективу великою мірою залежить від його структури: професійно-кваліфікаційної, соціально-демографічної, комунікативної.

Його **професійно-кваліфікаційна структура** формується залежно від наявного рівня освіти та кваліфікації учасників. Цей показник визначає зміст обраного театром репертуару, якість виконання ролей.

Професіонал – це спеціаліст у певній галузі трудової діяльності. Як суб'єкт праці, він має здатність до усвідомлених, цілеспрямованих дій щодо виконання такої діяльності та до самовдосконалення. Становлення особистості професіонала зумовлене синтезом його можливостей, здібностей, активності та вимог професійної діяльності.

Для того, щоб стати професіоналом, необхідно:

- усвідомити смисл професійної діяльності та своє призначення як її виконавця;
- мати достатній рівень професійної підготовки (володіти системою необхідних для виконання професійної діяльності знань, умінь та навичок, мати загальну ерудицію);
- досягти достатнього рівня розвитку здібностей, необхідних для виконання професійної діяльності;
- засвоїти необхідні способи продуктивної професійної діяльності;
- бути спрямованим на постійне самовдосконалення;
- мати розвинену систему саморегуляції.

Як бачимо, формування професіонала зумовлене рівнем його особистісного розвитку, напрями якого визначаються залежно від виду професійної діяльності. За умови адаптації особистості до вимог конкретної професії відбувається її професійна ідентифікація (усвідомлення своєї причетності до професійної діяльності), яка уможливує досягнення соціально-моральної зрілості. Критеріями соціально-моральної зрілості професіонала є трудова дисципліна, розвинене почуття відповідальності, здатність до активної участі в житті колективу, потреба турбуватись про інших людей, готовність до ефективного використання знань і здібностей та до конструктивного розв'язання проблем. Реальними показниками соціально-моральної зрілості є усвідомлення інтересів колективу, сприяння його досягненням, підтримка інших учасників колективу.

Ефективність театального художнього колективу залежить не тільки від професіоналізму його учасників. Важливим є забезпечення його оптимальної **соціально-демографічної**, зокрема **статевовікової структури**, яка задається змістом виконуваного репертуару. Саме він зумовлює загальні тенденції щодо розподілу ролей залежно від віку та статі актора. Так, за даними Є Левшиної, чоловічих ролей у виконуваних в театрах п'єсах

дещо більше, ніж жіночих. Більша половина з них призначена для виконання акторами віком до 40 років. Тому, як вважає автор, оптимальним є таке орієнтовне співвідношення у трупі:

- між чоловіками і жінками – 66% до 34%;
- між чоловіками віком до 40 років і після 40 років – 55% до 45%;
- між жінками віком до 40 років і після 40 років – 66% до 34%¹.

В такому випадку спостерігається переважно рівномірне завантаження акторів. Кількість та інтенсивність конфліктних ситуацій і непорозумінь між ними зменшується, що уможливує покращення якості як офіційних, так і неофіційних відносин.

Істотним чинником ефективності колективу в згаданому контексті є його кількісний склад. Оптимальною вважають кількість учасників у 25 – 30 осіб. Це пов'язано з необхідністю підтримання творчої, духовно наповненої атмосфери, організації тісної взаємодії між працівниками.

Комунікативну структуру художнього колективу утворює мережа формальних (офіційно встановлених) та неформальних (які не збігаються з офіційно встановленими і виходять за межі колективу) каналів, за допомогою яких відбувається обмін інформацією, думками, почуттями між учасниками. В переважній більшості художніх колективів спостерігається певне превалювання неформальних комунікативних потоків. За їх допомогою учасники отримують значно більше інформації. Однак, ця інформація не завжди є достовірною.

В межах комунікативної структури функціонують:

- структура впливу одних учасників на інших: одні виявляють та відстоюють свої бажання, права, пільги, переваги, а інші – підпорядковуються цим вимогам;
- структура очікування від конкретних учасників певних моделей комунікативної поведінки в конкретних ситуаціях спілкування;
- структура симпатії та антипатії.

На думку В. Семенова, специфіку художнього колективу зумовлює наявність в нього потенціалу для спільної творчості – в ньому відбувається «творча взаємодія, спілкування в процесі створення художнього образу»². Така діяльність суттєво відрізняється від стандартизованої і переважно поопераційної та індивідуальної діяльності виробничого колективу.

Необхідність у спільних творчих пошуках впливає на якість спілкування і вимагає від учасників колективу розвинених комунікативних умінь, здатності до успішної взаємодії.

Так, з точки зору дослідників проблеми творчості Я. Пономарьова, Ч. Гаджієва, спілкування у творчому колективі (зокрема, в художньому) має спиратися на співробітництво, взаємну підтримку, вільне висловлювання, об'єктивізацію, розуміння, сприймання й розвиток нових ідей, що потребує спеціальної організації творчого спілкування³.

Відомо, що успіх у розв'язанні творчих задач залежить від уміння митців створити сприятливу, демократичну атмосферу співробітництва і психологічної сумісності, досягти єдності ціннісних орієнтацій, світоглядних принципів, прийнятих норм. У вказаному контексті якість спілкування значною мірою залежить як від членів художнього колективу, так і від його офіційного керівника, або неформального лідера: від їхніх соціально-психологічної та професійної компетентності, емпатійних здібностей, уміння перетворювати стосунки людей у рівноправне діалогічне спілкування, забезпечити умови для виявлення творчих можливостей.

¹ Левшина Е.А. Структура коллектива театра / Е.А. Левшина. – М.: ЮНИТИ, 1999 – С. 12.

² Семенов В.Е. Социальная психология искусства: актуальные проблемы / В.Е. Семенов. – М.: Изд-во ЛГУ, 1988. – С. 62.

³ Пономарев Я.А., Гаджиев Ч.М. Закономерности общения в творческом коллективе // Вопросы психологии. – 1986. – № 6. – С. 86.

Однак, як свідчить практика, керівники окремих художніх колективів (режисери, диригенти) вдаються і до авторитарних способів управління. В цьому випадку саме вони й отримують можливість творити і нав'язувати свої ідеї іншим членам колективу. Останнім залишається роль добросовісних виконавців, які не мають права на власну думку.

Певну проблему художнього колективу становить взаємопроникнення офіційної та неофіційної структур взаємовідносин. З одного боку, це сприяє виробленню невимушених відносин, а з іншого – завдає їм шкоди, оскільки позбавляє чіткості та визначеності, вносить плутанину до системи групових норм та санкцій.

Творча атмосфера художнього колективу залежить від **якості соціально-психологічного клімату**, що зумовлений змістом театральних відносин. Систему театральних відносин утворюють:

- міжособистісні відносини у колективі;
- професійно-творчі відносини (зайнятість акторського складу, зміст репертуару, рівень режисури та ін.);
- організаційно-управлінські відносини (стиль управління, умови праці, якість організації підготовки вистав та гастролей та ін.).

Показниками сформованості позитивного соціально-психологічного клімату в художньому колективі є:

- демократичний стиль керівництва;
- сприятливі умови праці;
- відсутність перепон для особистісного розвитку членів колективу;
- позитивний характер горизонтальних відносин (між співробітниками: акторами, статистами, гримерами та ін.);
- переважно мажорний настрій учасників художнього колективу;
- високий рівень соціально-психологічної єдності.

Специфічними показниками сформованості соціально-психологічного клімату театру є:

- визначеність його творчої позиції, цілісності художньої програми та чіткість репертуарної лінії;
- оптимальність взаємодії між режисерами та акторами, акторів між собою та з іншими працівниками театру.

За таких умов кожний член колективу отримує можливість виявити свої здібності, реалізувати потенціали, задовольнити потребу в спілкуванні, успіхові та самоактуалізації. Колектив стає стабільно результативним, визначається позитивними тенденціями у своєму розвитку.

В несприятливому соціально-психологічному кліматі отримані художнім колективом результати нестабільні. Для їх досягнення потрібно значно більше зусиль, що призводить до емоційного напруження, навіть до фізичного виснаження учасників.

У ринкових умовах конкурентоспроможність художнього колективу залежить від його іміджу. **Імідж (образ) художнього колективу** – це те емоційно забарвлене враження, яке він та її його учасники справляють на людей. Такий образ закріплюється в уявленнях і стає стереотипним.

Основними складовими іміджу є зовнішній вигляд та внутрішній зміст. Імідж колективу може бути позитивним, коли в основі уявлення людей про нього переважає довіра, позитивні очікування щодо результатів діяльності). Негативний імідж базується на недовірі до колективу та до його репутації.

Позитивний імідж художнього колективу залежить від таких чинників, як:

- якість діяльності колективу;
- рівень досягнень учасників колективу;
- зміст репертуару;
- рівень культури учасників колективу;

- рівень організаційної культури колективу.

Відчутно впливають на імідж колективу символи, атрибути, назва, девіз тощо.

Важливим чинниками формування іміджу колективу є імідж керівника та його підлеглих, які мають такі основні складові:

- професіоналізм і компетентність;
- динамізм, швидка реакція на кожну ситуацію;
- моральна надійність;
- естетичність зовнішнього вигляду, мовлення та поведінки;
- уміння впливати на людей;
- освіченість та ерудиція;
- високий рівень культури.

Формування іміджу відбувається за принципами повторення, безперервного посилення впливу, «подвійного виклику» (одночасного впливу на розумову та емоційну сфери тих, хто його сприймає).

У ході створення іміджу колективу мають місце два взаємопов'язані процеси (за Г. Почепцовим):

- процес естетичної нейтралізації, за допомогою якого знімаються «гострі кути», тобто ті характеристики, які можуть зашкодити репутації колективу;
- процес естетичної концентрації, який передбачає загострення уваги суспільства на характеристиках, котрі сприятимуть побудові потрібного іміджу¹.

Основними інструментами створення іміджу художнього колективу є:

- позиціонування – обґрунтування практичної привабливості колективу для конкретних соціальних спільнот у формі подання привабливих характеристик, акцентування уваги на цих характеристиках (наприклад, «У виставах театру беруть участь ваші улюблені актори»);
- міфологізація – підлаштування під існуючі у суспільстві міфи: історичні – щодо ролі народу, регіону в історії; сімейні – щодо відносин чоловіка і жінки, батьків та дітей; культурологічні – щодо значущості культурних здобутків у житті людини; героїчні – щодо подолання труднощів та ін. (наприклад, «Репертуар колективу – скарбниця людських почуттів»);
- вербалізація – вибір вдалих слів та виразів, які характеризують колектив (наприклад, «Знахідка театрального сезону»);
- емоціоналізація – внесення в інформацію про колектив емоційного контексту (наприклад, «Колектив, який бентежить душу»);
- деталізація – вибір деталей, які вдало доповнюють загальний образ колективу (наприклад, інформація про здобутки колективу та окремих акторів, відомості про ті важливі події в їхньому житті, які можна висвітлювати з точки зору етики);
- метафоризація у формі слоганів, віршів, казок, анекдотів (наприклад, «Театр майбутнього»);
- візуалізація – створення візуального образу колективу та його учасників через оформлення приміщення, зовнішній вигляд учасників, за допомогою афіш, реклами, характерних символів.

7.4. Велика соціальна група

Велика соціальна група – велика у кількісному відношенні людська спільність.

У соціальній психології прийнято ділити великі соціальні групи на два різновиди:

¹ Почепцов Г.Г. Имиджология / Г.Г. Почепцов. – М.: Рефл-бук; К.: Ваклер, 2002. – С. 356.

- відносно стійкі утворення, які виникли в ході історичного розвитку суспільства і посідають певне місце в системі суспільних відносин (етнічні групи, соціальні класи, суспільні прошарки, професійні групи та ін.);
- утворення, які виникають і зникають стихійно, існують протягом нетривалого часу (публіка, аудиторія, натовп).

Так, фахівці, зайняті в театральній сфері, зокрема режисери та актори, входять до складу великої соціальної групи першого типу. Вони належать до художньої інтелігенції – суспільного прошарку, якому притаманна спрямованість на складну розумову, переважно творчу працю, на відтворення, розвиток і розповсюдження культури.

До числа загальних характеристик великих соціальних груп першого виду належать звичаї, традиції та вдача, які склалися протягом становлення історичної практики, з якою пов'язане функціонування цих груп. Ці утворення є регуляторами їхньої життєдіяльності, позначаються на змісті життєвих позицій і утворюють **образ життя групи**.

Ознаками образу життя великої соціальної групи є її потреби, інтереси, цінності, групова (громадська) думка та наявність спільної мови.

Потреби групи – нестача в необхідних для підтримки життєдіяльності групи предметах та явищах.

Інтерес групи – це загальноприйняте у групі ставлення до дійсності, що є основою для виникнення мотивів та утвердження ідей і цілей, вибору форм, засобів та способів функціонування. Мотив є реальною причиною соціальної активності, виявленої групою.

Цінності групи – складне утворення, побудоване з елементів світогляду, ідеалів, переконань, вольових спонукань і почуттів, визначається спрямованістю інтересів і потреб на певну ієрархію цінностей. Це дає змогу кожній людині у групі диференціювати й оцінювати явища за критеріями належного, добродесного, справедливого, прекрасного, свідомо узгоджувати свою поведінку з ними.

Цінність виступає в якості своєрідного еталону для побудови процесів групового життя і є основою для вироблення ціннісних орієнтацій – результатів оцінювання різноманітних аспектів дійсності. Завдяки осмисленню цінності і виробленню ціннісної орієнтації функціонування групи набуває певного смислу.

Групова (громадська) думка є особливою формою групової свідомості, в якій відображено ставлення людей до значущих для групи проблем, подій та фактів дійсності.

Структуру групової думки утворюють:

- раціональна (когнітивна) складова: судження, поняття, уявлення, норми, вироблені групою;
- ірраціональна складова: чуттєві образи, вірування, переживання, бажання, фантастичні образи, утопічні ідеї;
- воля.

Ці складові формуються як у результаті цілеспрямованої діяльності, так і спонтанно, стихійним шляхом. Елементи раціонального знання дають змогу виробити раціональну оцінку щодо явищ дійсності. Вона може бути як адекватною станом речей, так і містити помилкові, хибні судження та уявлення про дійсність. Це залежить від рівня поінформаності членів групи стосовно об'єкта формування думки та їхньої здатності до адекватної інтерпретації отриманої інформації.

Ірраціональні елементи наповнюють уявлення про ці явища емоціями, фантазіями, мріями тощо. Роль цих елементів є неоднозначною: з одного боку вони можуть збагатити раціональну оцінку, а з іншого – дезорієнтувати, надати їй іншого значення. В окремих випадках ірраціональні елементи групової думки можуть виконувати провідну роль в її формуванні.

Переважаючий стан почуттів, які панують у групі, формує її **настрій**. В єдності з раціональними оцінками виникає вагома спонукання до спільної групової діяльності та поведінки, яка називається **умонастроєм**. Йому притаманні: а) предметна спрямованість

(естетична, інтелектуальна, економічна тощо); б) характер та рівень емоційного напруження (піднесення, ентузіазм, розчарування, байдужість, агресія, депресія тощо).

В результаті взаємодії раціонального та ірраціонального елементів формується загальна групова оцінка того чи іншого явища.

Групова думка є авторитетною для членів групи. Вона суттєво впливає на індивідуальну свідомість, зумовлює відповідну виробленим оцінкам практичну діяльність та поведінку.

Оскільки це явище виконує низку важливих функцій, воно є важливим чинником життєдіяльності групи. Проблему функціонування групової (громадської) думки докладніше розроблено в межах соціології, в яких ці функції аналізують у двох вимірах: горизонтальному та вертикальному.

У горизонтальному вимірі громадська думка реалізує функції регулювання відносин між членами великої соціальної групи. До основних функцій цього виміру належать:

- оціночна функція – полягає у формуванні оцінних суджень про дійсність (наприклад, «В умовах переходу до ринку театр опинився перед суттєвими труднощами»);
- діагностична функція – передбачає з'ясування сутності і особливостей проблеми, з приводу якої формується думка («Знайти бажану роботу сьогодні складно. Для того, щоб успішно працевлаштуватися, треба отримати фундаментальну освіту»);
- критична функція – виявляється у розпізнаванні протиріч у явищах дійсності, виокремленні їхніх позитивних та негативних характеристик (наприклад, «Мистецтво дає людині естетичну насолоду. Проте не всі художні твори є естетичними»);
- нормативна функція – реалізується у ході вироблення норм життєдіяльності групи, що відповідають виробленим групою оцінкам («Кожна працездатна людина повинна працювати», «Професіонал повинен відповідати за результати своєї праці».);
- виховна функція – забезпечує виховний вплив на членів групи через засвоєння вироблених нею суджень та групових норм (наприклад, «Творча праця звеличує людину»)

Вертикальний вимір означених функцій базується на їх тлумаченні з позиції забезпечення інституалізації громадської думки – її становлення як ключового структурного елементу суспільства.

В основу поняття «соціальний інститут» покладено ідею організованості, упорядкованості суспільного життя, забезпечення відносно стійкої моделі поведінки людей, людських спільнот та суспільних організацій. Громадська думка є неформальним соціальним інститутом. Вона формується в результаті соціальної творчості членів групи.

Відповідно виокремлюються такі її функції, як:

- експресивна функція – виявляється у системі експресивних (емоційно забарвлених) оцінок об'єктів громадської думки;
- консультативна функція – реалізується в рекомендаціях органам влади щодо шляхів вирішення проблем, які є об'єктом групової думки;
- директивна функція – полягає у виробленні групою рішення щодо розв'язання певної проблеми (наприклад, вибір більшості під час виборів, референдумів);
- функція тиску на владу – реалізує вплив на владу через доведення до неї думки за допомогою зборів, мітингів, демонстрацій тощо.

Через свої функції групова думка впливає на свідомість і поведінку членів групи.

Групова думка виявляється в різноманітних формах (оцінки, скарги, поради, побажання, схвалення, несхвалення, невдоволення, осуду, протесту) і висловлюється за допомогою прямих, опосередкованих та спеціалізованих каналів.

Прямі канали діють через систему безпосередніх міжособистісних контактів між членами групи. Опосередковані канали передбачають використання посередника («ретранслятора думки»): засобів масової інформації, освіти, мистецтва, доведення до відома групи змісту управлінських документів тощо. Спеціалізовані канали спираються на опитування членів групи за допомогою спеціально розроблених науково обґрунтованих методів.

Групова думка – динамічне утворення, яке функціонує на таких послідовних стадіях:

- стадія зародження, яка визначається виникненням інтересу до певної проблеми, активним пошуком інформації стовно неї, обміном інформацією між членами групи та виробленням оцінок;
- стадія власне функціонування, для якої характерні: чітке визначення позицій більшості щодо оцінки проблеми, врахуванням цієї позиції в їхній діяльності та поведінці, певне протистояння протилежних позицій окремих угруповань стосовно оцінки проблеми;
- стадія зниження актуальності, що виявляється у зниженні інтересу більшості членів групи до проблеми та послабленні гостроти протистояння між угрупованнями;
- стадія відмирання, що супроводжується зникненням інтересу переважної більшості групи до проблеми.

Спілкування у великій соціальній групі здійснюється за допомогою характерної для неї **мови**: етнічної, професійної термінології, молодіжного сленгу, жаргону тощо. Вона є засобом вираження думок, символом своєрідної єдності людей, які утворюють ту чи іншу групу.

Так, підкреслюючи значущість мови для нації, відомий український учений-педагог Г. Васянович стверджує: «Мова один з основних засобів виховання культури спілкування, а також складний процес самоусвідомлення людини, її самоствердження. Мова забезпечує і духовно-моральне зростання людини, і її занепад, вона виступає ідентифікатором її духовного “Я”. Недосконале знання рідної мови – це страшне духовне каліцтво...навіпаки, добре знання і володіння мовою – це вже половина успіху, ключ до щастя»¹.

Спілкування та діяльність людей можливі і в умовах стихійно складених груп, котрі виникають на короткий час, іноді випадково. Комунікативні контакти в них короткочасні. Але якість спілкування в цих групах має важливе значення для життєдіяльності людини. Прикладами таких груп є аудиторія (телеаудиторія, аудиторія масових видовищ, академічна аудиторія тощо), публіка, натовп, юрба та ін. В них відсутня спільна діяльність, обмін інформацією відбувається стихійно, особистісний контроль членів групи над ситуацією невисокий або відсутній повністю (наприклад, ситуація паніки). В цих умовах так званої «масової» поведінки спонтанно складаються специфічні форми спілкування, які включають в себе способи психологічного впливу: зараження, навіювання, наслідування.

Аудиторія (телеглядачі, студенти під час навчання) – це відносно стійка сукупність людей, які мають спільні інтереси, цінності, потреби, реалізують однакові форми та способи їхнього задоволення, спрямовані на пошук необхідної інформації.

У контексті мистецької спрямованості інтересів виокремлюють **аудиторію мистецтва**, зокрема аудиторію театру – широке коло людей, які мають контакти (в тому числі випадкові) з мистецтвом.

Публіка має багато спільних рис з аудиторією. Відмінність першої від другої полягає у значно коротших термінах існування та в спрямованості активності на отримання переважно естетичного задоволення. Публіка є контактною спільністю, яка існує в одному часі і просторі. Люди, які належать до певної аудиторії, можуть і не мати контактів один з одним.

---

¹ Васянович Г.П. Педагогічна етика / Г.П. Васянович. – Львів: Норма, 2005. – С. 311.

На думку О. Семашка, до **публіки мистецтва** належить відносно стійка та організована спільність людей, яка характеризується сталою потребою і відповідною цій потребі художньою діяльністю (споживання, співтворчість, творчість), включеністю у художнє життя, впливом на творчість митця, на критику його творчості, на діяльність закладів художньої культури, на соціальне і культурне середовище¹.

За твердженням цього ж автора, **театральна публіка** охоплює людей, які відносно регулярно спілкуються з приводу театрального мистецтва і мають в цьому потребу².

За даними В. Дмитрієвського, театральній публіці притаманні певна елітарність, порівняно високий рівень освіти. Вона визначається широкими потребами в мистецтві. В її складі багато представників інтелігенції, службовців, митців³.

Спілкування з театральною публікою вимагає від митців постійного самовдосконалення. Адже та оцінка, яку дає театрові публіка, позначається на її кількісному та якісному складі. Саме вона є мірилом визнання, робить популярним того чи іншого режисера, актора, театр в цілому.

Натовп – контактна неорганізована спільність людей, підставою для об'єднання яких є певна проблема, котра емоційно сприймається більшістю. В натовпі спостерігається помітний психологічний тиск на індивідів, підвищення рівня їхньої конформності та зниження особистісної відповідальності. Внаслідок цього дії натовпу є переважно однотайними, емоційними і анонімними. В ньому відбувається часткове чи цілковите «розчинення» індивідуальності.

Юрба – неорганізована, керована інстинктами сукупність людей, спрямована на руйнування.

Викладені характеристики засвідчують розмаїтість великих соціальних груп, їх неоднозначний вплив на людину і суспільство. Такий вплив може мати як позитивний, так і негативний характер. Тому вивчення проблеми соціальних груп у контексті їхнього виникнення і становлення, впливу на психіку окремої людини є актуальним для сучасної психологічної науки.

Висновки

Соціальна група – це певна реально існуюча, або умовно виокремлена сукупність людей, об'єднаних на основі спільних для них ознак.

Реальна соціальна група є водночас об'єктом і суб'єктом суспільних відносин. Перше значення зумовлене тим, що її утворення та функціонування відбувається відповідно запитів суспільства, а друге – тим, що група визначається наявністю інтересів, потреб, норм, цінностей, думки, цілей, вступає у відносини з іншими соціальними групами і через свою діяльність може впливати на перебіг суспільних процесів.

Мала соціальна група – це існуюча в реальній системі суспільних відносин, в реальному часі та просторі відносно невелика кількість людей, які безпосередньо контактують між собою, виконують спільну діяльність відповідно до визнаних цією спільністю цілей.

Мала група є своєрідним соціальним організмом, життєдіяльність якого супроводжується процесами утворення і розвитку, досягнення згуртованості, керівництва, лідерства, прийняття рішень, групового тиску.

Утворення і розвиток малої соціальної групи відбувається протягом декількох стадій і супроводжується змінами в якості відносин членів групи та їхньої діяльності.

¹ Семашко А.Н. Социально-эстетические потребности развития художественных потребностей / А.Н. Семашко. – К.: Вища школа, 1985. – С. 125.

² Семашко А.Н. Социально-эстетические потребности развития художественных потребностей / А.Н. Семашко. – К.: Вища школа, 1985. – С. 123 – 124.

³ Дмитриевский В.Н. Социальное функционирование театра и проблемы современной культурной политики / В.Н. Дмитриевский. – М.: НИИИ, 2000. – С. 96.

Механізмами розвитку групи є: механізм розв'язання суперечностей, який сприяє переходові групи від одного рівня до іншого через загострення та розв'язання протиріч; механізм ідеосинкразичного кредиту, що полягає в упровадженні в життя групи моменту інноваційності завдяки дозволеному групою відходу її лідера від встановлених попередньо норм; механізм психологічного обміну, який виявляється у взаємному задоволенні окремими членами групи певних соціальних потреб один одного шляхом надання деяких соціальних цінностей.

В ході свого розвитку група може досягнути певного рівня згуртованості, що визначається наявністю зв'язків і відносин між членами групи, які певною мірою сприяють досягненню результатів спільної діяльності та соціально-психологічної єдності.

Процес управління групою здійснюється за допомогою керівництва та лідерства. Керівництво реалізується як посередництво між соціальною владою та групою на основі офіційно наданих повноважень, а лідерство – як процес особистісного впливу людини на групу, що виникає спонтанно і залежить як від особистісних якостей цієї людини, так і від характеру відносин та діяльності групи.

Якщо група стикається з проблемами, відбувається пошук виходу з проблемної ситуації у процесі прийняття рішення. Він має форму дискусії з приводу цієї ситуації, її оцінки, аналізу можливих шляхів розв'язання проблеми, з'ясування позицій членів групи та вироблення єдиної точки зору стосовно способу подолання проблеми.

Не всі члени групи можуть сформулювати і висловити свою думку. Деякі з них виявляють конформність – підпорядковуються впливові з боку інших зовнішньо, тобто демонструють своє підкорення з метою отримання схвалення чи уникнення осуду з боку групи, або внутрішньо, що супроводжується перетворенням групових установок на індивідуальні.

В ситуаціях порушення рівноваги між різноманітними структурами групи чи між членами групи виникає конфлікт. Основними факторами появи та загострення конфлікту є конфліктогени – слова, або дії (чи утримання від дій), які ображають, або принижують людину чи групу людей. Конфлікт можна розв'язати шляхом усунення предмету конфлікту, скорочення числа його учасників, трансформації уявлень опонентів один про одного чи конфліктну ситуацію, сприяння утворенню в опонентів спільних точок зору.

Взаємодія особистості з малою соціальною групою відбуваються у послідовних фазах адаптації – пристосування особистості до групи, індивідуалізації – впливу особистості на групу з метою отримання від неї визнання, інтеграції – прийняття групою особистості та особистістю групи такими, якими вони є.

Художній колектив – особливий вид малої соціальної групи, основною діяльністю якої є взаємодія з мистецтвом. Це складне утворення, у складі якого мають місце: професійно-кваліфікаційна структура, що визначається наявним рівнем професійної підготовки членів колективу; соціально-демографічна структура, яка задається змістом виконуваної діяльності, зокрема репертуару; комунікативна структура, котра утворюється мережею формальних та неформальних каналів, які забезпечують обмін інформацією, думками, почуттями між учасниками колективу.

Специфічною рисою художнього колективу є наявність в ньому потенціалу для творчості. Творча атмосфера в ньому залежить від якості соціально-психологічного клімату, показниками якого є демократичний стиль керівництва, сприятливі умови праці, відсутність перепон для особистісного розвитку членів колективу, позитивний характер відносин між ними та переважно позитивний настрій в них, високий рівень соціально-психологічної єдності.

На відміну від малих соціальних груп великі їх різновиди визначаються наявністю в них великої кількості членів. Ними можуть бути як відносно стійкі утворення, що виникли в ході історичного розвитку суспільства (етнічні групи, соціальні класи, суспільні прошарки, професійні групи тощо), так і утворення, які виникають і зникають стихійно, існують протягом нетривалого часу (аудиторія, публіка, натовп, юрба).

Перші з них мають свій образ життя, ознаками якого є потреби, інтереси, цінності, групова (громадська) думка та наявність спільної мови.

Професійна діяльність в мистецькій, зокрема в театральній сфері, супроводжується широкими контактами з великими групами другого різновиду, передусім з аудиторією, яка визначається відносною стійкістю, спільними інтересами, цінностями та потребами, які реалізуються в однаковий спосіб, та публікою, котра на відміну від аудиторії є контактною, проте короткотривалою спільністю, спрямованою переважно на отримання естетичного задоволення. Театральна публіка охоплює людей, які відносно регулярно спілкуються з приводу театального мистецтва. Публіка є мірилом визнання досягнень митця. Його професійний успіх призводить до збільшення публіки та поліпшення її якісного складу, а невдачі – до зменшення.

Натовп і юрба – неорганізовані спільності людей. Підставою для утворення натовпу є певна проблема, яка емоційно сприймається більшістю, і спонукає до однотайних переживань та дій. Юрба – неорганізована, керована інстинктами сукупність людей, спрямована на руйнування.

Вивчення соціальних груп актуальне з тієї причини, що саме з них складається середовище, в якому перебуває людина. В них вона отримує свій досвід, розвивається під їхнім впливом. Означена проблема є важливою ще й у контексті побудови відносин між соціальними групами, подолання непорозумінь, труднощів, конфліктів, які мають місце в їхній взаємодії.

Словник основних термінів

Адаптація (у контексті взаємодії особистості з групою) – процес пристосування особистості до групи в ході засвоєння нею групових норм та цінностей, прийняття традицій, опанування притаманних групі форма та засобів діяльності.

Аудиторія – відносно стійка сукупність людей, які мають спільні інтереси, цінності, потреби, реалізують однакові форми та способи їхнього задоволення, спрямовані на пошук необхідної для цього інформації.

Велика соціальна група – велика у кількісному відношенні людська спільність.

Групи перебування (членства) – спільності, до складу яких людина входить в силу певних обставин і змушена співвідносити свою поведінку з їхніми вимогами, проте вони не мають для неї особливого значення.

Групова (громадська) думка – особлива форма групової свідомості, в якій відображено ставлення людей до значущих для групи проблем, подій та фактів дійсності.

Групові норми – сукупність правил і вимог, які регулюють поведінку членів групи, характер їх взаємовідносин, взаємодії та спілкування, впливають на оцінку дій та вчинків.

Групові процеси – процеси, котрі забезпечують життєдіяльність групи: утворення та розвиток групи, вироблення групових норм та цінностей, групової думки, прийняття групових рішень, керівництво групою тощо.

Дифузна група – сукупність людей, в якій практично відсутня спільна діяльність, а відносини лише починають формуватися.

Експектація (групові очікування) – очікування, які виникають щодо індивіда з боку інших членів групи стосовно певної якості виконання ним його соціальної ролі.

Згуртованість малої групи – наявність у групі таких зв'язків і відносин між членами групи, які дають змогу досягати соціально-психологічної єдності, найкращих результатів спільної діяльності, уникати конфліктів і конфронтації.

Імідж (образ) групи – емоційно забарвлене враження, яке група та її учасники справляють на людей.

Індивідуалізація (у контексті взаємодії особистості з групою) – активний спосіб впливу особистості на групу з метою визнання нею своїх індивідуальних переваг.

Інтеграція (у контексті взаємодії особистості з групою) – прийняття групою особистості такою, якою вона є.

Інтерес групи – загальноприйняте в групі ставлення до дійсності, що є основою для виникнення мотивів та утвердження ідей і цілей, вибору форм, засобів та способів функціонування.

Керівництво – процес управління групою, що здійснюється керівником як посередником між соціальною владою (державою) і її членами на основі наданих йому правових повноважень і норм.

Колектив – згуртована, соціально зріла спільність людей, що визначається позитивною з точки зору суспільства метою, високими показниками в діяльності та в міжособистісних відносинах, підпорядкованістю відносин діяльності.

Композиція (склад) групи – характеристика групи, яка визначається відповідно до чисельності членів групи та їхніх особливостей (соціальних, вікових, професійних, характерологічних, психологічних).

Конфлікт – явище, яке виникає внаслідок порушення рівноваги між структурами групи чи виникнення таких ситуацій у відносинах між членами групи, які складно вирішити.

Конфліктогени – фактори загострення конфлікту: слова, дії (або бездіяльність), які ображають або принижують людину чи групу людей.

Конформність – підкорення людини груповому тискові, яке полягає в прийнятті думок, позицій, установок, цінностей групи та призводить до зміни поведінки відповідно до цього.

Конформність внутрішня – перетворення індивідуальних установок індивіда внаслідок внутрішнього прийняття позиції інших членів групи.

Конформність зовнішня – демонстративне підкорення груповому тискові, що реалізується з метою отримати схвалення або уникнути осуду чи санкцій з боку інших членів груп.

Лідерство – процес особистісного впливу на групу, що залежить від структури і характеру взаємовідносин в кожній конкретній групі.

Мала група – це реально існуюча в реальній системі суспільних відносин, в реальному часі та просторі відносно невелика спільність людей, які безпосередньо контактують між собою, виконують спільну діяльність відповідно до визнаних цією спільністю цілей.

Механізм ідеосинкразичного кредиту – механізм групової динаміки, який забезпечує впровадження в життя групи моменту інноваційності завдяки відходу її лідера від встановлених норм, що дозволяється групою залежно від минулого вкладу в її діяльність та забезпечення її результативності.

Механізм психологічного обміну – механізм групової динаміки, що полягає у взаємному задоволенні окремими членами групи певних соціальних потреб один одного шляхом надання кожним з них деяких соціальних цінностей.

Механізм розв'язання групових суперечностей – механізм групової динаміки, який сприяє переходові групи від одного рівня розвитку до іншого через загострення протиріч та їх розв'язання.

Міжособистісні відносини – система зв'язків між членами групи, за допомогою яких забезпечується спільна діяльність та спілкування, реалізується мета групи та потреби її учасників.

Настрій групи – переважаючий стан почуттів, які панують у групі.

Натовп – контактна неорганізована спільність людей, підставою для об'єднання яких є проблема, ставлення до якої формується під впливом емоцій в умовах психологічного тиску і призводить до переважно односпайних дій.

Негативізм – різновид конформності, що виявляється у прагненні формувати свою поведінку всупереч позиції більшості, за будь-яку ціну стверджувати точку зору, протилежну думці більшості.

Образ життя групи – звичаї, традиції та вдача, що склалися в ході становлення історичної практики, з якою пов'язане функціонування цієї групи; регулятори життєдіяльності групи, які позначаються на змісті життєвих позицій членів групи;

Потреби групи – нестача в необхідних для підтримки життєдіяльності групи предметах та явищах.

Прийняття групового рішення – пошук виходу з ситуації, в якій опинилася група, що реалізується в сукупності таких дій, як: обговорення ситуації з метою її оцінки та з'ясування позицій членів групи, аналізу можливих шляхів розв'язання наявних проблем, вироблення єдиної точки зору.

Психологічна спрацьовуваність – якість міжособистісних відносин, яка позитивно позначається на результативності спільно виконуваної діяльності та зумовлює задоволення від спільно здобутого результату.

Психологічна сумісність – якість міжособистісних відносин, що визначається задоволенням людей від спілкування один з одним, прагненням зберегти стосунки.

Публіка – недовговічна контактна спільність, яка існує в одному часі і просторі, має спільні інтереси, цінності, потреби переважно естетичного характеру, реалізує однакові форми та способи їхнього задоволення.

Публіка театральна (за А.Н. Семашко) – спільність людей, які відносно регулярно спілкуються з приводу театального мистецтва і мають в цьому потребу.

Реальна соціальна група – реально існуюча сукупність людей, яка виступає суб'єктом певного виду діяльності і завдяки цьому є задіяною в системі суспільних відносин.

Референтна група – група, котра характеризується значущістю діяльності, цінностей, традицій, норм тощо, які впливають на бажання людини узгоджувати свою діяльність і поведінку з вимогами групи, увійти до її складу.

Санкції – спеціальні механізми, за допомогою яких група забезпечує дотримання норм її членами.

Смисл спільності – сукупність значущих для групи потреб, інтересів, норм, цінностей та ціннісних орієнтацій, стилів взаємодії та спілкування всередині групи.

Соціальна група – це певна реально існуюча або умовно виокремлена сукупність людей, об'єднаних на основі спільних для неї ознак.

Соціальна роль – перелік тих виконуваних членами групи реальних функцій, які задаються цією групою залежно від їх статусу.

Соціально-психологічна єдність групи – феномен, який відображає внутрішню і зовнішню силу тяжіння її членів один до одного, до групи як до визнаного ними «рідного» соціуму.

Соціально-психологічний клімат групи – певний стан міжособистісних відносин, який позначається як на настроях поодиноких членів групи, так і на життєдіяльності усієї групи.

Статус члена групи – місце індивіда у системі групового життя, що характеризує його досягнення з точки зору престижності та визнання переваг з боку інших членів групи.

Структура групи – характеристика, що визначається відповідно до складу групи та тих зв'язків між членами групи, які забезпечують її цілісність і відносну незмінність.

Умонастрій групи – система оцінок, в яких відображено раціональне та емоційне ставлення до значущих для групи подій; визначається предметною спрямованістю, характером та рівнем емоційного напруження.

Феномен групового тиску – вплив, спрямований на дотримання членами групи її норм і цінностей; виконує функції забезпечення досягнення групових цілей, збереження групи як цілого, роз'яснення членам групи орієнтовних принципів життя і діяльності, визначення членами групи ставлення до соціального оточення.

Художній колектив – спільність людей, об'єднана за ознакою участі в художній діяльності.

Цінності групи – складне утворення, побудоване з елементів світогляду, ідеалів, переконань, вольових спонукань і почуттів, визначається спрямованістю інтересів і потреб групи на певну ієрархію цінностей і дає змогу кожній людині в групі диференціювати й оцінювати явища за критеріями належного, доброго, справедливого, прекрасного, свідомо узгоджувати свою поведінку з ними.

Юрба – неорганізована, керована інстинктами сукупність людей, спрямована на руйнування.

Запитання для самоперевірки:

Розкрийте сутність феномена «соціальна група».

Охарактеризуйте класифікацію соціальних груп.

Охарактеризуйте основні параметри соціальної групи.

Що таке мала соціальна група?

Які є різновиди малої соціальної групи?

Які є чинники утворення малої соціальної групи?

Охарактеризуйте сутність соціально-психологічної єдності малої соціальної групи.

Які є шляхи її досягнення?

Які процеси відбуваються в життєдіяльності малої соціальної групи?

Які є механізми групової динаміки?

Як відбувається взаємодія особистості з групою?

Охарактеризуйте зміст і значення міжособистісних відносин у життєдіяльності малої соціальної групи.

Які чинники впливають на соціально-психологічний клімат малої соціальної групи?

Назвіть основні ознаки колективу. Охарактеризуйте особливості художнього колективу.

Які є шляхи формування сприятливого іміджу художнього колективу?

Що таке велика соціальна група? Які її основні характеристики?

Що є характерним для тимчасових стихійно утворених великих соціальних груп?

Література:

Андреева Г.М. Социальная психология: Учеб. / Г.М. Андреева. – 5-е изд., испр. и доп. – М.: Аспект пресс, 2002. – 364 с.

Безгін І.Д. Театр і глядач в сучасній соціокультурній реальності / І.Д. Безгін, О.М. Семашко, В.І. Ковтуненко / Київ. держ. ін.-т ім. І.К. Карпенка-Карого. – К.: КФ НВК «Наука», 2002. – 336 с.

Варій М.Й., Ортинський В.Л. Основи психології і педагогіки: Навч. посіб. / М.Й. Варій, В.Л. Ортинський. – К.: Центр учбової літератури, 2007. – 376 с.

Вильсон Г. Психология артистической деятельности / Г. Вильсон. – М.: Кошто-Центр, 2001. – 384 с.

Коломинский Я.Л. Психология взаимоотношений в малых группах (общие и возрастные особенности): Учеб. пособие / Я.Л. Коломинский. – 2-е изд., доп. – Мн.: Театра Система, 2000. – 432 с.

Москаленко В.В. Соціальна психологія: Підручник. – 2-ге вид., випр. та доп. / В.В. Москаленко. – К.: Центр учбової літератури, 2008. – 688 с.

Орбан-Лембрик Л.Е. Соціальна психологія / Л.Е. Орбан-Лембрик. – К.: Академвидав, 2003. – 446 с.

Почепцов Г.Г. Имиджелогия / Г.Г. Почепцов. – М.: Рефл-бук; К.: Ваклер, 2002. – 704 с.

Психологічний клімат колективу / Упоряд. О. Марінушкіна; За заг. ред. С. Максименка, О. Главник. – К.: Главник, 2004. – 95 с.

- Семенов В.Е. Социальная психология искусства / В.Е. Семенов. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1988. – 168 с.
- Хренов Н.А. Социальная психология искусства. Теория и методология, история / Н.А. Хренов. – М.: Гос. ин-т искусствоведения, 1998. – 276 с.
- Хренов Н.А. Социально-психологические аспекты взаимодействия искусства и публики / Н.А. Хренов. – М.: Наука, 1981. – 303 с.

ЧАСТИНА 3. ОСНОВИ ПЕДАГОГІКИ

ТЕМА 8. ПЕДАГОГІКА ЯК НАУКА

8.1. Предмет, об'єкт і завдання педагогіки

Сучасна педагогіка (від грец. *paídos* – дитя і *ago* – веду, виховую) посідає особливе місце в системі наук, оскільки вивчає та розробляє питання, які пов'язані із підготовкою людини до повноцінного життя в умовах науково-технічного і соціально-економічного розвитку суспільства. На сучасному етапі педагогіка орієнтується на розвиток і формування творчої особистості, сприяє збереженню та передачі культурного досвіду від покоління до покоління.

Педагогіка – система теоретичних та прикладних наук, завданням яких є вивчення, обґрунтування та розробка теоретико-методологічних засад процесів навчання, виховання і розвитку особистості.

Своїм корінням педагогіка сягає найдавніших часів, коли виникла потреба передавати елементарний та життєво необхідний досвід молодому поколінню. Саме тоді педагогічні знання у вигляді порад, правил акумулювалися в звичаях, обрядах, творчості народу. Навчання дітей здійснювалося шляхом залучення до праці, землеробства, скотарства, будівництва тощо.

Перші в історії європейської культури теоретичні обґрунтування проблем виховання і навчання було здійснено античними філософами. Викладені ними педагогічні ідеї про необхідність пізнання світу та себе (Сократ), про виховання як шлях до блага (Платон), про важливість різностороннього виховання (Аристотель), про моральний обов'язок учителя (Квінтілан) та багато інших становили основу для подальшого розвитку педагогічної науки і практики. Так, відомо, що твори цих авторів цінувалися в Київській Русі – перекладалися та коментувалися давньоруськими тлумачами.

До числа перших вітчизняних теоретичних джерел в педагогічній галузі належать “Повчання” Володимира Мономаха, “Ізборники” князя Святослава, збірник “Бджола”. Специфіку виховних ідеалів Київської Русі було відображено в літописах та житіях святих.

Ще до прийняття християнства в Київській державі діяли навчальні заклади – школи грамоти. Після його прийняття з'явилися заклади нового типу: школи книжного вчення при князівських дворах, монастирські і церковні школи при храмах. У 1086 році при Андріївському монастирі було відкрито перше жіноче училище. Як бачимо, в давньоруській державі приділяли увагу вихованню підростаючого покоління, дбали про зростання писемності та про належне функціонування навчальних закладів.

Започаткування ґрунтовної педагогічної науки пов'язують з діяльністю видатного чеського педагога Яна-Амоса Коменського (1592 – 1670), який створив ефективну систему виховання, теоретично обґрунтував та впровадив у практику класно-урочну систему навчання, висвітлив свої погляди у фундаментальних працях (“Велика дидактика”, “Материнська школа”, “Закони добре організованої школи”), написав цікаві і доступні для розуміння дітей підручники.

В цей період вітчизняний педагогічний досвід формувався в умовах втрати державності. Переважну більшість освітніх закладів використовували як засоби реалізації колонізаторської політики. Їм протидіяли братські школи при сільських общинах, церквах і монастирях, січові і козацькі школи. Саме вони забезпечували формування у підростаючого покоління стрижня громадянської свідомості, створеного з таких елементів національної культури, як притаманна українцям мова, віра, звичаї, традиції, мистецтво.

Цій справі сприяли і перші українські вищі навчальні заклади – Острозька школа-академія (1527 – 1608) та Києво-Могилянська академія (1632 – 1817).

Становлення української педагогічної науки і практики відбулося завдяки плідній науково-пошуковій, методичній, просвітницькій діяльності потужної плеяди учених та

педагогів: П. Могили, С. Зизанія, І. Вишенського, П. Беринди, Є. Славинецького, І. Гизеля, С. Полоцького, Ф. Прокоповича, Г. Сковороди, М. Костомарова, П. Куліша, П. Грабовського, М. Драгоманова, О.Духновича, І. Ставровського, М. Шашкевича, Ю. Федьковича, А. Волошина, Х. Алчевської, Б. Гринченка, Т. Лубенця, С. Русової, М. Корфа, Н. Полонської-Василенко, С. Васильченка, М. Грушевського, І. Огієнка, Г. Ващенко, А. Макаренка, В. Сухомлинського та багатьох інших.

Протягом свого існування педагогіка розвивалася в таких формах, як:

- народна педагогіка – виховний досвід, створений в ході історичної практики народу;
- духовна (релігійна) педагогіка – система виховної практики та поглядів на виховання, започаткованих церквою;
- світська педагогіка – система науково обґрунтованих педагогічних поглядів і практики.

Кожна з цих форм виконувала провідну роль на певному етапі суспільного розвитку. Так, викладений вище короткий екскурс в історію педагогіки засвідчив, що на перших етапах існування суспільства (зокрема первіснообщинного) домінував народнопедагогічний досвід підготовки підростаючого покоління, який надалі створив підґрунтя для виникнення і становлення інших форм педагогіки.

Народна педагогіка – система прийнятих у даній місцевості методів і засобів виховання, що передаються від покоління до покоління і засвоюються як певні знання, уміння і навички виховної діяльності. Народною називаємо ту педагогіку, яку створив народ. Вона акумулюється в сукупності педагогічних відомостей і виховного досвіду, які втіленого в усній народній творчості, звичаях, обрядах, дитячих іграх, іграшках тощо. Тому народна педагогіка є важливою складовою культури українського народу.

Специфіка розвитку української культури зумовила функціонування таких компонентів народної педагогіки, як: українське родинознавство, народне дитинознавство, батьківська педагогіка, народна дидактика, народна педагогічна деонтологія, педагогіка народного календаря.

Українське родинознавство (фамілістика, фамілологія) об'єднує знання і досвід народу стосовно створення та збереження міцної, здорової і щасливої сім'ї.

Народне дитинознавство концентрує в собі усталені погляди на дитину, емпіричні знання про умови, рушійні сили онтогенезу людських якостей та про його особливості на певних етапах дитинства. Цей компонент розкриває закономірності перебігу фізіологічних, сенсорних, емоційних вольових та пізнавальних процесів від народження дитини до фізіологічного дозрівання та її включення у доросле життя.

Батьківська педагогіка репрезентує накопичені народом відомості щодо соціалізації дитини в сім'ї, яка відбувається шляхом передачі дорослими духовного і виробничого досвіду, формування культури поведінки.

Народна дидактика відображає здобутки в галузі розумового світоглядного розвитку підростаючого покоління, що концентрується в поглядах на принципи, зміст і методи навчання, зміцнення пізнавальних сил і здібностей дитини.

Народна педагогічна деонтологія (від грецького деонтос і логос – наука про кінце потрібне) є ціннісним стрижнем виховання. Вона наповнює процес виховання ціннісним змістом, спрямовує на засвоєння сімейних, християнських, національних та інших цінностей відповідно до морально зумовлених звичаїв та традицій українського народу.

Педагогіка народного календаря висвітлює особливості впливу звичаїв, обрядів, традицій на формування особистості, які пов'язані з народним календарем. Народний календар (за визначенням Ю. Руденка) – це система історично обумовлених дат, подій, спостережень за навколишньою дійсністю, народних свят, інших урочистостей, які у відповідності з природними явищами в певній послідовності відзначаються протягом року¹.

¹ Руденко Ю. Основи сучасного українського виховання / Ю. Руденко. – К.: Видавництво ім. Олени Теліги, 2003. – С. 225.

Духовна (релігійна) педагогіка сформувалася на основі теологічного вчення і передбачає реалізацію педагогічного процесу шляхом використання засобів релігії. Поява духовної педагогіки пов'язана із домінуванням церкви у духовному житті суспільства. На сучасному етапі духовна педагогіка існує як самостійна галузь.

Особливість *світської педагогіки* полягає в науковому обґрунтуванні педагогічних положень, закономірностей, законів; у висвітленні методологічних аспектів організації навчально-виховного процесу; у виявленні практичних шляхів реалізації операційно-дієвого апарату: методів, прийомів, засобів і форм організації педагогічного процесу в закладах освіти.

Світська педагогіка зародилася на початку XVII століття. Її засновником вважається Я. Коменський. Починаючи з цього часу було створено чимало теорій – наприклад, теорія елементарного і виховуючого навчання (І. Герbart), теорія розвиваючого навчання (Ф. Дістерверг), теорія позитивізму (Г. Спенсер), теорія вільного виховання (Е. Клей, М. Монтессорі), теорія дій (В. Лай) та багато інших. Всі вони тією чи іншою мірою сприяли розширенню уявлень про людину та можливості її виховання.

В цей період розвиток педагогіки поступово централізувався шляхом створення системи освітніх закладів та міністерств освіти.

На сучасному етапі становлення національної педагогіки та школи відбувається в умовах демократизації та гуманізації українського суспільства і держави, що зумовило необхідність таких напрямів педагогіки, як:

- *педагогіка співробітництва*, котра спрямована на активну взаємодію, співтворчість, співрозуміння учителя і учня, результатом якої має бути позитивний цілеспрямований усебічний розвиток особистості;
- *педагогіка життєтворчості*, котра має на меті всіляке сприяння розвитку творчої особистості, здатної до творення власного життя;
- *педагогіка толерантності* побудована на терпимості та повазі до чужих думок, позицій, вірувань.

Педагогіка має свій предмет і об'єкт, які розкривають особливості та закономірності її функціонування. З огляду на різні підходи до їх визначення, найповнішими вважаємо наступні формулювання:

Предмет педагогіки становлять закономірності, принципи, форми і методи виховання, навчання та освіти людей, а також процес розвитку соціально активної особистості.

Об'єкт педагогіки – цілеспрямований процес передачі молодому поколінню суспільно-історичного досвіду і культури людства.

Педагогіка має свій категоріальний апарат, до якого входять такі основні поняття, як виховання, навчання, освіта і розвиток особистості. Педагогічна наука пропонує розглядати процес виховання у двох аспектах: соціальному та педагогічному.

Соціальне значення процесу виховання полягає передусім у врахуванні впливу різнопланового соціального середовища на формування особистості. Зазначимо, що такий вплив може мати як позитивні, так і негативні наслідки.

Педагогічний аспект виховання передбачає цілеспрямований вплив педагогічного колективу, особистості педагога на колектив учнів (вихованців) чи окремого учня (вихованця), спрямований на отримання позитивних результатів.

У цьому сенсі **виховання** – це спеціально організована педагогічна діяльність, яка спрямована на формування повноцінної гармонійно розвиненої особистості, здатної до активної діяльності в усіх сферах життя суспільства.

Навчально-виховний процес – об'єднує процеси виховання (у педагогічному аспекті) та навчання і забезпечує формування особистості шляхом передачі соціального досвіду у взаємодії педагогів та підростаючого покоління.

Навчально-виховна робота – діяльність педагога (освітнього закладу в цілому), яка забезпечує реалізацію навчально-виховного процесу та досягнення його цілей щодо формування особистості.

Освіта – процес і результат засвоєння особистістю системи знань, формування умінь, навичок, моральних якостей, поглядів, переконань, наукового світогляду у відповідності до норм культури і суспільних цінностей.

Педагогіка як наука покликана здійснювати теоретичну і технологічну функції (за Т. Осиповою). Реалізація *теоретичної функції* передбачає:

- опис педагогічних аспектів, умов, методології, передового педагогічного досвіду;
- дослідження стану педагогічних явищ: з'ясування рівня навчальних досягнень, рівня вихованості;
- прогнозування та моделювання педагогічного процесу на основі врахування сучасних політичних і соціально-економічних умов в Україні та світі;
- формулювання та обґрунтування методичних рекомендацій, порад, вказівок щодо підвищення ефективності навчально-виховного процесу.

Технологічна функція передбачає:

- розробку і використання методичних матеріалів (навчальних планів, програм, навчальних посібників та підручників);
- упровадження інноваційних методів, форм і технологій в практику навчально-виховної діяльності з метою підвищення її ефективності;

здійснення послідовного і обґрунтованого контролю та аналізу одержаних результатів педагогічного впливу на вихованців.

Основними завданнями сучасної педагогіки є:

1. Вдосконалення змісту освіти на теоретичному, методологічному і методичному рівнях.
2. Оновлення системи закладів освіти шляхом створення закладів нового типу, в тому числі профільних.
3. Підвищення професійної компетентності педагогів, стимулювання розвитку їхньої ініціативи, творчості та прагнення до вдосконалення.
4. Розробка, обґрунтування та впровадження новітніх методів, форм, технологій та засобів навчання та виховання.
5. Підготовка підручників, посібників та методичних рекомендацій у відповідності до змісту освіти.
6. Створення умов для професійної орієнтації учнів, їх політехнічної підготовки.
7. Пошук шляхів оптимізації, інтенсифікації та гуманізації навчально-виховного процесу та сприяння формуванню в дітей наукового світогляду, національної свідомості, моральних якостей, стимулювання їх до творчої діяльності, прищеплення культури поведінки та спілкування.
8. Розробка теоретико-методологічних проблем педагогіки, методик та методів їх дослідження; узагальнення, розповсюдження та втілення результатів теоретичних досліджень у практику роботи закладів освіти.

Формування цілісного уявлення про сучасну педагогічну науку можливе за умови застосування системного підходу до вивчення педагогічних явищ, що передбачає урахування охарактеризованих підходів, завдань і функцій в процесі педагогічної діяльності.

8.2. Методологічна основа педагогіки. Педагогічне дослідження

Педагогічна методологія – вчення про закономірності, принципи, методи, форми і методику наукового дослідження педагогічних категорій та процесів.

Методологія сучасної педагогіки (як і кожної галузі науки) є багаторівневою системою, що складається з трьох основних позицій:

Загальна методологія педагогіки передбачає дослідження педагогічних феноменів на основі урахування:

- загальних положень, принципів і категорій діалектики:
  - положення про залежність педагогічного процесу від соціально-економічного і політичного розвитку суспільства, етнокультурних особливостей людей;
  - положення про залежність педагогічного процесу від рівня розвитку психологічних та педагогічних наук, організації навчальної і виховної роботи в системі закладів освіти;
- закону єдності і боротьби протилежностей, у відповідності з яким навчально-виховний процес вважається складним і суперечливим явищем;
- закону заперечення заперечуваного, який передбачає домінуючий вплив процесу формування позитивних якостей у вихованців над проявом негативних характеристик;
- закону переходу кількісних змін в якісні, згідно якого покращення якості педагогічного впливу призводить до зростання навчальних досягнень та рівня вихованості особистості.

Спеціальна педагогічна методологія орієнтована на врахування:

- знань про специфіку свідомості і психічних властивостей особистості і можливостей педагогічного впливу на неї;
- особливостей процесу формування особистості в колективі, суспільстві та під впливом різних соціальних інститутів (сім'ї, закладів освіти, церкви);
- єдності процесів навчання і виховання, виховання і самовиховання.

Часткова методологія педагогіки передбачає врахування:

- законів, закономірностей, принципів і методів навчання і виховання;
- взаємодії та цілісності процесів навчання, виховання, розвитку, формування і освіти особистості.

Означеній системі методологічних позицій властива відносна самостійність: кожен з них може існувати окремо на своєму рівні, але всі вони підпорядковані філософському рівню загальної методології, який є підґрунтям будь-якого методологічного підходу.

Педагогічні дослідження призначені для одержання інформації про особливості перебігу педагогічних процесів чи підтвердження висунених гіпотез. Вони проводяться згідно конкретних методик, до структури яких входять науково-педагогічні методи.

Методика науково-педагогічного дослідження – це логічна послідовність операцій та дій, яка передбачає застосування системи методів, спрямованих на розв'язання поставлених дослідницьких завдань.

Метод науково-педагогічного дослідження – спосіб вивчення психолого-педагогічних аспектів розвитку і формування особистості, аналізу навчально-виховного процесу.

Методи педагогічного дослідження класифікуються на три групи: емпіричні, теоретичні, математичні і статистичні.

До **емпіричних методів** належать такі, як:

- *педагогічне спостереження* (пряме, опосередковане, самоспостереження) передбачає отримання інформації через систематичне, цілеспрямоване сприйняття досліджуваних об'єктів, явищ, процесів; методика здійснення педагогічного спостереження передбачає: вибір об'єкта, визначення мети і завдань, розробку програми, одиниць, способу і форми фіксації та обробки даних спостереження;
- *бесіда* уможливує отримання інформації під час безпосереднього спілкування зі співрозмовником відповідно до заздалегідь підготовлених запитань; головними умовами ефективності бесіди є визначення мети, розробка плану,

виокремлення основних і другорядних запитань, створення сприятливої атмосфери;

- *інтерв'ю* дає змогу отримати необхідну інформацію за допомогою усного опитування, яке проводиться у певній послідовності за допомогою попередньо сформульованих запитань, відповіді на які обов'язково записуються;
- *метод анкетування* забезпечує отримання інформації від якнайбільшої кількості респондентів, оскільки передбачає письмові відповіді на поставлені запитання; у педагогічних дослідженнях застосовують такі види анкет: відкриті (відповіді на питання є довільними), закриті (необхідно обрати одну чи декілька відповідей із запропонованих), напіввідкриті (крім запропонованих варіантів відповідей можна висловити власну думку), полярні (передбачають вибір однієї із полярних відповідей “так” чи “ні”);
- *педагогічний експеримент* передбачає вивчення досліджуваних явищ чи процесів у звичайних та змінених дослідником умовах; у залежності від мети розрізняють такі види педагогічного експерименту: *констатувальний* (вивчення стану педагогічного явища, визначення рівня сформованості його характеристик), *уточнювальний* (перевірка гіпотези, яка створена у процесі усвідомлення проблеми), *формувальний* (створення нових умов для зміни параметрів педагогічного явища) і *контрольний* (виявлення ймовірних змін визначених характеристик педагогічних явищ чи процесів);
- *метод вивчення документації* закладів, які здійснюють навчально-виховну діяльність та продуктів діяльності вихованців (календарних та поурочних планів, журналів педагогів, а також особових справ, характеристик, художніх виробів вихованців тощо);
- *метод узагальнення незалежних характеристик* дає змогу проаналізувати, порівняти, узагальнити інформацію, отриману з різних джерел;
- *метод рейтингу* передбачає оцінювання окремих показників діяльності досліджуваних уповноваженими експертами;
- *психолого-педагогічне тестування* проводиться із використанням спеціально розроблених завдань і проблемних ситуацій з метою випробування досліджуваних на певний рівень знань, загальний інтелектуальний розвиток;
- *метод соціометрії* застосовують з метою встановлення характеру, змісту і структури взаємодії у колективі вихованців або педагогів.

До теоретичних методів педагогічного дослідження належать: аналіз, синтез, порівняння, узагальнення, систематизація, індукція, дедукція, традукція, класифікація, абстрагування, конкретизація.

Математичні і статистичні методи педагогічного дослідження застосовують для обробки одержаних даних, а також для встановлення кількісної залежності між педагогічними явищами. До цієї групи методів належать такі, як:

- *ресстрування*, яке спрямоване на виявлення певної якості в явищах досліджуваної групи і підрахування за ознакою її наявності чи відсутності (наприклад, кількість пропусків на репетиціях);
- *метод ранжування* дає змогу розмістити визначені у дослідженнях об'єкти за встановленими показниками критеріїв (збільшення чи зменшення), наприклад, складання списку вихованців відповідно до їхнього зросту, ваги, рівня і характеристики досягнень тощо;
- *моделювання* передбачає теоретичну розробку і апробацію досліджуваної педагогічної системи, яка відображає істотні зв'язки між її елементами (наприклад, модель управління закладом позашкільної освіти).

8.3. Структура педагогічної науки та її місце в системі наук

Педагогічна наука є складною системою, структурними елементами якої є окремі галузі педагогічних знань, що постійно розвиваються, оновлюються та вдосконалюються.

До педагогічних галузей належать: загальна педагогіка, вікова педагогіка, корекційна педагогіка, історія педагогіки і школи, соціальна педагогіка, порівняльна педагогіка, гендерна педагогіка, педагогіка менеджменту та бізнесу, галузеві педагогіки.

Загальна педагогіка вивчає особливості розвитку і формування особистості, досліджує закони, закономірності здійснення педагогічного процесу в закладах освіти. Вона складається з таких розділів: загальні засади педагогіки, теорія освіти і навчання (дидактика), теорія виховання, теорія управління освітніми закладами.

Вікова педагогіка (дошкільна, шкільна, педагогіка дорослих) розглядає зміст, методи, форми організації навчання і виховання представників різних вікових груп.

Корекційна педагогіка розробляє теоретико-методичні засади навчання і виховання дітей з різними вадами і поділяється на такі розділи:

- *сурдопедагогіка* (від грец. *surdus* – глухий) – наука про навчання і виховання дітей, які мають вади слуху;
- *тифлопедагогіка* (від грец. *tuphlos* – сліпий) – наука про навчання і виховання дітей із вадами зору;
- *олігофренопедагогіка* (від грец. *olygos* – малий і *phren* – розум) – наука про навчання і виховання розумово відсталих дітей та дітей із затримкою розумового розвитку;
- *логопедія* (від грец. *logos* – слово і *paideia* – навчання, виховання) – наука про навчання і виховання осіб із мовленнєвими порушеннями;
- *виправно-трудова педагогіка* – наука про перевиховання неповнолітніх і дорослих злочинців.

Історія педагогіки і школи вивчає розвиток педагогічних ідей, зміст, систему освіти та педагогічну практику в різні історичні періоди. Ця педагогічна наука представлена історією зарубіжної педагогіки та історією української педагогічної думки.

Соціальна педагогіка – наука, яка досліджує особливості розвитку, навчання і виховання особистості під впливом соціальних інститутів (сім'ї, закладів освіти та культури, дитячих об'єднань та організацій, молодіжних субкультур тощо), а також вивчає особливості перебігу та механізми соціалізації як процесу активного входження людини у суспільство. Структуру соціальної педагогіки складають:

- *агогіка* (від грец. *ago* – веду, виховую) вивчає проблеми запобігання відхиленням у поведінці дітей та молоді;
- *герогогіка* (від грец. *geron* – стара людина) досліджує соціально-педагогічні проблеми людей похилого віку;
- *андрогогіка* (від грец. *andros* – доросла людина) розглядає особливості навчання і виховання людини упродовж всього життя;
- *соціально-педагогічна віктимологія* – це наука, яка вивчає проблеми людей – жертв несприятливих умов соціалізації.

Порівняльна педагогіка аналізує зміст, особливості організації, реформування та модернізації системи освіти в різних країнах та порівнює її з вітчизняною освітньою системою.

Гендерна педагогіка розглядає вплив педагогічного процесу на формування статевої ролі та поведінки особистості.

Педагогіка менеджменту та бізнесу забезпечує врахування умов, методів та способів педагогічного впливу в процесі управління людьми та у ході розробки і реалізації управлінських рішень.

Галузеві педагогіки (професійна педагогіка, мистецька педагогіка, педагогіка вищої школи, педагогіка підвищення кваліфікації та перекваліфікації спеціалістів, робітничих

кадрів тощо) розкривають зміст, специфіку педагогічного процесу в окремих навчально-виховних закладах і різних сферах життя людини: мистецькій, військовій, спортивній, авіаційній, інженерній, медичній, культурно-освітній.

До педагогічних наук належать також *предметні методики викладання*, які вивчають зміст, методи, форми та особливості викладання окремих дисциплін в закладах освіти різного типу: методика викладання мистецьких дисциплін, природознавства, математики, української мови в загальноосвітніх навчальних закладах або методика викладання педагогіки у вищій школі.

Здійснюючи вирішальний вплив на формування молодого покоління педагогіка займає визначне місце і, водночас, тісно взаємодіє з багатьма науками. Така взаємодія сприяє глибшому проникненню в сутність педагогічних явищ, уможливорює всебічне вивчення впливу різних факторів на становлення особистості, дає змогу розробити ефективні шляхи покращення якості навчання і виховання.

Педагогіка пов'язана з філософією, мистецтвознавством, анатомією та фізіологією, генетикою, соціологією, етикою, естетикою, психологією, етнологією, історією, економікою, математикою, менеджментом, маркетингом тощо.

Тісний зв'язок з *філософією* дає змогу враховувати закономірності людського буття, особливості його осмислення під час розробки педагогічної теорії, концепцій. Загальна методологія педагогіки спирається на філософські засади.

Оперуючи мистецькими знаннями педагогіка розробляє систему педагогічних методів, прийомів, форм, технологій, які спрямовані на оволодіння особистістю певним видом мистецтва, вироблення в неї умінь, необхідних для створення мистецьких творів.

Знання з *анатомії та фізіології* про особливості будови і розвитку організму людини та специфіку її життєдіяльності на різних вікових етапах враховуються під час організації навчально-виховного процесу, у ході розробки оптимального режиму робочого дня, складанні розкладу занять тощо.

Генетика розкриває закономірності успадкування дитиною ознак, поведінкових проявів та хвороб від батьків, а також пояснює складну природу генів, генетичної мутації. Оперуючи знаннями з генетики педагогіка розробляє оптимальні умови для всебічного формування особистості дитини, розвитку її здібностей.

Зв'язок педагогіки з *соціологією* сприяє глибшому розумінню впливу соціального середовища на особистість, ролі і можливостей різних соціальних інститутів (сім'ї, школи різних типів, трудового колективу, формальних і неформальних груп, молодіжних субкультур) в організації ефективного процесу навчання і виховання.

Етика забезпечує основу для нормативного регулювання взаємовідносин між людьми та підбору змісту, методів, форм виховної роботи, спрямованої на формування в особистості знань про відповідні правила моральної поведінки в різних ситуаціях життєдіяльності.

Естетика є джерелом знань про прекрасне, неповторне, сприяє розвитку в особистості системи естетичних цінностей, переконань, світогляду, естетичних смаків.

Оперуючи знаннями з *психології* про закономірності і механізми психічного розвитку людини педагогіка отримує можливість для досягнення внутрішнього світу особистості, розробки на цій основі ефективних шляхів педагогічного впливу з метою стимулювання позитивних змін в її психіці та поведінці.

Етнологія забезпечує даними про особливості представників різних етносів, які вирізняються своєрідністю звичаїв, традицій, обрядів, мають свою усталену систему навчання і виховання молоді.

Історія розкриває педагогам історичний аспект розвитку людини і суспільства, становлення системи освіти і виховання в різні історичні епохи і періоди, створюючи тим самим умови для упровадження позитивних здобутків у практику сучасних освітніх закладів.

Врахування закономірностей розвитку виробничої і невиробничої сфер, економічних зв'язків і відношень та їх вплив на освітню діяльність можливе завдяки взаємодії педагогіки з *економікою*.

Знання з *менеджменту* стали підґрунтям для створення ефективної системи управління в закладах освіти, розробки функціональних аспектів діяльності педагогічного менеджера. Це призвело до появи нової прикладної науки – педагогічного менеджменту.

Вивчення наявного попиту на освітньому ринку та його оптимальне забезпечення через надання адекватних послуг в системі різнотипових навчальних закладів є можливим завдяки зв'язку педагогіки з *маркетингом*, що сприяло появі нової галузі наукових знань – педагогічного маркетингу.

8.4. Мистецька педагогіка як галузь наукових знань

Аналіз структури педагогіки довів складність та багатоаспектність цієї науки, яку утворюють галузі педагогічних знань. Так, до профільованих (галузових) педагогік належить і педагогіка мистецтва, яка характеризується особливостями методології, закономірностей, принципів, методів, засобів, зумовлених природою художньої діяльності.

Мистецька педагогіка диференціюється за принципом вікової періодизації на початкову, середню та вищу.

Мистецька педагогіка – галузева педагогічна наука, яка розкриває зміст, специфіку, закономірності, методи, форми викладання дисциплін художньо-естетичного циклу, обґрунтовує виховний потенціал мистецтва, вивчає вплив художніх творів на розвиток особистості, значення творчої діяльності для її становлення.

Особливістю сучасної мистецької педагогіки (за О. Рудницькою) є її відповідність пріоритетам нового педагогічного мислення, яке передбачає врахування ідей гуманізму, гармонійного розвитку особистості, національних традицій, звичаїв, впровадження інноваційних технологій навчання і виховання¹.

Методологічною основою педагогіки мистецтва є філософська наука, яка розкриває її зміст, місце в духовному і культурному житті суспільства, відображає взаємозв'язок між процесом становлення гармонійної особистості і сучасним станом освіти, культури і науки.

Мета філософії мистецької педагогіки полягає у відтворенні закономірностей дії педагога у ході вивчення учнями певного виду мистецтва та організацію діяльності через усвідомлення філософських законів і категорій.

Філософія мистецької освіти виникла як результат взаємодії філософії освіти і філософії мистецтва. Саме тому вона спрямована на розв'язання низки важливих завдань щодо:

- з'ясування особливостей функціонального впливу мистецтва на формування гармонійної особистості;
- розкриття природи сприйняття, усвідомлення та перетворення людиною мистецтва через естетичне переживання;
- висвітлення характеру взаємодії особистості і творів мистецтва;
- визначення шляхів формування художніх цінностей, знань, умінь художньо-творчої діяльності, які забезпечують акумулювання, вироблення та поширення продуктів мистецької діяльності на індивідуальному, суспільному і світовому рівнях.

Ці завдання розв'язують різноманітні галузі мистецької педагогіки, до яких належать: театральна педагогіка, музична педагогіка, танцювальна педагогіка і педагогіка образотворчого мистецтва.

Театральна педагогіка обґрунтовує зміст та особливості навчання і виховання майбутніх акторів і режисерів, пропонує ефективні підходи, методи, форми, прийоми та засоби організації навчальних занять зі спеціальних дисциплін “Історія театру”, “Режисура”, “Майстерність актора”, “Сценічна мова”, “Історія костюму”, “Пластичне виховання”, “Техніка сцени”, “Трим” тощо. Театральна педагогіка також розкриває методику вивчення

¹ Рудницька О.П. Педагогіка: загальна та мистецька / О.П. Рудницька. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2005. – С. 8.

теоретичних та практичних аспектів навчальних курсів, висвітлює особливості проведення занять в галузі драматичного мистецтва.

Музична педагогіка презентує методичні підходи до навчання учнів музичній грамоті, хоровому, вокальному співу, грі на музичних інструментах.

Танцювальна (хореографічна) педагогіка дає можливість педагогам навчити учнів опанувати складні танцювальні рухи, здійснити постановку танцю, сформувати засобами танцювального мистецтва важливі риси особистості (наприклад, працьовитість, наполегливість, дисциплінованість, доброзичливість, відповідальність).

Педагогіка образотворчого мистецтва (художня педагогіка) розкриває методи, прийоми, засоби і форми навчання учнів основним прийомам і способам художнього відображення навколишньої дійсності та уявних образів через живопис, рисунок, композицію, декоративно-прикладне мистецтво.

Спільною рисою цих структурних галузей є те, що вони розробляють шляхи вивчення того чи іншого виду мистецтва з урахуванням специфіки процесів художнього пізнання, сприймання, відчуття, мислення.

Здобутки педагогіки мистецтва використовують в навчальних закладах різних типів:

- у дошкільних навчальних закладах;
- у загальноосвітніх навчальних закладах (ЗОШ) (під час викладання дисциплін художньо-естетичного циклу);
- у вищих навчальних закладах I-IV рівнів акредитації;
- у закладах позашкільної освіти (одно і багатoproфільних);
- в гуртках, секціях, клубах, студіях, які функціонують при ЗОШ, в культосвітніх та позашкільних закладах.

Сучасний дослідник проблем мистецької педагогіки Г. Падалка визначила такі її принципово важливі **функції**:

- *мотиваційно-виховна* функція передбачає створення мотиваційної основи особистості для здійснення художньо-перетворювальної діяльності, формування активної життєвої позиції, системи поглядів, переконань, культури поведінки і спілкування, світогляду, ціннісного ставлення до себе, соціуму, духовної сфери, природи, світу матеріальних речей, праці;
- *культурологічна* функція спрямована на розвиток загальної і художньої культури особистості, введення її в світ здобутків національної культури, стимулювання інтересу до вивчення звичаїв, традицій, надбань представників певних етнічних груп та народів, створення умов для збереження, розвитку і поширення знань стосовно культури;
- *пізнавальна* функція забезпечує стимулювання особистості до здійснення активної пізнавальної діяльності та формування цілісної і багатогранної картини світу через емоційне сприйняття, осмислення і усвідомлення художніх образів;
- *творчо-спонукальна* функція уможливорює активізацію творчої діяльності особистості на різних рівнях взаємодії із творами мистецтва:
  - сприймання, осмислення і розуміння;
  - інтерпретації художніх образів, танцювальних рухів, зображувальних позицій, композиційного рішення тощо;
  - безпосередньої участі в художньо-творчій діяльності;
- *комунікативна* функція створює умови для полісуб'єктного спілкування з творами мистецтва, його авторами, глядачами (слухачами, учасниками);
- *гедоністична* функція спонукає особистість до естетичного пізнання дійсності;
- *релаксаційна* функція актуалізує значення мистецтва як засобу психологічного розслаблення, відпочинку та відновлення духовних і фізичних сил людини ¹.

¹ Падалка Г.М. Педагогіка мистецтва (теорія і методика викладання мистецьких дисциплін) / Г.М. Падалка. – К.: Освіта України, 2008. – С.9 – 29.

Таким чином, мистецька педагогіка є складовою педагогіки, яка розкриває зміст та методику проведення занять націлених на досягнення різних галузей мистецтва: театрального, музичного, хореографічного, художнього. Її призначенням є вплив на становлення повноцінної гармонійної особистості, яка вирізняється багатим духовним світом, високою активністю в творчому сприйманні і перетворенні навколишнього світу, прагненням до соціальної взаємодії.

Висновки

Педагогічна наука розробляє питання, які пов'язані із підготовкою людини до повноцінного життя в умовах науково-технічного і соціально-економічного розвитку суспільства. В сучасних умовах педагогіка орієнтується на розвиток і формування творчої особистості, сприяє збереженню та передачі культурного досвіду від покоління до покоління. У становленні педагогічної науки і практики умовно виокремлюється її форми: народна педагогіка, духовна педагогіка і світська педагогіка. Основою, підґрунтям сучасної педагогіки є народна педагогіка.

Предметом педагогіки є закономірності, принципи, форми і методи виховання, навчання та освіти людей, а також процес розвитку соціально активної особистості в сучасних умовах. Об'єкт – цілеспрямований процес передачі молодому поколінню соціально-історичного досвіду і культури людства.

Педагогіка має свій категоріальний апарат, до якого входять такі основні поняття: виховання, навчання, освіта і розвиток особистості. Педагогіка як наука покликана здійснювати теоретичну і технологічну функції. Методи педагогічного дослідження класифікуються на три групи: 1) емпіричні методи (педагогічне спостереження, бесіда, анкетування, педагогічний експеримент, вивчення документації, метод рейтингу); 2) теоретичні методи (аналіз, синтез, порівняння, систематизація, індукція, дедукція, класифікація, абстрагування); 3) математичні і статистичні методи (реєстрування, ранжування, моделювання).

Педагогіка є розгалуженою системою. До педагогічних галузей належать: загальна педагогіка, вікова педагогіка, корекційна педагогіка, історія педагогіки і школи, соціальна педагогіка, порівняльна педагогіка, гендерна педагогіка, педагогіка менеджменту та бізнесу, галузеві педагогіки, мистецька педагогіка та багато інших. До числа структурних галузей мистецької педагогіки належать: театральна педагогіка, музична педагогіка, танцювальна педагогіка і педагогіка образотворчого мистецтва.

Мистецька педагогіка є галузевою педагогічною наукою, яка розкриває зміст, специфіку, закономірності, методи, форми викладання дисциплін художньо-естетичного циклу, обґрунтовує виховний потенціал мистецтва, вивчає вплив художніх творів та значення творчої діяльності на розвиток особистості.

Розв'язання актуальних педагогічних проблем сьогодення передусім пов'язане зі створенням умов для повноцінного розвитку кожного вихованця, виявленням ефективних шляхів формування гармонійної творчої особистості.

Словник основних термінів

Батьківська педагогіка – компонент народної педагогіки, який репрезентує накопичені народом відомості щодо соціалізації дитини в сім'ї, яка відбувається шляхом передачі дорослими духовного і виробничого досвіду, формування культури поведінки.

Виховання – спеціально організована педагогічна діяльність, яка спрямована на формування повноцінної гармонійно розвиненої особистості, здатної до активної діяльності в усіх сферах життя суспільства.

Вікова педагогіка (дошкільна, шкільна, педагогіка дорослих) – галузь педагогіки, яка розглядає зміст, методи, форми організації навчально-виховного процесу в контексті особливостей різновікових груп.

Галузеві педагогіки (професійна педагогіка, педагогіка вищої школи, педагогіка підвищення кваліфікації та перекваліфікації спеціалістів, робітничих кадрів тощо) – галузі педагогіки, які розкривають зміст, специфіку педагогічного процесу в окремих навчально-виховних закладах і в різних сферах життя людини: мистецькій, військовій, спортивній, авіаційній, інженерній, медичній, культурно-освітній.

Гендерна педагогіка – галузь педагогіки, яка розглядає вплив педагогічного процесу на формування статеворольової позиції і поведінки дітей в суспільстві.

Духовна (релігійна) педагогіка – галузь педагогіки, що сформувалася на основі теологічного вчення і передбачає реалізацію педагогічного процесу шляхом використання засобів релігії. Поява духовної педагогіки пов'язана із домінуванням церкви у духовному житті суспільства. На сучасному етапі релігійна педагогіка існує як самостійна галузь.

Загальна педагогіка – галузь педагогіки, котра вивчає особливості розвитку і формування особистості, досліджує закони, закономірності здійснення педагогічного процесу в закладах освіти. Вона складається з таких розділів: загальні засади педагогіки, теорія освіти і навчання (дидактика), теорія виховання, теорія управління освітнім закладом.

Загальна методологія – система уявлень про загальні закони та закономірності розвитку об'єктивного світу, а також місця і ролі в ній феноменів, які вивчає певна наука.

Історія педагогіки і школи – галузь педагогіки, яка вивчає розвиток педагогічних ідей, зміст, систему освіти та педагогічну практику в різні історичні епохи. Ця педагогічна наука представлена історією зарубіжної педагогіки і школи та історією української педагогічної думки.

Корекційна педагогіка – галузь педагогіки, яка розробляє теоретико-методичні засади навчання і виховання дітей з різними вадами.

Методологія – вчення про вихідні позиції науки, особливості її розвитку, функціонування, а також методи та методика її дослідження.

Метод науково-педагогічного дослідження – спосіб вивчення психолого-педагогічних аспектів розвитку і формування особистості, аналіз закономірностей перебігу навчально-виховного процесу.

Методика науково-педагогічного дослідження – логічна послідовність операцій та дій, яка передбачає застосування системи методів, спрямованих на вирішення поставлених завдань.

Мистецька педагогіка – галузева педагогічна наука, яка розкриває зміст, специфіку, закономірності, методи, форми викладання дисциплін художньо-естетичного циклу, обґрунтовує виховний потенціал мистецтва, вивчає вплив художніх творів на розвиток особистості, значення творчої діяльності для її становлення.

Музична педагогіка – галузь мистецької педагогіки, яка презентує методичні підходи до навчання учнів музичній грамоті, хоровому, вокальному співу, грі на музичних інструментах.

Навчально-виховний процес – об'єднує процеси виховання (у педагогічному аспекті) та навчання і забезпечує формування особистості шляхом передачі соціального досвіду у взаємодії педагогів та підростаючого покоління.

Навчально-виховна робота – діяльність педагога (освітнього закладу в цілому), яка забезпечує реалізацію навчально-виховного процесу та досягнення його цілей щодо формування особистості.

Народна педагогіка – система прийнятих у даній місцевості методів і засобів виховання, що передаються від покоління до покоління і засвоюються як певні знання, уміння і навички виховної діяльності.

Народна педагогічна деонтологія – компонент народної педагогіки, який наповнює процес виховання ціннісним змістом, спрямовує на засвоєння сімейних, християнських, національних та інших цінностей відповідно до морально зумовлених звичаїв та традицій українського народу.

Народна дидактика відображає здобутки в галузі розумового світоглядного розвитку підростаючого покоління, що концентрується в поглядах на принципи, зміст і методи навчання, зміцнення пізнавальних сил і здібностей дитини.

Народне дитинознавство – компонент народної педагогіки, що концентрує в собі усталені погляди на дитину, емпіричні знання про умови, рушійні сили онтогенезу людських якостей та його особливостей на певних етапах дитинства: закономірності перебігу фізіологічних, сенсорних, емоційних вольових та пізнавальних процесів у дитячому віці від народження до фізіологічного дозрівання та включення у доросле життя.

Педагогіка – система теоретичних та прикладних наук, завданням яких є вивчення, обґрунтування розробка теоретико-методологічних засад процесів навчання, виховання і розвитку особистості.

Педагогіка народного календаря – компонент народної педагогіки, що висвітлює особливість та беззаперечність впливу звичаїв, обрядів, традицій, які пов'язані з народним календарем.

Педагогіка образотворчого мистецтва (художня педагогіка) – галузь мистецької педагогіки, яка розкриває методи, прийоми, засоби і форми навчання учнів основним прийомам і способам художнього відображення навколишньої дійсності та уявних позицій через живопис, рисунок, композицію, декоративно-прикладне мистецтво.

Педагогічна методологія – вчення про закономірності, принципи, методи, форми і методику наукового дослідження педагогічних категорій та процесів.

Предмет педагогіки – закономірності, принципи, форми і методи виховання, навчання та освіти людей, а також процес розвитку соціально активної особистості в сучасних умовах.

Порівняльна педагогіка – галузь педагогіки, яка аналізує зміст, особливості організації, реформування та модернізації системи освіти в різних країнах та порівнює її з вітчизняною.

Об'єкт педагогіки – цілеспрямований процес передачі молодому поколінню соціально-історичного досвіду і культури людства.

Освіта – процес і результат засвоєння особистістю системи знань, формування умінь, навичок, моральних якостей, поглядів, переконань, наукового світогляду у відповідності до норм культури і суспільних цінностей.

Світська педагогіка – галузь педагогіки, яка здійснює наукове обґрунтуванні педагогічних положень, закономірностей, законів, у висвітленні методологічних аспектів організації навчально-виховного процесу з позиції досліджень науки.

Соціальна педагогіка – галузь педагогіки, яка досліджує особливості розвитку, навчання і виховання особистості під впливом соціальних інститутів (сім'ї, закладів освіти та культури, дитячих об'єднань та організацій, молодіжних субкультур тощо).

Спеціальна методологія (методологія конкретної науки) – вчення про закономірності, закони, які відображають істотні зв'язки, а також розкривають особливість формування, розвитку та функціонування категорій, які досліджує конкретна наука чи галузь.

Танцювальна (хореографічна) педагогіка – галузь мистецької педагогіки, яка дає можливість педагогам навчити учнів опанувати складними танцювальними рухами, здійснити постановку танцю, сформувати засобами танцювального мистецтва дисциплінованість, доброзичливість, відповідальність.

Театральна педагогіка – галузь мистецької педагогіки, яка обґрунтовує зміст та особливості навчання та виховання майбутніх акторів і режисерів, пропонує ефективні підходи, методи, форми, прийоми та засоби організації навчальних занять.

Українське родинознавство (фамілістика, фамілологія) – компонент народної педагогіки, який об'єднує знання і досвід народу стосовно створення та збереження міцної, здорової і щасливої сім'ї.

Часткова методологія – вчення про конкретні категорії, явища науки, які складають предмет і об'єкт її дослідження.

Запитання для самоперевірки:

Розкрийте особливості педагогіки як науки.

У чому полягає предмет і об'єкт педагогіки?

Проаналізуйте завдання педагогіки на сучасному етапі.

Які особливості методології педагогічного дослідження?

Охарактеризуйте основні групи методів педагогічного дослідження.

В чому полягають міжпредметні зв'язки педагогіки?

Розкрийте зміст, структуру та основні функції мистецької педагогіки.

Література:

Волкова Н.П. Педагогіка: Посібник для студ. вищ. навч. закладів / Н.П. Волкова. – К.: Академія, 2003. – 576 с.

Мазоха Д.С. Педагогіка: Навчальний посібник / Д.С. Мазоха, Н.І. Опанасенко; М-во освіти і науки України. Переяслав-Хмельницький держ. пед. ун-т ім. Г.Сковороди. – К.: Центр навч. літ., 2005. – 231 с.

Макарова Л.І. Основи психології і педагогіки / Л.І. Макарова, Й.М. Гах; М-во освіти і науки України. Ін-т менедж. та економіки "Галицька акад." – К.: Центр навч. л-ри, 2005. – 111 с.

Максимюк С.П. Педагогіка: Навчальний посібник / С.П. Максимюк. – Кондор, 2005. – 667 с.

Маригодов В.К. Педагогика и психология: аспекты активизации творчества и готовности к профессиональной деятельности / В.К. Маригодов, С.Е. Моторная; М-во образования и науки Украины. Севастополь. нац. техн. ун-т. – К.: ИД "Профессионал", 2005. – 188 с.

Михайличенко О.В. Основи загальної та музичної педагогіки: теорія та історія / О.В. Михайличенко. – Суми: Наука, 2004. – 211 с.

Мойсеюк Н.Є. Педагогіка / Н.Є. Мойсеюк. – К.: Білоцерківська книжна фабрика, 2003. – 615 с.

Основи психології і педагогіки / А.В. Семенова, Р.С. Гурін, Т.Ю. Осипова, А.М. Ващенко. – К.: Знання, 2007. – 341 с.

Організація та методика проведення науково-педагогічних досліджень / М.І. Соловей, Є.С. Спіцин, К.К. Потапенко. – К. Лінвіт, 2004. – 143 с.

Пальчевський С.С. Педагогіка: Навчальний посібник / С.С. Пальчевський. – К.: Каравела, 2007. – 575 с.

Педагогика: педагогические теории, системы, технологии: Учебник для студ. высш. и сред. учеб. заведений, обуч. по пед. спец. и напр./ И.Б. Котова, Е.Н. Шиянов, С.А. Смирнов, М.В. Зверева; Под ред. С.А. Смирнова. – 4-е изд., испр. – М.: Академия, 2003. – 512 с.

Рудницька О.П. Педагогіка: загальна та мистецька: Навчальний посібник / О.П. Рудницька. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2005. – 360 с.

Стельмахович М.Г. Народна педагогіка / М.Г. Стельмахович. – К.: Радянська школа, 1985. – 312 с.

Фіцула М.М. Педагогіка: Навчальний посібник / М.М. Фіцула. – К.: Академія, 2002. – 528 с.

Цукасова Л.В. Театральная педагогика: Принципы, заповеди, советы / Л.В. Цукасова, Л.А. Волков. – М.: Книжный дом "ЛИБРОКОМ", 2009. – 192 с.

ТЕМА 9. ОСВІТА В УКРАЇНІ ЯК СИСТЕМА І ПРОЦЕС

9.1. Сутність освіти

Призначенням освіти є передача молодому поколінню суспільного досвіду, культурних надбань, формування активної життєвої позиції, виховання відповідальності, правдивості, чесності, толерантності, громадянськості, підготовка до успішної життєдіяльності в усіх сферах. Здобуваючи освіту упродовж життя особистість розвивається в інтелектуальному, соціальному і фізичному напрямках, стає повноцінним членом суспільства, здатним збагачувати і передавати досвід суспільної діяльності.

У процесі здобуття освіти людина акумулює, примножує і передає матеріальні і духовні культурні цінності, традиції, звичаї свого та інших народів. Враховуючи культурні орієнтири зміст поняття “освіта” можна визначити як:

- систему знань, яка розкриває картину світу;
- досвід відомих людству способів діяльності;
- ціннісне ставлення до навколишнього світу;
- досвід творчої діяльності, який забезпечує розвиток культури, науки, суспільства.

Основними елементами освіти, крім змісту освіти, є:

- цілі освіти;
- зміст освіти;
- способи і форми здобуття освіти;
- суб’єкти і об’єкти освітнього процесу;
- результат освіти, тобто рівень освіченості людини ¹.

Освітні цілі визначають систему знань та вмінь, якими має оволодіти випускник відповідного навчального закладу. Цілі можуть бути презентовані у вигляді моделі професійної компетентності фахівця певного напрямку чи сфери діяльності. Слід розуміти, що цілі окреслюють як загальні стратегії розвитку людини, так і перспективи роботи окремого навчального закладу та завдання вивчення конкретного навчального предмету у відповідності до навчальної програми. Наприклад, цілями підготовки фахівців за спеціальністю “Театральне мистецтво” є вивчення навчальних дисциплін, які передбачені навчальним планом, формування акторської майстерності, набуття досвіду художньої творчої діяльності.

Зміст освіти – система наукових знань, умінь, навичок, оволодіння якими забезпечує вироблення активної життєвої позиції, формування світогляду і моралі, а також підготовку до життя в суспільстві.

До **змісту мистецької освіти** входить система наукових знань, умінь та навичок з відповідної сфери мистецтва (театрального, хореографічного, музичного, художнього), результатом засвоєння яких є здобуття фахової мистецької підготовки, формування світогляду, духовності, творчих здібностей.

Зміст освіти має відповідати соціальному замовленню, потребам і можливостям громадян поліетнічних груп, мати достатній науковий і практичний рівень, враховувати реальні умови процесу навчання, стан матеріально-технічної та методичної бази навчального закладу. Згідно Закону України “Про освіту” кожен громадянин (незалежно від віросповідання, статі і кольору шкірі) має право на здобуття освіти в системі освітніх закладів.

Зміст освіти визначається чинними нормативно-правовими документами: Державними стандартами середньої і вищої освіти, навчальними планами і програмами загальноосвітніх, вищих і позашкільних закладів.

---

¹ Варій М.Й. Загальна психологія: Навч. посіб. / М.Й. Варій. – Львів, 2005. – С. 275 – 279.

Державний стандарт загальної середньої освіти обумовлює державні вимоги до змісту, обсягів та рівнів загальноосвітньої підготовки і включає Базовий навчальний план загальноосвітніх навчальних закладів. Він містить інформацію про структуру загальної середньої освіти, освітні галузі та розподіл годин між ними за роками навчання; регламентує гранично припустиме навантаження на учнів для кожного класу, встановлює кількість навчальних годин, які фінансуються з бюджету.

Базовий навчальний план складається з двох частин: інваріативної та варіативної.

Інваріативна складова є загальнообов'язковою і утворює державний компонент змісту освіти, до якого входять навчальні предмети, призначені для обов'язкового вивчення учнями загальноосвітніх навчальних закладів, а саме: суспільствознавство (історія України, всесвітня історія, українознавство, основи суспільствознавства, права, економіки, “Людина і світ”); мова і література (українська мова, українська література, іноземна мова, зарубіжна література, література і мова національних меншин); культурознавство (мистецтво, художня культура, основи етики і естетики); природознавство (природознавство, фізика і астрономія, хімія, біологія, екологія, географія); математика (математика, алгебра, геометрія); фізична культура і здоров'я (фізична підготовка, допризовна підготовка юнаків, безпека життя і діяльності, валеологія); технології (трудове навчання, виробничі технології, основи виробництва, інформатика).

На вивчення дисциплін державного компоненту припадає 80% навчального часу, з яких 35% використовується на вивчення суспільно-гуманітарних наук, 25% – природничо-математичних наук; 16% – оздоровчо-трудових наук, 5% – естетичних наук.

Варіативну складову (шкільний компонент змісту освіти) добирає навчальний заклад, враховуючи інтереси, потреби і можливості учнів. До неї входять вибірково-обов'язкові предмети, індивідуальні та групові заняття, курси за вибором і профільне навчання, факультативи.

На основі Базового навчального плану для освітніх закладів укладаються типові навчальні плани, які враховують регіональні особливості, потреби та інтереси учнів. Зміст навчальних предметів та навчальних курсів конкретизується у навчальній програмі.

Навчальна програма є документом, який розкриває зміст і обсяг знань, умінь і навичок, якими повинні оволодіти учні з кожного навчального предмета. Він складається із пояснювальної записки, переліку і змісту розділів, тем з розподілом їх за роками навчання.

Існує декілька способів структурування змісту навчальної програми: лінійний, концентричний, спіралеподібний і модульний. *Лінійна* її побудова передбачає послідовне розташування і вивчення навчального матеріалу за окремими частинами, які у своїй сукупності розкривають тему, розділ, навчальний курс.

Концентричний спосіб побудови навчальної програми дає змогу повертатися до певного питання чи теми декілька разів, що досягається через розширення і поглиблення змісту навчального матеріалу.

Спіралеподібний підхід використовується тоді, коли потрібно постійно повертатися до певного питання з метою вивчення окремих його аспектів і способів діяльності.

Навчальна програма структурована в модульний спосіб уможливорює вивчення навчального матеріалу за логічними частинами, модулями.

В окремих навчальних планах і програмах відображено мистецьку складову змісту освіти. Так, підготовка фахівців за напрямом “Театральне мистецтво” здійснюється згідно навчальних планів для вищих навчальних закладів, які затверджує Міністерство освіти і науки України, навчальних програм дисциплін, які передбачені цим планом. Зміст навчально-виховної роботи в театральних студіях та гуртках також визначається з урахуванням нормативних документів. Розробляються і затверджуються авторські навчальні програми для проведення занять за напрямом “Драматичне мистецтво” у позашкільних навчальних закладах.

Джерелами змісту освіти є навчальні підручники та посібники.

Підручник – навчальна книга, в якій викладено наукові знання з відповідного навчального предмета згідно навчальної програми.

Навчальний посібник – книга, зміст матеріалу якої значно розширює межі підручника або зміст окремих тем (теми) і містить додаткову інформацію.

Навчальні підручники і посібники укладаються згідно таких основних вимог, як: науковість змісту матеріалу, доступність і чіткість викладу, врахування вікових особливостей, інтересів, потреб учнів. У навчальних підручниках матеріал структурований за розділами і параграфами. Найсуттєвіша інформація в них проілюстрована за допомогою схем, малюнків.

На сучасному етапі розвитку освіти актуальним є питання, яке стосується організації профільного навчання. З 2003-2004 навчального року в практику закладів середньої освіти втілюються основні положення Концепції профільного навчання, сформульованої відповідно до завдань Концепції загальної середньої освіти (12-ти річна школа) та Національної доктрини розвитку освіти України в 21 столітті.

Профільне навчання – одна із форм диференційованого навчання, що забезпечує врахування інтересів, потреб і можливостей учнів і передбачає перерозподіл навчального часу на вивчення групи основних і профільних предметів.

Профільне навчання запроваджується з 10 класу на старшому ступені школи. Підготовка до вибору навчального профілю розпочинається вже з початкової школи, де запроваджуються спеціальні розвиваючі заняття, творчі ігри тощо. В основній школі створюються умови для самостійного вибору профілю за рахунок додаткових годин з метою поглибленого вивчення предметів інваріантної частини навчального плану.

Головною метою профільного навчання є створення умов для здобуття учнями загальноосвітньої, профільної та допрофесійної підготовки, сприяння їхній неперервній освіті упродовж всього життя. Такий вид навчання дає змогу здобути глибокі знання з тих навчальних предметів, які становлять професійний інтерес для учнів, сформувати в них уміння і навички самостійної дослідно-пошукової діяльності, розвинути творчі здібності і виробити прагнення до самоосвіти і самовиховання.

Основними напрямками та профілями навчання в старшій школі є:

- *соціально-гуманітарний* напрям: іноземні мови, історико-філологічний, історико-правознавчий, історико-географічний профілі;
- *природничо-математичний* напрям: математика і комп'ютерна техніка, хіміко-біологічний, фізико-математичний, математико-економічний профілі;
- *фізкультурно-військовий* напрям: фізкультурно-оздоровчий і військовий профілі;
- *художньо-естетичний* напрям: образотворче мистецтво, художні народні промисли, вокально-хоровий, вокально-інструментальний, театральний та інші профілі.

Навчальний план для профільного навчання у старшій школі складається з таких частин:

- 1) цикл профільних предметів;
- 2) загальний цикл предметів;
- 3) курси за вибором для всіх профілів.

Навчання за останнім напрямом дає змогу поглибити знання учнів щодо взаємодії людини та художнього образу, розширити можливості щодо сприйняття, оцінки та створення художніх образів.

Обов'язковими для вивчення в умовах профільного навчання є такі предмети: українська мова, історія України, інформатика та іноземна мова. Група профільних предметів складається з інваріативної і варіативної частин. До інваріативної частини профільних предметів належать українська мова, історія України, іноземна мова, інформатика і комп'ютерна техніка. Варіативну частину профільних предметів становлять ті, які винесені в назву профілю і є його основою. За рахунок додаткових годин учні можуть вивчати предмети за профілем або наближені до них спецкурси.

Профільна диференціація освіти в Україні існує на макрорівні і мезорівні. Макрорівень (державний, інституціональний) передбачає створення і функціонування однопрофільних навчальних закладів: ліцеїв, гімназій, спеціальних профільних шкіл (наприклад, спортивно-оздоровчих). На мезорівні профільна диференціація представлена декількома профілями, які співіснують в межах одного навчального закладу (наприклад, гуманітарні і математичні класи).

У справі підготовки майбутніх акторів і режисерів актуальним є навчання в групі театрального профілю (художньо-естетичний напрям), де створені належні умови для вироблення професійних вмінь і навичок, розвитку пізнавально-чуттєвої сфери, а також творчих здібностей.

Способи і форми здобуття освіти, які використовуються у вітчизняній практиці:

- *стаціонарне (денне і вечірне)* навчання у відповідному закладі освіти в колективі учнів чи студентів, яке передбачає успішне оволодіння змістом навчальних дисциплін, складання семестрових та випускних іспитів;
- *заочне* навчання здійснюється самостійно, а також під час узагальнюючих лекційних, семінарських та лабораторних занять за умови семестрової звітності;
- *індивідуальне* навчання здебільшого пов'язане із самостійним опануванням змістом навчального матеріалу і складанням підсумкових заліків та іспитів;
- *дистантне* навчання здійснюється із використанням ЕОМ за допомогою навчальних програм.

Процес здобуття освіти здійснюється за умови взаємодії між суб'єктами і об'єктами. До **суб'єктів** відносяться заклади освіти, педагогічні працівники, які безпосередньо здійснюють освітню діяльність. **Об'єктами** є учні, студенти, слухачі.

Результат освіти визначається за показниками:

- 1) відповідність потребам і вимогам суспільства, держави;
- 2) якість знань, умінь і навичок, розвиток творчих та індивідуальних здібностей.

9.2. Система освіти в Україні

Однією із важливих умов забезпечення добробуту народу є підготовка підрастаючого покоління до життя через здобуття повноцінної якісної освіти. Виконання цього завдання забезпечується системою закладів освіти і виховання.

Система освіти – сукупність навчальних, навчально-виховних і культурно-освітніх закладів, які дають змогу для здобуття громадянами початкової, базової, середньої, професійної освіти, підвищення кваліфікації та перепідготовки у відповідності до прийнятих нормативно-правових документів.

Освітня система в Україні побудована згідно принципів, сформульованих у статті 6 Закону України “Про освіту”, які передбачають:

- доступність для кожного громадянина усіх форм і типів освітніх послуг, що надаються державою;
- рівність умов кожної людини для повної реалізації її здібностей, таланту, всебічного розвитку;
- гуманізм, демократизм, пріоритетність загальнолюдських духовних цінностей;
- органічний зв'язок зі світовою та національною історією, культурою, традиціями;
- незалежність освіти від політичних партій, громадських і релігійних організацій;
- науковий, світський характер освіти;
- інтеграцію з наукою і виробництвом;
- взаємозв'язок з освітою інших країн;
- гнучкість і прогностичність системи освіти;
- безперервність і різноманітність освіти;

- поєднання державного управління і громадського самоврядування в освіті ¹.

Закон України “Про освіту” визначені відповідні **освітні рівні**:

- початкова освіта;
- базова загальна середня освіта;
- повна загальна середня освіта;
- професійно-технічна освіта;
- базова вища освіта;
- повна вища освіта.

До **освітньо-кваліфікаційних рівнів** віднесено наступні:

- кваліфікований робітник;
- молодший спеціаліст;
- бакалавр;
- спеціаліст;
- магістр ².

Дошкільна освіта є пропедевтичною і здійснюється в родині, у дошкільних закладах різних типів: дитячих яслах, садках, яслах-садках, комплексах “дитячий навчальний заклад – школа”, в компенсуючих дошкільних навчальних закладах (для дітей, які потребують корекційного навчання і виховання) і комбінованих дошкільних навчальних закладах з короткотривалим, денним, цілодобовим терміном перебування дітей, а також у дитячих садках інтернатного типу, дитячих будинках.

До основних завдань закладів дошкільної освіти належать: створення оптимальних умов для фізичного, психічного, інтелектуального, соціального розвитку дитини; набуття нею життєвого досвіду; оволодіння рідною мовою (можливо іноземною); розвиток пізнавальної активності, творчості; виховання позитивного ставлення і поваги до соціального середовища, батьківщини, формування культури спілкування і поведінки, а також підготовка до систематичного навчання в школі.

Обов’язковою складовою безперервної освіти є **загальна середня освіта**, яка повинна створити умови для всебічного і гармонійного розвитку особистості, формування вихованості, плекання її духовності і моральності, розвитку здібностей, творчості, способів мислення, готовності до активної позитивної взаємодії і діяльності в різних сферах, засвоєння знань і формування вмій і навичок з різних дисциплін, готовності до професійного самовизначення і самореалізації, виховання громадянської відповідальності, патріотизму.

Ці та інші завдання є пріоритетними для загальноосвітніх навчальних закладів трьох ступенів: початкового (I ступінь), основного (II ступінь), старшого (III ступінь), а також для загальноосвітніх шкіл нового типу, до яких належать:

- *гімназії* – загальноосвітні навчальні заклади I-III ступенів з поглибленим вивченням окремих предметів і курсів відповідно до профілю;
- *ліцеї* – загальноосвітні навчальні заклади II-III ступенів з профільним навчанням і допрофесійною підготовкою;
- *колегіуми* – загальноосвітній навчальний заклад III ступеня філологічного-філософського та (або) культурно-естетичного профілю;
- *загальноосвітні школи-інтернати* – загальноосвітні навчальні заклади з частковим або повним утриманням за рахунок держави дітей, які потребують соціальної допомоги;
- *спеціальні загальноосвітні школи (школи-інтернати)* – загальноосвітні навчальні заклади I-III ступенів для дітей, які потребують корекції фізичного і (або) розумового розвитку;

¹ Середня освіта в Україні: нормативно-правове регулювання. – К.: ФОРУМ, 2007, у двох т. Т.1. – С. 12.

² Там само, С. 23.

- *загальноосвітні санаторні школи (школи-інтернати)* – загальноосвітні навчальні заклади I-III ступенів для дітей, які потребують тривалого лікування;
- *школи соціальної реабілітації* – загальноосвітні навчальні заклади для дітей, які потребують особливих умов виховання (створюються окремо для хлопців і дівчат);
- *вечірні (змінні школи)* – загальноосвітні навчальні заклади II-III ступенів для громадян, які не мають можливості навчатися в школах з денною формою навчання.

Заклади **позашкільної освіти** сприяють реалізації інтересів, можливостей і творчого потенціалу дітей та молоді, одержанню ними додаткових знань, досвіду діяльності в різних сферах людського життя, а також виступають могутнім чинником формування вихованості школярів.

До них належать комплексні позашкільні навчальні заклади: Будинки творчості дітей та юнацтва, Палаці учнівської молоді, Центри дитячої творчості, клуби при районних соціальних службах та клуби за місцем проживання тощо; спеціалізовані однопрофільні позашкільні навчальні заклади: “Станції юних техніків”, “Дитячі флотилії”, “Дитячі туристичні станції”, “Станції юних натуралістів” (див. рис. 2.1).

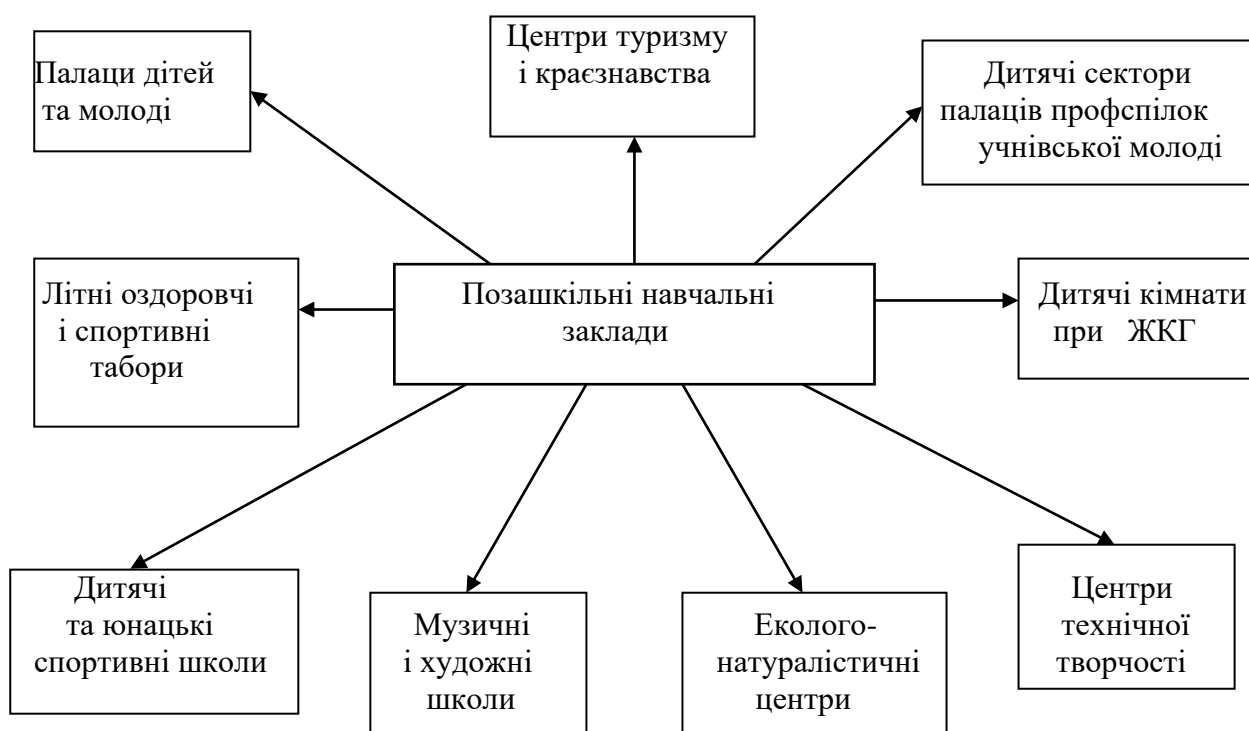

Рис. 9.2.1. Система позашкільних навчальних закладів

Професійно-технічна освіта має на меті забезпечення умов для одержання громадянами певної професії у відповідності до їх покликання, інтересів та можливостей. Здобуття освіти цього рівня можливе на базі повної загальної середньої освіти або базової середньої освіти з наданням можливості одержання повної загальної середньої освіти.

Вища освіта виступає пріоритетним важелем соціально-економічного, політичного, культурного розвитку держави і спрямована на забезпечення якісної, фундаментальної, теоретичної та практичної підготовки фахівців з різних напрямів і спеціальностей.

У відповідності до статусу вищих навчальних закладів встановлено чотири рівні акредитації:

До закладів *першого рівня акредитації* належать технікуми, училища, інші прирівняні до них вищі навчальні заклади освіти, які здійснюють підготовку фахівців за освітньо-кваліфікаційним рівнем молодшого спеціаліста.

Другий рівень акредитації мають коледжі (мистецькі, педагогічні, медичні) та інші прирівняні до них заклади вищої освіти, успішне навчання в яких завершується одержанням диплому бакалавра або молодшого спеціаліста.

Третій і четвертий рівень акредитації (залежно від результатів акредитації) присвоюється університетам, інститутам, які функціонують як самостійні вищі навчальні заклади або структурні підрозділи університету, а також академіям, консерваторіям. Студенти цих вищих навчальних закладів здобувають освіту за освітньо-кваліфікаційними програмами бакалавра, спеціаліста, магістра (здобуття останнього освітньо-кваліфікаційного рівня забезпечують заклади четвертого рівня акредитації).

Університет – багатопрофільний навчальний заклад вищої освіти, в якому здійснюється підготовка фахівців за природничим, гуманітарним, технічним та іншими напрямками за освітньо-професійними програмами усіх рівнів. На його базі створюються умови для проведення фундаментальних та прикладних досліджень, здійснення науково-методичної, культурно-просвітницької роботи. До структури університету можуть входити різнопрофільні інститути.

Інститут – самостійний вищий навчальний заклад або підрозділ університету чи академії, який забезпечує підготовку фахівців за освітньо-кваліфікаційними програмами усіх рівнів, проводить наукову, методичну та культурно-просвітницьку роботу.

Академія – заклад вищої освіти, який реалізує підготовку фахівців за освітньо-кваліфікаційними програмами усіх рівнів в певній науковій галузі, проводить фундаментальні та прикладні наукові дослідження, виступає центром наукової та методичної діяльності у відповідній галузі.

Консерваторія (музична академія) – вищий навчальний заклад, який забезпечує підготовку фахівців з вищою освітою за освітньо-кваліфікаційними програмами всіх рівнів у галузі мистецтва і культури. Навчання в цьому навчальному закладі передбачає глибоку теоретичну і практичну підготовку музичних виконавців, композиторів, викладачів музичних дисциплін. Консерваторія виступає провідним науково-методичним центром у галузі мистецтва.

Післядипломна освіта дає змогу врахувати зміни на ринку праці, сприяє вдосконаленню, оновленню та поглибленню наявних професійних знань, умінь і навичок або отримання іншої професії, створює умови для безперервності та наступності у здобутті освіти за такими напрямками:

- стажування – набуття досвіду роботи на відповідній посаді;
- спеціалізація – поглиблення знань, формування умінь виконувати роботу в межах певного профілю;
- перепідготовка – здобуття нової спеціальності.

Післядипломна освіта здійснюється вищими навчальними закладами післядипломної освіти або структурними підрозділами вищих навчальних закладів певного рівня акредитації.

Освіта в Україні спрямована на втілення в усі сфери суспільного життя національної ідеї. Вона підпорядкована формуванню системи національних інтересів як головних пріоритетів світоглядної культури особистості і разом з тим сприяє оволодінню багатствами світової культури, вихованню поваги до представників різних етнічних груп і народів.

Правова основа функціонування системи освіти в Україні

Підставою для функціонування системи освіти, а також закладів культури в Україні є низка державних нормативно-правових документів, які визначають зміст, структуру, завдання та основні підходи в діяльності освітніх закладів усіх типів та рівнів, а саме:

- Закон України “Про освіту”;
- Закон України “Про вищу освіту”;
- Закон України “Про загальну середню освіту”;
- Законі України “Про позашкільну освіту”;

- Закон України “Про культуру”;
- Закон України “Про театри і театральну справу”.

Стратегічні концептуальні засади вітчизняної освіти висвітлені в таких документах,

як

- Національна доктрина розвитку освіти України у XXI столітті;
- Концепція національного художнього виховання дітей, учнівської та студентської молоді в умовах відродження української національної культури;
- Концепція національного виховання;
- Концепція національного виховання студентської молоді;
- Концепція виховання гуманістичних цінностей учнів;
- Концепція виховання дітей та молоді в національній системі освіти;
- Концепція позашкільної освіти та виховання;
- Концепція 12-річної загальноосвітньої школи;
- Концепція профільного навчання та ін.

Законодавство України про культуру базується на Конституції України і визначає правові, економічні, соціальні, організаційні засади розвитку культури в Україні, регулює суспільні відносини у сфері створення, поширення, збереження та використання культурних цінностей.

До основних принципів культурної політики в Україні належать:

- визнання культури як одного із головних чинників самобутності української нації та національних меншин, які проживають на території України;
- утвердження гуманістичних ідей, високих моральних засад у суспільному житті, орієнтація як на національні, так і на загальнолюдські цінності, визнання їх пріоритетності над політичними і класовими інтересами;
- збереження і примноження культурних надбань;
- гарантування свободи творчої діяльності, невтручання у творчий процес з боку держави, політичних партій та інших громадських об'єднань;
- рівність прав і можливостей громадян незалежно від соціального стану та національної приналежності у створенні, використанні та поширенні культурних цінностей;
- доступність культурних цінностей, усіх видів культурних послуг та культурної діяльності для кожного громадянина;
- забезпечення умов для творчого розвитку особистості, підвищення культурного рівня та естетичного виховання громадян;
- всебічне міжнародне культурне співробітництво¹.

Згідно Закону України “Про культуру” громадяни мають права у сфері культури на:

- свободу творчості;
- вільний вибір будь-якого виду культурної діяльності, засобів і сфер застосування творчих здібностей та самостійне визначення долі своїх творів;
- здійснення професійної та аматорської діяльності на індивідуальній чи колективній основі, самостійно чи з допомогою будь-яких форм посередництва;
- створення закладів, підприємств і організацій культури;
- об'єднання у творчі спілки, національно-культурні товариства, фонди, асоціації, інші громадські об'єднання, які діють у сфері культури;
- збереження і розвиток національно-культурної самобутності, народних традицій та звичаїв;
- доступ до культурних цінностей;
- захист інтелектуальної власності; здобуття спеціальної освіти¹.

¹ Законодавство України про культуру: За станом на 17 жовтня 2006 р. / Верховна Рада Україна. – Офіційне видання. – К.: Парламентське видавництво, 2006. – С. 4.

Твори літератури та мистецтва є інтелектуальною власністю їх творців. Захист права на інтелектуальну власність, охорона авторських прав регулюються законодавством і нормами міжнародного права.

Суб'єктами діяльності у сфері культури є: професійні творчі працівники, професійні творчі колективи, працівники культури, окремі громадяни; державні і приватні заклади, підприємства, організації і установи, що діють у сфері культури; творчі спілки, національно-культурні товариства, фонди, асоціації, інші громадські об'єднання, їх підприємства; держава в особі її органів влади та управління.

Важливими для організації виховного процесу в контексті культури є положення законодавства про естетичне виховання громадян через доступ до надбань вітчизняної і світової культури, розвиток мережі навчальних, позашкільних виховних та культурно-освітніх закладів, створення умов для індивідуальної і колективної художньої творчості.

Цілісна система естетичного виховання громадян забезпечується органами державного управління, закладами освіти, культури і мистецтва, засобами масової інформації спільно з творчими спілками, національно-культурними товариствами та іншими громадськими об'єднаннями, що діють у сфері культури.

З метою реалізації права громадян на спеціальну освіту в галузі культури створюються державні, приватні, кооперативні навчальні заклади (академії, університети, консерваторії, інститути, коледжі, технікуми, училища, спеціалізовані мистецькі школи, гімназії, ліцеї, школи естетичного виховання дітей: музичні, художні, хореографічні, хорові та інші), інститути та факультети підвищення кваліфікації.

Суб'єктами професійної творчої діяльності на індивідуальній і колективній основі є професійний творчий працівник та професійний творчий колектив, який може мати право юридичної особи.

Існує відмінність між поняттями “професійний творчий працівник” і “працівник культури”. Так, у статті 19 зазначено, що професійним творчим працівником у сфері культури є особа, творча діяльність якої становить її основне заняття, є головним джерелом її доходів. Головною умовою визнання професійного творчого працівника є наявність однієї з наведених нижче ознак:

- публічна презентація власних творів на виставках, шляхом публікації, сценічного виконання, кіно-, теле- або відеопоказу тощо;
- одержання винагороди за свою творчу працю та урахування її при оподаткуванні;
- одержання спеціальної освіти в навчальному закладі, або у спеціаліста чи викладача, який має ліцензію на проведення педагогічної діяльності;
- членство у творчій спілці;
- наявність вченого ступеня, почесного або наукового звання, професійної відзнаки, нагороди чи премії.

Працівником культури є особа, яка здобула спеціальну освіту в державному чи приватному навчальному закладі, або у спеціаліста (викладача), який має ліцензію на проведення педагогічної діяльності, чи особа, яка працює в закладах, підприємствах, організаціях і установах культури, засобах масової інформації, видавництвах, товариствах, фондах та інших культурно-освітніх громадських об'єднаннях і пройшла відповідну атестацію.

У законодавстві України про культуру також зазначено, що держава виявляє піклування про задоволення національно-культурних потреб українців, які проживають за її межами, сприяє організації центрів української культури і мистецтва, створює спеціальні фонди, проводить спільні заходи, здійснює підготовку спеціалістів.

Закон України про театри і театральну справу регулює суспільні відносини в галузі театральної справи, що виникають у зв'язку зі створенням, публічним виконанням та

---

¹ Законодавство України про культуру: За станом на 17 жовтня 2006 р. / Верховна Рада Україна. – Офіційне видання. – К.: Парламентське видавництво, 2006. – С. 5 – 6.

публічним показом театральних постановок. Він визначає правовий статус театрів, форми їхньої державної підтримки, порядок створення і діяльності. Цей закон спрямований на формування і задоволення творчих потреб та інтересів громадян, їхнє естетичне виховання, а також збереження, розвиток та збагачення духовного потенціалу Українського народу.

Основними напрямками державної політики в галузі театру і театральної справи є:

- забезпечення соціально-економічних, правових і наукових умов для ефективної діяльності театрів;
- підтримка і розвиток мережі театрів, забезпечення їх сучасним технічним обладнанням;
- стимулювання розвитку театральної справи шляхом удосконалення її матеріально-технічної бази, надання пільг щодо оподаткування та кредитування, морального і матеріального заохочення осіб, які зробили значний внесок у театральну справу; розроблення та сприяння реалізації державних цільових та регіональних програм розвитку театрів і театральної справи;
- забезпечення підготовки фахівців театального мистецтва у вищих навчальних закладах та підвищення фахової кваліфікації творчих працівників театрів;
- забезпечення охорони, збереження та утримання театральних будівель;
- підтримка видатних діячів театру, молодих талановитих акторів та виконавців шляхом встановлення стипендій та премій різного рівня тощо ¹.

У Концепції національного художнього виховання дітей, учнівської та студентської молоді в умовах відродження української національної культури зазначено, що мета художнього виховання полягає в творенні гармонійно розвиненої особистості з високим національним культурним потенціалом, розвиненим почуттям прекрасного, усталеними художніми смаками. До завдань діяльності освітніх закладів належать такі, як:

1. Формування у вихованця готовності до творчої діяльності в різних видах професійного і самодіяльного мистецтва, позитивної взаємодії внутрішньої і зовнішньої гармонії особистості відчуття і творення краси тіла, краси духа, краси думки, краси любові, пізнання істинної краси буття.

2. Закладення основ художньо і духовно розвиненої особистості шляхом передачі та реорганізації досвіду народу.

3. Забезпечення художньої освіти та виховання дітей і молоді, оволодіння ними необхідною сумою знань, умінь і навичок шляхом повноцінного навчання в процесі засвоєння основ наук та мистецтв.

4. Залучення кожного учня, студента до участі в різних сферах художньої діяльності на основі діагностики їхніх природних художніх нахилів, здібностей та інтересів ².

У документі зроблено наголос на тому, що важливою гранню національного художнього виховання є глибоке вивчення національного класичного мистецтва – образотворчого, літератури, музики, театру. До принципів художнього виховання віднесено такі, як:

- принцип первинності національної культури у ході вивчення творів мистецтва крізь призму національних першоджерел;
- принцип посилення національного компоненту у визначенні змісту, форм і методів художнього виховання в національній школі;
- принцип традиційності у процесі наслідування художньо-естетичних надбань минулого, збереження пам'яток культури, освоєння традиційних ремесел;
- принцип активної творчої діяльності;
- принцип єдності художнього і педагогічного впливу;

¹ Законодавство України про культуру: За станом на 17 жовтня 2006 р. / Верховна Рада Україна. – Офіційне видання. – К.: Парламентське видавництво, 2006. – С. 99.

² Концепція національного художнього виховання дітей, учнівської та студентської молоді [Розроблена в Українському центрі естетичного виховання молоді В. Герасименком та А. Верещагіною] // Освіта. – 1995. – 6 вересня, №6. – С. 7.

- принцип відповідності художнього виховання віковим особливостям дітей;
- принцип безперервності і наступності художнього виховання.

Шляхами вдосконалення художнього виховання визначено посилення ролі художньо-естетичного компоненту через перегляд навчальних планів освітніх закладів усіх рівнів, а також розширення мережі факультетів двопрофільної підготовки учителів, у тому числі художньо-естетичного спрямування. У спеціалізованих школах мистецького напрямку пропонується змінити зміст трудового навчання, поклавши в його основу вивчення народних ремесел. Важливою є активізація діяльності студентських клубів, розширення мережі молодіжних аматорських театрів, музично-виконавських та хореографічних колективів, літературних об'єднань та любителських кіностудій.

Національна доктрина розвитку освіти України є державним документом, який визначає стратегію й основні напрями розвитку освітньої справи у XXI столітті. У ньому зазначено, що головною метою української системи освіти є створення умов для розвитку і самореалізації кожної особистості як громадянина України, формування покоління, здатного навчатися упродовж життя, створювати й розвивати цінності громадянського суспільства.

Пріоритетними напрямами реформування освітньої системи в Україні, які визначені Доктриною, є:

- особистісна орієнтація освіти;
- створення рівних можливостей для дітей і молоді у здобутті якісної освіти;
- удосконалення системи неперервної освіти та освіти упродовж життя;
- розвиток україномовного освітнього і культурного простору;
- забезпечення освітніх запитів національних меншин;
- формування національних та загальнолюдських цінностей;
- формування через освіту здорового способу життя;
- забезпечення економічних і педагогічних умов для професійної самореалізації педагогічних працівників, підвищення їх соціального статусу;
- упровадження інформаційних педагогічних технологій, розвиток бібліотечної справи, забезпечення доступності інформації, навчальної і довідкової літератури;
- створення індустрії навчальних засобів;
- створення ринку освітніх послуг;
- інтеграція української освіти в європейський та світовий освітній простір;
- гармонійне поєднання навчального процесу та наукової діяльності вищого навчального закладу;
- використання наукових результатів як бази і змісту навчання¹.

Як бачимо, система освіти має бути спрямована на втілення національної ідеї в суспільне життя і, водночас, підпорядкована консолідації українського народу в українську політичну націю, яка прагне жити в співдружності з усіма народами і державами світу. Освіта повинна виховувати громадянина і патріота України, прищеплювати любов до української мови та культури, повагу до народних традицій. Вона націлена на формування системи національних інтересів як головних пріоритетів світоглядної культури особистості і разом з тим сприяє оволодінню багатствами світової культури, вихованню поваги до народів світу. Українська освіта має гуманістичний характер.

Реалізація Доктрини забезпечить перехід до нової гуманістично-інноваційної філософії освіти, що виходить із її пріоритетності для розвитку України. Це забезпечить відчутне зростання інтелектуального, культурного, духовно-морального потенціалу суспільства та особистості, нації і народу, у результаті чого відбудуться потужні позитивні зміни в системі матеріального і духовного виробництва, в структурі політичних відносин, побуті і культурі.

¹ Національна доктрина розвитку освіти України у XXI столітті // Освіта. – 2001. – 11 – 18 липня. – С. 6.

9.4. Моделі освіти. Особистісна орієнтація освіти

Новації, що мають місце у розвитку людства зумовлюють пошуки оптимальної системи освіти, яка була б спроможною задовольнити його зростаючі потреби. Для цього в педагогіці застосовують моделювання (С. Архангельський, Ю. Гастев, А. Дахін, М. Кларін, Г. Суходольський).

Моделювання є специфічним способом пізнання, результат якого полягає у створенні моделі досліджуваного об'єкта як цілісної системи з новими якісними та кількісними характеристиками.

Модель є своєрідною формою відображення об'єкта. Залежно від сфери, в якій здійснювалося моделювання і від його мети моделі можуть бути: освітніми, інформаційними, діагностичними, педагогічними, психологічними, управлінськими, технічними. За способом подачі можна виділити три основні типи моделей: концептуальні, матеріальні, знакові.

Освітня модель – система взаємопов'язаних параметрів, що відображають зміст навчально-пізнавальної діяльності учнів і організацію педагогічного процесу в цілому.

Існують різні підходи до класифікації моделей у сфері освіти. Зокрема, за характером діяльності та відповідно до індивідуальних особливостей і можливостей учнів виокремлюють такі освітні моделі:

- *відбірково-поточна модель*, яка базується на положенні про те, що формування учнівських груп може здійснюватися за принципом однорідності інтелектуальних здібностей, а розподіл педагогічних кадрів – за принципом “кращі учителі – кращим учням”;
- *постановочна модель*, котра забезпечує організацію навчання і виховання за визначеною метою, завданням, у межах складеної програми;
- *модель “змішаних здібностей”*, котра будується з урахуванням диференціювання когнітивних здібностей учнів на математичні, художньо-естетичні, що уможлиблює об'єднання у групи учнів з різними інтелектуальними здібностями;
- *інтеграційна модель*, яка має на меті створення умов для гармонійного розвитку особистості;
- *інноваційна освітня модель*, котра побудована відповідно до концепції саморозвитку, яка передбачає постановку учнем цілей і прийняття рішень.

Актуальним є розгляд моделей освіти з позицій нормативно-правового підходу до побудови структури і визначення змісту діяльності закладів освіти. У цьому контексті освітня система розглядається як самостійний напрям в системі галузей народного господарства, яку організують за відомчим принципом з чітко визначеними метою, завданнями, змістом освіти і спрямуванням навчальних закладів, а також розподілом навчальних годин і навчальних дисциплін у межах освітнього закладу певного типу. Обов'язковою умовою при цьому є підпорядкування закладів освіти системі адміністративних органів. В межах такого підходу виокремлюється низка моделей освіти.

Модель розвиваючої освіти (В. Давидов, В. Рубцов, В. Фляков). Ця модель передбачає організацію освіти як особливої інфраструктури через широку кооперацію діяльності освітніх систем різного рангу, типу та рівня. Такий підхід дає змогу забезпечувати та задовольняти потреби в освітніх послугах різних прошарків населення країни, оперативно вирішувати освітні завдання, забезпечувати покращення якості та розширення спектру освітніх послуг. За таких умов здобуття освіти стає престижним і необхідним. В означеній моделі чітко простежується зв'язок між рівнем освіченості громадян і рівнем соціально-економічного розвитку країни.

Традиційна модель освіти (Ж. Мажо, Л. Кро, Ж. Крапля, Д. Равич, Ч. Фін) передбачає систематичну академічну освіту, в умовах якої здійснюється передача молодому поколінню культурного досвіду, духовних надбань. Автори вбачають основну роль освіти в акумулюванні, збереженні та трансформації соціальної спадщини поколінь. Під цим поняттям розуміють систему знань, умінь, навичок, ідеалів, цінностей (загальнолюдських,

національних, сімейних, індивідуальних), засвоєння яких здійснюється у ході здобуття освіти. У відповідності з концепцією традиціоналізму заклади освіти повинні спрямовувати зусилля на формування знань, умінь учнів з основних предметів (в межах культурно-освітньої традиції, що склалася), що уможливує перехід особистості до здобуття освіти вищого рівня, до самовиховання, самонавчання.

Раціоналістична модель освіти (П. Блум, Р. Ган'є, Б. Скінер) пропонує таку її організацію, яка забезпечує передусім засвоєння знань та формування умінь і навичок практичного застосування здобутих знань, що збільшує можливості особистості ефективного пристосування до умов життя. В межах цієї моделі здійснюється відбір лише такого досвіду, який сприятиме успішній адаптації молоді до існуючих соціальних умов в певній державі чи регіоні.

В ідеології сучасної реалістичної моделі освіти центральне місце посідає *біхевіористська* (від англ. behavior – поведінка) концепція соціальної інженерії. Раціоналісти вважають, що роль учнів у процесі навчання і виховання є відносно пасивною, оскільки вони, отримуючи певні знання, уміння та навички засвоюють так званий адаптивний “поведінковий репертуар”, потрібний для адекватного життєвлаштування у відповідності з соціальними нормами, вимогами та очікуваннями суспільства. У раціоналістичній моделі немає місця таким явищам, як творчість, самостійність, відповідальність, індивідуальність, природність. Поведінкові установки вносять в освітній процес дух вузького утилітаризму, нав'язують викладачеві негнучкий та механічний образ дій. Ідеалом в цьому випадку стає точне слідування написаному шаблону, а діяльність викладача перетворюється в натаскування учнів¹.

Неінституціональна модель освіти (П. Гудман, І. Ілліч, Ж. Гудлед, Ф. Клейн, Дж. Холт, Л. Бернар) спрямована на організацію освіти поза інститутами соціалізації, в тому числі поза школами та вищими навчальними закладами. Така освіта здобувається в природних умовах, за допомогою Інтернету, в умовах “відкритих шкіл”, за допомогою дистанційного навчання та ін².

Феноменологічна модель освіти (А. Маслоу, А. Комбс, К. Роджерс) передбачає індивідуальний характер навчання з урахуванням індивідуально-психологічних особливостей учнів на основі бережливого ставлення і поваги до їхніх інтересів та потреб. Її прихильники відкидають погляд на школу як на “освітній конвеєр” і вважають, що вона повинна відповідати істині природі людини, допомагати досягти вже закладені особистісні ресурси, створювати умови для самопізнання та підтримки індивідуального розвитку, забезпечувати особистісну автономію, свободу вибору для реалізації природних потенціалів.

Феноменологічна модель освіти стала основою для обґрунтування та практичної реалізації особистісно орієнтованого підходу до освітньої справи.

Важливою умовою впровадження особистісно орієнтованої моделі в освітній процес є врахування інтересів, потреб та можливостей кожного індивіда у художньо-творчому самовираженні та самореалізації. Саме особистісно орієнтований підхід дає змогу розв'язати складні проблеми мистецької педагогіки, пропонує ефективні методи і форми розкриття творчого потенціалу особистості, розвитку її художнього смаку та естетичного мислення.

Особистісна орієнтація освіти визначається О. Рудницькою як спрямованість на послідовне формування соціально значущих якостей особистості як самосвідомого відповідального суб'єкта власного розвитку³.

Згідно основних положень особистісно орієнтованого підходу, увага педагогів має бути зосереджена на особистості. Це вимагає врахування її індивідуальних особливостей, самотутності, оригінальності та самоцінності, забезпечення адекватних умов для

¹ Бордовская Н.В. Психология и педагогика: учебник для вузов / Н.В. Бордовская, А.А. Реан, С.И. Розум. – СПб.: Питер, 2000. – С. 269.

² Там само, С. 270.

³ Рудницька О.П. Педагогіка: загальна та мистецька / О.П. Рудницька. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2005. – С. 35.

гармонійного, цілеспрямованого розвитку в контексті наявного в неї потенціалу та можливостей. Переосмислення проблеми значущості особистості спонукає до її розуміння як суб'єкта, активного учасника власного розвитку і формування в усіх сферах життєдіяльності.

Тоді феномен становлення особистості треба трактувати як соціальну адаптацію, що здійснюється шляхом набуття широкого досвіду взаємодії із соціальним середовищем і задоволення потреб, однією з яких є самовираження.

На думку О. Рудницької забезпечити реалізацію означеної потреби може безпосереднє спілкування особистості з мистецтвом. Автор розробила докладну характеристику мистецької освіти у вимірах особистісно орієнтованого підходу, яка надає пріоритетності:

- емоційному та розумовому розвитку особистості в їх взаємозв'язку;
- суб'єктивізації процесу розуміння художнього смислу і засвоєння інформації про мистецтво;
- взаємозв'язку образного і логічного мислення;
- першочерговому задоволенню духовних потреб особистості¹.

Мистецька освіта, як різновид гуманітарної освіти, покликана виконувати всезагальну функцію формування світогляду на основі засвоєння системи гуманітарних знань, умінь і навичок, розвитку пізнавальних можливостей особистості, осягнення певного жанру мистецтва та оволодіння художньою діяльністю. Органічно поєднуючи у собі традиційну освітню діяльність із виконавською та творчою, мистецька освіта має забезпечити залучення кожної особистості до соціально вагомих цінностей художньої культури через поглиблення її мистецтвознавчої, культурологічної, морально-етичної та естетичної компетентності.

Дослідники мистецької галузі освіти наголошують також на унікальних можливостях впливу театру на культурний розвиток людини (О. Заворотній, С. Соломаха, К. Станіславський). Через синтез мистецтв, що відбувається у театральній виставі, через посередництво актора на сцені створюються образи, які не тільки допомагають поповнити життєві враження, а й докладніше пізнати сутність людських взаємин, збагатити духовне життя як глядача, так і митця.

За переконаннями С. Соломахи “драматичне мистецтво здатне надати велику допомогу у вихованні культурної людини, створюючи найкращі умови для формування інтелектуальних, естетичних та етичних якостей особистості”².

Виходячи з цього, найважливішим завданням мистецької освіти слід вважати формування художньо-естетичного світогляду особистості – цілісної системи наукових знань, гуманістичних ціннісних орієнтацій, емоційно-естетичних ідеалів, потреб, смаків та оцінок, які становлять життєву позицію і спонукають до активності, впливають на формування особливої якості світорозуміння, світовідчуття, світоставлення та світосприймання у формі синтетичного поєднання художніх образів, що суттєво розширює межі пізнання навколишнього в естетичних, когнітивних, аксіологічних та емоційних параметрах відображення дійсності.

Як стверджує Г. Падалка, орієнтація мистецької освіти на особистість ґрунтується на трьох провідних позиціях.

Згідно першої позиції навчальний процес повинен бути спрямований на становлення особистості дитини шляхом переважного використання художніх засобів, що має забезпечити її художній розвиток. Водночас викладання мистецьких дисциплін націлюється на вдосконалення психічних якостей учня (сприймання, пам'яті, мислення, мовлення, уяви, здібностей, емоційно-вольової сфери, комунікативності тощо) та формування в нього наукового світогляду.

Друга позиція зумовлює необхідність оптимального сприяння художньому розвитку учня, зокрема, розширенню можливостей сприймання та усвідомлення образного змісту

¹ Рудницька О.П. Педагогіка: загальна та мистецька / О.П. Рудницька. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2005. – С. 29.

² Соломаха С.О. Педагогічний потенціал театального мистецтва / С.О. Соломаха // Педагогічний процес: теорія і практика: Зб. наук. пр. – К.: П/П “ЕКМО”, 2003. – С.177.

мистецького твору, формуванню мистецько-виконавських умінь і навичок, залученню творчого потенціалу, а також створенню умов для розвитку спеціальних мистецьких здібностей (акторської майстерності, музичної пам'яті, слуху, володіння голосом, відчуття кольору, пластики, гнучкості тощо).

Третя позиція актуалізує суб'єктну позицію учня під час мистецького навчання.

Дотримання цих позицій сприяє усвідомленню учнем важливості художньо-творчої діяльності для власного розвитку, виявлення та реалізації власних можливостей. Адже досвід мистецького навчання засвідчує, що творча інтерпретація навколишнього світу вимагає від особистості активності і самостійності у судженнях та діях ¹.

Особистісна орієнтація мистецької освіти стає можливою за умови врахування в процесі викладання мистецьких дисциплін:

- особливостей індивідуального розвитку особистості (темпераменту, характеру, акторських здібностей, сили голосу, музичного слуху та ін.);
- результатів прогнозування можливостей впливу мистецького навчання на становлення індивідуально-типологічних та соціальних якостей особистості;
- можливостей комунікативної сфери майбутнього актора, режисера, художника, а також наявного потенціалу для розвитку культури спілкування як важливої передумови активної взаємодії з соціальним середовищем;
- готовності особистості до самонавчання, самовиховання.

За даними О. Рудницької ефективність мистецького розвитку визначається за такими критеріями, як:

- здатність до сприйняття та творчої інтерпретації художнього твору;
- глибина проникнення у сутність його образного стилю;
- вміння відтворювати свої враження від мистецтва у власній художній діяльності;
- здатність розрізнити жанрові та стильові особливості художніх образів ².

Таким чином, мистецька освіта створює умови для формування творчої особистості, вироблення в неї можливостей для художнього перетворення навколишньої дійсності та розкриття власного духовного потенціалу, що є важливою умовою готовності до професійної діяльності в мистецькій сфері.

Висновки

Функціонування системи закладів освіти і виховання уможливорює підготовку підростаючого покоління до активної життєдіяльності в сучасному суспільстві. Систему освіти складають навчальні, навчально-виховні і культурно-освітні закладів, які дають змогу громадянами здобути початкову, базову, середню, професійну освіту, підвищити кваліфікацію та здійснити перепідготовку. Суттєвий внесок у справу формування творчої особистості здійснюють заклади позашкільної освіти, які сприяють реалізації інтересів, можливостей дітей та молоді.

Функціонування системи освіти в Україні здійснюється на основі державних нормативно-правових документів, які визначають зміст, структуру, завдання та основні підходи в діяльності освітніх закладів. Підставою для діяльності в сфері мистецької освіти є Закон України "Про освіту", Закон України "Про культуру", Закон України "Про театр", Концепція національного художнього виховання дітей, учнівської та студентської молоді в умовах відродження української національної культури тощо.

Зміст освіти має відповідати соціальному замовленню, потребам і можливостям громадян поліетнічних груп, мати достатній науковий і практичний рівень, враховувати реальні умови процесу навчання, стан матеріально-технічної та методичної бази навчального

¹ Падалка Г.М. Педагогіка мистецтва (теорія і методика викладання мистецьких дисциплін) / Г.М. Падалка. – К.: Освіта України, 2008. – С. 71-74.

² Рудницька О.П. Педагогіка: загальна та мистецька / О.П. Рудницька. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2005. – С 185.

закладу. Змістом мистецької освіти є система наукових знань, умінь та навичок з відповідної сфери мистецтва (театрального, хореографічного, музичного, художнього), результатом засвоєння яких є здобуття фахової мистецької підготовки, формування світогляду, духовності, творчих здібностей.

Увага педагогів має бути зосереджена на особистості дитини. Це вимагає врахування її індивідуальних особливостей, самобутності, оригінальності та самоцінності, забезпечення адекватних умов для гармонійного, цілеспрямованого розвитку кожного в контексті його потенціалу та можливостей. Реалізувати потребу особистості у самовираженні може безпосереднє спілкування з мистецтвом.

Мистецька освіта виступає ефективним засобом формування творчої особистості, реалізації її особистісного творчого потенціалу, що є важливою умовою підготовки спеціалістів мистецького напрямку, в тому числі акторів і режисерів.

Словник основних термінів

Академія – заклад вищої освіти, який реалізує підготовку фахівців за освітньо-кваліфікаційними програмами усіх рівнів в певній науковій галузі, проводить фундаментальні та прикладні наукові дослідження, виступає центром наукової та методичної діяльності у відповідній галузі.

Зміст освіти – система наукових знань, умінь, навичок, оволодіння якими забезпечує вироблення активної життєвої позиції, формування світогляду і моралі, а також підготовку до життя в суспільстві.

Зміст мистецької освіти – система наукових знань, умінь та навичок з відповідної сфери мистецтва (театрального, хореографічного, музичного, художнього), результатом засвоєння яких є здобуття фахової мистецької підготовки, формування світогляду, духовності, творчих здібностей.

Інститут – самостійний вищий навчальний заклад або підрозділ університету, академії, який здійснює підготовку фахівців за освітньо-кваліфікаційними програмами усіх рівнів, проводить наукову, методичну та культурно-просвітницьку роботу.

Консерваторія (музична академія) – вищий навчальний заклад, який забезпечує підготовку фахівців з вищою освітою за освітньо-кваліфікаційними програмами всіх рівнів у галузі мистецтва і культури.

Моделювання – специфічний спосіб пізнання, результатом якого є створення цілісної системи з новими якісними та кількісними характеристиками.

Навчальний посібник – книга, зміст матеріалу якої значно розширює межі підручника або зміст окремих тем (теми) і містить додаткову інформацію.

Навчальна програма – документ який розкриває зміст і обсяг знань, умінь і навичок, якими повинні оволодіти учні з кожного навчального предмета, складається із пояснювальної записки, переліку і змісту розділів, тем з розподілом їх за роками навчання.

Освітня модель – система взаємопов'язаних параметрів, що відображають зміст навчально-пізнавальної діяльності учнів і організацію педагогічного процесу в цілому.

Особистісна орієнтація освіти (за О. Рудницькою) – спрямованість на послідовне формування соціально значущих якостей особистості як самосвідомого відповідального суб'єкта власного розвитку.

Підручник – навчальна книга, в якій викладено наукові знання з відповідного навчального предмета згідно навчальної програми.

Профільне навчання – одна із форм диференційованого навчання, яка забезпечує врахування інтересів, потреб і можливостей учнів і передбачає вивчення перерозподіл навчального часу на вивчення групи основних і профільних предметів.

Система освіти – сукупність навчальних, навчально-виховних і культурно-освітніх закладів, які дають змогу для здобуття громадянами початкової, базової, середньої,

професійної освіти, підвищення кваліфікації та перепідготовки у відповідності до прийнятих нормативно-правових документів.

Університет – багатопрофільний навчальний заклад вищої освіти, в якому здійснюється підготовка фахівців за природничим, гуманітарним, технічним та іншими напрямками за освітньо-професійними програмами усіх рівнів. До структури університету можуть входити різнопрофільні інститути.

Запитання для самоперевірки:

Охарактеризуйте систему освіти в Україні.

Чим, на вашу думку, зумовлена наявність в нашій країні навчальних закладів різних типів?

У змісті яких документів розкрито правову основу функціонування освітньої системи та закладів культури в Україні?

Розкрийте зміст мистецької освіти, вказавши на її особливості на кожному ступені навчання.

Охарактеризуйте Державний стандарт загальної середньої освіти.

Розкрийте можливості варіативної частини щодо вивчення предметів мистецького спрямування?

Проаналізуйте зміст профільного навчання.

Охарактеризуйте основні моделі освіти.

У чому полягають особливості особистісно орієнтованого підходу в мистецькій освіті?

Література:

1. Бех І.Д. Особистісно зорієнтоване виховання / І.Д. Бех – К.: ІЗМН, 1998. – 204 с.
2. Законодавство України про культуру: За станом на 17 жовтня 2006 р. / Верховна Рада України. – Офіційне видання. – К.: Парламентське видавництво, 2006. – 167 с.
3. Закон України “Про освіту”. – К.: Генеза, 1996. – 36 с.
4. Закон України “Про позашкільну освіту” // Освіта України. – 2000. – №31. – С. 6 – 8.
5. Киричук О.В. Концепція виховання підростаючого покоління суверенної України / О.В. Киричук // Рідна школа. – 1991. – №5. – С. 33 – 40.
6. Концептуальні засади демократизації та реформування освіти в Україні: педагогічні концепції. – К.: Школяр, 1997. – 150 с.
7. Концепція виховання гуманістичних цінностей учнів // Шкільний світ. – 2005. – № 45 (грудень). – С.4 – 11.
8. Концепція виховання дітей та молоді у національній системі освіти // Інформаційний збірник МОУ. – 1996. – №13. – с.2 – 5.
9. Концепція національного виховання // Рідна школа. – 1995. – №6. – С.18 – 25.
10. Концепція позашкільної освіти та виховання // Освіта України. – 1997. – №6. – С.5.
11. Концепція національного художнього виховання дітей, учнівської та студентської молоді [Розроблена в Українському центрі естетичного виховання молоді В. Герасименком та А. Верещагіною] // Освіта. – 1995. – 6 вересня, №6, С. 7 – 9.
12. Масол Л. Концепція художньо-естетичного виховання учнів у загальноосвітніх навчальних закладах / Л. Масол // Інф. зб МОНУ. – 2004. – №10.
13. Національна доктрина розвитку освіти України у XXI столітті // Освіта. – 2001. – 11 – 18 липня. – С. 2 – 6.
14. Основи викладання мистецьких дисциплін: Навч. посіб.. / За заг. ред. О.П. Рудницької. – К.: АТЗТ “Експер-об’ява”. – 183 с.
15. Падалка Г.М. Педагогіка мистецтва (теорія і методика викладання мистецьких дисциплін) / Г.М. Падалка. – К.: Освіта України, 2008. – 274 с.

16. Пустовіт Г.П. Позашкільна освіта у минулому, сьогодні і в майбутньому / Г.П. Пустовіт // Позашкільна освіта. – 2006. - №1. – С. 6 – 14.
17. Рудницька О.П. Педагогіка: загальна та мистецька: Навчальний посібник / О.П. Рудницька. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2005. – 360 с.
18. Фурман А. Соціально-культурна доктрина розвитку національної освіти в Україні / А. Фурман // Освіта. – 1998. – 11-18 березня.
19. Щербань П.М. Прикладна педагогіка: Навчально-методичний посібник. – К.: Вища школа, 2002. – 215 с.

Тема 10. ПЕДАГОГІЧНІ ОСНОВИ ВИХОВАННЯ, САМОВИХОВАННЯ І ПЕРЕВИХОВАННЯ ОСОБИСТОСТІ

10.1. Сутність процесу виховання

Майбутнє української нації значною мірою залежить від розв'язання проблем виховання молодого покоління. Нині важливо, щоб виховання молоді було спрямовано на засвоєння системи суспільних цінностей, норм, правил, на становлення духовно збагаченої, творчої особистості, громадянина, здатного відстоювати інтереси своєї держави.

Процес виховання на сучасному етапі визначається такими особливостями, як:

- посилення ролі національного компоненту в змісті виховної роботи усіх освітніх закладів, що полягає в актуалізації народознавчих знань, оптимізації народних педагогічних засобів, методів та форм підготовки молодого покоління до життя;
- демократизація та гармонізація відносин в системі “педагог – вихованець”;
- орієнтація на особистість вихованця, врахування його вікових та індивідуальних особливостей, можливостей та інтересів;
- спрямованість на творення повноцінної, творчої, гармонійно розвиненої особистості, здатної розкрити та реалізувати свій потенціал в усіх сферах життя суспільства.

Сутність виховного процесу тлумачиться неоднозначно. Так, М. Фіцула визначає його як “систему виховних заходів, спрямованих на формування всебічно і гармонійно розвиненої особистості”¹. На думку Н. Мойсеюк процес виховання треба розуміти як “цілеспрямовану динамічну взаємодію (співробітництво, партнерство) вихователя і вихованця, у ході якої в різноманітних видах діяльності здійснюється самореалізація, самоствердження вихованця, формується його особистість”². Н. Волкова, наголошуючи на соціальній значущості феномена, характеризує його як “соціально і педагогічно організований процес формування людини як особистості”³. Узагальнюючи означені підходи пропонуємо таке визначення: **виховання** – цілеспрямований соціально значущий процес сприяння гармонійному розвитку особистості, що реалізується у ході взаємодії вихователя і вихованця. Результатом такої взаємодії має бути сформованість у вихованця системи якостей, наукового світогляду, громадянської позиції, а також культури та готовності до особистісної творчої самореалізації.

Структурними компонентами процесу виховання є мета, завдання, закономірності, принципи, зміст, методи, прийоми, форми, засоби, результати виховання.

Проблема визначення мети виховання має давню історію. Так, на думку Демокріта, вона має бути спрямована на підготовку молоді до реального життя, до досягнення добродійності, основою якої є здатність соромитись. Щастя, за Демокритом, не в багатстві, а

¹ Фіцула М.М. Педагогіка: Навчальний посібник / М.М. Фіцула. – К.: Академія, 2002. – С. 237.

² Мойсеюк Н.Є. Педагогіка: Навчальний посібник / Н.Є. Мойсеюк. – К.: Білоцерківська книжна фабрика, 2003. – С.268.

³ Волкова Н.П. Педагогіка: Посібник для студентів вищих навчальних закладів / Н.П. Волкова. – К.: Академія, 2003. – С. 89.

у правдивості, правді. Він вважав, що зробити людину щасливою можуть не тілесні гроші, а лише правдивість і багатостороння мудрість.

Мета виховання у сучасній інтерпретації полягає у створенні оптимальних умов для гармонійного розвитку особистості вихованця, розкритті його творчого потенціалу.

Мета виховання є емерджентною (системною) і залежить від прогнозованого кінцевого результату взаємодії педагога і вихованця (вихованців). Згідно висновків Л. Волкова мета виховання в театральній школі конкретизується в таких завданнях, як:

1. Виховання моральної чистоти, стійкості власних суджень і переконань, вироблення активної життєвої позиції, а також нівелювання професійно небажаних якостей. Для актора є важливим виховання таких якостей як:
  - *спостережливості*, що має бути спрямована не лише до зовнішніх проявів, а й до мотивів діяльності об'єкта спостереження;
  - *відповідального ставлення* до роботи, без якого неможливо створити художній образ, досягнути внутрішній світ персонажу;
  - *наївності*, яка допомагає актору розвивати почуття правди і віри, співпереживати і розуміти оточуючих;
  - *здатності до отримання задоволення* від будь-якої ролі, навіть якщо це маленький епізод.
2. Формування в актора уміння керувати своїм тілом, рухами, турбуватися про щоденну нейтральність тіла (вилучення зайвих жестів, міміки), берегти енергію, раціонально її використовувати.
3. Виховання “наївної віри” у придуманий самим виконавцем образ, обставини, події, що дозволяє актору глибоко повірити в свій задум і жити в ньому, слідуючи логіці і послідовності дій задля реалізації задуманого.
4. Становлення “громадської грамотності” – важливого елемента професійного виховання майбутнього актора, який передбачає нівелювання впливу аудиторії на виконавця, переключення уваги з глядачів на виконання ролі.
5. Виховання сценічної наївності, як одного з головних шляхів до розкриття образу і оволодіння ним у процесі перевтілення.
6. Формування усвідомленого позитивного ставлення до партнерів на сцені, що дає змогу будувати адекватні взаємини з ними у процесі втілення задуманого образу¹.
Реалізація виховних завдань стає можливою за умови поетапної організації процесу виховання. До його основних етапів належать:
  1. *Діагностико-прогностичний етап*, протягом якого відбувається вивчення особистості вихованця, виокремлення притаманних йому позитивних і негативних якостей та рис, визначення рівня вихованості. Важливим на цьому етапі є проектування подальшого розвитку і формування особистості, формулювання мети і конкретних завдань виховання.
  2. *Організаційно-операційний етап*, що передбачає підбір методів, форм, засобів впливу на вихованця з метою виховання адекватних якостей і регулювання міжособистісної взаємодії у всіх сферах його життєдіяльності.
  3. *Реалізаційно-дієвий етап*. На цьому етапі впроваджується розроблений план і програма виховної роботи, зміст якої підпорядковується визначеній меті і завданням виховного процесу.
  4. *Контрольно-результативний етап*, котрий спрямований на аналіз одержаних результатів і підведення підсумків виховної роботи, встановлення співвідношення між отриманими і запланованими результатами, визначення позитивних і негативних досягнень.

¹ Цукасова Л.В. Театральная педагогика: Принципы, заповеди, советы / Л.В. Цукасова, Л.А. Волков. – М.: Книжный дом “ЛИБРОКОМ”, 2009. – С. 51 – 94.

За стилем відносин між вихователем і вихованцями виокремлюють авторитарне, демократичне, ліберальне і потуральне виховання.

Авторитарне виховання здійснюється на основі певної ідеології, котра виступає домінантою у взаєминах між людьми. Такому вихованню властивий примус з боку вихователя. При цьому використовуються такі виховні методи, як вимога (висування конкретної норми поведінки до вихованців у відповідній ситуації), примус, наказ.

Для *демократичного* стилю виховання характерний розподіл повноважень між педагогом і вихованцем щодо навчання, праці, дозвілля. Педагог у стосунках з вихованцем вимогливий, справедливий, доброзичливий. Він приймає рішення, радячись з вихованцем, дає можливість йому висловитись, враховує його інтереси та потреби.

Ліберальний стиль (невтручання) виховання характеризується пасивністю педагога щодо керівництва процесом виховання і прийняття важливих рішень. Здебільшого він використовує умовляння, щоб вихованці виконали яку-небудь роботу чи доручення. Педагогу з ліберальним стилем притаманна низька вимогливість і слабка відповідальність за результати педагогічної діяльності.

Потуральному стилю виховання властива байдужість з боку педагога щодо розвитку вихованців та формування їхньої вихованості. Це спостерігається або через надмірну любов до дітей, або через переконаність у необхідності надання їм повної свободи у діях, або через байдужість до долі вихованців. При цьому педагог, як правило, орієнтується на задоволення будь-яких інтересів дітей, не враховуючи можливих наслідків їхніх вчинків та потреб особистісного розвитку.

На практиці охарактеризовані стилі не можуть виявлятися у чистому вигляді. Саме тому застосовуються змішані стилі: ліберально-демократичний, потурально-ліберальний, авторитарно-демократичний та ін.

Особливість процесу виховання полягає в його довготривалості, неоднозначності, неперервності впливу системи факторів, відносній керованості, поступовому виявленні результатів виховного впливу.

Серед факторів, які здійснюють прямий і опосередкований вплив на особистість виділяють дві групи: об'єктивні і суб'єктивні. *Об'єктивні фактори* охоплюють рівень і стан політичного, соціально-економічного розвитку, культурні надбання нації, соціально-педагогічна діяльність сім'ї, закладів освіти, громадських організацій, засобів масової інформації, закладів культури і мистецтва. *Суб'єктивні фактори* визначаються активністю особистості, її якостями, характером, темпераментом, ставленням до самої себе, навколишнього середовища, праці тощо.

Головними рушійними силами процесу виховання особистості є суперечності, що виникають між наявним рівнем вихованості і необхідним досвідом поведінки в суспільстві.

У процесі виховання майбутніх митців, в тому числі акторів, слід враховувати суперечності, які пов'язані з особливостями впливу мистецтва на формування особистості. За своєю природою суперечності можуть бути внутрішніми і зовнішніми. До *внутрішніх суперечностей* належать:

- суперечність між зростаючими вимогами до особистості, що відповідає потребам нашого часу і наявними в неї можливостями;
  - суперечність між зовнішніми вимогами (наприклад, увійти в образ, грати будь-яку запропоновану роль) і власним бажаннями та прагненнями особистості;
- Серед *зовнішніх суперечностей* варто виділити такі, як:
- неадекватність вимог, що висуваються з боку усіх учасників виховного процесу (передусім батьками, педагогами);
  - зіткнення організованої педагогічної діяльності зі стихійним впливом зовнішнього середовища (засобів масової інформації, вулиці, неформальних об'єднань і організацій).

Означені впливи можуть спровокувати формування також таких професійно небажаних для актора рис, як роздратованість, непостійність, образливість, недобррозичливість тощо.

У вихованні особистості важливо враховувати закономірності.

Закономірності виховання – це відносно стійкі, повторювальні об’єктивні зв’язки, які наявні у педагогічному процесі і визначають його ефективність.

До загальних закономірностей належать такі, як:

1. Зв’язок виховання із суспільними потребами та умовами виховання. Так, потреба в естетизації життя зумовлює необхідність у розвитку естетичної культури особистості, естетичних почуттів, смаків, запитів.
2. Зв’язок виховання з навчанням. Навчання дає вихованцеві змогу отримати знання про предмети та явища дійсності, а виховання – сформуванню ставлення до нього.
3. Вплив на результати виховання всієї сукупності чинників, що взаємодіють між собою (керованих, напівкерованих, некерованих).
4. Результат виховання залежить від якості виховного впливу на внутрішній світ людини. Це вимагає вивчення особливостей трансформації зовнішніх впливів у внутрішні, наповнені духовним змістом процеси особистості (вироблення мотивів, ціннісних орієнтацій, переконань, бажань, вольових установок тощо).
5. Визначальним у вихованні є діяльність і спілкування, які забезпечують засвоєння вихованцями досвіду у вигляді знань, умінь, навичок ставлення до дійсності.
6. Хід та результати виховання залежать від індивідуальних особливостей вихованця: темпераменту, характеру, здібностей, які позначаються на якості засвоєння та реалізації досвіду попередніх поколінь, вироблення особистісних якостей.
7. Результативності виховання можна досягнути за умови опори на позитивне в його особистості, стимулювання до активності, творчості, саморозвитку.

Виховання засобами мистецької педагогіки визначається ще й такими закономірностями:

1. Результати виховання залежать від спрямованості діяльності митця, його прагнення підвищити рівень своєї професійної майстерності.
2. Зміст та результати виховання митця залежать від рівня розвитку мистецької сфери в цілому та конкретної мистецької галузі зокрема. На основі цих культурних здобутків формується його світоглядна позиція, переконання, які надалі відтворюються в діяльності.
3. Ефективність виховання майбутнього митця визначається взаємодією професійно організованого навчально-виховного процесу і комплексу індивідуально типологічних характеристик вихованця (в тому числі наявних здібностей, таланту, професійно необхідних якостей).
4. Результативність виховання митця зумовлена єдністю його поглядів і переконань щодо мистецтва, що проявляються в діях і спрямованості поведінки, адже для актора важливим є вміння бачення мистецтва в собі, а не себе в мистецтві.

Ефективність виховної роботи залежить від урахування системи принципів, яких повинні дотримуватися всі учасники виховного процесу, а особливо педагоги і батьки.

Принципи виховання – вихідні керівні положення, які визначають загальні закономірності і особливості виховного процесу та висувають загальні необхідні вимоги до змісту, методів, форм і засобів організації виховної роботи.

Основні принципи театральної педагогіки вироблені з урахуванням загальних тенденцій педагогічної практики та специфіки її конкретної (в цьому випадку театральної) галузі. До них належать:

1. *Систематичність, послідовність і неперервність* виховної роботи дає змогу сформуванню в майбутнього актора професійні уміння, позитивні якості, необхідність постійно працювати над собою, над своїм тілом і душею.

2. *Цілеспрямованість* виховання забезпечує реалізацію спрогнозованої мети: формування творчої гармонійно розвиненої особистості, яка здатна не лише до діяльності в усіх сферах життя суспільства, а до активного перетворення навколишнього світу через втілення задуманих образів і сюжетів.
3. *Комплексний* підхід до виховання ґрунтується на врахуванні виховних впливів всіх факторів, а також єдності всіх завдань процесу виховання, підпорядкованих його меті.
4. *Гуманізація* є одним із важливих принципів для виховання майбутніх акторів, оскільки передбачає визнання неповторності кожної особистості, уважне ставлення до неї. Водночас цей принцип висуває ряд вимог до вихованця, зокрема, позитивного ставлення до своїх професійних обов'язків, колег, глядачів.
5. *Врахування вікових та індивідуальних особливостей* уможлиблює розкриття потенціалу кожної особистості, створивши необхідні умови для повноцінного формування.
6. *Поєднання педагогічного керівництва з ініціативою та самодіяльністю вихованця.* Цей принцип покладено в основу виховання “сценічної наївності” як невід’ємного елемента акторської майстерності.
7. *Врахування принципу єдності свідомості та поведінки* має на меті виховати в майбутніх акторів почуття “віри і правди в собі” задля ефектного правдивого відтворення сценічного образу.
8. *Зв'язок виховання з життям.* Цей принцип має подвійне значення: по-перше, передбачає виховання в актора справжнього інтересу та спостережливості до навколишнього світу, по-друге, вживаючись в образ, актор робить його невід’ємною складовою свого життя.

10.2. Особистість як предмет виховання

Основним призначенням виховання є забезпечення всебічного розвитку особистості. Розуміння цього феномена в педагогіці спирається на визнання його соціальної сутності, пов'язаної із засвоєнням суспільного досвіду. Відповідно **особистість** трактують як систему соціально зумовлених якостей, набутих індивідом у конкретних суспільних, історичних, культурних відносинах.

Формування такої системи стає можливим завдяки таким характеристикам індивіда, як:

- активність – здатність використовувати свій енергетичний ресурс для реалізації поведінки;
- динамічність – здатність до набуття нових якостей, властивостей, рис;
- керованість – здатність підпорядковуватися впливам з боку зовнішнього середовища.

У ході виховання ним здобувається якісно нова здатність до самоуправління (самокерування), тобто до усвідомленого планування, самоконтролю і самокорекції своїх дій та поведінки. Саме вона стає визначальною у перетворенні індивіда на особистість. Самокерована особистість отримує можливість змінюватися з власної ініціативи. Вона самостійно встановлює зв'язки з навколишнім світом і може не тільки сприймати та реагувати на його впливи, а й сама змінювати його відповідно до своїх інтересів, прагнень, поглядів, переконань.

Суспільний зміст цього процесу залежить від **світогляду** – системи узагальнених поглядів особистості, відображених у тлумаченні нею сутності об'єктивного світу і місця людини в ньому, у ставленні до навколишньої дійсності та самої себе, а також зумовлених цими поглядами переконаннях, ідеалах, принципах пізнання і діяльності. У системі світогляду прийнято виділяти:

- світовідчуття, що забезпечує сенсорний рівень відображення дійсності;
- світосприйняття, яке зумовлює певну налаштованість людини щодо відображення тих чи інших аспектів дійсності;

- світорозуміння що містить в собі систему знань та виробленого на цій основі ставлення до світу.

Відповідно до характеру розуміння сутності тих чи інших явищ виокремлюють різноманітні форми світогляду: міфологічний, релігійний філософський, науковий, художній, тощо.

Міфологічна форма світогляду, яка була історично першою в історії людства, вирізняється антропоморфністю – ототожненням природних та людських сил, одухотворенням природи. Втіленням міфологічного світогляду є міфи наших предків.

Цю форму світогляду ще називають міфопоетичною і вважають колискою творчості, зокрема художньої. За словами дослідників, “людство... сприймає міфопоетичний світогляд як неповторне чудо, що породило духовні цінності недосяжного зразка”¹. Спроби сучасників відродити міфологічний світогляд призводять до появи чудових художніх творів. В гіршому своєму прояві він стає джерелом ідеологічних міфів (наприклад, міфи фашизму, комунізму), які є причиною багатьох сумних історичних подій.

На відміну від міфологічної форми в **релігійному світогляді** світ поділяється на духовний і тілесний, природний і надприродний. Останній є світом ідеальних сутностей, які недоступні сприйманню земної людини, але які впливають на її життя. Релігійний світогляд заснований на вірі людини у надприродні сили та на духовному осмисленні світу. Віра породжує в неї особливу життєву енергію, яка спрямовує дії на досягнення єдності з Богом як втіленням святості.

Основою **філософського світогляду** є філософські категорії, які утворюють цілісну картину світу, визначають істинність її тлумачення та смисл буття.

Науковий світогляд закарбовується у системі достовірних, логічно доведених та експериментально перевірених ідей і теорій, котрі дають змогу адекватно відобразити сутність предметів і явищ дійсності, взаємозв'язки між ними.

Художній світогляд спирається на специфічне мистецьке бачення світу, що дає змогу відобразити його сутнісні параметри в мистецьких образах, втілити особистісні та суспільні цінності у мистецьких творах.

Як бачимо, світогляд – це не просто узагальнення про світ. Через прийняття тих чи інших поглядів особистість сприймає та оцінює дійсність, усвідомлює своє призначення, виробляє життєву позицію. Таким чином світогляд дає змогу визначити смислові аспекти життя, орієнтує на певні шляхи розв'язання життєвих проблем, впливає на життєві прагнення, позначається на поведінці, праці та побуті.

Правильна організація виховання сприяє виробленню позитивних з точки зору суспільства поглядів, рис і якостей особистості, що супроводжується становленням її **індивідуальності** – сукупності зовнішніх і внутрішніх ознак і якостей людини, які відрізняють її від інших і визначають її самобутність, оригінальність, неповторність.

У ході виховання мають місце процеси розвитку і формування особистості.

Розвиток особистості визначається прогресивними якісними змінами психічної діяльності, набуттям системи знань, умінь і навичок з різних галузей наук.

Формування особистості – це процес становлення людини як соціальної істоти, що відбувається внаслідок впливу об'єктивних факторів на внутрішні (суб'єктивні) сили розвитку.

Розвиток і формування особистості відбувається під впливом природних і соціальних, суб'єктивних і об'єктивних факторів. До числа природних факторів належать зумовлені спадковістю природні можливості людини та впливи природного середовища. Соціальні фактори продукуються різноманітними формами соціального середовища (метасередовищем, мегасередовищем, макросередовищем, мікросередовищем). Об'єктивні фактори існують в об'єктивній реальності, яка об'єднує ту частину природних і соціальних факторів, що не залежать від людини та її свідомості. Суб'єктивні фактори зумовлені

¹ Філософія: Навч. посіб. / Л.В. Губерський, І.Ф. Надольний, В.П. Андрущенко та ін.; За ред. І.Ф. Надольного. – 4-е вид., стер. – К.: Вікар, 2004. – С. 10.

особливостями та активністю самої людини, яка має здатність реагувати на об'єктивні впливи та певним чином змінювати їх.

Визначальним фактором формування особистості є **виховання**, яке дає змогу доцільно відібрати та упорядкувати суспільно необхідні впливи та сприяти формуванню індивідуальних рис і якостей особистості, враховуючи наявні в неї природні задатки.

Реалізуючи виховання важливо пам'ятати, що “це явище... включає в себе надбання багатьох поколінь і багатьох народів. Це не усталений набір методів і форм, шляхів і засобів впливу на особистість, групу чи колектив, не завершальний ансамбль знань, цінностей, правил поведінки, етнічних чи релігійних засад; виховання – це спілкування, засобом якого є культурна адаптація”¹.

Тому формування особистості у будь-яку історичну добу здійснюється відповідно до виробленого представниками цієї доби **виховного ідеалу** – системи уявлень про те, якою має бути досконала людина, до якої мети треба прагнути вихователям. Залежно від обраного ідеалу висуваються завдання щодо формування у вихованців тих чи інших потреб, інтересів, здібностей, поглядів, почуттів, рис характеру.

Проблема виховного ідеалу є недостатньо розробленою в науці. В своїй роботі “Виховний ідеал” видатний український педагог Г. Ващенко здійснив описову характеристику декількох інтерпретацій нього феномена: ідеологічних, які базуються на певних ідеях (комунізму, націонал-соціалізму, християнства); теоретичної, заснованої на традиціях західноєвропейської теорії.

Так, комуністичному (“большевицькому” – термін автора) ідеалу притаманна спрямованість на виховання людини-“гвинтика”, яка є вірною комуністичним ідеям, партії та її вождям, готовою відмовитися від особистісних прагнень та виконувати їхні накази, захищати інтереси класу робітників і селян та беззастережно боротися проти всіх інших ворожих ідеологій.

Дещо подібним до попереднього є націонал-соціалістичний (фашистський) ідеал – ідеал “надлюдини”. Він обумовлює необхідність міцної волі, дисциплінованості, здоров'я, знань, необхідних для захисту націонал-соціалістичних ідей. Ці ідеї вирізнялися вже не класовим, а національним егоїзмом (презирливим ставленням до інших народів), і вимагали бути відданим інтересам своєї нації та готуватися до війни з іншими – до їх знищення чи використання як рабів.

На противагу цим образам автор обґрунтовує привабливість християнського виховного ідеалу – людини, яка вірить у Творця, слідує заповідям Божим, отже з любов'ю ставиться до інших людей, прагне позбавитися ідолопоклонства у будь-якому уособленні (партії, класу, нації, вождя) та протистояти злу.

Західноєвропейські традиції черпають ідеї у виробленні виховного ідеалу з двох основоположних для Європи джерел: греко-римської філософії та філософії християнства. У поєднанні вони спонукають до визнання необхідності виховання гармонійної особистості шляхом приєднання до загальнокультурного розвитку, виховання християнської моралі (Я. Коменський, І. Песталоцці). В умовах ігнорування релігії вони породили практичної тип людини, яка прагне до земних благ, влади, життєвого успіху (Дж. Дьюї, Е. Клаперед, Дж. Локк, Г. Кершенштейнер).

Український виховний ідеал має давню історію. Він вироблявся з прадавніх часів і виявлявся передусім в аристократизмі духу, працьовитості, хоробрості, вірності родині, а з ІХ століття – в світогляді християнина. Згідно поглядів Г. Ващенко, сутність українського виховного ідеалу полягає передусім у служінні Богові і Батьківщині².

Дещо конкретніше підійшов до визначення ідеальної особистості В. Кан-Калик. З його точки зору, така особистість усвідомлює зміст і значення моральних вимог суспільства, осягнула значення відповідальності, совісті, гідності, має тверді переконання, здатна

¹ Сухомлинська О.В. Теоретичні засади перспективної діяльності позашкільних навчально-виховних закладів України / О.В. Сухомлинська // Позашкільна педагогіка: пошук і проблеми: Матер. Всеукр. наук.-практ. конф. – К., 1995. – С. 15.

² Ващенко Г. Виховний ідеал / Г. Ващенко. – Полтава: Ред. газ. “Полтавський вісник”, 1994. – С. 174.

самостійно оцінювати власні вчинки і дії навколишніх та є спрямованою на самовдосконалення.

Як бачимо, формування ідеальної особистості базується передусім на моральних засадах, тобто повинно супроводжуватися засвоєнням моральних норм та перетворенням їх на регулятори поведінки. При цьому результативність виховання визначається не так обізнаністю з моральними регулятивними, як їх прийняттям особистістю, отже, сформованістю в неї моральної свідомості і самосвідомості.

Системоутворювальними компонентами моральної свідомості є моральні переконання – стійкі погляди щодо доброго і злого у житті людини, суспільства, людства.

Становлення моральної свідомості відбувається на декількох рівнях: доморальному, конвенційному та автономному (постконвенційному).

Для *доморального рівня свідомості*, притаманного здебільшого дітям раннього та дошкільного віку, характерним є поєднання певних норм і правил, про які вони дізналися, з прагненнями задовольнити власні фізичні та гедоністичні потреби. При цьому засвоєння моральних норм та їх реалізація в поведінці великою мірою залежить від авторитету та влади тих, хто повідомив чи встановив означені регулятиви. До моральної поведінки спонукають страх покарання, готовність до підпорядкування, або можливість поєднання моральної вимоги з власними потребами.

Конвенційний рівень моральної свідомості визначається підпорядкуванням поведінки прийнятим моральним вимогам і прагненням бути відповідним моральним очікуванням групи, що супроводжується орієнтацією на прийнятий в певній групі еталонний зразок або на формальне сприйняття моральних вимог (дотримання порядку задля самого порядку).

Автономний (постконвенційний) рівень свідомості зумовлює прагнення особистості виявити і встановити універсальні моральні цінності, які стають значущими для неї незалежно від думки групи, до якої вона належить. Система її моральних принципів в цілому є зорієнтованою на прийняту в суспільстві мораль, а на найвищому рівні розвитку – на її основоположні принципи добра, справедливості, істини, віри, краси¹.

В сучасних умовах уявлення про виховний ідеал все більша концентруються навколо феномена духовності, стрижнем якої є мораль.

Духовність особистості здебільшого визначається залежно від наявності відповідних моральних ідеалів певних якостей особистості (інтелектуальних, моральних, чуттєво-емоційних), а саме:

- спрямованості інтересів та нахилів людини до пізнання, засвоєння та створення духовних цінностей²;
- здатності особистості до самореалізації й самовдосконалення, зумовленої “такими особливостями когнітивно-інтелектуальної, чуттєво-емоційної та волевої царин, які сприяють успішному формуванню та реалізації потреби в цілеспрямованому пізнанні та ствердженні ... істини, загальнолюдських та естетичних цінностей”, усвідомлення єдності себе і Всесвіту³;
- проникливим розумом, гармонійними почуттями і твердою волею⁴;
- спрямованістю на пошук істини, переживання краси та слідування добру⁵;
- моральних установок, громадянськості, компетентності (професійності), віри у світлі ідеали та почуття відповідальності¹.

¹ Заброцький М.М. Педагогічна психологія: Курс лекцій / М.М. Заброцький. – К.: МАУП, 2000. – С. 39.

² Маценко Ж. Духовність як феномен психології / Ж. Маценко // Психологія внутрішнього світу / Упоряд. СУ. Гончаренко. – К.: Редакція загальнопед. газет, 2002. – С. 11.

³ Філософський енциклопедичний словник / НАН України. Ін-т філософії ім. Г.С. Сковороди; Редкол.: В.І. Шинкарук, Є.К. Бистрицький, М.О. Булатов та ін. – К.: Абрис, 2002. – С. 141.

⁴ Андрущенко В.П. Духовне життя суспільства і культура / В.П. Андрущенко, М.І. Михальченко // Сучасна соціальна філософія: Курс лекцій. Вид. 2-е, випр. і доп. – К.: Вид-во “Генеза”, 1996. – С. 311.

⁵ Філософія: Підручник / Г.А. Заїченко, В.М. Сагатівський, І.І. Кольний та ін.; за ред. Г.А. Заїченка. – К.: Вища школа, 1995. – С. 311.

Треба звернути увагу на те, що нині виховний ідеал потребує наповнення новими орієнтирами, породженими ринковим суспільством. Вони узагальнюються в такій характеристиці особистості, як конкурентоспроможність. Конкурентоспроможною вважають особистість, яка здатна швидко адаптуватися до мінливих умов життєдіяльності, реалізувати в них наявні в неї можливості (або виробити нові), необхідні для ефективної діяльності та спілкування.

Базовими характеристиками конкурентоспроможної особистості є компетентність, креативність, воля, гнучкість. Становлення компетентності особистості має відбуватися у тісному взаємозв'язку з формуванням її моральності і професіоналізму. За словами М. Піщуліна, “не забезпечена професіоналізмом моральність, тим більше аморальний професіоналізм гіпертрофують крайнощі – добре безсилля і злу силу, підміняють за правом сили перше другим”, тому “компетентна ... освіта виконує надзавдання – сприяє формуванню душі і тіла людини відповідно до її родової сутності: людини-творця, здатного підходити до кожної... задачі цілісно, з високих професійно-спеціалізованих та морально-бездоганних позицій”².

Креативність передбачає наявність в особистості інтелектуальної активності, творчої ініціативи, чутливості до нового, здатності виокремлювати проблеми. Креативність є детермінантою творчості і уможливорює творчу діяльність, пов'язану з виробленням нових ідей та шляхів їхньої реалізації у всіх сферах життєдіяльності.

Воля є інструментом спонукання та виконання задуманого. Вона зумовлює силу та непохитність особистості у досягненні визначених нею цілей, робить її стійкою, сильною, витривалою і мужньою.

Гнучкість визначається здатністю особистості будувати свою діяльність і поведінку відповідно до наявних обставин та адаптуватися до змін.

Як стверджують М. Варій та В. Ортинський, гнучкість – складна характеристика особистості, що виявляється у взаємозв'язку таких особистісних якостей, як:

- емоційна гнучкість – оптимальне поєднання емоційної експресивності та емоційної стійкості;
- поведінкова гнучкість – здатність відмовлятися від неефективної в певній ситуації поведінки та знаходити нові оптимальні підходи та способи розв'язання проблем за умови дотримання моральних норм і принципів;
- інтелектуальна гнучкість – здатність до перебудови розумових операцій;
- гнучкість мислення – здатність до доцільного варіювання способів дій, легкість перебудови наявних знань та вибору оптимальної стратегії розв'язання завдань, зумовлених ситуаціями життя та діяльності³.

В єдності ці риси дають змогу адекватно оцінити кожен життєву ситуацію, знайти оптимальні, нерідко нові підходи щодо її вирішення, свідомо регулювати свої дії

Інтегральною характеристикою конкурентоспроможності є високий рівень особистісної культури – сукупності “тілесно-душевно-духовних сил, схильностей і здібностей людини”⁴, що відображені в її досвіді у вигляді знань, принципів, умінь і навичок колективного співжиття, технологій соціальної взаємодії, критеріїв самовизначення тощо. Відповідно культуру спілкування особистості визначають залежно від якісного рівня

---

1 Пищулин Н.П. Формировать, воспитывать духовность учащихся / Н.П. Пищулин // Педагогіка толерантності. – 2002. – № 3 (21) – С.93.

2 Пищулин Н.П. Формировать, воспитывать духовность учащихся / Н.П. Пищулин // Педагогіка і толерантність. – 2002. – № 3(21). – С. 94.

3 Варій М.Й. Основи психології і педагогіки: Навч. посіб. / М.Й. Варій, В.Л. Ортинський. – К.: ЦУЛ, 2007. – С. 240 – 245.

4 Філософський енциклопедичний словник / НАН України. Ін-т філософії ім. Г.С. Сковороди; Редкол.: В.І. Шинкарук, Є.К. Бистрицький, М.О. Булатов та ін. – К.: Абрис, 2002. – С. 313.

особистісних досягнень і вважати узагальненою ознакою змістовного наповнення життєдіяльності, стилю й способу життя¹.

Такі досягнення можуть мати як суспільно значущий, так і антисуспільний характер. Наявність в особистості системи суспільно значущих якостей означає досягнення нею певного рівня вихованості, яка визначається за такими критеріями:

- обізнаність з суспільними регулятивами (нормами, правилами, приписами, законами, законами, які функціонують у суспільстві);
- переконаність у необхідності суспільних регулятивів;
- зорієнтованість на дотримання суспільних регулятивів;
- готовність до реалізації відповідної суспільним регулятивам поведінки;
- відповідна суспільним регулятивам компетентна, моральна та естетична поведінка.

В свою чергу критеріями сформованості культури поведінки особистості є:

- ввічливість – шанобливість, привітність, доброзичливість, прагнення не завдавати неприємностей іншим, готовність прийти на допомогу;
- уважність – чуйність до оточуючих, турботливість, готовність допомогти;
- пунктуальність і відповідальність – своєчасне й точне виконання своїх обов'язків, доручень, точність у справах, бережливе ставлення до часу інших людей, сумлінність, спрямованість на доведення кожної справи до завершення;
- скромність – відсутність надмірно вираженого прагнення виділитись серед оточуючих своєю зовнішністю і поведінкою, продемонструвати свої переваги й досягнення, стриманість, простота, вміння об'єктивно оцінити свій внесок у спільну справу;
- тактовність – розуміння стану іншої людини, її переживань і прагнень, почуття міри у взаєминах з людьми, здатність не нав'язувати свою думку, знайти потрібний тон у спілкуванні, необразливу форму спілкування і допомоги;
- делікатність – особлива м'якість у спілкуванні, вміння не підкреслювати помилки й недоліки оточуючих та допомагати їм виходити зі скрутного становища, не наголошуючи на своїх перевагах та не демонструючи зверхності;
- чуйність – співчутливе й щире ставлення до людей, допомога з власної ініціативи, розуміння стану й настрою іншої людини;
- дисциплінованість і організованість – дотримання правил поведінки у вищому навчальному закладі, швидке й точне виконання вимог, розпоряджень та доручень, виправлення недоліків, узгодження своїх дій з вимогами оточення та діями інших людей;
- культура мовлення: ясність, лаконічність, виразність, грамотність, діалогічність мовлення, спокійні інтонації, вміння слухати співрозмовника, багатство словникового запасу;
- культура зовнішнього вигляду – охайність, акуратність одягу, зачіски, тіла, зібраність і підтягнутість, естетичність жестів, поз, ходи й постави, відповідність зовнішнього вигляду обставинам, наявність хорошого смаку².

Виховання особистості не можна спрямовувати на одну з її сторін, рис, якостей. Суспільно значущого результату можна досягнути за умови розумного поєднання виховних завдань щодо сприяння духовно наповненому всебічному особистісному розвитку, який відбувається відповідно до культурних здобутків суспільства та відповідає вимогам часу.

10.3. Зміст виховання: народнопедагогічний та науковий аспекти

Розглядаючи виховання як невід'ємну умову становлення гармонійної особистості слід мати на увазі, що його зміст визначається системою чинників, до яких належать:

1 Рудницька О.П. Педагогіка: загальна та мистецька: Навч. посіб. / О.П. Рудницька / М-во освіти і науки України. Ін-т педагогіки і психології професійної освіти АПН України. – К., 2002. – С. 49.

2 Карпенчук С.Г. Вивчення рівнів вихованості школярів / С.Г. Карпенчук, Г.І. Ситник. – Рівне: ПКПК, 1996. – С. 20 – 21.

- *культурно-історичні* (культурні та інші надбання відповідної епохи чи історичного періоду, які виступають водночас показником освіченості людства);
- *етнічні та національні* (звичаї, традиції, обряди представників певної етнічної групи чи нації);
- *суспільні* (рівень і напрям розвитку, характер соціальних груп, потреби та можливості суспільства);
- *субкультурні* (культурні традиції представників різних соціальних груп: студентства, інтелігенції, робітників, пенсіонерів);
- *сімейні* (цінності, традиції кожної сім'ї);
- *індивідуальні* (рівень розвитку особистості, потреби, інтереси, можливості).

Зміст виховання – соціальний досвід людства, акумульований у надбаннях світової і національної культур, представлений системою знань, відповідних категорій, правил, норм, ціннісних орієнтацій, які необхідно засвоїти з метою забезпечення високого рівня вихованості особистості.

Досягненню такого результату сприяє організована виховна діяльність, що передусім здійснюється учителями, вихователями, батьками. Важлива роль у вихованні дитини належить сім'ї, родині. Досвід родинного виховання акумулюється в системі емпіричних знань і практики народу щодо підготовки молоді до життя, до створення сім'ї і виховання дітей, залучення до засвоєння матеріальних і духовних цінностей, формування особистості, яка була б наділена високими моральними, фізичними і розумовими якостями, мала б бажання та вміння працювати, була б спрямована на удосконалення.

Головними завданнями родинного виховання є:

1. Забезпечення натуралізму – виховання і розвиток дитини за допомогою природних засобів, у відповідності до її вікових та індивідуальних особливостей і можливостей.
2. Раціональне і повне використання всіх доступних засобів і методів для формування особистості дитини.
3. Плекання дитини в любові, привчання до гуманності.
4. Підготовка дитини до щастя (реалізація евідемонізму; евідемоніс – щастя).
5. Сприяння успішній соціалізації дитини, тобто її перетворення з біологічної на соціальну істоту, включення її у громадське життя.
6. Створення умов для ефективної етнізації особистості (соціалізації на основі культури, традицій народу).
7. Формування духовності (світоглядно-морального та етичного внутрішнього світу дитини).

В скарбниці педагогічної мудрості українського народу зберігається цінний досвід морально-етичного, розумового, трудового, фізичного і художньо-естетичного виховання особистості.

Морально-етичне виховання, згідно народнопедагогічного аспекту, спрямоване на формування в дітей моральних якостей: людської гідності, честі (“Батьком-матір’ю не хвались, а хвались честю”, “Чесному всюди честь, хоч і під лавою”, “Честь честі шлях прокладає”), людяності, колективізму, доброти, ширості, прагнення до справедливості й рівності, готовності прийти на допомогу в біді, поваги до старших, ввічливості, миролюбності, гостинності, товариської солідарності і вірності щирому другові (“Яку дружбу заведеш, таке й життя поведеш”, “З добрими людьми завжди згоди можна дійти”, “Вірний приятель – то найбільший скарб”, “Друга шукай, а найдеш – тримай”), оптимізму, вміння піклуватися про слабких і безпомічних, дисциплінованості (“Сім’я без дисципліни як млин без води”, “Порядок дому – лад усьому”).

Перші знання про моральні норми та правила діти отримують від батьків, старших братів та сестер через казки, оповідання, загадки, бесіди, спостереження за їхньою поведінкою.

Водночас українська народна педагогіка застерігає від таких моральних пороків і вад, як підступність, нещирість і хитрість (“Лихий чоловік – як хвороба: усе запакостить”, “Не

копай другому яму, бо сам упадеш”, “Хитрощами довго не проживеш”), крутійства і шахрайства, скупості і зажерливості (“Тонув – сокиру обіцяв, а витягли – топорища шкода”, “Скупому душа дешевша гроша”, “Лінивий двічі ходить, скупий двічі платить”), нечесності “Поганому виду нема стыду”, “Що собі не мило – то й людям не зич”, “Краще не обіцяти, як слова не здержати”), лінивства (“Ледаще на віник та на смітник годяще”).

Людей, які добре знають моральні норми, правила, однак не поспішають їх виконувати, в народі називають “моральними каліками”, “базіками”, засуджуючи при цьому повторення моральних істин без потреби (“Не так він добре діє, як говорить”).

Важливими завданнями морального виховання є виховання в дітей позитивного ставлення до Батьківщини (“Нема в світі, як своя країна”, “Кожному мила своя сторона”, “За рідний край – хоч помирай”); любові до матері, сім’ї і домівки (“Як матір покинеш, той сам загинеш”, “Негідником той називається, хто рідної домівки цурається”); поваги до чесних людей та друзів (“Хто принижує чужу честь, той і свою топче”, “Для приятеля нового не пускайся старого”, “З добрим дружись, а лихих стережись”); виховання адекватного ставлення до речей, іграшок, рослин і тварин; формування вимогливості до себе (“Не лінився рано вставати та змолоду більше знати”).

Народна педагогіка закликає виховувати в дітей моральну поведінку, культуру моральної дії. Адже морально вихованою є та людина, яка чинить за велінням совісті, для якої притаманні добрі вчинки.

Моральне виховання особистості розпочинається із раннього віку. Народнопедагогічний досвід свідчить, що від цього залежить майбутнє дитини і всієї родини. Так, дитину п’ятирічного віку привчають бути ввічливою і чемною. Якщо вона забуває привітатися, то їй про це нагадують, демонструють приклад позитивної поведінки. Дітей спонукають надавати допомогу меншим братикам і сестричкам, поступатися дорогою і місцем старшим і молодшим за себе.

Народна педагогіка негативно ставить до моралізувань, а натомість пропонує застосовувати такі методи, як натяк, приклад, заохочення, бесіда тощо. Ефективними засобами морально-етичного виховання виступає слово вихователя, гра, твори дитячого фольклору (оповідання, казки, билини, прислів’я, приказки, загадки).

Зміст морально-етичного виховання в театральній педагогіці розкривається через формування почуття любові і поваги до батьків, рідної землі, виховання доброзичливості, милосердя, працьовитості, дисциплінованості тощо. Одним із важливих його завдань (за Л. Волковим) є виховання громадянськості, людської гідності, вироблення активної життєвої позиції. Разом з тим, виховання майбутніх акторів і режисерів має бути спрямоване на позбавлення від моральних недоліків: зазнайства, себелюбства, егоїзму, нещирості тощо.

Важливим напрямом виховної роботи є **розумове виховання**, яке передбачає цілеспрямований педагогічний вплив на розвиток активної розумової діяльності особистості.

Змістом розумового виховання є надання знань про навколишній світ, формування пізнавальних інтересів, інтелектуальних навичок і вмінь, розвиток пізнавальних здібностей.

Українська народна педагогіка високо цінує розумовий розвиток та його роль і значення в житті людини (“Знання та розум – скарб людини”). Народна мудрість доводить, що розум – одна з найкращих людських якостей (“Не краса красить, а розум”, “Щастя без розуму – торбина дирява”).

Процес розумового формування потребує кропіткої роботи, що зафіксовано в багатьох народних висловах: “навчатися розуму” (наставляти на добрий розум), “до розуму приймати” (уважно слухати), “на розум навести” (порадити, роз’яснити), “брати на розум” (брати до уваги), “тримати розум в голові” (бути розсудливим), “розумом не збагнути” (не зрозуміти), “розуму не забракне” (вистачить здорового глузду) та інші.

Важливим завданням розумового виховання є формування в людини таких позитивних рис, як статечність, стриманість, серйозність, спостережливість, кмітливість, передбачливість, обачність, розсудливість, скромність.

Розумове становлення дитини розпочинається задовго до її народження, коли матір співає пісні своїй ще ненародженій дитині. До трьох років батькі всіляко піклуються про нормальний розвиток відчуттів і сприймання дитини – зору, слуху, смаку, нюху і дотику. Ефективними методами розумового виховання виступають: спілкування (“З розумним поговори, то й розуму наберешся”), бесіда, розповідь, пояснення, напучування, переконання та інші. Важливим шляхом формування розуму дитини є розвиток мовлення (“Який розум, така й балачка”), задоволення та підтримка природної допитливості дитини, стимулювання уваги, накопичення знань про навколишній світ.

Активний етап розумового виховання розпочинається після трьох років, коли дитина починає усвідомлювати сутність речей, зміст своєї поведінки та вчинків оточуючих людей. Коли дитині виповнюється шість-сім років, її віддають до школи, щоб “розуму научати”.

Ефективними засобами розумового формування є твори дитячого фольклору:

- *колискові пісні* сприяють виробленню мовного слуху дитини, формують кругозір, передають інформацію про навколишній світ;
- *казки* вчать логічно викладати думки (“Гарна пісня ладом, а казка складом”, “Казка від початку читається, в середині не перебивається”);
- прислів’я, приказки, загадки розвивають кмітливість, відточують розум дитини;
- легенди, перекази, билини розкривають зміст історичних подій, збагачують знання дітей.

Розумове виховання – це тривалий і складний процес. Розум формується не так просто (“Мудрою людину треба виховати”, “Не бажай синові багатства, а бажай розуму”, “Дурному свого розуму не вставиш”, “Хто розуму не має тому коваль не викує”). Процес розумового становлення відображає сукупність кількісних і якісних змін, які відбуваються в розумовій діяльності людини в зв’язку з віком (“Які літа – такий розум”, “Усякому на старість розуму прибавиться”).

Нестачу розуму нічим не надолужиш: ні вродою (“Шкода краси, де розуму нема”), ні статурою (“Високий – як дуб, а дурний – як пень”), ні показною солідністю і блиском (“Живіт товстий, та лоб пустий”, “Голова велика, та дуже дика”, “Зверху блистить, а в голові свистить”, “Шовкова борідка, та розуму рідко”), ні грішми (“Не купити ума, як нема”), ні багатством (“Дурному синові й батьківське багатство не в поміч”).

Народна педагогіка застерігає від можливих недоліків у виховному процесі, протиставляючи розум глупоті (“Краще один мудрий, ніж десять дурних”, “З розумним розуму наберешся, а з дурнем і останній загубиш”, “Більше в розумного розуму в п’яті, ніж у дурня в голові”).

Трудове виховання спрямоване на підготовку дітей та молоді до трудової діяльності, формування та вдосконалення трудових вмінь та навичок, виховання дисциплінованості, відповідальності, працелюбності, поваги до людей праці.

Праця в українській народній педагогіці є головною метою виховання. Адже справжній господар – це, передусім, трудівник, який вміє і любить працювати, здатний забезпечити свою сім’ю всім необхідним (“Без труда нема добра”, “Будеш трудитися – будеш кормитися”, “Праця людину годує, а лінь – марнує”).

Українська народна педагогіка висуває певні вимоги до організації трудової діяльності. Працювати слід енергійно (“Робить, як мокре горить”), уважно, не водволікаючись від головного (“Хто спішить, той людей смішить”, “Коли почав орати, то у сопілку не грати”). Під час роботи треба бути витриманим, наполегливим й організованим, не боятися труднощів (“Поки не упріти, доти не вміти”, “Вовків боятися – в ліс не ходить”), доводити розпочату справу до кінця (“Кінець – справі вінець”).

Як свідчить історичний досвід, трудове виховання в українській родині умовно поділялося на три етапи: *вступний, або ігровий* (від двох до шести-семи років), *помічний, або визначальний* (від семи до п’ятнадцяти років), *основний, або завершальний* (від п’ятнадцяти до двадцяти років).

На першому етапі дитина протягом другого і третього років (за умов правильного виховання) набувала деякої самостійності, засвоювала правила користування предметами та елементарні норми поведінки, а також готувалася до активної трудової діяльності психологічно, засвоюючи основні поняття: “праця”, “працювати”, “працьовитий”, “дисциплінований”, “працелюб”.

Провідними методами трудового виховання на цьому етапі були показ, спостереження, роз’яснення, які давали перші уявлення про різні види праці та ремесла, розширюючи тим самим кругозір дитини.

Головними засобами трудової підготовки виступали колискові пісні, утішки, пестушки, заклички, в яких прославляється праця (“Ой, люлі-люлі, бай”, “Сорока-ворона”, “Кую-кую чобіток”, “Ладки-ладусі”), народні казки (“Дідова дочка і бабина дочка”), загадки (“Ходить пані по майдані, куди гляне – трава в’яне”, “Літом служить, а зимою зуби сушить”, “Загадаю загадку, закину на грядку, нехай моя загадка до літа лежить”), а також рольові та сюжетні ігри, в яких діти відтворювали працю дорослих.

Привчати до праці розпочинали з трьох років. Так, після обряду “На свій хліб” дитина діставала не лише права, а й обов’язки. Коли дитині виповнювалося сім років, у селі на хлопчика одягали штани, і він ставав погоничем – поганяв воли під час оранки, пас телят, овець, свиней і допомагав по господарству. Дівчині ж пов’язували поверх сорочки запаску і називали її прялею. Вона розпочинала вчитися прясти, допомагала матері в хатній роботі, доглядали менших братиків сестричок, пасла гусей, овець, телят.

На другому етапі діти ставали активними помічниками батьків. Підготовка дітей до трудової діяльності будувалася на прямій передачі досвіду трудової діяльності від батьків до дітей. Праця дітей ставала дедалі більш диференційованою: дівчатка засвоювали трудові навички і уміння матері, а хлопчики – батька. В цьому віці важливою була профорієнтаційна робота. Хоча, як правило, ремесло передавалося від покоління до покоління, однак, досвідчені майстри нерідко відбирали обдарованих учнів і навчали їх своєму ремеслу (столярству, ковальству, кравецтву, малярству, бондарству, гончарству тощо).

Ефективними методами трудового виховання ставали бесіда, вправління, практична робота, порада та приклад дорослого. Серед засобів слід виокремити обрядові дійства, які супроводжували громадські і родинні свята і своїм змістом вихваляли і возвеличували працю; жниварські та інші пісні; перекази, легенди, билини.

Завершальне формування трудових навичок та вмій припадало на третій етап трудового формування, коли юнаки і юнки починали брати активну участь у всіх видах трудової діяльності і працювали самостійно. Окреслення цього етапу було зумовлено особливостями громадського устрою. Зокрема з 14 – 15 років дитину можна було віддавати в найми, а з 15 років дівчата діставали право на одруження.

Український народ застерігає: якщо хочеш мати в сім’ї виродка, дай синові чи дочці все, що вони хочуть, і позбав їх можливості працювати. Неробство нічого доброго не принесе (“Від неробства до злочину – один крок”).

Варто погодитися з виробленим народом переконанням, що правильно організоване трудове виховання сприяє гармонійному формуванню особистості дитини, забезпечуючи її нормальний фізичний, розумовий і моральний розвиток (“Щоб людиною стати, треба працювати”, “Хто багато робив, той багато знає”, “У праці – краса людини”, “Без діла – слабіє сила”, “Землю прикрашає сонце, а людину - праця”).

Українська народна педагогіка на одне з перших місць ставить піклування про здоров’я та фізичний розвиток дітей (“Здоровому все здорово”, “Нема щастя без здоров’я”, “Найбільше багатство – здоров’я”).

Завданнями **фізичного виховання** є зміцнення здоров’я підростаючого покоління, створення умов для правильного фізичного розвитку дітей, збільшення тривалості життя, формування в молоді найважливіших фізичних якостей, прищеплення відповідних санітарно-гігієнічних навичок, здійснення підготовки до участі в продуктивній праці і до захисту рідної землі.

Народна педагогіка пропонує застосовувати систему засобів фізичного виховання, які умовно можна поділити на дві групи: *природні та штучні*.

До першої групи належать оздоровчі сили природи – сонячні промені, свіже повітря і вода. Українці всіляко заохочували перебування дітей на свіжому повітрі, сонці. В сім'ї дорослі прищеплювали дітям елементарні гігієнічні навички, вимагаючи, щоб вони щодня вмивалися, тримали в чистоті тіло, одяг, взуття, постіль та житло. Купати дитину починали вже на другий-третій день після народження.

Друга група виховних засобів – це фізичні вправи, ігри, лазня, парильня, відповідний одяг, режим праці, харчування, які використовують для зміцнення здоров'я, розвитку фізичних здібностей. Так, до фізичний вправ дітей привчали з раннього віку, стимулюючи забавлянками, потішками та іграшками. Одяг українці носили просторий, виготовлений із натуральних тканин (льону, бавовни, коноплі). В теплу пору роки дітей привчали ходити босоніж. Фізичному загартуванню сприяли рухливі ігри, змагання, до яких залучалися діти, молодь та дорослі.

Фізична підготовка дитини виступає одним із аспектів її гармонійного і всебічного розвитку і тісно пов'язана із іншими напрямками виховання. Так, фізична і розумова діяльність завжди перебувають у тісному зв'язку (“Сила без голови шаліє, а розум без сили міліє”), репрезентують позитивні ознаки особистості (“Сила та розум – краса людини”). В народі вважають, що хороший фізичний розвиток покращує розумову діяльність людини (“В здоровому тілі – здоровий дух”), а також її працездатність (“Щоб працювати, треба силу мати”).

Чітко простежується зв'язок фізичного виховання із трудовою підготовкою молоді. Лише фізично здорові і загартовані люди можуть працювати і забезпечувати життєдіяльність сім'ї, народжувати фізично здорових дітей. Так, у виборі подружньої пари батьки цікавилися не лише майном та статками наречених, а й станом їх здоров'я.

Накопичений народом досвід дає змогу стверджувати, що ефективність фізичного розвитку визначалася сформованістю таких рис, як наполегливість, відвага, рішучість, чесність, дисциплінованість, потяг до праці, впевненість у своїх можливостях, оптимізм, колективізм, сила, витривалість, стійкість і спритність.

Народна педагогіка вимагає формування в дітей почуття краси, розширення їхнього естетичного світогляду і досвіду з метою вироблення смаку, потягу до прекрасного й негативного ставлення до всього негативного, огидного, пробудження в молоді власних творчих естетичних здібностей в різних видах діяльності, що є завданнями ще одного напрямку виховання – **художньо-естетичного**.

Український народ прагнув навчити дитину відчувати і розуміти красу, де б вона не виявлялася, забезпечити єдність між естетичним розвитком дитини, її моральним, фізичним вихованням і трудовою підготовкою, збудити бажання вносити красу в навколишнє життя, поведінку. З цією метою дитину з дня народження оточували гарні речі: вишиванки, різьблені вироби, іграшки, оздоблений одяг та взуття, чепурне оздоблене житло, вона чула і вчилася відтворювати чудові пісні, вірші тощо.

Важливим орієнтиром естетичного формування особистості дитини був мовленнєвий етикет – неписані норми поведінки, правила ввічливості мовного спілкування, вироблені в живій мовній практиці народу (“Що маєш казати, то наперед обміркуй”, “Дав слово – виконай його”, “Слухай тисячу разів, а говори один раз”, “Говори мало, слухай багато, а думай ще більше”). Випробуваними засобами прилучення дітей до прекрасного є також природа, праця, твори мистецтва, родинні свята і обряди, ремесла (килимарство, ткацтво, кераміка, настінний розпис, художня обробка деревини, скла і металу тощо).

Народнопедагогічний досвід виховання отримав обґрунтування в педагогічній науці і практиці освітніх закладів. Так, зміст виховання на сучасному етапі реалізується за такими напрямками: громадянське, морально-етичне, розумове, художньо-естетичне, трудове, фізичне, правове, екологічне, економічне, гендерне (статеве). Завдання та шляхи реалізації напрямів виховання, які визначені педагогічною наукою, представлені в таблиці 3.1.

Характеристика основних напрямів виховання

Завдання	Шляхи, форми реалізації
<i>Громадянське виховання</i>	
Формування свідомого громадянина, професіонала, який вирізняється відданістю державі, готовністю діяти заради її благополуччя та процвітання.	<ol style="list-style-type: none"> 1. Виховання національної свідомості, любові до рідної землі. 2. Формування культури міжетнічних відносин. 3. Усвідомлення прав, свобод, громадянських, у тому числі професійних, обов'язків. 4. Виховання духовної культури особистості.
<i>Морально-етичне виховання</i>	
Цілеспрямована діяльність суспільних інститутів (сім'ї, закладів освіти), спрямована на формування морально-етичних знань, якостей (гуманізму, честі, доброзичливості, працьовитості, відповідальності, скромності, дисциплінованості), моральних поглядів, переконань, моральних почуттів, свідомого ставлення до самого себе, інших людей, природи, праці, моральної поведінки.	<ol style="list-style-type: none"> 1. Формування моральних поглядів, переконань, світогляду. 2. Виховання моральних звичок поведінки через щоденне вправління і самоконтроль. 3. Формування досвіду взаємодії з людьми та спілкування. 4. Моральна і психологічна підготовка до сімейного життя.
<i>Розумове виховання</i>	
Створення умов для засвоєння особистістю основ наук, розвитку її пізнавальних здібностей, мислення, оволодіння основними розумовими операціями (аналізом, синтезом, порівнянням, систематизацією), формування культури розумової праці (вміння раціонально використовувати режим розумової роботи, точно виконувати всі розумові дії), сприяння накопиченню певного фонду знань.	<ol style="list-style-type: none"> 1. Систематичне, організоване навчання. 2. Робота з різними типами завдань: <ul style="list-style-type: none"> • продуктивними, які сприяють формуванню вмінь застосовувати здобуті знання на практиці; • дослідницькими (спостереження, екскурсії); • порівняльними (з'ясування подібностей або відмінностей понять), які спрямовані на впорядкування мислительних дій; • творчими. 3. Залучення до видів діяльності, які сприяють поєднанню свідомості та почуттів особистості з поведінкою.
<i>Трудове виховання</i>	
Забезпечення психологічної готовності особистості до праці (бажання працювати, усвідомлення соціальної значущості праці як обов'язку і потреби, працьовитість, бережливість, творче ставлення до результатів праці і до представників різних професій). Формування умінь і навичок, необхідних для трудової діяльності, підготовка до свідомого	<ol style="list-style-type: none"> 1. Прищеплення любові до праці в процесі систематичного навчання, трудової діяльності. 2. Забезпечення трудового виховання в сім'ї, у шкільних майстернях, таборах праці та відпочинку. 3. Формування любові до праці у процесі ознайомлення із народними промислами, ремеслами та ужитковим мистецтвом. 4. Організація і здійснення профорієнтаційної роботи в закладах освіти.

вибору професії.	5. Формування умінь і навичок в процесі позашкільної освіти і виховання.
<i>Фізичне виховання</i>	
Створення умов для оволодіння системою знань про фізіологічні особливості організму людини, формування санітарно-гігієнічних умінь і навичок догляду за власним тілом, забезпечення повноцінного фізичного розвитку особистості (основних видів рухових дій), збереження її здоров'я, виховання стійкого інтересу в систематичних заняттях фізичною культурою.	<ol style="list-style-type: none"> 1. Здійснення всеобучу з питань здорового способу життя. 2. Залучення особистості до систематичних занять фізичними вправами засобами гімнастики, ігор, туризму, спорту. 3. Використання природних чинників (сонце, повітря, вода) та гігієнічних чинників (раціональний режим навчальної праці, відпочинку, харчування, сну) для загартування і розвитку організму.
<i>Правове виховання</i>	
Формування у вихованців правової культури громадянина України, що складається зі свідомого ставлення до своїх обов'язків перед суспільством і державою, закріплених у Конституції України, поваги до законів і правил співжиття, готовність відстоювати інтереси народу, брати активну участь в управлінні державними справами, боротися з правопорушниками.	<ol style="list-style-type: none"> 1. Озброєння вихованців правовими знаннями (державного права, цивільного права, адміністративного права, трудового права, кримінального права). 2. Створення позитивного правово-психологічного клімату в сім'ї та в освітніх закладах. 3. Залучення учнів до діяльності, яка потребує наявності правових знань, умінь та навичок (участь у роботі комісії з дисципліни і порядку, в загонах юних інспекторів дорожнього руху тощо).
<i>Екологічне виховання</i>	
Формування у вихованців системи екологічних знань (про сутність природи, особливості екологічних явищ), виховання любові і поваги до природи, прагнення оберігати і примножувати природні багатства, формування умінь і навичок діяльності в природі.	<ol style="list-style-type: none"> 1. Створення умов для здобуття вихованцями неперервної екологічної освіти. 2. Формування екологічної культури в ході вивчення окремих дисциплін. 3. Створення в закладах освіти належної навчально-матеріальної бази (куточків охорони природи). 4. Залучення учнів до активної природоохоронної діяльності.
<i>Економічне виховання</i>	
Створення умов для формування у вихованців економічної свідомості (знання основних законів ринкової економіки, змісту виробничих відносин, системи управління і методів господарювання) та економічного мислення (здатності до аналізу економічних явищ з урахуванням новітніх досягнень науки і техніки).	<ol style="list-style-type: none"> 1. Надання вихованцям знань з основ економіки та економічних відносин. 2. Формування в учнів системи моральних і ділових якостей (підприємливості, ініціативності, відповідальності, працелюбності). 3. Залучення вихованців до самообслуговування, планування і організації своєї праці, розподілу сімейного і шкільного бюджетів. 4. Організація виробничих екскурсій і зустрічей із працівниками різних підприємств.
<i>Гендерне виховання</i>	
Формування у вихованців духовності, моральних почуттів (сорому, совісті, скромності), моральності, правильного розуміння	<ol style="list-style-type: none"> 1. Надання вихованцям знань про біологічні та соціальні проблеми розвитку хлопчиків і дівчаток. 2. Вивчення учнями етики і психології сімейного життя.

дорослості, відповідальності за свої вчинки, культури, інтимних почуттів, здатності приймати життєво важливі рішення, виховання поваги і бажання створити міцну сім'ю, усвідомлення важливості виховання дітей в сім'ї.	3. Проведення виховних заходів з метою ознайомлення із шлюбно-сімейними відносинами, формування правильної поведінки в міжстатевому спілкуванні. 4. Організація туристичних походів, свят, спільного дозвілля.
<i>Художньо-естетичне виховання</i>	
Формування системи <i>естетичних знань, смаків, ідеалів, здібності</i> до естетичного сприймання явищ навколишньої дійсності, природи, суспільного життя, праці, творів мистецтва, потреби творити і зберігати прекрасне; виховання високого рівня <i>естетичної культури</i> (сформованості естетичних знань, смаків, ідеалів, здатності особистості до естетичного сприйняття навколишнього світу, потреби творити прекрасне); <i>естетики поведінки</i> (акуратність в одязі, красивої постави і манер).	1. Активне використання засобів мистецтва. 2. Створення в сім'ї та освітніх закладах естетично привабливої обстановки. 3. Формування естетичної культури у процесі вивчення основ наук, під час спеціально організованого виховного процесу. 4. Становлення естетичної свідомості (форми суспільної свідомості, яка є художньо-емоційним освоєнням дійсності) через естетичне сприйняття творів мистецтва. 5.. Розвиток художніх здібностей особистості в процесі позакласної і позашкільної роботи через залучення її до гуртків художньої самодіяльності, участі у конкурсах і олімпіадах естетичного спрямування.

Реалізація змісту виховання у практику здійснюється у певних формах та за допомогою методів виховання.

10.4. Методи і форми виховання

Ефективність виховної роботи залежить від використання системи спеціальних методів, які зумовлюють зміст і специфіку діяльності педагога, а також спосіб побудови взаємодії з вихованцями з метою реалізації виховних завдань.

Методи виховання – це способи взаємопов'язаної діяльності вихователя і вихованця, які спрямовані на формування вихованості останнього.

Методи виховання поділяються на загальні (застосовуються в усіх напрямках виховання) і часткові (є доцільними для реалізації в одному із напрямів виховання).

Загальноприйнятую класифікацію методів виховання запропонував В. Сластьонін. За критерієм функціональності він виділив такі їх групи: методи формування свідомості особистості, методи формування суспільної поведінки, методи стимулювання діяльності і поведінки, методи контролю й аналізу рівня вихованості.

Методи формування свідомості особистості мають на меті сприяння усвідомленому ставленню до дійсності. Результатом застосування цих методів є сформовані позитивні погляди і переконання щодо оцінки усіх сфер життя та відповідної регуляції поведінки. До цієї групи методів належать: роз'яснення, лекція, бесіда, дискусія, приклад, переконання, навіювання.

Методи формування суспільної поведінки спрямовані на організацію діяльності, спілкування та формування позитивного досвіду суспільної поведінки. До них належать: педагогічна вимога (пряма, опосередкована: прохання, довіра, схвалення, осуд, недовіра, погроза), громадська думка, вправління, привчання, доручення, створення виховуючих ситуацій.

Методи стимулювання діяльності і поведінки забезпечують регулювання поведінки вихованців, впливають на мотиваційну основу їхніх дій. До цієї групи належать такі методи, як: гра, змагання, заохочення, покарання.

Методи контролю й аналізу рівня вихованості включають: педагогічне спостереження, бесіду, опитування, аналіз результатів діяльності, виконання доручень, створення ситуацій для вивчення поведінки вихованців.

В сучасних умовах увагу педагогів привертають нетрадиційні, зокрема, інтерактивні методи виховання. Інтерактивне виховання побудоване на активній взаємодії учасників виховного процесу, тобто вихователя і вихованця. Систему інтерактивних методів виховання можна представити у вигляді моделі, яка включає чотири групи: інформаційно-організаційні, мотиваційно-стимулюючі, пізнавально-пошукові та регулятивно-корекційні методи (див. рис. 3.3).

Методи інформаційно-організаційної підгрупи (евристична бесіда, презентація думок, творча розповідь, інтерв'ю) сприяють збагаченню моральних знань, організації спільної діяльності вихованців та мобілізації їхньої уваги, пам'яті, мислення.

Зокрема, евристична бесіда проводиться з метою організації спільного пошуку шляхів розв'язання окресленої проблеми (орієнтовні запитання для проведення таких бесід: “Яким чином можна посилити вплив мистецтва на формування особистості?”, “Навіщо актору необхідна сценічна наївність?”). Презентація думок та їх доведення здійснюється після обговорення певних питань в малих групах, після чого добирається колективний варіант відповіді.

Використання мотиваційно-стимулюючих методів забезпечує формування стійких мотивів поведінки особистості, спонукання її до участі в обговоренні та розв'язання проблем морально-етичного змісту. До таких методів ми віднесли такі, як: мотиваційні ігри (“Виробимо правила”, “Лист до самого себе”, “Мої очікування” тощо), тренінг-стимулювання, створення емоційних ситуацій успіху (“Я можу стати кращим”, “Я вмію...”, “Ми – справжні друзі”), самопереконавання, самостимулювання, самопідбадьорювання.

Наприклад, гра “Виробимо правила” може проводитися на перших заняттях драматичного гуртка. Для цього записуються правила поведінки (на мистецькому занятті, під час репетиції тощо), які пропонують усі учасники. Правила можуть доповнюватися і змінюватися упродовж занять.

“Лист до самого себе”. Учасники пишуть лист самі до себе, у якому зазначають все, що вони мають намір зробити в ході занять, наприклад, театральної студії. Лист вкладається в конверт, адресований собі і через 2 – 3 тижні надсилається. Це допомагає ввічливо нагадати самому собі про свої обов'язання.

Для проведення гри “Мої очікування” учасники на першому занятті визначають, що вони очікують від себе, педагога, товаришів. Після проведення ряду занять опитування (усне, або письмове) повторюють. Після цього порівнюють здобуті результати.

До пізнавально-пошукових методів, належать: дискусійні розмови (“Чому так важко робити добро?”, “Чи потрібно вітатися з усіма” ін.), “мозкова атака”, ігрові ситуації, творчий аналіз результатів спільної діяльності. Вони уможливають активізацію пізнавальної та творчої діяльності вихованців.

Враховуючи те, що виховання є, передусім, керованим педагогічним процесом, у ході його реалізації необхідно здійснювати систематичне спостереження за вчинками вихованців, перевіряти адекватність сформованих моральних уявлень, поглядів, переконань, щоб запобігти появі негативних проявів поведінки і, за необхідності, здійснити корекційний вплив.

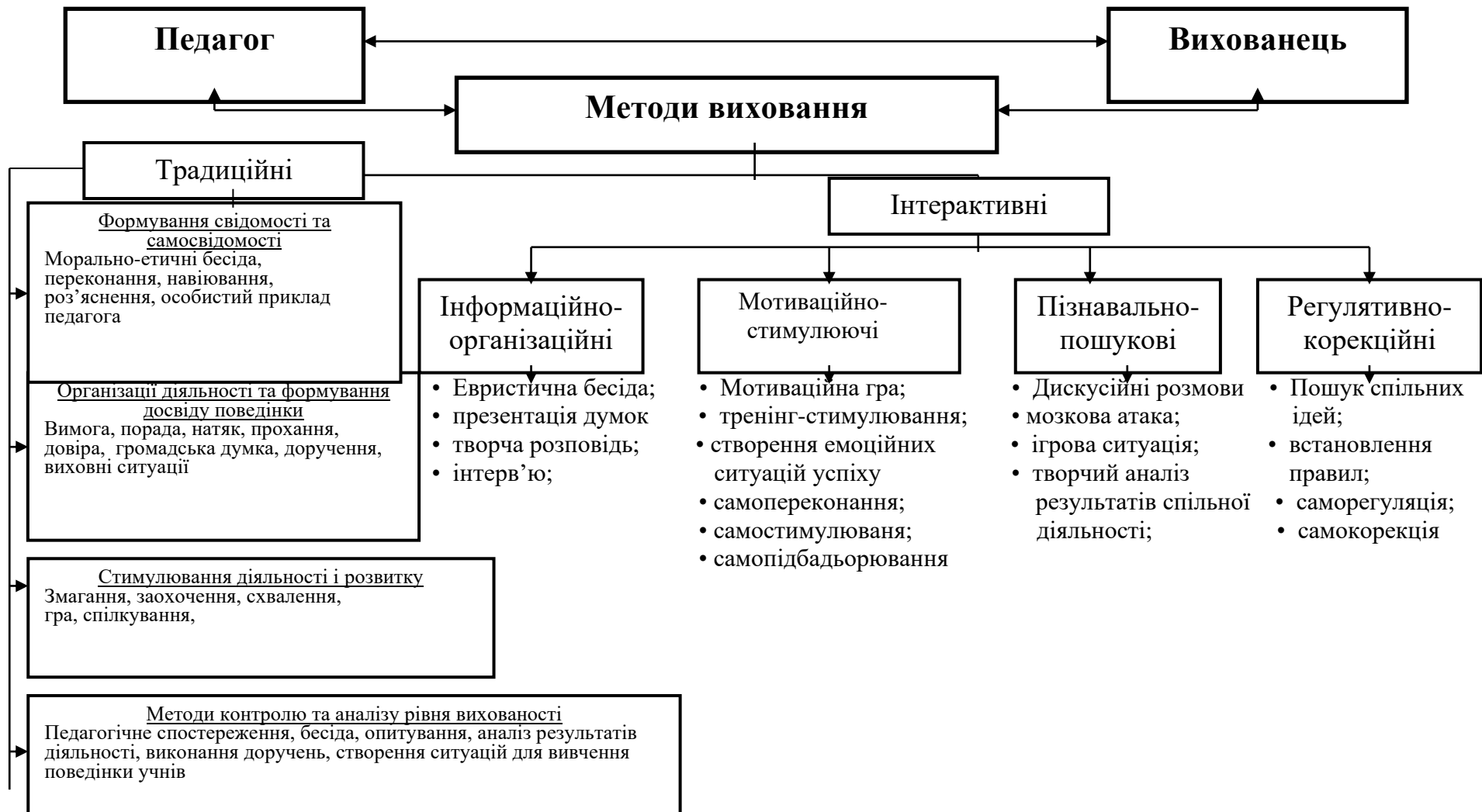

Рис. 3.1 Система методів виховання

Враховуючи те, що виховання є, передусім, керованим педагогічним процесом, у ході його реалізації необхідно здійснювати систематичне спостереження за вчинками вихованців, перевіряти адекватність сформованих моральних уявлень, поглядів, переконань, щоб запобігти появі негативних проявів поведінки і, за необхідності, здійснити корекційний вплив.

Регулятивно-корекційні методи охоплюють такі різновиди, як: пошук спільних ідей, встановлення правил, рефлексію, саморегуляцію, самокорекцію. Так, використання методів саморегуляції та самокорекції зумовлено особливостями виховного простору мистецького закладу, де кожен вихованець працює під керівництвом педагога лише декілька разів на тиждень.

Заслугове на увагу охарактеризований Н. Волковою *генетико-моделюючий метод*. Цей метод забезпечує прогнозованість і керованість виховного процесу. Його зміст полягає в інтенсифікації процесу самоусвідомлення і самозміни вихованця в контексті поставленої моральної вимоги і під впливом соціального середовища. Генетико-моделюючий метод постає як певний спосіб організації виховної дії та діяльності дитини. З боку авторитетної для вихованця людини (педагог чи батьки) висувається соціальна вимога, яка відображає принцип Я – Ти – відношення. У реалізації цього відношення робиться наголос на взаємозв'язку між “Я” і “Ти”, що уможлиблює перетворення двох особистісних світів в один. Ефективності виховному процесу надає позиція співробітництва, за якої враховуються інтереси і потреби дитини, стимулюється її активність і самостійність¹. Генетико-моделюючий метод можна реалізувати в декількох інваріантах.

Інваріант 1 – формування у вихованця здатності й бажання усвідомлювати себе як особистість. З цією метою створюються виховні ситуації, які б викликали у нього позитивні емоції.

Інваріант 2 – культивування у вихованця усвідомлення цінності іншої людини. Формування такого прагнення з часом перетворюється на почуття любові до людей і виявляється в добродійних вчинках.

Інваріант 3 – формування у вихованця образу “хорошого іншого” Це здійснюється шляхом формування в нього чіткого образу товариша через залучення до спільних дій, в грі, побуті, навчанні.

Інваріант 4 – використання “ефекту генерації” у виховному процесі. Йдеться про таке спрямування виховного процесу, коли вихованцю не нав'язують чужих моральних норм і правил, а залучають його до їх активного творення.

Інваріант 5 – використання у виховному процесі “ефекту присутності” педагога, який контактує з вихованцем, спрямовуючи на нього свої духовні надбання.

Інваріант 6 – культивування у вихованця досвіду свободи самому вирішувати різні проблеми. При цьому вміння вихованця самостійно приймати рішення реалізується між двома центрами – змістом моральної вимоги і суб'єктом, який має зайняти активну позицію щодо неї.

Інваріант 7 – культивування зворушливого виховного впливу внаслідок використання таких категорій, як совість, любов до інших, піклування про них, рівень усвідомлення свого “Я”. Для цього застосовується зворушливе виховання, що постає як виховання вищої людської духовності, ґрунтується на почуттях насолоди, натхнення, осяяння².

Методи виховання, як правило, використовуються у системі – тобто можливе поєднання декількох методів. Наприклад, з метою виховання “суспільної самотності” в театральній школі застосовуються методи роз'яснення, прикладу і вправлення.

Вибір методу (методів) виховання залежить від:

- мети і завдань виховного впливу на особистість;
- вікових та індивідуальних характеристик вихованців;

¹ Волкова Н.П. Педагогіка: Посібник для студентів вищих навчальних закладів / Н.П. Волкова. – К.: Академія, 2003. – С. 161.

² Там само, С. 162 – 164.

- активності та пізнавальних інтересів особистості;
  - характеру взаємодії вихованців з педагогами;
  - наявного досвіду поведінки та діяльності в різних сферах життя.
- Важливим елементом методу виховання, його частиною є прийом.

Прийом виховання – це складова методу виховання, яка підсилює його ефективність в конкретній ситуації. Наприклад, в ході створення виховуючих ситуацій в якості прийомів використовуються елементи бесіди, висуваються певні педагогічні вимоги.

Дієвість методів виховання залежить від готовності педагога та рівня вихованості і активності вихованця.

На результати виховання суттєво впливають **засоби виховання** – предмети і явища матеріальної і духовної культури: засоби масової інформації, твори театрального, образотворчого, кіномистецтва, літературні джерела тощо.

Упорядкованість виховної роботи забезпечується через використання численних її форм. **Форми виховної роботи** – види і варіанти організації спільної взаємодії вихователів і вихованців, спрямованої на реалізацію мети і завдань виховання.

Виховна робота може реалізовуватися як у закладах освіти і виховання так і в позашкільних навчальних закладах для дітей та юнацтва (позашкільна виховна робота).

Форми виховної роботи класифікуються на три групи: масові, групові (гурткові), індивідуальні.

До *масових* форм виховної роботи належать: читацькі конференції, предметні тижні, огляди, конкурси, олімпіади, туристичні мандрівки, вечори запитань і відповідей, тематичні вечори, фестивалі, виставки літератури та періодичних видань.

Групові форми виховної роботи охоплюють: години класного керівника, роботу з періодичною пресою, гуртки художньої самодіяльності, підготовку радіо-, телепередач, випуск стінної газети, екскурсії, походи.

З масовими та груповими організаційними формами пов'язані *індивідуальні* форми виховної роботи: читання творів художньої літератури, філателія (колекціонування марок), нумізматика (колекціонування монет), гра на музичних інструментах.

Найчастіше виховання майбутніх діячів культури здійснюється у гуртках, клубах, які використовуються для надання різнобічної освіти і виховання учнів з метою розвитку художніх, естетичних та інших здібностей, умінь і навичок.

Одним із розповсюджених видів гуртків є колективи художньої самодіяльності та гуртки художньої творчості, в яких вихованці знайомляться із культурними здобутками українського та інших народів, залучаються до художньої творчості, займаються виконавською діяльністю (драматичні, хореографічні, вокальні, хорові, музичні, вокально-інструментальні, фольклорні, кіностудії тощо).

Таким чином, виховний процес буде ефективним, якщо у процесі його організації будуть враховані закономірності, принципи, застосовані адекватні методи, прийоми, засоби, реалізовані ефективні форми, які в своїй сукупності будуть спрямовані на формування творчої, гармонійно розвиненої особистості.

10.5. Самовиховання і перевиховання особистості

Як вже зазначалося, процес формування особистості здійснюється під впливом різноманітних чинників, які більшою чи меншою мірою визначають її спрямованість. Однак, ніяка сила не змусить вихованця діяти за правилами та вказівками, якщо він сам не проявить власну ініціативу та активність. В протилежному випадку, боячись покарання, він зовнішньо проявлятиме послух. Натомість його внутрішній світ потерпає від постійної боротьби суперечностей, які виникають між бажаннями і можливостями. Щоб цього не трапилося, слід пам'ятати, що виховний процес буде ефективним за умови актуалізації самовиховання, і за необхідності, перевиховання.

Самовиховання – цілеспрямована і свідомо здійснювана діяльність особистості, яка спрямована на формування власних позитивних якостей, подолання негативних якостей і вироблення активної життєвої позиції.

Самовиховання тісно пов'язане з самоосвітою, яка передбачає самостійне здобуття знань, формування вмінь і навичок практичної діяльності. Адже без усвідомлення людиною значення інтелектуальної діяльності, працелюбності, наполегливості майже не можливо одержати позитивний результат виховної діяльності.

Процес самовиховання має давню історію. Ще за часів первіснообщинного ладу домінантну позицію займав той, хто активно працював над своїм фізичним розвитком, оволодівав усіма життєво необхідними вміннями і навичками.

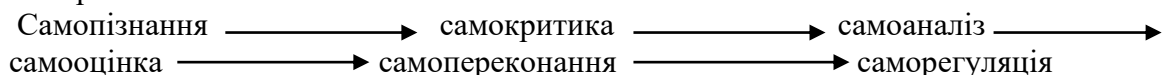
У перших школах стародавніх країн (Єгипту, Китаю, Індії, Греції) не було чітко організованого навчання і виховання. Освіченим громадянином ставала та людина, яка чітко усвідомлювала необхідність роботи над удосконаленням своєї особистості. Так, до змісту освіти у стародавній Індії входило вивчення священних книг – вед. Ознайомлення з кожною з них вимагало кропіткої і наполегливої праці. Щоб досконало вивчити одну з вед потрібно було працювати над нею не менше 12 років.

Українська народна педагогіка зберегла чимало прикладів, коли самовиховання і самонавчання ставало важливою умовою здобуття професії. Зокрема, така форма організації навчання як челядництво передбачало навчання учня у майстра, який насправді не дуже і прагнув передавати свої цінні знання і розкривати секрети ремесла. В такому випадку лише бажання, кмітливість і талант самого учня допомагали опанувати ази певної професії.

Проблема самовиховання особистості є і сьогодні актуальною. Запорукою формування гармонійно розвиненої особистості нині є лише наполеглива праця над собою, що базується на усвідомленні важливості своїх дій та поведінки, становленні мотивації, виробленні і дотриманні програм самовиховання.

Домогтися позитивних результатів у самовихованні особистості можливо лише за умови активізації цього процесу та взаємоузгодженості педагогічних дій педагогів і батьків, що реалізується на таких етапах:

1. *Діагностико-прогностичний* етап, який спрямований на з'ясування ставлення особистості до процесу самовиховання, визначення наявності мотиваційної основи для роботи із самовдосконалення, встановлення перспектив подальшого розвитку особистості, визначення змісту роботи над подоланням вихованцем перешкод на шляху до самовдосконалення.
2. *Регулятивно-спонукальний*. На цьому етапі проводиться виховна робота з тими вихованцями, які вирізняються недостатнім рівнем готовності до роботи над собою. Зусилля вихователів також спрямовуються на формування спонукальних мотивів і свідомого ставлення вихованців до самовиховання.
3. *Організаційно-дієвий*. Цей етап характеризується тим, що у вихованця з'являється прагнення до самовдосконалення через формування ідеалу, який він наслідує. При цьому вихованець починає усвідомлювати відмінність між собою і ідеалом, що спонукає його до самопізнання, самопереконання і активних дій над собою за таким алгоритмом:

Важливо, щоб обраний вихованцем ідеал був не лише позитивним, а й постійно вдосконалювався і збагачувався.

4. На етапі *самоконтролю* самовиховання стає невід'ємною частиною діяльності вихованця з реалізації програми самовиховання. В цей період набуває важливого значення діяльність педагога щодо залучення вихованця до різних форм роботи (наукової, гурткової, громадської), сприяння втіленню задумів та визначенню їх ефективності. При цьому важливо дещо згорнути зовнішній контроль за діями вихованця, що стимулюватиме його до прояву самостійності та ініціативи.

Зміст роботи щодо керівництва процесом самовиховання особистості залежить від її вікових, індивідуальних особливостей, а також від змісту та умов її діяльності.

Оскільки самовиховання є специфічним видом діяльності, то методи його реалізації класифікують за такими особливими ознаками, як:

- визначення мети і змісту діяльності: самоорганізація, самостимулювання, самонаказ, самопланування, самозобов'язання;
- здійснення діяльності: самоспостереження, вправління;
- контроль і оцінка результатів діяльності: самоконтроль, самоперевірка, самозвіт, самоаналіз, самооцінка;
- корекція майбутньої діяльності: самостійне аргументування та внесення змін в майбутні дії через формування нової мети і завдань.

На думку, за О. Рудницької, методи самовиховання є рефлексивною діяльністю особистості, яка спрямована на формування прийнятої моделі поведінки. Вони поділяються на дві групи: репродуктивні (дія за зразком, шаблоном), продуктивні (створення власної поведінкової моделі)¹.

Розв'язання проблем самовиховання вимагає педагогічної допомоги, зміст якої значною мірою зумовлений особливостями вікового розвитку вихованців.

В організації самовиховання дітей молодшого шкільного віку переважають ігрові методики, залучення до художньої самодіяльності та гурткової роботи. Важливе значення має метод прикладу. Так, вимагаючи від вихованців бути правдивим, чесним, ввічливим, наполегливим, дорослі повинні демонструвати позитивний приклад для наслідування.

Процес самовиховання підлітків вирізняється певною специфікою, пов'язаною з особливостями віку: бурхливим зростанням і розвитком організму, розпорошеністю інтересів, посиленням прагнення бути дорослими. Тому педагогічну допомогу підліткам доцільно пропонувати у формі тренінгових занять, вечорів “самопізнання”, “круглих столів”.

Педагогічна допомога вихованцям юнацького віку полягає у визначенні життєвих перспектив, професійної орієнтації і має бути невимушеною, ненав'язливою.

В організації самовиховання ефективним є спеціальні практичні прийоми:

- “рух уперед”, або привчання вихованців до планування своєї роботи на визначений проміжок часу (день, тиждень, місяць);
- “хвилинки самокритики, взаємокритики” – усвідомлення своїх і чужих недоліків і помилок;
- “самохарактеристика”, “взаємохарактеристика” – аналіз своїх та чужих якостей, оцінка змісту та результатів своєї діяльності та діяльності інших;
- “морально-етичні інформаційні хвилинки” – своєрідні звіти про здійснення добрих справ, виконання громадських, колективних, шкільних доручень.

Самовиховання в театральній школі має свою специфіку. За словами Л.А. Волкова – “це процес створення самого себе”, що розпочинається, із самопізнання: “перш ніж створити в собі другу людину, – стверджує автор, – необхідно пізнати власну особистість, її особливості, характерні риси. Бути тим, чий образ відтворюєш на сцені, – бути, а не грати – ось головний зміст акторської техніки...Самовиховання радості життя, оптимізму, задоволення – є запорукою успіху акторської діяльності”².

Самовиховання майбутнього актора є важливим чинником формування “сценічної наївності”, що здійснюється в два етапи:

На першому етапі “створення самого себе” відбувається активна робота над вивченням свого власного “Я”, виявленням своїх позитивних і негативних рис та закріпленням позитивних якостей. Цей етап передбачає виконання завдань щодо:

¹ Рудницька О.П. Педагогіка: загальна та мистецька / О.П. Рудницька. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2005. – С. 181.

² Цукасова Л.В. Театральная педагогика: Принципы, заповеди, советы / Л.В. Цукасова, Л.А. Волков. – М.: Книжный дом “ЛИБРОКОМ”, 2009. – С. 52.

- а) становлення актора-громадянина (самостимулювання до вироблення чесності, відповідальності, активної життєвої позиції тощо);
- б) формування внутрішнього “контролера”, тобто уміння аналізувати, критикувати і оцінювати свою діяльність на сцені і поза нею.

Другий етап полягає у створенні персонажу “в самому собі”, що вимагає від актора навчитися жити логікою почуттів і вчинків свого героя, втілитися в нього душею і тілом, перейнятися його проблемами і поведінкою.

Розвиваючи в собі позитивні якості і риси актор отримує змогу передати головний задум режисера, втілити головний моральний заповіт – перемогу добра над злом навіть у тому випадку, якщо персонаж є негативним.

Виховання і самовиховання тісно пов’язане з перевихованням.

Перевиховання – це активна діяльність, яка спрямована на подолання негативних якостей особистості, що виникли під впливом несприятливих умов соціального середовища (друзів, людей з негативною поведінкою, вулиці, засобів масової інформації).

Об’єктом перевиховання є певні соціально значущі відхилення, що мають місце у ході розвитку педагогічно занедбаних, важковиховуваних, неуспішних в різних видах діяльності (в тому числі навчальній) вихованців. Результатом перевиховання є виправлення відхилення. Він не буде ефективним в тому випадку, якщо учень не приймає умов педагога і не виявляє активності і самостійності.

Методика роботи з перевиховання включає такі етапи:

1. Діагностування вихованця з метою виявлення недоліків і позитивних сторін поведінки і діяльності, укладання програми перевиховання.
2. Реалізація програми виховної роботи, значення якої ще не зовсім усвідомлюється вихованцем.
3. Упровадження вже визнаної і прийнятої учнем програми роботи. Цей етап ще називається переломним, оскільки дитина вже починає виявляти самостійність і активність, добровільно виконуючи свої обов’язки і доручення (хоча раніше така поведінка їй не була притаманною).

Перевиховання має реалізовуватися відповідно до таких принципів, як:

- гуманне ставлення до педагогічно занедбаних і важковиховуваних вихованців;
- адекватне позитивне ставлення до всіх вихованців, незалежно від їх поведінки;
- інтегроване використання методів переконання, навіювання і примусу, а також методу педагогічного вмовляння;
- віра в учня – згідно цього принципу педагог одержить високі результати у тому разі, якщо покладатиме надію на перевиховання і сам буде переконаний у можливості виправлення школяра;
- співробітництво, що передбачає організацію спільної взаємодії педагога і учня, унаслідок якого досягаються заплановані результати;
- стимулювання і мотивація позитивної поведінки і діяльності, що є основою у здійсненні перевиховання, оскільки переконаність самого вихованця у необхідності змін його поведінки, діяльності, стійка мотивація вчинків і дій дасть змогу закріпити нові якості особистості.

Зазначимо, що у професійному вихованні процес перевиховання виступає домінантою в роботі з майбутніми акторами, які мають професійно небажані якості (наприклад, є незібраними, недисциплінованими, безвідповідальними, нечесними тощо).

10.6. Мистецтво як засіб виховання особистості

Згідно Національної доктрини розвитку освіти України в XXI столітті головною метою національного і громадянського виховання є успадкування духовних надбань українського народу, формування розвиненої духовності, художньо-естетичної культури. Одним із засобів досягнення цієї мети є мистецтво.

У ході історичного розвитку і становлення культури синкретичне мистецтво розділилося на самостійні різновиди, представлені в таких формах, як: автономні (танець, музика, образотворче мистецтво), інтегровані (архітектурні комплекси, концерти творів мистецтва, конкурси талантів), монолітні (кіно, театр, мультиплікація).

Мистецтво впливає на інтелектуальну, пізнавальну, моральну сферу особистості, що в свою чергу є підґрунтям для формування в неї здібностей, потреб і є важливим засобом виховання ціннісного ставлення до себе і навколишнього світу. Театральне мистецтво з давніх-давен виконувало важливу роль у формуванні і розвитку творчих здібностей, естетичної свідомості особистості.

“Прекрасне пробуджує добре, – стверджував К.Д. Ушинський, – збудить у людини ширший інтерес до всього корисного, високого і морального і ви зможете бути спокійним, що вона завжди збереже людську гідність. У цьому повинна бути мета виховання і навчання”¹.

Використання театрального мистецтва як педагогічного засобу здійснювалося ще до нашої ери. Так, у III столітті до нашої ери в Стародавній Греції у вищій риторській школі застосовували мистецтво драматургії.

Через театр здійснювався виховний вплив на натовп. У педагогічних трактатах того часу часто зустрічаються імена визначних драматургів Евріпіда, Есхіла, Софокла. Їх твори мали виховне значення, оскільки пропагували високі моральні чесноти і, водночас, засуджували такі моральні пороки, як недбальство, неробство, брехливість, здирицтво тощо.

У навчальних закладах західної Європи XII-XIII століття провідною формою навчання був драматичний гурток. Беручи активну участь в інсценізації різних сюжетів учні не лише здобували нові знання, а й пізнавали зміст добра і зла, возвеличували чесноти (милосердя, правдивість, порядність), засуджували розпусту і антиморальні дії, що сприяло формуванню в них позитивної світоглядної позиції.

Одним із видів шкільної драми на Україні був вертеп, привнесений польськими ученими-монахами. Це був своєрідний ляльковий театр, де на верхньому поверсі демонстрували релігійні вистави, а на нижньому – народні інтермедії. На той час театр виконував не лише розважальну і рекреаційну функції, а й навчав і виховував дітей та молодь.

Шкільний театр зберігав свій вплив упродовж XVIII – початку XIX століття. Важливого значення мистецтву, в тому числі театральному, надавав засновник дидактики Я. Коменський. У своєму творі “Закони добре організованої школи”. Він зазначив, що мистецтво потрібно використовувати “для розвитку уваги, реакції, уміння рухатися, тримати обличчя, руки і все тіло відповідно до обставин, уміння володіти голосом – словом, в усіх випадках поводити себе пристойно й при цьому бути далекими від усілякої дерев’яної сором’язливості”². Видатний педагог пропонував готувати і показувати вистави чотири рази на рік відповідно до знаменних дат або свят. У них повинні були брати участь всі без винятку учні.

Значний виховний потенціал вбачав в театральному мистецтві А. Макаренко, який вважав театральний колектив оптимальною формою впливу на розвиток і формування особистості через загальну підпорядкованість вихованців загальній меті – підготовці вистави, в якій вони були активними учасниками. На його думку, театральний колектив є ефективною формою виховної роботи і, водночас, – оптимальним засобом формування моральності і поведінки особистості.

Пильну увагу театральному мистецтву приділяв В. Сухомлинський. Так, у Павлівській середній школі, якою керував Василь Олександрович, було відкрито два драматичні гуртки казок. Ними керували старшокласники. Підкреслюючи значущість цього засобу виховання

¹ Ушинський К.Д. Вибрані педагогічні твори: У 2-х т. / За ред. В.М. Столетова. – К.: Рад. школа, 1983. – С. 406 – 407.

² Коменський Я.А. Вибрані педагогічні твори: В 2-х т. / Я.А. Коменський. – К.: Радянська школа, 1940. – Т.1. – С. 354.

В. Сухомлинський писав: “Тут проявляються й розвиваються інтереси, збагачується духовне життя особистості не тільки в естетичному, а й у моральному, емоційному, інтелектуальному відношеннях. Тут здійснюється один з тих чутливих і ніжних дотиків до серця і розуму вихованців, без яких неможливе життя первинного колективу як духовної єдності”¹.

Справді, споглядання, вивчення і втілення художніх творів дає змогу створити оптимальні умови для засвоєння національних цінностей. Театральне мистецтво має широкі можливості для формування інтелектуальних, естетичних та моральних якостей особистості.

Виховний вплив на особистість мають такі форми роботи, як театральні гуртки, студії, театральні виховні заходи: вечори художньої творчості та самодіяльності, конкурси, вікторини, ярмарки, інсценізації, свята. Діяльність, пов’язана з постановкою вистав, сприяє залученню дітей і молоді до культурних надбань, забезпечує формування світогляду, творчості, емоційності, сприяє розкриттю і реалізації їхнього внутрішнього потенціалу.

Виховний потенціал театрального мистецтва глибше розкривається завдяки синтезу різних видів мистецтва. Адже мистецтво театру є комплікованим явищем, яке не існує саме по собі, а складається з інших видів мистецтва: музичного, хореографічного, образотворчого.

Засобами музичного мистецтва забезпечується музичне оформлення вистави, що значно підсилює дієвість художнього образу. Завдяки хореографії створюються емоційно наповнені пластичні образи героїв та їхніх взаємовідносин. За допомогою засобів образотворчого мистецтва стає можливим вплив на візуальне сприйняття вистави через оформлення костюмів, декорацій, використання бутафорії, гримування. Кожен з цих видів мистецтва стає складовим компонентом єдиного цілісного полісенсорного впливу на емоційно-чуттєву сферу глядачів.

Педагогічний вплив хореографічного (танцювального) мистецтва мав місце з прадавніх часів. Так, мисливські танці сприяли практичній підготовці до полювання, військових дій. Їх виконання вимагало дисциплінованості, відповідальності, старанності. У танцях виховувалося почуття солідарності, розвивалася чіткість і вправність рухів, витривалість. Військовий танець використовувався не лише для виклику на бій, а для того, щоб підняти бойовий дух у війська, зробити воїнів сміливими і відданими.

У стародавньому Китаї військові танці були невід’ємною складовою змісту навчання та виховання дітей аристократії і членів імператорської родини.

У гімназіях стародавньої Греції обов’язковим предметом був військовий танець. Пірихій, тобто інсценізація бойових дій із використанням декорацій, до якого готували учнів. Він мав розважальне, естетичне і виховне значення.

У Римській імперії військові танці були священними. Їх виконували салії з метою згуртування людей, пробудження войовничого духу, сміливості.

Для українського козацтва (XIV-XIII століття) бойові танці (Козак, Гопак, Гайдук, Голубець) було ознакою мужності і зрілості, готовності до бойових дій, сформованості характеру і відваги.

Нині хореографічне мистецтво є вагомим засобом виховання особистості. Значення танцю виявляється у його можливості приносити естетичну насолоду, виховувати естетичні смаки, потреби, формувати емоційність, чутливість, позитивне ставлення до навколишнього світу.

На думку, О. Отич, танець викликає позитивні почуття, акумулює в собі естетичні норми і є причиною глибинних психологічних зрушень особистості – катарсису, завдяки якому формується внутрішній світ людини.

Виконання танців в ансамблі виховує почуття відповідальності перед партнерами, колективізм, взаємодопомогу, оскільки від якості виконання кожним танцюристом залежить успіх всього колективу.

Таким чином виховне значення танцю виявляється у тому, що в процесі його виконання чи споглядання людина засвоює суспільні норми, звичаї, традиції.

---

¹ Сухомлинський В.О. Вибрані твори в п’яти томах / В.О. Сухомлинський. – К.: Рад. школа, 1977. – Т.4: Павлівська середня школа. Розмова з молодим директором. – С. 417.

Важливе значення для естетичного виховання, формування естетичних потреб, смаків, естетичної культури в цілому відіграє образотворче мистецтво.

Впливаючи на внутрішній світ особистості, воно відкриває їй можливості до повноцінного сприйняття прекрасного, налаштовує на позитивне ставлення до довкілля, змушуючи замислитися над сенсом буття.

Спілкування з образотворчим мистецтвом, забезпечує глибину і різноманітність чуттєвих контактів, задовольняє естетичні і моральні потреби, втілюючись в інтересах, поглядах, переконаннях, також впливає на мотиви і спрямованість поведінки та діяльності кожної особистості.

Музичне мистецтво найбільшою мірою презентує естетичну, морально-етичну, соціальну культуру і навіть правову сферу конкретного народу чи людства. Воно є вкрай важливим для педагогічного процесу в контексті формування системи цінностей, світогляду і поведінки особистості.

Музика, пісня є виразником волі, духу, правди, щастя, любові до Батьківщини, поваги до батьків, культурних надбань. Вона репрезентує і в доступній формі доносить до свідомості людей виплекані суспільством цінності та ідеали. У музичній пам'яті акумульовано знання з історії, рідної мови, звичаїв, традицій і обрядів, які є могутнім засобом виховання дітей та молоді.

Оскільки музичне мистецтво, музично-пісенні традиції тісно пов'язані з історією, ідеалами й цінностями суспільства, то вірогідно констатувати виховне значення музики для формування таких якостей, як патріотизм, громадянськість, сміливість, чесність, відповідальність, сили волі тощо. Засобами музики культивуються почуття, що визначають ставлення однієї людини до іншої: любов, повага, відданість.

Отже, мистецтво у всіх своїх формах і проявах реалізовує виховну функцію через:

- розвиток емоційно-логічного сприйняття навколишньої дійсності;
- формування естетичних смаків, ідеалів, поглядів, переконань, естетичного ставлення до явищ і предметів навколишньої дійсності;
- стимулювання пізнавальної активності та самостійності, розвиток творчих здібностей та вмій;
- пробудження здатності відчувати настрій, інтереси, потреби і бажання інших;
- формування уміння втілювати та передавати художній образ, задум у продуктах творчої діяльності;
- розвиток здатності особистості до сприйняття цілісної картини світу, прагнення до збереження, відтворення та примноження культурної спадщини українського народу та світу загалом.

У контексті забезпечення виховного впливу на особистість викликають інтерес праці та практичні здобутки польських учених і педагогів І. Войнер, С. Оссовського, Х. Радлінської, Б. Суходольського, С. Шумана.

Так, Б. Суходольський, вважав, що мистецтво має бути вплетене у щоденне творче, змістовне та аксіологічно спрямоване життя. За таких умов здійснює процес самореалізації особистості, визначаючи зв'язок естетичних переживань людини з працею, сенсом життя, поглядами і переконаннями.

Автор виокремив три виховні функції мистецтва:

- 1) *гносеологічну*, яка робить можливим багатостороннє і глибоке пізнання навколишнього середовища і свого місця і ролі в ньому;
- 2) *рекомпенсаційну*, що заповнює пустоти у повсякденному житті через реалізацію здібностей і можливостей в художньо-творчій діяльності;
- 3) *емоційну вразливість*, котра реалізується через вплив на емоції і почуття людини, змушуючи її замислитися над проблемами, змістом і сенсом життя¹.

¹ Suchodolski B. Wspolczesne problemy wychowanie estetycznego // Wychowanie przez sztuke / Wybor. Wstep I red / I. Wojnar. Warszawa, 1965. – S. 29 – 32..

Свої думки з приводу естетичного виховання висловлював С. Оссовський який вважав, що мистецтво треба використовувати для формування позитивних якостей і переконань особистості.

Роль мистецтва у вихованні особистості автор пов'язує з такими наслідками його впливу, як:

- очищувальна (катарсична) дія естетичних вражень на свідомість, внутрішній світ людини;
- цілеспрямоване формування культури співжиття;
- розвиток чуттєвої вразливості через зв'язок з художнім образом, дією;
- формування власної творчої позиції не лише у виконавця, а й у глядача¹.

Психологічний підхід до проблеми виховного значення мистецтва запропонував С. Шуман, який обґрунтував роль естетичного виховання у підготовці до участі в художній діяльності. Оперуючи поняттям “виховання через мистецтво”, він проаналізував виховний вплив музичного, художнього мистецтва, виокремив різноманітні форми взаємодії особистості з мистецтвом. Термін “виховання” учений ідентифікував із поняттям “залучення”, вважаючи, що мистецтво пов'язане з культурною політикою та діяльністю закладів культури².

Розвиток теорії і практики естетичного виховання засобами мистецтва пов'язаний з діяльністю Ірени Войнер, яка пропонує його реалізацію через міждисциплінарну взаємодію педагогіки, естетики, психології і теорії культури. І. Войнер розглядає естетичне виховання як освітню орієнтацію, результатом якої є конгломерат естетичних цінностей. На думку автора, такий підхід уможливить не лише розвиток естетичних смаків, почуттів, а й сприятиме формування моральної вихованості особистості³.

Нині стає актуальним так званий інтегрований підхід, який пропонує особливий шлях до розуміння мистецького твору. На відміну від традиційного він призводить до розширеного естетичного переживання, що охоплює спектр думок, емоцій і почуттів.

Прихильники цієї позиції вважають, що інтеграція різних видів мистецтва допомагає глибше усвідомити сутність як кожного з них окремо, так і взаємозв'язків між ними.

Висновки

Розв'язання проблем виховання є важливим пріоритетом педагогічної діяльності. Це цілеспрямований соціально значущий процес сприяння гармонійному розвитку особистості, котрий реалізується в ході взаємодії вихователя і вихованця. Результатом такої взаємодії має бути сформованість у вихованця духовно збагаченої системи якостей, наукового світогляду, громадянської позиції, а також культури та здатності до особистісної творчої самореалізації.

Структурними компонентами процесу виховання є мета, завдання, закономірності, принципи, зміст, методи, прийоми, форми, засоби, результати виховання. Головними рушійними силами процесу виховання особистості є суперечності, що виникають між наявним рівнем вихованості і необхідним досвідом поведінки в суспільстві.

Важливим є вплив процесу виховання на формування позитивних поглядів і переконань особистості, які визначають її поведінку. Так, для актора необхідним елементом професійної майстерності є “громадська самотність”. Успіх акторської діяльності залежить від уміння виявляти інтерес та детально вивчати предмети і явища навколишньої дійсності,

¹ Przy chodzinka-Kaciczak M. Polskie koncepcje powszechnego wychowania muzycznego. Tradycje – wspolczesnosc. – Warszawa: WsiP, 1979. - S. 161.

² Szuman S/ Istota, kierrunki i struktura uzdolnien muzycznych / Szkoła Artystyczna. T. III, 1957. – Nr. 1 – 2. – S. 8 – 30.

³ Irena Wojnar/ Wychowanie estetyczne – wyczowanie czlowieka // Edukacja estetyczna w perspektywie przemismn szkoły wspulczesnej / Pod red/ A/ Dialkowskiego. – Lublin: Wydawnictwo Uniwersytety Marii Curie-Sklodowskiej, 1997. – S.23.

художні образи, роботу інших акторів. Саме тому формування сталого інтересу і уважності є запорукою набуття майбутніми акторами і режисерами професійних якостей і вмінь.

Важливим структурним компонентом особистості є культура в різних її проявах: художньо-естетичному, морально-етичному, політично-правовому. Сформованість художньо-естетичної культури визначається наявністю у вихованця знань, смаків, ідеалів, здібностей до естетичного сприйняття явищ дійсності, творів мистецтва, потреби вносити прекрасне в стосунки з оточуючими, прагнення до естетичного перетворення навколишнього світу. Результатом виховної роботи має стати високий рівень вихованості особистості. Зміст виховання реалізується за такими напрямками: громадянське, морально-етичне, розумове, художньо-естетичне, трудове, фізичне, правове, екологічне, економічне, гендерне (статеве).

Ефективність виховної роботи залежить від використання системи спеціальних методів: методи формування свідомості особистості, методи формування суспільної поведінки, методи стимулювання діяльності і поведінки. Актуальним в сучасних умовах є використання нетрадиційних методів виховання: інформаційно-організаційних, мотиваційно-стимулюючих, пізнавально-пошукових та регулятивно-корекційних.

Виховання тісно пов'язане із самовихованням, що передбачає формування власних позитивних якостей, та перевихованням, спрямованим на подолання негативних якостей особистості. Самовиховання розпочинається із самопізнання, що є запорукою успіху акторської діяльності". Самовиховання майбутнього актора є важливим чинником формування "сценічної наївності",

Мистецтво є важливим засобом виховання, оскільки у всіх своїх формах і проявах реалізує виховну функцію через: розвиток емоційно-логічного сприйняття навколишньої дійсності; формування естетичних смаків, ідеалів, поглядів, переконань, естетичного ставлення до явищ і предметів навколишньої дійсності; стимулювання пізнавальної активності та самостійності, розвиток творчих здібностей та вмінь тощо.

Словник основних термінів

Виховання – цілеспрямований соціально значущий процес сприяння гармонійному розвитку особистості, що реалізується у ході взаємодії вихователя і вихованця. Результатом такої взаємодії має бути сформованість у вихованця системи якостей, наукового світогляду, громадянської позиції, а також культури та особистісної творчої самореалізації

Вихованість – властивість особистості, яка визначається наявністю і ступенем сформованості комплексу якостей, що відображають розвиток особистісних характеристик, ставлення вихованця до навколишнього соціального середовища, а також поведінки і діяльності.

Виховний ідеал – взірць поведінки, діяльності, до якого прагне особистість.

Засоби виховання – предмети і явища матеріальної і духовної культури (засоби масової інформації, твори театрального, образотворчого, кіномистецтва, літературні джерела).

Закономірності виховання – відносно стійкі, повторювальні об'єктивні зв'язки, які функціонують у педагогічному процесі і визначають ефективність виховного процесу.

Зміст виховання – соціальний досвід людства, акумульований у надбаннях світової і національної культур, представлений системою знань, відповідних категорій, правил, норм, ціннісних орієнтацій, які необхідно засвоїти з метою формування високого рівня вихованості особистості.

Індивідуальність – сукупність зовнішніх і внутрішніх ознак і якостей людини, які відрізняють її від інших і визначають її самобутність, оригінальність, неповторність.

Мета виховання – створення оптимальних умов для гармонійного розвитку особистості вихованця, розкритті його творчого потенціалу

Методи виховання – способи взаємопов'язаної діяльності вихователя і вихованця, які спрямовані на формування вихованості останнього.

Морально-етичне виховання – напрям виховання, що передбачає цілеспрямовану діяльність сім'ї і закладів освіти, спрямовану на формування морально-етичних знань, якостей, поглядів, переконань, почуттів, світогляду, позитивної спрямованості поведінки в процесі взаємодії із соціальним середовищем і участі в практичній діяльності.

Перевиховання – це активна діяльність, яка спрямована на подолання негативних якостей особистості, що виникли під впливом несприятливих умов соціального середовища (друзів, людей з негативною поведінкою, вулиці, засобів масової інформації).

Приєм виховання – це складова методу виховання, яка підсилює його ефективність в конкретній ситуації.

Принципи виховання – вихідні керівні положення, які визначають загальні закономірності і особливості виховного процесу і висувають загальні вимоги до змісту, методів, форм і засобів організації виховної роботи.

Розвиток особистості визначається прогресивними якісними змінами психічної діяльності, набуттям системи знань, умінь і навичок з різних галузей наук.

Розумове виховання – напрям виховання, що передбачає цілеспрямований вплив дорослих на розвиток активної розумової діяльності дітей.

Самовиховання – цілеспрямована і свідомо здійснювана діяльність особистості, яка спрямована на формування власних позитивних якостей, подолання негативних і вироблення активної життєвої позиції.

Трудове виховання – напрям виховання спрямований на підготовку дітей та молоді до трудової діяльності, формування та вдосконалення трудових вмінь та навичок, виховання дисциплінованості, відповідальності, працелюбності, поваги до людей праці.

Фізичне виховання – напрям виховання спрямований на зміцнення здоров'я підростаючого покоління, створення умов для правильного фізичного розвитку дітей, збільшення тривалості життя, формування в молоді найважливіших морально-вольових якостей, прищеплення відповідних санітарно-гігієнічних навичок, здійснення підготовки до участі в продуктивній праці і до захисту рідної землі.

Форми виховної роботи – види і варіанти організації спільної взаємодії вихователів і вихованців, спрямованої на реалізацію мети і завдань виховної роботи.

Формування особистості – це процес становлення людини як соціальної істоти, що відбувається внаслідок впливу об'єктивних факторів на внутрішні (суб'єктивні) сили розвитку.

Художньо-естетичне виховання – напрям виховання спрямований на формування в дітей почуття краси, розширення їхнього естетичного світогляду і досвіду з метою вироблення смаку, потягу до прекрасного й негативного ставлення до всього негативного, огидного, пробудження в молоді власних творчих естетичних здібностей в різних видах діяльності.

Запитання для самоперевірки:

Що таке виховання?

Охарактеризуйте мету виховання на сучасному етапі суспільного розвитку.

Назвіть основні завдання професійного виховання в театральній школі.

Охарактеризуйте основні етапи організації процесу виховання.

Які закономірності необхідно враховувати у ході організації виховного процесу?

Виокремте суперечності, які пов'язані з особливостями впливу мистецтва на формування особистості.

Яких принципів виховання слід дотримуватися в театральній школі?

У чому полягає народнопедагогічний аспект виховної роботи?

Охарактеризуйте основні групи методів і форм виховання.

У чому полягають особливості самовиховання і перевиховання особистості?

Обґрунтуйте значення мистецтва для виховання особистості.

Література:

- Андрєєва О. Виховання творчої особистості. Роль в ньому системи позашкільної освіти та проблеми її розвитку / О. Андрєєва // Нова педагогічна думка. – 1996. – №2. – С.28 – 30.
- Бех І.Д. Виховання особистості: Підручник / І.Д. Бех. – К.: Либідь, 2008. – 848 с.
- Виховні технології / Упоряд.: В. Варава, В. Зоц.- К.: Ред. загальнопед. газет, 2004. – 120 с.
- Будянський В.І. Шкільний театр / В.І. Будянський, Д.В. Будянський. – Суми: ВАТ “СОД”, вид-во “Козацький вал”, 2002. – 184 с.
- Вишневецький О. Сучасне українське виховання: Педагогічні нариси / О. Вишневецький. – Львів: Львівський обл. наук.-метод. ін-т освіти; Львівське обласне педагогічне товариство ім. Г. Ващенка, 1996. – 238 с.
- Волобуєва Т.Б. Розвиток творчої компетентності школярів / Т.Б. Волобуєва. – Харків: Основа, 2005. – 109 с.
- Жорнова О.І. Теорія і методика формування культуротворчості / О.І. Жорнова. – Запоріжжя: Дике поле, 2006. – 416 с.
- Карпенчук С.Г. Теорія і методика виховання: Навчальний посібник / С.Г. Карпенчук. – К.: Вища школа, 1997. – 304 с.
- Кукушин В.С. Теория и методика воспитательной работы / В.С. Кукушин. – Ростов н/Дону: Март, 2002. – 320 с.
- Лозова В.І., Троцко Г.В. Теоретичні основи виховання і навчання / В.І. Лозова, Г.В. Троцко. – Харків.: ОВС, 2003. – 183 с.
- Мартинюк І.В. Національне виховання: Теорія і методологія: Методичний посібник / Міністерство освіти України, інститут системних досліджень освіти. – К.: ІсДо, 1995. – 160 с.
- Миропольська Н. Уроки художньо-естетичного циклу в школі: навчання і виховання. / Н. Миропольська, С. Ничкало, В. Рагозіна, Л. Хлебнікова, В. Шахрай – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2006. – 240 с.
- Основи національного виховання: Концептуальні положення / В.Г. Кузь, Ю.Д. Руденко, З.О. Сергійчук та ін., За заг. ред. В.Г. Кузя та ін. – Інформ.-видав. Центр “Київ”, 1993. – (ч.1). – 152 с.
- Руденко Ю. Основи сучасного українського виховання / Ю. Руденко. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2003. – 328 с.
- Рудницька О.П. Педагогіка: загальна та мистецька: Навчальний посібник / О.П. Рудницька. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2005. – 360 с.
- Стельмахович М.Г. Народна педагогіка / М.Г. Стельмахович – К.: Радянська школа, 1985. – 312 с.

Тема 11. ПЕДАГОГІЧНІ ОСНОВИ НАВЧАННЯ І САМООСВІТИ ОСОБИСТОСТІ

11.1. Процес навчання

Однією із важливих умов формування повноцінної особистості є її залучення до навчання – систематичного пізнання навколишнього світу, здобуття знань про його предмети і явища, формування повноцінних умінь і навичок застосування одержаної інформації в практичній діяльності. Таких результатів можна досягнути за умови доцільної організації **процесу навчання** – доцільно організованої взаємодії учителя і учня, спрямованої на засвоєння учнем системи знань, формування умінь, навичок, наукового світогляду.

Різні аспекти процесу навчання досліджує спеціальна галузь педагогіки – дидактика. Вона займається обґрунтуванням змісту освіти, досліджує закони, закономірності, принципи, методи і форми організації навчання.

У розвиток і становлення дидактики чималий внесок зробили К. Гельвецій, Я. Коменський, Й. Песталоцці, Ф. Дістерверг, К. Ушинський, М. Корф, О. Духнович, В. Сухомлинський, Б. Єсіпов, В. Онищук та інші.

Дидактика оперує численними категоріями, до яких передусім належать:

Навчання – двосторонній взаємообумовлений процес взаємодії педагога і учня, результатом якого є засвоєння останнім соціального досвіду у відповідності до потреб суспільства та з урахуванням його вікових можливостей.

Навчальний процес. Це поняття є значно ширшим від поняття “процес навчання”, оскільки охоплює не лише спільну діяльність педагога і учня, а й такі компоненти як: матеріально-технічне оснащення, документальне забезпечення освітнього закладу, засоби, методи і форми організації навчання.

Викладання – діяльність педагога, яка полягає в організації процесу навчання: постановці мети і завдань, викладу нового матеріалу, керівництва роботою учнів щодо засвоєння знань, перевірки та оцінки якості їхніх навчальних досягнень.

Навичка – автоматизоване уміння, яке дозволяє швидко і раціонально виконувати певні дії.

Процес навчання є складним за своєю структурою, яку утворюють такі компоненти:

1. *Цільовий компонент* передбачає постановку мети і завдань навчальної діяльності, які визначаються характером навчальної дисципліни, змістом навчального матеріалу, віковими характеристиками учнів. Так, професійне навчання акторів і режисерів розпочинається з формування уміння поводити себе перед глядачами, що націлено на розв’язання таких важливих завдань:
  - навчити майбутнього актора бути нейтральним у повсякденному житті;
  - сформувати уміння втілювати задум (свій і режисерський) на сцені¹.
2. *Стимулюючо-мотиваційний компонент* спрямований на поглиблення мотивації, роз’яснення мети і завдань учням, що є важливою умовою успішного навчання. Так, вагомим стимулом наполегливого навчання акторів є перспектива отримання ролі, визнання з боку педагогів та товаришів.
3. *Змістовий компонент* охоплює обсяг знань, які необхідно засвоїти учню. Цей обсяг визначається навчальними планами, програмами і міститься у підручниках, посібниках, довідниках, енциклопедіях тощо. У справі підготовки акторів цей компонент є двобічним: по-перше, зміст підготовки майбутніх митців відображено в навчальних планах, програмах для відповідних спеціальностей вищих навчальних закладів, а також в авторських навчальних програмах (для драматичних гуртків і

¹ Цукасова Л.В. Театральная педагогика: Принципы, заповеди, советы / Л.В. Цукасова, Л.А. Волков. – М.: Книжный дом “ЛИБРОКОМ”, 2009. – С. 51 – 116.

театральних студій), по-друге, він визначається режисером і залежить від змісту постановки та режисерського задуму.

4. *Операційно-діяльнісний компонент* включає в себе методи, прийоми, форми і засоби навчання, якими користується педагог для реалізації мети і завдань навчального процесу.
5. *Контрольно-регулятивний компонент* забезпечує одержання інформації про рівень навчальних досягнень учнів, а також про труднощі і недоліки, з якими вони зустрічаються. Для майбутніх акторів цей компонент є одним із важливих, оскільки прогалини в знаннях та уміннях є суттєвою перешкодою на шляху вироблення акторської майстерності, реалізації сценічного образу і втілення творчого задуму.
6. *Оціночно-результативний компонент* передбачає оцінку знань та умінь учнів, здобутих у ході навчання. У ході підготовки акторів реалізація цього компоненту здійснюється через рольові пропозиції режисерів, любов і визнання глядачів.

В дидактиці функціонує так звана внутрішня структура процесу навчання: сприймання – осмислення і розуміння – узагальнення – закріплення – застосування на практиці.

Процес навчання виконує важливі взаємопов'язані функції, серед яких:

- *Освітня функція*, націлена на здобуття належної освіти через засвоєння відповідної системи знань, формування умінь і навичок;
- *виховна функція*, що передбачає формування у ході навчання системи суспільно значущих якостей, рис, світогляду особистості;
- *розвивальна функція*, котра уможливорює розвиток різних сфер особистості: інтелектуальної, моральної, психологічної, творчої.

Перебіг навчального процесу обумовлений **закономірностями навчання** – стійкими, суттєвими зв'язками, які визначають залежність результатів процесу навчання від внутрішніх та зовнішніх умов.

Так, для театральної школи важливими є такі закономірності:

- зумовленість змісту навчання вимогами професії і суспільними потребами;
- єдність навчального і виховного процесів;
- відповідність змісту і методів навчання віковим та реальним можливостям особистості;
- залежність результату навчання від організації систематичного повторення.

Ефективність процесу навчання залежить і від умінь педагога враховувати **дидактичні принципи** (принципи навчання) – основні вихідні положення, щодо його реалізації, які базуються на закономірностях навчання.

До основних дидактичних принципів належать:

- принцип *гуманності* вимагає ставлення до учня як до особистості, врахування його потреб, можливостей та інтересів;
- принцип *науковості* обумовлює необхідність подання учням вірогідної науково вивіреної та обґрунтованої системи знань;
- принцип *доступності* містить вимогу про те, що викладаючи новий матеріал, вчитель повинен подбати про розуміння і відповідне його сприйняття учнями;
- принцип *зв'язку навчання з життям* ґрунтується на вимозі щодо забезпечення можливості використовувати знання на практиці;
- принцип *систематичності і послідовності* навчання передбачає системність у роботі вчителя і учнів, а також певний порядок у виконанні навчальних завдань;
- принцип *свідомості й активності учнів* визначає необхідність сприяння розумінню та усвідомленню учнями знань, виявленню ними активності та управління нею з боку педагога;
- принцип *наочності* пропонує використовувати наочність в навчальному процесі (натуральну – знаряддя, продукти праці, хімічні речовини, зображувальну – моделі,

макети, муляжі, репродукції, картини, плакати, схематичну – карти, схеми, таблиці, діаграми, малюнки);

- принцип *міцності знань, умінь і навичок* вимагає закріплення і збереження в пам'яті головних понять, ідей, правил, законів, що досягається шляхом систематичного повторення навчального матеріалу;
- принцип *індивідуального підходу до учнів* передбачає врахування рівня розвитку учнів, ступеня їхньої пізнавальної активності, наявності можливостей, інтересу;
- принцип *емоційності навчання* передбачає сприяння переживанню учнями тих емоцій, які активізують навчально-пізнавальну діяльність;
- принцип *індивідуальної творчості* вимагає розширення досвіду творчої діяльності і передбачає реалізацію в навчальному процесі спеціальних технологій творчого розвитку особистості.

Викликають також інтерес сформульовані С. Пальчевським принципи сугестопедичного навчання:

- принцип радості, напруженості та концентративної психорелаксації, що передбачає переживання учнями відчуття радості від змісту та процесу навчально-пізнавальної діяльності;
- принцип єдності свідомого-парасвідомого та інтегральної мозкової активації обумовлює необхідність впливу учителя на мотиваційну сферу особистості, який використання ним настанов, інтересів, периферійних перцепцій;
- принцип сугестивного зв'язку на рівні резервного комплексу, котрий вимагає залучення до навчального процесу невикористаних сил і резервів учня¹.

Таким чином, процес навчання є системою взаємопов'язаних між собою компонентів, передбачає врахування законів, закономірностей і принципів, які зумовлюють його ефективність та результативність.

11.2. Методи навчання

Метод навчання – способи спільної діяльності учителя і учня, спрямованої на засвоєння учнями знань, формування вмій і навичок. Структурним елементом методу навчання є прийом.

Прийом навчання – деталь методу, використання якої дозволяє підсилити ефективність процесу навчання. Наприклад, під час розповіді про технологію втілення сценічного образу може бути використаний прийом показу акторської дії, який активізує роботу вихованців.

Методи навчання поділяються на **загальні** (універсальні, які можуть бути застосовані у процесі викладання всіх предметів) і **спеціальні** (які є ефективними під час вивчення окремих предметів).

В дидактиці зустрічаються різні підходи до класифікації методів навчання:

За джерелами знань, особливостями передачі і характером сприйняття їх поділяють на: словесні, наочні, практичні (Н. Верзилін, Є. Голант, С. Петровський, С. Чавдаров).

За змістом освіти і характером пізнавальної діяльності визначають: пояснювально-ілюстративні, репродуктивні, проблемного викладу, частково пошукові, дослідницькі методи (М. Скаткін, І. Лернер).

Пояснювально-ілюстративний метод навчання передбачає передачу вчителем учневі готових знань із використанням пояснення, ілюстрування, демонстрування, виконання дії за зразком.

Репродуктивний метод навчання базується на репродуктивному характері мислення, орієнтує учня на стереотипне засвоєння та відтворення знань.

---

¹ Пальчевський С.С. Педагогіка: Навчальний посібник / С.С. Пальчевський. – К.: Каравела, 2007. – С. 312.

Проблемний виклад навчального матеріалу здійснюється під час проблемної лекції, проблемної розповіді, проблемної бесіди.

Частково-пошуковий метод навчання передбачає спільну діяльність, в ході якої певну частину нового матеріалу повідомляє учитель, а іншу – учні здобувають самостійно, виконуючи запропоновані завдання.

Дослідницькі методи спрямовані на активну діяльність учнів, зміст якої полягає у проведенні систематичних спостережень, дослідів, аналізі здобутих результатів, встановленні зв'язків між явищами і формулюванні висновків.

3. За логікою передачі та характером сприймання навчальної інформації методи навчання можуть бути: індуктивними, дедуктивними, традуктивними (С. Шаповаленко).

Індуктивні методи передбачають логічний перехід від одиничного до загального в процесі навчання. Наприклад, щоб навчитися зображувати певні взаємовідносини на сцені, актор спочатку вивчає окремі аспекти взаємодії з живим об'єктом, а потім застосовує отримані знання для втілення сценічного образу.

Дедуктивні методи забезпечують перехід від загального до конкретного. Зокрема, знання майбутніх акторів про сутність акторської майстерності є важливою умовою наступного формування її елементів.

Традуктивні методи передбачають рух від одиничного до одиничного через порівняння його за певними ознаками. Так, формування техніки використання невербальних засобів в театральній педагогіці здійснюється шляхом порівняння цих засобів один з одним (наприклад, елементів міміки, пантоміміки).

4. За характером викладацької діяльності педагога і вихованців виокремлюють *бінарні методи*, які одночасно враховують характер діяльності як учителя, так і учня (наприклад, методи мотивації і стимулювання навчальної діяльності, методи контролю і самоконтролю за результатами навчання).

Загальноприйнятою класифікацією є поділ методів на три комплексні групи (за Ю. Бабанським): методи організації і здійснення навчально-пізнавальної діяльності, методи стимулювання і мотивації навчально-пізнавальної діяльності, методи контролю і самоконтролю за ефективністю навчально-пізнавальної діяльності.

1. Методи організації і здійснення навчально-пізнавальної діяльності передбачають одержання учнями нових знань, формування вмінь і навичок. До цієї групи відносяться такі методи:

- а) *словесні*, які базуються на використанні слова як головного засобу передачі інформації: розповідь (художня, науково-популярна, опис), пояснення, інструктаж, лекція, бесіда (репродуктивна, евристична), робота з підручником;
- б) *наочні методи* передбачають використання наочності: ілюстрування (показ картин, карт, малюнків з метою міцного засвоєння знань), демонстрування (безпосередній показ явищ з використанням приладів, проведення дослідів);
- в) *практичні методи* забезпечують активізацію діяльності вчителя і учнів у процесі застосування знань на практиці: вправи, досліди, власне практичні і лабораторні роботи, а також ситуаційний метод.

Нині вчені та педагоги-практики здійснюють активний пошук шляхів підвищення ефективності відомих методів навчання, впроваджують нові її різновиди. Зокрема, цікаві результати отримав один із відомих прихильників сугестопедагогіки С. Пальчевський, який на теоретичному та практичному рівнях дослідив сугестивні методи навчання: релаксопедичні і сугестопедичні. Особливістю цих методів є незвичний спосіб подання навчального матеріалу, який уможливує на швидке запам'ятовування. Обсяг такого матеріалу значно перевищує загальноприйнятті норми. Підґрунтям для ефективного запам'ятовування є:

- 1) орієнтація на функціональні можливості людини у сні;
- 2) організація перехідних станів біоритмів і пов'язаних з ними твірних, що визначають конкретну процедуру викладу навчального матеріалу;

3) прогресивна м'язова релаксація (розслаблення) й автогенне тренування (релаксопедія);

4) сугестивні впливи (навіювання) традиційними засобами у звичайному стані свідомості (сугестопедія) ¹.

Релаксопедичний метод навчання передбачає виклад нового матеріалу в ході релаксопедичного сеансу, на якому відбувається усвідомлення учнями нових знань й одночасне утворення зорово-слухових зв'язків. Спочатку педагог розповідає зміст нової теми, при цьому може бути використана наочність. Згодом він вводить учнів у стан релаксації, використовуючи музичний супровід. В ході основної частини заняття вони повторюють новий матеріал тричі у різному інтонаційному оформленні. Релаксопедичне заняття завершується виведенням учнів зі стану релаксації та виконанням вправ на застосування вивченого матеріалу.

Сугестопедичний метод подібний до попереднього, однак відрізняється наявністю активного сеансу – періоду в ході якого учні переглядають власні записи основних понять нового матеріалу і одночасно слухають пояснення ².

Використання цих методів дає змогу позбавити учнів зайвого напруження, викликає в них інтерес до навчання, забезпечує його високу результативність.

2. Методи стимулювання і мотивації навчально-пізнавальної діяльності спрямовані на формування в учнів системи мотивів до навчально-пізнавальної діяльності. До них належать:

- а) *методи формування пізнавальних інтересів учнів*, які впливають на емоційну сферу особистості, викликаючи інтерес і бажання здобувати нові знання: метод створення ситуації успіху в навчанні (передбачає похвалу за позитивні досягнення); метод опори на життєвий досвід (використання вчителем фактів, явищ, які учні спостерігали в житті); метод пізнавальних ігор (використання ігор, які моделюють життєві ситуації); метод забезпечення інтересу в процесі вивчення нового матеріалу (використання гуморесок, фактів з життя тощо, які викликають інтерес в учнів, привертають їх увагу).
- б) *методи стимулювання обов'язку і відповідальності* використовуються з метою пояснення учням громадської і суспільної значущості навчальної діяльності, обґрунтування необхідності виконання своїх обов'язків: висунення вимог і перевірки якості їх виконання, заохочення до суспільно-корисної і громадської роботи.

3. Методи контролю і самоконтролю за ефективністю навчально-пізнавальної діяльності дають змогу швидко і вчасно одержати інформацію про досягнення і можливі недоліки учнів у процесі навчально-пізнавальної діяльності. Особливість цих методів полягає в тому, що вони можуть застосовуватися на всіх етапах навчального процесу. До цієї групи методів належать: методи усного, письмового, програмованого, графічного контролю, практична перевірка, самоконтроль і самооцінка.

В сучасних умовах набувають актуальності інтерактивні методи навчання. Інтерактивне навчання (від англ. – interactive learning) – навчання, яке побудоване на активній взаємодії учасників педагогічного процесу. Інтерактивні методи навчання передбачають постійну взаємодію вихованців між собою та з учителем.

Інтерактивні методи навчання – система способів діалогічної взаємодії суб'єктів навчання (учіння), спрямованих на осмислення діалогу, його “інтер”-“інтра”-“мета”-суб'єктні плани ³. Під інтерсуб'єктним планом розуміється зовнішній діалог, під інтраметасуб'єктним планом – внутрішній діалог. Метасуб'єктний план складають суспільні норми і цінності.

¹ Пальчевський С.С. Педагогіка: Навчальний посібник / С.С.Пальчевський. – К.: Каравела, 2007. – С. 348 – 349.

² Там само, С.349 – 352.

³ Ігри дорослих. Інтерактивні методи навчання / Упорядник Л. Галіцина. – К.: Ред.загальнопед. газ., 2005. – С. 32.

У ході використання цих методів педагог виступає як організатор процесу навчання, консультант, фасилітатор (натхненник). Результати навчання досягаються взаємними зусиллями учасників навчання. Учні беруть на себе відповідальність за результати навчання.

Інтерактивні навчальні методи поділяються на дві групи: методи кооперативного навчання і методи групового навчання. До першої групи відносяться такі з них, як: робота в парах, робота в малих групах (“ажурна пилка”, “синтез думок”, “коло ідей”).

Робота в парах є особливо ефективною на початкових етапах навчання. Цей метод дає вихованцям можливість обговорити варіант рішення проблеми з партнером і лише потім презентувати свої думки перед групою. Це сприяє формуванню вміння висловлюватись, вміння переконувати і вести дискусію.

Робота в малих групах є ефективною для вирішення складних проблем, які потребують врахування думки усіх членів колективу. Важливими етапами такої роботи є обговорення змісту проблеми в малих групах і презентацію результатів колективної діяльності. Залежно від змісту та мети навчання можливі різні варіанти організації роботи груп:

“Ажурна пилка” дає змогу опрацювати велику кількість інформації за короткий проміжок часу. З цією метою створюють 2 – 3 групи, які вивчають та обговорюють визначену тему. В кожній навчальній групі розподіляються ролі: ведучий (слідкує за часом), контролер (перевіряє якість засвоєння учнями своєї групи навчального матеріалу, ставлячи запитання). Після роботи в групах відбувається перерозподіл груп таким чином, щоб у кожную новостворену групу потрапив представник дочірньої групи. У нових групах відбувається обмін інформації з кожної теми. Потім кожен учасник повертається у початкову групу і ділиться отриманою інформацією.

“Синтез думок”. Цей метод передбачає об’єднання вихованців у групи і виконання спільних завдань. Після прийняття групового рішення учні передають свій варіант розв’язання проблеми іншим групам, які доповнюють його своїми думками, заперечують те, з чим не погоджуються.

“Коло ідей”. Результатом застосування цього методу є розв’язання гострих суперечливих питань і складання списку ідей. Зміст роботи полягає у виконанні малими групами одного і того ж завдання, яке складається з декількох питань (позицій), які вони презентують по черзі.

До другої групи інтерактивних методів навчання належать такі, що передбачають спільну (фронтальну) роботу всього колективу вихованців: “мікрофон”, “незакінчені речення”, “мозковий штурм”, “синектика”.

“Мікрофон”. Цей метод надає можливість кожному, по черзі висловити власну думку чи позицію, відповідаючи на запитання. Після того як всі учасники запропонували своє рішення проблеми проводиться підведення підсумків усіх ідей.

“Незакінчені речення”. Робота із використанням цього методу спрямована на формування умінь правильно будувати речення, вільніше висловлюватись щодо запропонованих тем, відпрацьовувати вміння говорити по суті й переконливо. Зміст його полягає в тому, що вихованцям пропонуються незавершені речення-відповіді на поставлені запитання. Завдання учнів – продовжити речення так, щоб їх зміст відображав вирішення завдань.

“Мозковий штурм” спонукає вихованців проявляти уяву та творчість, дає можливість вільно висловлювати свої думки. Його зміст полягає у зборі якомога більшої кількості ідей щодо розв’язання проблеми, які фіксує ведучий. При цьому не допускається критика і коментар ідей. Наприкінці проводиться обговорення і вибір перспективних пропозицій.

Синектика є модифікацією мозкового штурму. Під час його використання знімається заборона на обговорення інших проблем. Теми можуть змінюватися і доповнюватися, відходячи час від часу від початкової. Пошук шляхів розв’язання проблеми здійснюється усіма учасниками, котрі пропонують для цього різні ідеї.

Для професійної школи, зокрема, театральної, актуальними є спеціальні методи, або методи мистецького навчання. За визначенням Г. Падалки, **методи мистецького навчання** – упорядковані способи взаємопов'язаної діяльності вчителя і учнів, спрямовані на розв'язання художньо-навчальних і художньо-виховних завдань.

Автором запропоновано таку класифікацію методів навчання мистецтва:

1. **За джерелами передачі та характером сприйняття художньої інформації** вони поділяються на словесні, демонстраційно-образні, художньо-творчі (практичні).

Словесні методи мають важливе значення в системі мистецької освіти. До них належать: лекція, розповідь, бесіда, пояснення, обговорення, коментар, вербалізація художнього змісту образів.

Розглянемо методи навчання, які є важливими для підготовки акторів.

Пояснення спрямоване на розкриття сутнісних характеристик художніх образів, засобів і способів їх втілення на сцені. Цей метод допомагає усвідомити зміст акторської майстерності та її складових.

Бесіда – метод, який дає змогу одержувати зворотну інформацію від учня про рівень розуміння навчального матеріалу, а також про його інтереси та можливості. Бесіда є важливим методом втілення художнього образу в процесі реалізації режисерського задуму. Це є підставою для виокремлення таких видів бесіди: внутрішня (діалог із самим собою), відкритий діалог (спілкування між двома учасниками), полілог (обмін інформацією між трьома або більшим числом суб'єктів спілкування).

Обговорення сприяє формуванню інтересу учнів до навчання, умінь захищати власну позицію, висловлювати думки, погляди, переконання. Цей метод забезпечує посилення впливу театрального колективу на розвиток і формування особистості. Під час обговорення з'ясовується також результативність впливу засобів мистецтва на особистість, а також її ставлення до мистецтва.

Коментар супроводжує виконання вправ, пошук шляхів розв'язання задач. Цей метод використовується з метою здійснення поточного контролю за навчально-пізнавальною діяльністю учнів, що сприяє вчасному виявленню та запобіганню недолікам і помилкам. Зокрема,

Вербалізація змісту художніх творів зорієнтована на осмислення і розуміння учнями змісту і особливостей художнього образу, осягнення їх смислового наповнення. Для цього сприйняття учнями художнього твору супроводжують словесним поясненням.

До **демонстраційно-образних методів** навчання мистецтва належать: демонстрація художніх творів (художня демонстрація) та ілюстрування словесних пояснень художніми засобами. *Художня демонстрація* є одним із дієвих методів в театральній педагогіці. Зміст цього методу полягає в безпосередньому показі педагогом певних прийомів чи дій: поз, жестів, мімічних рухів тощо. Однак, в цього методу є недолік, який полягає в спонуканні учнів до наслідування запропонованого зразка.

Художнє ілюстрування застосовується для підтвердження обраних фактів, явищ, подій. Засобами художнього ілюстрування є вистави, п'єси, репродукції тощо.

До **художньо-творчих методів** мистецького навчання належить художнє вправління, варіантна розробка і втілення художнього образу, інтерпретація.

Художнє вправління – багаторазове повторення складових мистецької діяльності (декламування, жестикулювання, виконання танцювальних па) з метою їх глибокого розуміння, закріплення, вдосконалення. Оскільки за своїм змістом художня діяльність має творчий характер, цей метод сприяє формуванню первинних умінь і навичок.

Варіантна розробка спрямована на пошук оптимального рішення художнього задуму допомагає уникнути повторів, наслідування. Цей метод є ефективним за умови належного рівня підготовки акторів.

Інтерпретація дає можливість виконавцю виявити власне бачення змісту і характеру художнього образу (або твору), відчувати себе у ролі постановника і оцінити власні можливості. Цей метод передбачає безпосереднє виявлення умінь і навичок актора.

Зміст *імпровізації* полягає в миттєвому створенні і передачі учнем художнього образу, емоцій, почуттів, переживань через відповідну форму художнього втілення.

2. Залежно від характеру мистецької діяльності методи мистецького навчання поділяються на методи наслідування, репродуктивні і творчі методи.

Методи наслідування передбачають точне відтворення, наслідування елементів художньої виразності, акторської майстерності Вони мають допоміжний характер, оскільки використовуються з метою засвоєння мистецької техніки.

Репродуктивні методи спрямовані на точне відтворення одержаного від учителя та в процесі самонавчання матеріалу і дають змогу отримати дані про обсяг та зміст засвоєння учнями інформації.

Творчі методи уможливають розкриття творчого потенціалу учнів, їх самовираження і самореалізацію. Використовуючи творчі методи педагог залучає акторів до виконання ролей, постановки вистав, розробки сценаріїв тощо.

3. Врахування характеру завдань і етапів навчання дає змогу виокремити методи ознайомлення, методи роботи над художнім матеріалом та методи створення художніх образів.

Методи ознайомлення використовують на початковому етапі навчання з метою покращення сприймання мистецьких творів. Ефективність їхнього застосування забезпечується вмілою організацією педагогом процесу сприйняття художнього твору, що досягається шляхом використання пояснення, обґрунтування мети і завдань, які вирішуються в процесі сприйняття творів, а також через актуалізацію і мотивацію навчальної діяльності.

Методи роботи над художнім матеріалом є доцільними на наступному етапі мистецького навчання. Вони забезпечують зацікавлення художньою роботою за допомогою пояснення, демонстрування, організації активної роботи учнів і стимулювання їх до творчої діяльності.

Метод створення художніх образів націлений на залучення майбутніх акторів до репродуктивної творчої діяльності у ході відтворення створених раніше образів і продуктивної творчої діяльності, метою якої є формування нових образів.

4. Залежно від завдань розвитку особистісних художніх властивостей учнів використовують такі методи мистецького навчання, як:

- Методи стимулювання художньої діяльності через актуалізацію ролі мистецтва в житті людини, усвідомлення соціального значення мистецької професії, а також розширення мистецького досвіду;
- цілеспрямована активізація художньої діяльності, що стає можливою через створення умов, в яких учень буде постійно мати підвищений тонус, відчуватиме готовність до мистецької діяльності;
- пролонгований художній тренінг – метод довготривалого вправління через залучення учня до мистецтва;
- художня психологічна підтримка забезпечується через створення позитивного психологічного мікроклімату в процесі мистецької діяльності;
- регуляція вольових зусиль забезпечується через формування стійкої мотивації учня до мистецької діяльності і усвідомлення змісту і завдань цієї діяльності ¹.

Всі методи навчання становлять цілісну систему, що зумовлює комплексне їх застосування. Обираючи методи навчання педагог має враховувати вікові та індивідуальні особливості учнів, зміст і умови навчання, а також власні можливості.

---

¹ Падалка Г.М. Педагогіка мистецтва (теорія і методика викладання мистецьких дисциплін) / Г.М. Падалка. – К.: Освіта України, 2008. – С. 177-211.

11.3. Форми організації навчання та навчальні технології

Ефективність навчання залежить не лише від методів, а й від тих форм його організації, які зумовлюються зміст та спрямування спільної діяльності учасників навчально-виховного процесу.

Форма організації навчання – варіант упорядкування взаємозалежної діяльності педагога і учнів, яке характеризується змістовими, часовими, просторовими та іншими показниками.

Упродовж розвитку і становлення педагогіки мали місце різні організаційні форми навчання:

- індивідуальна (переважала у школах давнього світу);
- індивідуально-груповою (застосовувалася для навчання різновікової групи учнів в епоху середньовіччя);
- класно-урочна (виникла у XVI – XVII ст. у братських школах України і Білорусії як варіант роботи учителя з групою учнів одного віку та однакового рівня підготовки і є основною на сучасному етапі);
- бел-ланкастерська система, яку розробили Е. Бел і Дж. Ланкастер, передбачає організацію процесу навчання за принципом “ланцюжка”, коли кращі учні, допомагають учителям навчати слабших та молодших;
- дальтон-план (був поширений в США), згідно якого класи ставали предметними лабораторіями, в котрих кожен учень самотужки виконував тижневі, місячні завдання, а вчитель виступав у ролі консультанта і помічника;
- бригадно-лабораторне навчання було поширене в 20-ті роки XX століття на території колишнього радянського союзу – учнів поділяли на невеликі групи, які навчалися за робочими книгами і виконували підготовлені вчителем бригадні завдання.

Основною формою організації навчання, в тому числі мистецького, є урок, який характеризується такими особливостями:

1. Це завершена, постійна і обмежена в часі частина навчального процесу.
2. Місце уроку визначається розкладом навчальних занять.
3. Урок проводиться зі сталим складом учнів, для яких відвідування занять є обов'язковим.
4. Урок – це гнучка дидактична форма, оскільки забезпечує всі можливості використовувати різні методи і засоби навчальної діяльності.

Розрізняють такі типи уроків (за класифікацією В. Онищука):

- урок засвоєння нових знань;
- урок формування вмінь і навичок;
- урок застосування вмінь і навичок;
- урок узагальнення і систематизації знань;
- урок перевірки, оцінювання та корекції знань, умінь і навичок;
- комбінований урок.

Приналежність уроку до певного типу зумовлена особливостями його структури. Всі уроки мають макроструктуру і мікроструктуру. За висновками В.Онищука макроструктура визначається змістом етапів уроку (мотивація і стимулювання навчальної діяльності, перевірка домашнього завдання, виклад нового матеріалу підсумок уроку). Мікроструктуру навчального заняття утворюють методи, засоби і прийоми, які в єдності використовує вчитель на відповідному етапі. Зокрема, під час вивчення нового матеріалу (цей етап входить до макроструктури уроку) його мікроструктура може складатися з сукупності методів (розповіді, пояснення, бесіди, технічних засобів для показу фільму та ігрових прийомів).

В сучасних освітніх закладах застосовують також нестандартні уроки: театралізовані, інтегровані (виклад декількох тем); міжпредметні (вивчення споріднених тем в контексті різних дисциплін); сугестопедичні (використання ефекту навіювання).

Залежно від числа учнів, з якими взаємодіє учитель всі форми організації навчання поділяються на:

- *індивідуальні* (передбачають проведення навчального заняття для одного учня, нерідко використовуються в роботі з відстаючими або обдарованими дітьми);
- *групові* (вчитель працює з окремою групою (групами) в межах класу);
- *колективні* (педагогічний процес здійснюється в межах класного колективу);
- *позакласні заняття* (семінари, практикуми, факультативи, консультації, конференції, домашня навчальна робота тощо);
- *лекції* (передбачають ознайомлення з великим обсягом нового матеріалу);
- *семінарські заняття* (проводяться з метою поглиблення та закріплення знань);
- *семінарсько-практичні заняття* – різновид семінарів, на яких обговорюються теоретичні питання і розв'язуються практичні завдання;
- *лабораторні заняття* спрямовані на проведення дослідів, на основі результатів яких формулюються висновки, здобуваються нові знання;
- *колективні художні заняття*, метою яких є ознайомлення з певним видом мистецтва, вироблення умінь і навичок художньо-виконавської діяльності (наприклад, навчальна робота з театральними колективами);
- *екскурсії* (заняття, що проводяться, як правило поза навчальним закладом з метою спостереження явищ, об'єктів навколишньої дійсності);
- *виконавська практика* уможливорює застосування набутих знань, умінь і навичок у практичній діяльності (наприклад, виступи з концертами, лекціями, бесідами художньо-просвітницького характеру).

Під час уроку будь-якого типу використовуються різні форми (види) навчальної діяльності:

- фронтальна, що визначається зайнятістю усіх присутніх на занятті учнів;
- групова робота, для якої характерним є поділ учнів на підгрупи;
- парна робота, котра передбачає спільну діяльність учнів у парі;

В системі мистецького навчання поширена така форма навчання, як мистецькі заняття (уроки мистецтва). Мистецьке заняття відрізняється від уроку тим, що, як правило, немає чітко визначених часових меж. Наприклад, репетиція перед показом вистави може тривати декілька годин. Склад учасників заняття нерідко є різновіковим та не завжди постійним

Форми організації мистецького навчання мають свою специфіку, яка визначається особливостями художнього сприймання та характером діяльності учнів, зокрема, під час їх проведення мають місце:

1. Домінування практичної діяльності над теоретичною. Як правило, навчальна робота акторів передбачає одночасну реалізацію сформованих вмінь і навичок на практиці.
2. Створення оптимальних умов для розвитку творчості особистості, що знаходить своє відображення в змісті навчальних завдань, які пропонує вчитель.
3. Використання спеціальних засобів. Так, для занять театральної студії можуть знадобитися сцена, костюми, грим, спеціальне освітлення, музичний супровід, декорації тощо.

Види уроків мистецтва або мистецьких занять визначаються в залежності від їх функціонального призначення:

- а) уроки поточної художньо-творчої навчальної діяльності;
- б) уроки власне підготовки до виступу:
  - урок-репетиція;
  - урок-підготовка до вистави (урок-генеральна репетиція)¹.

Структура уроку мистецтва має такий вигляд:

1. Організація художньої діяльності.

---

¹ Падалка Г.М. Педагогіка мистецтва (теорія і методика викладання мистецьких дисциплін) / Г.М. Падалка. – К.: Освіта України, 2008. – С. 215.

2. Постановка мети і формулювання творчого завдання.
3. Актуалізація попереднього досвіду художньо-творчої діяльності, знань і вмінь.
4. Мотивація художньої навчальної діяльності.
5. Активізація творчої ініціативи, самостійності.
6. Пошук способів вирішення творчого завдання, моделювання можливих варіантів.
7. Втілення задуму в художній образ, постановку.
8. Підсумок і оцінювання результатів художньо-творчої діяльності.
9. Визначення завдань для самостійної (домашньої роботи), інструктаж щодо їх виконання.

Підготовка і проведення уроку мистецтва має творчий характер, що пов'язано із специфікою змісту та засобів, які використовуються педагогом.

Процес підготовки вчителя до уроку мистецтва реалізується у два етапи:

На першому етапі відбувається попередня підготовка, яка охоплює такі напрями діяльності педагога, як:

- робота з програмою, підручником, методичною літературою, періодичними виданнями, планування навчальної роботи на рік, півріччя, кожне заняття;
- формулюванні мети і завдань уроку;
- визначення змісту і обсягу художнього навчального матеріалу;
- побудова вчителем сюжетно-драматичної канви уроку – це визначення послідовності, методичної стратегії, методів, засобів, прийомів, ключових моментів уроку, загальної логіки розвитку взаємодії вчителя і учня.

На другому етапі здійснюється безпосередня підготовка котра вимагає:

- укладання детального плану уроку, який передбачає моделювання емоційної кривої (визначення змісту і послідовності художньо-творчих завдань і ситуацій з метою виставлення кульмінаційних акцентів на найбільш значущих позиціях);
- підбір методів, форм, прийомів, творчих ситуацій, які буде реалізовано в ході уроку;
- підготовка матеріально-технічного обладнання (відео-, аудіозаписів, програвачів, костюмів, декорацій, освітлення, сцени, залу);
- перевірка готовності вчителя і учнів до уроку.

Варто зазначити, що викладені характеристики підготовчої роботи окреслюють її загальний зміст. На занятті можуть трапитися непередбачені ситуації, які вимагають від учителя винахідливості, оригінальності. Тому варто погодитися з Г. Падалкою, яка зазначає, що: “скрупольозне слідування за попереднім планом нівечить творче начало, сковує ініціативу вчителя, а надмірна непередбачувана свобода педагогічних дій руйнує планування, нівелює педагогічний сенс”¹. Отже, підготовка вчителя до уроку мистецтва буде ефективною, якщо в ній є місце як для визначення ключових позицій, так і імпровізаційних дій вчителя і учнів.

Результативність процесу навчання залежить від його технологічного забезпечення. Термін “технологія” грецького походження і означає “знання про майстерність”. Технологія є діяльністю, яка реалізується відповідно до об'єктивних законів певної предметної сфери, забезпечує відповідність результату поставленим цілям. **Педагогічна технологія** – це педагогічна діяльність, яка базується на закономірностях педагогічної науки і забезпечує гарантований надійний результат. За її допомогою розв'язуються загальні завдання планування та організації навчального процесу.

В найширшому застосуванні педагогічна технологія

Педагогічна технологія в загальнопедагогічному розумінні педагогічна технологія торкається всього освітнього процесу з його метою, змістом і методами навчання. Окремо *предметна педагогічна технологія* – це сукупність методів і засобів, які використовуються

¹ Падалка Г.М. Педагогіка мистецтва (теорія і методика викладання мистецьких дисциплін) / Г.М. Падалка. – К.: Освіта України, 2008. – С. 236 – 237.

для ефективної реалізації визначеного змісту навчання в межах одного предмета (методика викладання предмета). *Локальна* технологія забезпечує успішне виконання окремих дидактичних і виховних завдань. *Персонал-технологія* присутня в досвіді педагогів-новаторів. До структури педагогічної технології входять:

- 1) концептуальна основа організації навчального процесу;
- 2) змістовна частина навчання:
  - мета навчання (загальна і конкретна);
  - зміст навчального матеріалу;
- 3) процесуальна частина – технологічний процес:
  - організація навчального процесу;
  - методи і форми навчальної діяльності учнів (студентів);
  - діяльність учителя з керування процесом засвоєння матеріалу;
  - діагностика навчального процесу.

Педагогічні технології спрямовані на засвоєння учнями знань відповідної теми, розділу, предмета, формування моральних якостей, переконань, поглядів, світогляду, а також на розвиток інтелектуальної, пізнавальної, соціальної та інших сфер особистості. Педагогічна технологія містить в собі різновиди технологій: навчальні (дидактичні), виховні, інформаційні, поліграфічні.

Технологія навчання – упорядкована сукупність дій, операцій та процедур, які забезпечують гарантований результат в засвоєнні конкретного навчального матеріалу та виробленні конкретних умінь і навичок в межах певного фрагмента процесу навчання.

Ознаками технологічності навчального процесу є:

- наявність адекватної мети навчання та засобів діагностування досягнених результатів;
- доцільна структуризація змісту навчання як логічної послідовності інформаційних блоків та відповідних завдань і засобів їх розв'язання;
- визначеність різновидів форм та засобів взаємодії учителя з учнями, учнів між собою;
- поєднання алгоритмічної (реалізованої у визначеній послідовності) та творчої діяльності учителя.

Усі технології навчання поділяються на традиційні і нові (сучасні). До числа традиційних належать (за даними М. Фіцули)¹:

- *пояснювально-ілюстративне навчання* забезпечує сприймання, засвоєння учнями нового матеріалу на репродуктивному рівні; визначається використанням здобутих знань на практиці, що досягається застосуванням практичних вправ, наочності, систематичним повторенням, контролем знань;
- *проблемне навчання* сприяє активізації навчально-пізнавальної діяльності учнів шляхом уведення до змісту навчання проблемних завдань, використання проблемного викладу нового матеріалу, забезпечення засвоєння знань проблемним шляхом за такими етапами: створення проблемної ситуації, аналіз проблеми, висунення гіпотез;
- *програмоване навчання* дає змогу використання спеціальних програмованих підручників і навчальних машин для навчання учнів за навчальними програмами, які містять інформацію у письмовому вигляді та пропонують завдання до кожного розділу чи теми;
- *диференційоване навчання* дає змогу організувати навчальний процес, який враховує індивідуальні особливості, можливості та інтереси учнів (диференціювати за здібностями, професією, талантами).

Розробка і впровадження нових технологій навчання є одним із перспективних напрямів оптимізації педагогічного процесу, врахування потреб та особливостей кожної особистості. Серед нових (сучасних) технологій виокремлюються такі:

---

¹ Фіцула М.М. Педагогіка: Навчальний посібник / М.М. Фіцула. – К.: Академія, 2002. – С. 161 – 173.

- *особистісно орієнтована технологія навчання* створює умови для соціалізації учня, розвитку індивідуальності, набуття суб'єктивного досвіду життєдіяльності, надає допомогу особистості у самопізнанні, самовизначенні, самореалізації, формуванні культури життєдіяльності, забезпечує виявлення особистісних потенціалів;
- *технологія розвивального навчання* ставить за мету формування активного, творчого мислення учнів, досягнення найбільшої ефективності розвитку пізнавальних можливостей та самостійності на основі вдосконалення змісту, принципів, методів і форм навчального процесу;
- *технологія групової навчальної діяльності* передбачає співпрацю учнів у малих групах для виконання навчального завдання за умови опосередкованого контролю за навчальною роботою з боку вчителя;
- *технологія формування творчої особистості* побудована на основі принципів самодіяльності, самоорганізації, самодостатності, розвитку потенційних можливостей; результатом її застосування мають стати творчі здібності, високий рівень знань, прагнення до пізнання нового, усвідомлення важливості творчої діяльності.
- *модульно-рейтингове навчання* дає можливість визначити позицію учня в класі (рейтинг) за результатами його успішності у вивченні логічно завершеної частини матеріалу (модуля);
- *технологія проектного навчання* є однією із модифікацій продуктивного навчання і спрямована на самостійну діяльність учня, яка передбачає виконання певного виду проекту: інформаційного, дослідницького, ігрового, творчого.

11.4. Мотивація і стимулювання учіння

Розвиток і виховання ні однієї людини не можуть бути передані або повідомлені. Кожен, хто бажає до них прилучитися, має досягти цього власною діяльністю, власними силами, власним напруженням.

А. Дістерверг

Важливою умовою ефективності навчального процесу є наявність в учнів мотивів, які є необхідною спонукою до здійснення навчальної діяльності, тобто учіння. Вони можуть змінюватися у процесі діяльності і, навпаки, зберігаючи змістове наповнення, можуть впливати на характер і результат самої діяльності.

Мотиви учіння – система усвідомлених і неусвідомлених внутрішніх імпульсів особистості, які спонукають її до активної навчально-пізнавальної діяльності.

Вплив мотивів на активність особистості здійснюється через емоційно-почуттєву сферу особистості: позитивні емоції, які активізують її діяльність і лежать в основі позитивних мотивів, негативні – є підґрунтям негативних мотивів.

В педагогіці виокремлюють три основні групи мотивів учіння: соціальні, пізнавальні, професійно-ціннісні.

1. Соціальні (суспільно значущі) *мотиви* пов'язані із соціальним статусом особистості і бажанням закріпити його чи змінити. До цієї групи мотивів належать власне соціальні мотиви (зумовлені соціальною ситуацією, роллю, наприклад, бажання стати членом театральної трупи); комунікативні мотиви (прагнення до спілкування, набуття досвіду комунікаційної взаємодії), утилітарні мотиви, мотиви тривожності, мотиви, пов'язані з потребою у самовихованні.

Ця група мотивів є важливим чинником учіння митця. Адже суспільне визнання, любов глядачів є тим критерієм, за яким оцінюється талант і здібності акторів і режисерів.

2. Пізнавальні мотиви базуються на інтересі особистості до пізнання нового, до здобуття нових знань і значною мірою зумовлені змістом процесу навчання. У формуванні цих мотивів має важливе значення зміст навчального матеріалу, варіативність і творчий

характер навчальних завдань, цікавий виклад нової теми, наявність проблемних ситуацій, використання нетрадиційних дидактичних методів, прийомів і форм.

В театральній школі рушійною силою становлення пізнавальних мотивів учіння є усвідомлення особистістю суперечності між наявним рівнем підготовки і необхідним для художньо-творчої діяльності досвідом.

3. Професійно-ціннісні мотиви пов'язані з бажанням отримати професію. Вони і формуються через визначення перспектив діяльності: актуальних (стати членом драматичного гуртка, театральної студії, грати у виставах), близьких (здобути належний рівень професійної підготовки), далеких (стати відомим актором, режисером, здобути визнання).

Мотиви утворюють мотиваційну сферу – відповідну систему мотивів особистості, яка формується, вдосконалюється і доповнюється в період здобуття освіти і зумовлює активізацію навчально-пізнавальної діяльності учня. Вона формується шляхом вироблення системи позитивних мотивів особистості, які закріплюються через мотивацію. Оскільки людина може навчатися упродовж життя (прикладом є самоосвіта, самовдосконалення актора), то мотиваційна сфера продовжує виконувати важливу роль у розвитку і формуванні особистості такої протягом всього її життєвого шляху.

Мотиви утворюються завдяки **мотивації** – діям, які спрямовані на активізацію нових мотивів, розкриття та залучення актуальних і пробуджених мотивів в умовах нового насиченого стимулами середовища.

Зовнішні чинники, які впливають на активність вихованця становлять собою систему **стимулів учіння** – сукупність зовнішніх чинників у вигляді методів, прийомів, засобів і форм заохочення та покарання, застосування яких сприяє формуванню в учнів стійких мотивів до навчальної діяльності.

Наприклад, віра режисера в талант актора, похвала його за найменші успіхи (стимул) сприяють формуванню в актора почуття обов'язку і відповідальності за власну творчу виконавську діяльність (мотив).

Стимулами учіння можуть бути:

- похвала, винагорода;
- можливість отримати похвалу, винагороду;
- покарання, залякування;
- визнання;
- інтерес;
- можливість задовольнити потребу (як правило, вищу за А. Маслоу);
- змагання;
- допоміжні засоби: музика, фільм, картини, декорації, звуки.

Вплив зовнішніх чинників (стимулів) на особистість з метою активізації та прискорення розумових, емоційних та поведінкових реакцій називають **стимулюванням**.

Функції мотивації і стимулювання учіння виконують передусім такі взаємопов'язані його компоненти, як потребнісно-мотиваційний, стимуляційно-мотиваційний. Перший з них забезпечує логічний синтез системи потреб і мотивів особистості, які є рушійною силою діяльності особистості. За сприяння стимуляційно-мотиваційного компонента процесу учіння здійснюється взаємозв'язок стимулів і мотивів. За умови перетворення зовнішнього стимулу у внутрішній імпульс підвищується рівень активності учня, що уможливорює досягнення ним високих результатів у навчально-пізнавальній діяльності.

Свідома поведінка переважно зумовлюється потребою, а не стимулом. Отже, зовнішні фактори (стимули) мають забезпечити формування позитивних зрілих і стійких потреб особистості учня.

Таким чином, мотивація і стимулювання процесу учіння є важливою передумовою успішної навчальної діяльності учня, здобуття ним систематизованих знань, формування повноцінних умінь і навичок, необхідних для успішної діяльності в усіх сферах суспільного життя.

11.5. Особистість педагога в навчально-виховному процесі

Учитель – це перший, а потім і головний світоч в інтелектуальному житті школяра; він пробуджує в дитині жадобу до знань, повагу до науки, культури, освіти.

В.О. Сухомлинський

У ході навчально-виховного процесу педагог здійснює складну педагогічну діяльність, до якої входять:

1) *структурні компоненти*: суб'єкт і об'єкт педагогічної взаємодії, предмет спільної педагогічної діяльності, цілі навчання і виховання, засоби педагогічної комунікації;

2) *функціональні компоненти*:

- гностичний, пов'язаний зі сферою знань учителя, які він використовує у своїй діяльності;
- проєктувальний, що передбачає визначення педагогом цілей та перспектив навчання і виховання, стратегій і тактик їх досягнення;
- конструктивний, котрий стосується конструювання педагогом власної діяльності та діяльності учнів;
- організаторський, який полягає в упорядкуванні педагогом власної діяльності та діяльності учнів;
- комунікативний, що охоплює взаємодію педагога з учнями у напрямі досягнення педагогічних цілей, забезпечення ефективності педагогічної діяльності.

Таку систему взаємопов'язаних компонентів часто описують як систему відповідних умінь учителя.

Предметом педагогічної діяльності є діяльність учнів. Вона вважається об'єктом керування з боку учителя. Сучасні умови спричинили необхідність розвитку рефлексивного типу керування, сутність якого полягає у сприйнятті учителем учня як суб'єкта власної діяльності. Педагогічна діяльність розглядається як процес розв'язання педагогічних завдань, спрямованих на досягнення мети формування особистості учня, що передбачає такі етапи:

1. Аналіз педагогічної ситуації.
2. Проєктування результату і планування педагогічних впливів.
3. Конструювання і реалізації навчально-виховного процесу;
4. Регулювання і коригування педагогічного процесу.
5. Підсумковий облік, оцінювання досягнених результатів і визначення нових педагогічних завдань.

Виконання цих завдань вимагає від педагога освіченості, креативності, комунікабельності, прагнення до постійного поповнення і поглиблення знань, тобто до підвищення рівня професійної компетенції та компетентності.

Компетенція – коло питань, проблем, у вирішенні яких особа має певні повноваження, знання, досвід. Наприклад, актор має володіти компетенцією щодо виконання ролі, вибору костюму, використання технічних засобів тощо.

Компетентність (від лат. “competentes”, “competentis – відповідний, здібний) вказує на сукупність відповідних знань, які необхідні для ефективної професійної діяльності, а також передбачає оволодіння вміннями, досвідом у певній галузі.

Компетентність передбачає сформованість компетенції щодо реалізації окремих функціональних завдань, передбачених посадовими обов'язками.

Можна виокремити декілька різновидів компетентності педагога: комунікативну, полікультурну, психолого-педагогічну, соціально-економічну, нормативно-правову, інформаційну, професійну та ін.

Комунікативна компетентність виявляється у сформованості умінь і навичок міжособистісної взаємодії, оволодінні рідною та іноземною мовами, комп'ютерною грамотністю та сучасними засобами зв'язку.

Полікультурна компетентність базується на знанні світової та національної культури, ціннісному ставленні до їх здобутків.

Наявність *психолого-педагогічної компетентності* визначається обізнаністю педагога у сферах психологічних та педагогічних наук, умінням організовувати навчально-виховний процес у відповідності із сучасними науковими досягненнями, застосовувати творчий підхід у вирішенні педагогічних завдань.

Соціально-економічна компетентність пов'язана із здатністю педагога враховувати вплив соціальних факторів на розвиток та формування особистості, розуміти зміст діяльності різноманітних соціальних інститутів, усвідомлювати закономірності функціонування сучасного суспільства.

Нормативно-правову компетентність педагога характеризує чітке розуміння нормативно-правових засад діяльності системи закладів освіти та організації навчально-виховного процесу, знання прийнятих стандартів і норм з питань оформлення відповідної документації, здійснення наукової, методичної, викладацької та інших видів діяльності.

Інформаційна компетентність розуміється як система знань, умінь і навичок педагога, котрі пов'язані зі збором, перетворенням, передаванням, використанням і розповсюдженням інформації.

Професійна компетентність педагога спирається на спеціальну наукову, практичну і психолого-педагогічну підготовку і передбачає наявність особистісних та кваліфікаційних характеристик, гуманістичної спрямованості, які уможливають ефективну організацію педагогічного процесу та реалізацію його завдань.

Для цього педагог повинен на високому рівні володіти знаннями педагогічної теорії та вмінні застосовувати її на практиці. В такому разі можна припустити, що професійна компетентність вчителя – це конгломерат його теоретичної та практичної підготовки.

У контексті гуманізації освіти, яка передбачає сконцентрованість педагогічного процесу на особистості учня, його особистісному зростанні та професійному самовизначенні, педагог має досягнути високого рівня самоактуалізованості, особистісної, громадянської і професійної зрілості, прагнути до постійного зростання рівня своєї компетентності.

Зміст професійної компетентності окреслений системою соціально-психологічних, кваліфікаційних, професійних вимог.

Соціально-психологічні вимоги окреслюють спектр соціальних та моральних якостей педагога. До його *соціальних* якостей передусім належать: громадянська активність і стійкість переконань, патріотизм, толерантність, соціальна активність, зацікавленість в успіхах вихованців, атракція (соціальна установка, яка передбачає позитивне ставлення до кожної особистості), альтруїзм, емпатія, рефлексія, екстравертність, емоційна врівноваженість, вміння здійснювати комунікативну взаємодію в різних сферах, інформаційна та педагогічна культура. Педагог повинен володіти такими *моральними* якостями, як: чесність, відповідальність, принциповість, науковий світогляд, висока загальна культура та ерудиція, сила волі, валеологічна культура, почуття гумору, порядність, охайність, дисциплінованість, вимогливість, креативність.

Кваліфікаційні вимоги визначають рівень здобутої освіти (молодший спеціаліст, бакалавр, спеціаліст, магістр). Систему професійних вимог визначають з огляду на присутність у структурі професійної компетентності трьох взаємопов'язаних компонентів: функціонально-технологічного, мотиваційно-стимулюючого та рефлексивно-відтворювального.

Функціонально-технологічний компонент передбачає сформованість у педагога системи знань та умінь, необхідних для реалізації його функцій.

Багатоаспектність діяльності педагога вимагає від нього оволодіння системою різнобічних знань, до яких передусім належать:

- *методологічні* – знання методології педагогічних наук;
- *педагогічні* – знання теорії освіти і виховання, які дають можливість виявити особливості навчально-виховного процесу;

- *психологічні* – знання психологічних особливостей розвитку особистості, психологічних засад педагогічної діяльності;
- *методичні* – знання методів, форм, засобів, технології донесення навчального матеріалу до учнів та формування умінь застосовувати здобуті знання у діяльності;
- *соціально-правові* – знання нормативно-правової основи організації навчально-виховного процесу в освітніх закладах;
- *управлінські* – знання особливостей управління та керівництва в умовах відповідного освітнього закладу;
- *фінансово-економічні* – знання теорії фінансового менеджменту, основ економіки.

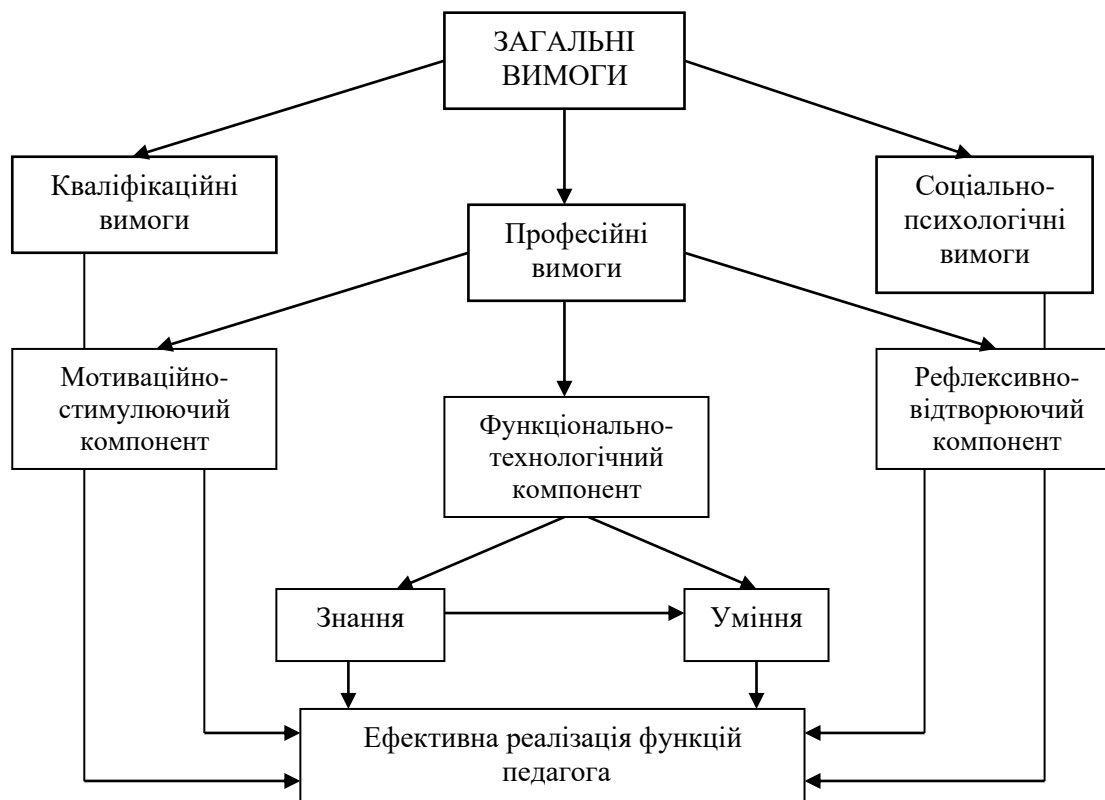

Рис. 11.1. Модель професійної компетентності сучасного педагога

Відповідно до виконуваних функцій педагог повинен володіти системою умінь, до якої входять:

- *організаційно-мобілізаційні* – уміння організувати навчально-виховну, навчально-дослідну, пошукову, творчу діяльність учнів, використовувати всі доступні засоби для підвищення якості викладання навчальних дисциплін і зростання рівня вихованості дітей та молоді;
- *гностичні* (пізнавальні) – уміння, які дають змогу пізнавати предмет своєї діяльності, закономірності та зв'язки між компонентами педагогічного процесу, стимулювати учнів до пізнання світу;
- *науково-дослідницькі* – уміння, які пов'язані із організацією своєї та учнівської науково-дослідницької роботи;
- *діагностико-прогностичні* – уміння проводити моніторинг отриманих результатів, використовувати діагностичні методики, необхідні для визначення стану певного педагогічного явища (явищ) чи процесу (процесів), передбачати ймовірні результати своєї діяльності;
- *інформаційно-орієнтувальні* – уміння, спрямовані на здобуття, переробку та реалізацію різних видів інформації із використанням новітніх методів, засобів та технологій;

- *прикладні* – уміння, які передбачають застосування різних засобів навчання: проекційної та іншої апаратури, обладнання, а також уміння виконувати художньо-творчу діяльність (музичну, музично-виконавську, художню, хореографічну);
- *контрольно-регулятивні* – уміння ефективно організовувати і здійснювати всі види та форми контролю;
- *оцінно-коригуючі* – уміння адекватно, у відповідності до встановлених норм і критеріїв, оцінювати всі види діяльності учнів, усувати її можливі недоліки у процесі здобуття знань, формування умінь і навичок під час вивчення навчальної дисципліни.

Мотиваційно-стимулюючий компонент професійної компетентності передбачає сформованість мотиваційної основи педагогічної діяльності – наявність інтересу, переконань, потреби в науковій, методичній, конструктивній, творчій діяльності, які дають педагогу можливість системно організувати свою роботу.

Досягти такого результату можна шляхом усвідомлення соціальної та особистісної значущості педагогічної діяльності та самовиховання. Це актуалізує наступний компонент у системі вимог до педагога – *рефлексивно-відтворюючий*, який характеризується рівнем досягнень педагога.

Педагогічна діяльність має творчий характер, що дає змогу знайти необхідне рішення в кожній педагогічній ситуації, покращити якість навчально-виховного процесу.

Творчість – активна діяльність людини, результатом якої є створення неповторного, оригінального, самобутнього, яке вирізняє особистість з-поміж інших і характеризує її індивідуальний стиль, нестандартність мислення.

Важливими особистісними якостями педагога, які зумовлюють його творчість є:

- сприйняття і пошук нових ідей, суджень, висновків;
- здатність знаходити і розв'язувати проблеми;
- здатність відходити від загальноприйнятих і усталених способів розв'язання проблем;
- незалежність світоглядних позицій, суджень, поведінки;
- здатність до аналізу власної особистості, критичність та самокритичність;
- високий рівень працьовитості, наполегливості, активність розумової праці;
- уміння визначати близькі і далекі цілі, прикладати необхідні зусилля для їх досягнення.

Важливими умовами становлення педагогічної творчості є:

- формування умінь і навичок імпровізаційної діяльності;
- розвиток педагогічної інтуїції – підсвідомого механізму аналізу та пошуку оптимального рішення навчально-виховних ситуацій;
- готовність до педагогічного відкриття, яке є результатом творчої діяльності;
- формування елементів акторської майстерності (дикції, міміки, жестів, постави, ходи);
- розвиток педагогічної майстерності.

В основі педагогічної творчості є імпровізація, яка дає змогу вільно спілкуватися з вихованцями, відходити від стандартних підходів у взаємодії з ними.

На основі досліджень С. Максим'юк виокремила такі види імпровізації в навчально-виховному процесі, як:

1. *Попередня* імпровізація, що виявляється у процесі підготовки вчителя до уроку і має місце в тому випадку, коли вчитель розпочинає навчальне заняття без попереднього плану.
2. *Зовнішня імпровізація*, яка виникає під впливом зовнішніх факторів (наприклад, поведінки учнів) і безпосередньо стосується корекційно-спрямовуючого впливу на школярів.
3. *Внутрішня імпровізація*, котра виникає у процесі осмислення логіки, змісту теми, яка викладається і спрямована на пошук оптимального розв'язання завдань уроку, використання незапланованих методів, засобів, прийомів. Наприклад, несподіване

рішення педагога розповісти цікаву пригоду, гумореску, навести приклад в контексті навчальної теми.

4. *Імпровізація*, яка передбачає здійснення самоаналізу та самокритики власного уроку в процесі його проведення, що є надзвичайно важливим для професійного зростання та вдосконалення¹.

Джерелами творчості педагога є:

- соціальне замовлення, яке вимагає високого рівня освіченості, вихованості, гармонійного розвитку особистості, її готовності до самовдосконалення, активної творчої діяльності);
- практична діяльність у сфері навчання і виховання, котра зумовлює пошук оптимальних методів, прийомів, засобів удосконалення педагогічного процесу;
- педагогічна експериментальна діяльність, результатом якої є науково вивірені, обґрунтовані технології, підходи, шляхи поліпшення якості навчально-виховного процесу, узагальнений передовий педагогічний досвід.

Невід’ємними умовами дієвості запропонованої моделі професійної компетентності сучасного педагога та упровадження творчого і системного підходів до педагогічної діяльності є такі:

- активність педагога щодо засвоєння та удосконалення необхідної системи знань, умінь, навичок, здібностей, обумовлених вимогами до його компетентності;
- побудова суб’єкт-суб’єктної взаємодії між педагогом і вихованцями на основі діалогічного підходу, принципів гуманізму, демократизму, співробітництва, співтворчості, співдіяльності;
- пошук нових шляхів інтенсифікації та оптимізації педагогічного процесу у навчальних закладах різного рівня, типу та спрямованості.

11.6. Морально-етичне обличчя педагога

Суспільна цінність інноваційних освітніх процесів залежить від рівня їхньої відповідності суспільним регулятивам, центральне місце серед яких належить моралі. Відповідно модель сучасного педагога має бути сконцентрованою навколо його **морально-етичного обличчя** – системи тих моральних якостей та дій, котрі уможливають досягнення морально значущих результатів педагогічної діяльності. Сформованість цих ознак є тією необхідною умовою, яка дає педагогові змогу піднятися у розвиткові своїх творчих можливості до ролі творця нових індивідуально та суспільно корисних цінностей, нових норм, зразків поведінки, технологій. Їх важливість суттєво зростає в наявних соціокультурних умовах, коли відбуваються демократичні перетворення, посилюються гуманістичні тенденції в освіті і водночас виникають ризики, пов’язані з втратою впливу моральних регулятивних чинників.

Моральна зрілість педагога визначається за наявністю в нього готовності реалізувати моральні норми і цінності у конкретних діях, а морально-етичне обличчя учителя, повстає як складний системний феномен, до структури якого входять як ідеальні, так раціональні компоненти, а саме: моральна свідомість та моральна діяльність.

Моральна свідомість педагога – це ідеальне відображення моральної реальності у сукупності прийнятих педагогом моральних норм, принципів, мотивів, цінностей, що сконцентровані навколо ідеї добра і презентовані:

- **у моральній світосвідомості**² – системі знань стосовно “морального світопорядку в його загальних, особливих, одиничних проявах” та сформованих на цій основі

¹ Максимюк С.П. Педагогіка: Навчальний посібник / С.П. Максимюк. – Кондор, 2005. – С. 205 – 206.

² Вознюк М.Н. Етико-педагогічні основи формування особистості: Навчальний посібник / Н.М. Вознюк. – К.: Центр навч. літератури, 2005. – С. 19.

уявлень, поглядів, переконань, почуттів, оцінного ставлення до світу за критеріями добра і зла;

- у **моральній самосвідомості** – ідеальному відображенні у свідомості педагога моральної сутності свого “Я” у вигляді системи знань про себе та самооцінки моральної складової “Я”-образу, “Я”-концепції.

Взаємозв’язок між двома складовими моральної свідомості реалізується у формі **совісті** – відображеній у свідомості громадській думці. В той же час варто згадати іншу властивість цього утворення. Виражена в моральних вимогах, почуттях і оцінках педагога стосовно самого себе, совість спонукає порівнювати своє “Я”, свою поведінку з існуючими в суспільстві уявленнями про добродіє і належне, діяти відповідно до них.

Зміст моральної свідомості педагога отримує безпосереднє вираження у **моральній діяльності** – сукупності свідомо і вільно обраних, узгоджених з моральними нормами та цінностями дій, в яких реалізують моральні переконання, почуття та звички. Свобода вибору, присутня в істинно моральній діяльності, передбачає відповідальність педагога за її наслідки.

Тому важливим сформульоване є Г. Васяновичем положення про необхідність подальшого розвитку педагогічної етики як **етики відповідальності**, тобто як такої, що базується на глибокому усвідомленні педагогом свого призначення у реалізації справи розвитку нації, становлення країни зі сталими демократичними традиціями та верховенством закону¹.

Без сумніву, педагог сьогодні є суб’єктом моральних відносин і несе відповідальність за якість їхньої реалізації у ході навчання і виховання. Це означає, що він повинен глибоко засвоїти й прийняти моральний зміст взаємодії з вихованцями, розумно поєднувати вимогливість і повагу до особистості вихованця з суворою владністю, доступність і чуйність – з принциповістю і коректністю, моральну свободу з повинністю перед суспільством і собою. Саме на цих засадах можлива реалізація наповненої гуманістичним змістом педагогічної взаємодії – співробітництва учасників навчально-виховного процесу, організованого на основі взаємодопомоги, взаємопідтримки, моральної справедливості.

Відповідно стає конче потрібним виконання педагогом свого **педагогічного обов’язку**, який передбачає дотримання ним вимог щодо:

- постійного поповнення своїх знань та удосконалення педагогічної майстерності на основі акумуляції культурних здобутків нації і людства;
- глибокого усвідомлення потреб суспільства у підготовці підростаючого покоління та якнайрезультативнішого задоволення цих потреб;
- якнайефективнішої організації навчально-виховного процесу у відповідності до досягнень педагогічної науки і практики;
- налагодження рівних, дружніх відносин з усіма учасниками навчально-виховного процесу;
- створення атмосфери взаємопідтримки, взаємодопомоги, взаємоповаги, толерантності, співчутливості, обов’язковості, зацікавленості в успіхові;
- дотримання принципу педагогічної справедливості, тобто вироблення системи об’єктивних оцінок усіх без виключення педагогічних подій, розумного поєднання інтересів учнів та інтересів справи, оцінки вихованців з позиції їхніх можливостей на основі поєднання доброти та принциповості, тактовності та делікатності, реалізації індивідуального підходу до кожного учня, застосування оптимальних методів навчання та виховання;
- визначення моральної допустимості обраних шляхів досягнення педагогічної мети;

---

¹ Васянович Г.П. Морально-правова відповідальність педагога (теоретико-методологічний аспект): Монографія / Г.П. Васянович; Наук. ред. І.А. Зязюн. 2-е вид. – К.; Львів, 2002. – 232 с.

- сприяння всебічному розвитку особистісних потенціалів вихованців, їхніх творчих сил та здібностей;
- оптимального поєднання інтересів справи з духовними та матеріальними інтересами учасників навчально-виховного процесу;
- усвідомлення своєї професійної честі та особистої гідності; спрямованості на досягнення власної етичної зрілості та на моральний розвиток вихованців.

Окреслені вимоги можуть бути реалізовані тільки у разі досягнення педагогом сутності моралі. Отже, досягнення ним високого рівня моральної свідомості – єдності його знань про мораль та інші нормативні приписи, моральних переконань та моральних почуттів, а також готовності дотримуватися усіх необхідних регуляторів (законів, моральних норм, традицій тощо). За таких умов стають можливими гідні наслідування істинно морально-духовних вчинки. Здійснити їх здатний той учитель, в якого сформована певна якість ставлення, що базується на чесності і гуманізмі.

За висновками Н. Вознюк, чесність і гуманізм визначаються тією модифікацією обов'язку і добра, що реалізується у духовно-практичній діяльності людини¹. Саме чесність, як чинник активізації усвідомленого спектру моральних правил у вчинку, забезпечує моральну цілісність особистості педагога, надає гуманної орієнтації його думкам і справам. Це стає можливим за умови реалізації означеної позиції у таких видах ставлення:

- *до своєї справи* – вірності обов'язкові, відповідальності, сумлінності, активності, допитливості, ініціативності, рішучості, ретельності, точності, обов'язковості, серйозності, ентузіазму, зацікавленості, оптимізму, принциповості, правдивості, критичності, наполегливості, порядності, благородства;
- *до інших людей* (зокрема до своїх учнів) – альтруїзму, поваги, толерантності, терпимості, уважності, миролюбності, співчутливості, милосердя, лагідності, доброти, чуйності, великодушності, душевності, дбайливості, тактовності, делікатності, коректності, чемності, люб'язності, вимогливості, справедливості, об'єктивності, відвертості, щирості, чистосердечності;
- *до себе* – глибокого усвідомлення соціальної значущості своєї діяльності та своєї ролі у вихованні підростаючого покоління – носія честі усієї педагогічної спільноти, почуття гідності, честі, гордості, відповідальності за результати своєї діяльності, самоповаги, самокритичності, спрямованої на особистісне та професійне самовдосконалення.

Моральність педагогічної діяльності нерозривно пов'язана з досягненням моральної сутності і краси людської поведінки, оцінки соціальної дійсності за еталонами доброго – злого, дозволеного – недозволеного, бажаного – необхідного, прекрасного – потворного, трагічного – комічного, істинного – хибного, що дає змогу визначити шлях до істини, окреслити межі дозволеного у діях, обрати орієнтири для схваленого серцем і розумом вчинку.

Морально-етичне обличчя педагога набуде досконалості за умови відповідності його поведінки існуючим у суспільстві приписам – вихованості. Вихованість належить до тих естетично забарвлених змістових параметрів поведінки, в яких відображено систему морально значимих особистісних рис, котрі (за висновками С. Карпенчук та Г. Ситник) власне й “визначають моральне обличчя людини, рівень набутого соціального досвіду, моральної зрілості”².

Вихованість є формально репрезентованою в етикеті – культурі “вираження людиною свого “Я”, своєї моральної сутності”³.

¹ Вознюк М.Н. Етико-педагогічні основи формування особистості: Навч. посіб. / Н.М. Вознюк. – К.: Центр навч. літератури, 2005. – С. 21.

² Вивчення рівнів вихованості школярів / Авт. – упоряд. С.Г. Карпенчук, Г.І. Ситник. – Рівне: Ін-т підвищення кваліфікації пед. кадрів Рівн. обл. управління освіти, 1996. – С. 3.

³ Потьылико Г.П. Культура общения и личность / Г.П. Потьылико. – К.: Знание, 1984. – С. 23.

За конвенційною ритуальністю етикету криється глибокий моральний зміст – в етикетних приписах фіксується повага однієї людини до іншої, а етикетна поведінка стає засобом морального і естетичного самовираження. Тому вихованість педагога виявляється в єдності трьох взаємопов'язаних аспектів:

- відповідності поведінки моральним нормам,
- естетичності зовнішності і поведінки
- ритуальності поведінки, тобто її реалізації у передбачуваних, упорядкованих формах, що мають символічне значення (ввічливості).

Ця єдність надає можливість наповнити зовнішні поведінкові прояви глибоким моральним змістом, досягнути високого ступеня активності, реалізувати особистісні потенціали, позбавитися від формальності, забезпечити партнерську взаємодію з навколишніми людьми.

Успіх цієї взаємодії зумовлений рівнем сформованості такого професійно-етичного феномена, як **культура педагогічного спілкування**, що відображена у комунікативному досвіді учителя. Посилення у сучасній освіті гуманістичних тенденцій принципово пов'язане з необхідністю опанування педагогом особистісно орієнтованого спілкування.

Особистісно орієнтований учитель, за словами В. Сухомлинського, “відкритий і доступний для кожного учня, не викликає страху в дітей, даючи можливість їм висловлювати свої думки і почуття, відвертий у своїх поглядах; демонструє дітям цілковиту до них довіру, не принижує їхньої гідності; щиро цікавиться життям учнів, не байдужий до їхніх проблем, справедливий; виявляє емпатійне розуміння – бачення поведінки учня його ж очима, вмie “постояти в чужих черевиках», відчуваючи внутрішній світ дитини; надає учням реальну допомогу”¹.

Сутність особистісно орієнтованого спілкування найповнішою мірою відображено в діалозі, що передбачає визнання рівності особистісних позицій учителя та учня, відкритість і довіру один до одного, зосередженість учителя на учневі як на співрозмовникові, відкритість позиції учасників спілкування, максимальну персоніфікацію повідомлень, поліфонію взаємодії учителя та учня, надання учневі розвиваючої допомоги, двоплановість позиції учителя у спілкуванні, що дає змогу активно включитися у взаємодію з учнями і водночас аналізувати ефективність втілення педагогічних задумів, піддавати їх корекції².

В діалозі стає можливим задовольнити особистісні потреби учнів у повазі, любові, забезпечити спілкування, наповнене красою та духовним змістом. Тому важливо, щоб педагог міг досягнути такого рівня моральної довершеності, який визначається переживанням духовних станів – своєрідного духовного піднесення внаслідок прийняття єдності з людьми і Всесвітом, що виявляється у духовних почуттях (совісті, віри, надії, любові)³.

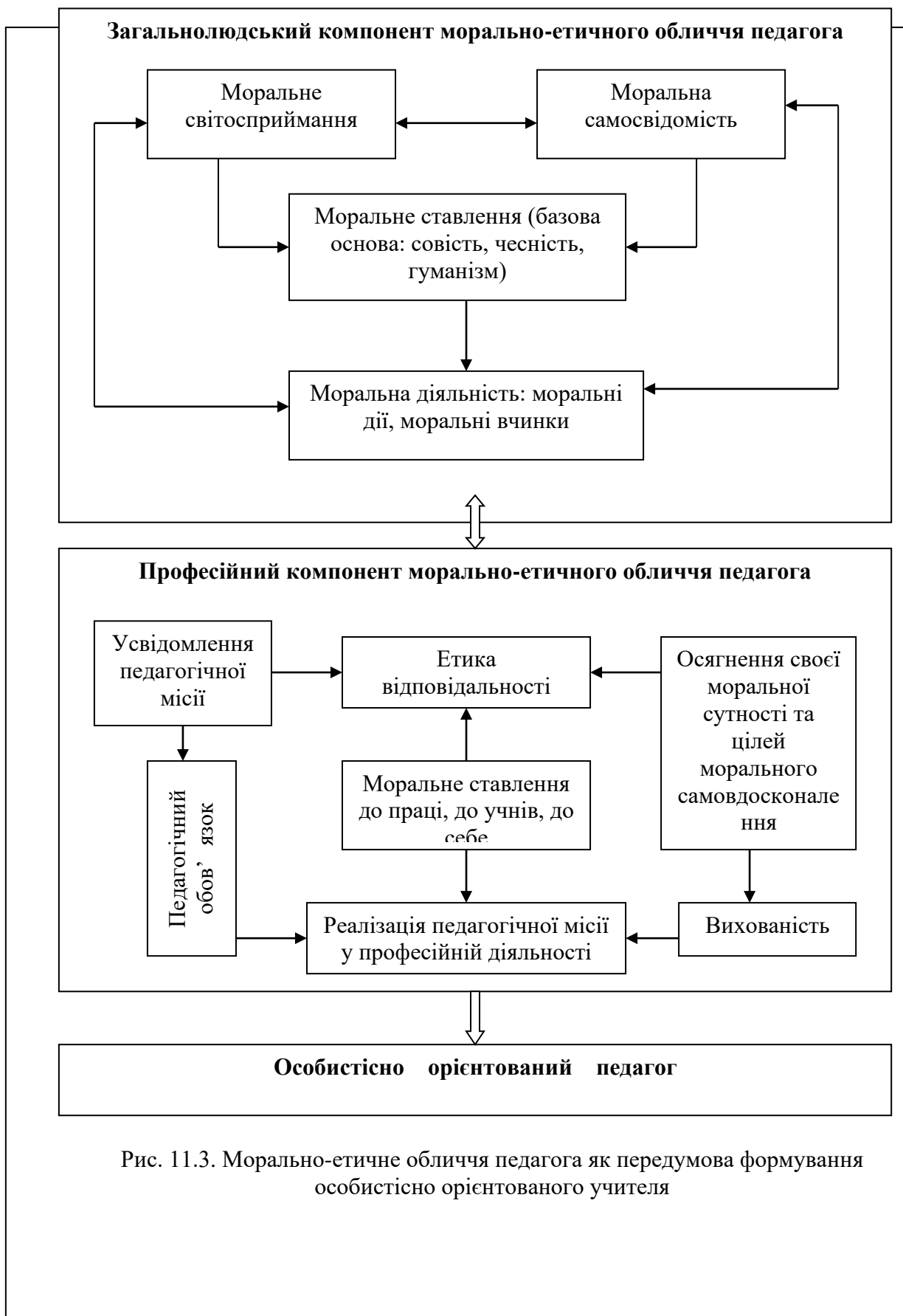
Ці стани акумулюються в **емпатії** – найістотнішій ознаці людяності, своєрідній здатності людини до осягнення внутрішнього світу іншої людини, до співпереживання разом з нею її почуттів, до визнання її цінності та неповторності.

Таким чином, педагог може стати моральною особистістю, якщо буде усвідомлювати значення моралі, свідомо ставити перед собою моральні цілі, добровільно і наполегливо реалізувати їх у своїх діях, виявляти моральну значущість дій та вчинків (власних та інших людей), забезпечувати свій моральний та професійний розвиток, всіляко сприяти успішному розвитку своїх учнів, протистояти негативним впливам з боку навколишнього середовища. Шлях досягнення найвищого рівня моральності полягає передусім в усвідомленні ним своєї творчої індивідуальності, постійного самовдосконалення та розвитку самостійності.

¹ Сухомлинський В.О. Павлівська середня школа // Виб. твори: В 5 т. / В.О. Сухомлинський. – К.: Рад. школа, 1997. – Т. 4. – С. 34.

² Педагогічна майстерність: Підручник / І.А. Зязюн, Л.В. Крамушенко, І.Ф. Кривонос та ін.; За ред. І.А. Зязюна. – К.: Вища школа, 1997. – С. 205 – 208.

³ Маценко Ж. Духовність як феномен психології / Ж. Маценко // Психологія внутрішнього світу / Упор. С.У. Гончаренко. – К.: Редакція загальнопед. газет, 2002. – С. 21.

Морально-етичне обличчя педагога постає у єдності двох компонентів: загальнолюдського та професійного, сформованість яких уможлиблює становлення його як особистісно орієнтованого учителя (рис. 11.3).

Як бачимо, моральне становлення педагога відбувається шляхом пізнання самого себе, своїх потенціалів, відкриття можливостей їхньої реалізації, досягнення результатів, осягнення навколишнього світу та свого зв'язку з ним, а отже – як процес самотворення своєї духовної сутності в гармонійній єдності із Всесвітом. Саме на такому підґрунті зростають паростки готовності до істинно педагогічної праці, яка, за словами Г. Васяновича, “звеличує людину, наповнює її життя моральним смислом”¹

Висновки. Однією із важливих умов формування повноцінної особистості є її залучення до навчання – систематичного пізнання навколишнього світу, здобуття знань про його предмети і явища, формування повноцінних умінь і навичок застосування одержаної інформації в практичній діяльності. Таких результатів можна досягнути за умови доцільної організації процесу навчання. Під навчанням розуміємо двосторонній взаємообумовлений процес взаємодії педагога і учня, результатом якого є засвоєння останнім соціального досвіду у відповідності до потреб суспільства.

У ході навчання реалізуються викладання, пов'язане із діяльністю педагога та учіння – діяльність учня, результатом якої є систематизовані знання, уміння і навички.

Метод навчання дає змогу упорядкувати діяльність, організувати ефективне сприймання нового матеріалу, а також здійснювати контроль за діяльністю учнів. Для професійної школи, зокрема, театральної, актуальними є як традиційні методи (методи організації і здійснення навчально-пізнавальної діяльності, методи стимулювання і мотивації навчально-пізнавальної діяльності, методи контролю і самоконтролю за ефективністю навчально-пізнавальної діяльності), так і спеціальні методи, або методи мистецького навчання, які спрямовані на розв'язання художньо-навчальних і художньо-виховних завдань. До цих методів належать такі, як: 1) за джерелами передачі та характером сприйняття художньої інформації: словесні, демонстраційно-образні, художньо-творчі; 2) залежно від характеру мистецької діяльності методи мистецького навчання: методи наслідування, репродуктивні і творчі; 3) в залежності від характеру завдань і етапів навчання: *методи ознайомлення, методи роботи над художнім матеріалом, створення художніх образів*; 4) залежно від завдань розвитку особистісних художніх властивостей учнів: стимулювання художньої діяльності через актуалізацію ролі мистецтва в житті людини, цілеспрямована активізація художньої діяльності, пролонгований художній тренінг, метод довготривалого вправління, художня психологічна підтримка.

Форми організації мистецького навчання мають свою специфіку, яка визначається особливостями художнього сприймання та характером діяльності учнів. Види уроків мистецтва або мистецьких занять визначаються відповідно до їх функціонального призначення: уроки поточної художньо-творчої навчальної діяльності; уроки власне підготовки до виступу: урок-репетиція; урок-підготовка до вистави.

Важливою умовою ефективності навчального процесу є наявність в учнів мотивів, які є необхідною спонукою до здійснення навчальної діяльності, тобто учіння. Вони можуть змінюватися в процесі діяльності і, навпаки, зберігаючи змістове наповнення, можуть впливати на характер і результат самої діяльності. Зовнішні чинники, які впливають на активність вихованця становлять собою систему стимулів учіння, застосування яких сприяє формуванню в учнів стійких мотивів до навчальної діяльності.

Результативність навчання великою мірою залежить від компетентності педагога: полікультурної, соціально-психологічної, комунікативної, інформаційної, нормативно-правової, професійної. Зміст професійної компетентності визначений системою вимог щодо орієнтації у соціальному середовищі (соціально-психологічні вимоги), отримання певного рівня професійної освіти (кваліфікаційні вимоги), здобуття системи знань, умінь, навичок і здібностей, необхідних для виконання педагогічних функцій (професійні вимоги).

¹ Васянович Г.П. Збірка наукових праць / Г.П. Васянович . – Львів: Норма, 2005. – С.287

Моральний образ сучасного педагога бачиться у гармонійній єдності моральних почуттів, волі, характеру та розуму, а стрижнева ознака його моральності – у самовідданій праці, компетентному й безкорисливому служінню науці й людству, спрямованості на творчі пошуки на шляху самовдосконалення та сприяння ефективному становленню учнів, розгортанню їхніх сутнісних можливостей

Словник основних термінів

Бесіда – метод, який дає змогу одержувати зворотну інформацію від учня про рівень розуміння навчального матеріалу, а також його інтереси та можливості.

Викладання – це діяльність педагога, яка полягає в організації самого процесу навчання: постановці мети і завдань, викладу нового матеріалу, керівництво роботою учнів щодо засвоєння знань, перевірки і оцінки якості їхніх навчальних досягнень.

Дидактика (від грец. didaktikos – навчальний) – галузь педагогіки, яка досліджує теорію навчання і освіти.

Дидактичні принципи (принципи навчання) – основні вихідні положення, врахування яких дозволяє покращити якість навчального процесу.

Закономірності навчання – це стійкі, суттєві зв'язки, які визначають залежність ефективності навчального процесу від внутрішніх та зовнішніх умов.

Інтерактивні методи навчання – система способів діалогічної взаємодії суб'єктів навчання (учіння), спрямованих на осмислення діалогу, його “інтер”-“інтра”-“мета”-суб'єктні плани. Під “інтерсуб'єктним” планом розуміється зовнішній діалог, під “інтраметасуб'єктним” планом – внутрішній діалог; суспільні норми і цінності складають “метасуб'єктний план”.

Компетентність (від лат. “competentes”, “competentis – відповідний, здібний) – сукупність відповідних знань, які необхідні для ефективної професійної діяльності, а також передбачає оволодіння уміннями, досвідом у певній галузі.

Компетенція – коло питань, проблем, у вирішенні яких особа має певні повноваження, знання, досвід. Наприклад, актор має володіти компетенцією щодо оформлення сцени, вибору костюму, використання технічних засобів тощо.

Моральній діяльності – сукупності свідомо і вільно обраних, узгоджених з моральними нормами та цінностями дій, в яких реалізують моральні переконання, почуття та звички.

Моральна свідомість – це ідеальне відображення моральної реальності у сукупності прийнятих педагогом моральних норм, принципів, мотивів, цінностей, що сконцентровані навколо ідеї добра і презентовані у моральній світосвідомості та моральній самосвідомості.

Морально-етичне обличчя – система тих моральних якостей та дій, котрі уможливають досягнення морально значущих результатів педагогічної діяльності.

Методи мистецького навчання – це упорядковані способи взаємопов'язаної діяльності вчителя і учнів, спрямовані на розв'язання художньо-навчальних і художньо-виховних завдань.

Метод навчання – спільна діяльність вчителя і учня, яка спрямована на засвоєння учнями знань, формування вмінь і навичок.

Методи мистецького навчання – упорядковані способи взаємопов'язаної діяльності вчителя і учнів, спрямовані на розв'язання художньо-навчальних і художньо-виховних завдань.

Мотивація – дії, які спрямовані на активізацію нових мотивів і розкриття та залучення актуальних і пробуджених мотивів в умовах нового насиченого стимулами середовища.

Мотиваційна сфера учіння – система мотивів особистості, яка формується, вдосконалюється і доповнюється у період здобуття освіти і зумовлює активізацію навчально-пізнавальної діяльності учня.

Мотиви учіння – система усвідомлених і неусвідомлених внутрішніх імпульсів особистості, які спонукають її до активної навчально-пізнавальної діяльності.

Навчання – двохсторонній взаємообумовлений процес взаємодії педагога і учня, результатом якого є засвоєння останнім соціального досвіду у відповідності до потреб суспільства та з урахуванням його вікових можливостей.

Пояснення – метод навчання, спрямований на розкриття сутнісних характеристик художніх образів, засобів і способів їх втілення на сцені.

Приєм навчання – деталь методу, використання якої дозволяє підсилити ефективність навчального процесу.

Процес навчання – доцільно організований процес взаємодії учителя і учня, спрямований на засвоєння учнем системи знань, формування умінь, навичок, наукового світогляду.

Стимулювання – вплив зовнішніх чинників (стимулів) на особистість з метою активізації та прискорення розумових, емоційних та поведінкових реакцій.

Стимули учіння – сукупність зовнішніх чинників у вигляді методів, прийомів, засобів і форм заохочення та покарання, застосування яких сприяє формуванню в учнів стійких мотивів до навчальної діяльності.

Творчість – активна діяльність людини, результатом якої є створення неповторного, оригінального, самобутнього, яке вирізняє особистість з-поміж інших і характеризує її індивідуальний стиль, нестандартність мислення.

Технологія навчання – упорядкована сукупність дій, операцій та процедур, які забезпечують гарантований результат в засвоєнні конкретного навчального матеріалу та виробленні конкретних умінь і навичок в межах певного фрагмента процесу навчання.

Учіння – діяльність учня, яка спрямована на засвоєння систематизованих знань, формування умінь і навичок.

Форма організації навчання – варіант упорядкування взаємозалежної діяльності педагога і учнів, яке характеризується змістовими, часовими, просторовими та іншими показниками.

Художнє вправлення – багаторазове повторення складових мистецької діяльності (декламування, жестикулювання, виконання танцювальних па) з метою їх глибокого розуміння, закріплення, вдосконалення.

Художня демонстрація – метод навчання, зміст якого полягає в безпосередньому показі педагогом певних прийомів чи дій: поз, жестів, мімічних рухів тощо.

Запитання для самоперевірки:

Визначте зміст і структуру процесу навчання.

Проаналізуйте складові компоненти процесу навчання.

Охарактеризуйте закономірності навчання, які є актуальними для театральної школи.

Які дидактичні принципи навчання необхідно враховувати при організації процесу навчання?

Розкрийте зміст та особливості загальних і спеціальних (мистецьких) методів організації навчання. У чому полягає відмінність між ними?

Охарактеризуйте сутність форм організації навчання.

У чому полягають особливості форми організації мистецького навчання?

Розкрийте зміст та особливості організаційної структури уроку мистецтва.

Охарактеризуйте основні етапи підготовки вчителя до уроку мистецтва.

Які технології організації процесу навчання вам відомі?

Обґрунтуйте роль мотивації і стимулювання в організації учіння.

Проаналізуйте мотиви учіння, які є актуальними в контексті підготовки акторів і режисерів.

Охарактеризуйте модель професійної компетентності сучасного педагога.

Назвіть основні риси морально-етичного обличчя педагога.

Література:

- Автмонов П.П. Технологія педагогічного успіху / П.П. Автмонов.– К.: ВПЦ Київський університет, 2002. – 180 с.
- Бондар В.І. Дидактика: Навчальний посібник / В.І. Бондар – К.: Либідь, 2005. – 262 с.
- Дичківська І.М. Інноваційні педагогічні технології / І.М. Дичківська. – К.: Академвидав, 2004. – 352 с.
- Заворотній О.Г. Психофізична техніка та тренінг актора / О.Г. Заворотній. – Рівне: РДГУ, 2006. – 269 с.
- Загрекова Л.В. Теория и технология обучения / Л.В. Загрекова. – М.: Высшая школа, 2004. – 157 с.
- Ігри дорослих. Інтерактивні методи навчання / Упорядник Л. Галіцина. – К.: Ред.загальнопед. газ., 2005. – 128 с.
- Кан-Калик В.А. Педагогическое творчество / В.А. Кан-Калик, Н.Д. Никандров. – М.: Педагогика, 1990. – 144 с.
- Колеченко А.К. Энциклопедия педагогических технологий: Материалы для специалиста образовательного учреждения / А.К. Колеченко.– СПб: КАРО, 2005. – 368 с.
- Малафійк І.В. Дидактика: Навчальний посібник. – К.: Кондор, 2005. – 395 с.
- Орлов В.Ф. Професійне становлення майбутніх вчителів мистецьких дисциплін: теорія і технологія / В.Ф. Орлов. – К.: Наукова думка, 2003. – 262 с.
- Освітні технології: навчально-методичний посібник / О.М. Пехота, А.З. Тіктенко, О.М. Любарська та ін., за заг. ред. О.М. Пехоти. – К.: АСК, 2002. – 255 с.
- Падалка Г.М. Педагогіка мистецтва (теорія і методика викладання мистецьких дисциплін) / Г.М. Падалка. – К.: Освіта України, 2008. – 274 с.
- Рудницька О.П. Основи викладання мистецьких дисциплін / О.П. Рудницька. – К.: АПН України, 1998. – 183 с.
- Сухомлинський В. О. Сто порад учителям. Вибр. твори: У 5-ти т. – К., 1976. – Т. 2.